

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

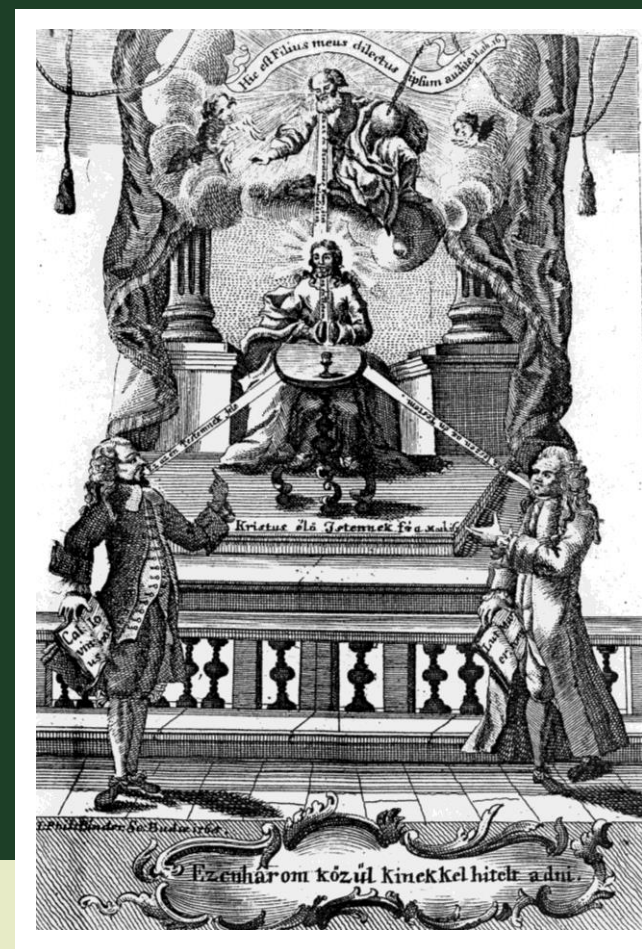
Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk.

Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medence, illetve a régi Magyarország területén egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

Átjárások

A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben

Átjárások

A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet
egymásra hatása a magyar régiségben

Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok

A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkins: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükkör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népénekek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükkör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükkör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kézírtos kötetek)

(folytatás a kötet végén)

Átjárások

A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet
egymásra hatása a magyar régiségben

Szerkesztette
Báthory Orsolya

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport
Budapest, 2024

Lektorálta

Bajáki Rita, Maczák Ibolya, Szádoczki Vera, Szelestei N. László

A szerkesztő

a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
munkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2023. április 13–15.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:

Johann Philipp Binder: Krisztus természete katolikus, református
és evangélikus szempontból. Rézmetszet, 1768. BEK 142823/coll. 1.

ISBN 978-963-308-503-5

ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2024

© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo

Tördelte: Báthory Orsolya

Borító: Báthory Orsolya

A sorozat címlapterve: Szentes Éva

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd

Felelős vezető: Dránovits Anna

www.sednyomda.hu

Tartalom

Előszó	8
Az HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2023. április 13–15-én tartott <i>A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben</i> című konferenciájának programja	10
KŐSZEGHY PÉTER Csak egy nyelv van a szeretetre.....	13
P. VÁSÁRHELYI JUDIT Intrate per arctam viam ... (Máté 7, 13) és Püthagorasz betűje.....	27
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA Szenci Molnár Albert tévesen másénak tulajdonított <i>Reggeli dícséretéről</i>	43
BUKÁNÉ KASKÖTŐ MARIETTA „Ad notam”-ok, kontrafaktumok, átíratok – zenetörténeti áttekintés	55
PAPP ÁGNES Átjárás egyházi és világi műfajok között Esterházy Pál nótajegyzékében	63
BOGÁR JUDIT Világosság az imakönyvekben (Pázmány és követői)	79
KOVÁCS ESZTER Áhítattal az asztal körül – Étkezéshez kapcsolódó biblikus cseh nyelvű énekek és imák a 17. századi magyarországi nyomtatványokban	97
HORVÁTH SÁNDOR „Útitárs” imakönyv és versek horvátul – A 350 éve elhunyt Zrínyi (Frangepán) Katalin irodalmi tevékenységéről.....	105

MAJOROSSY IMRE	
„keszdem koszoromat koetni” –	
Eltérő vizuális eszményábrázolás Lucas Martini <i>Ebrenkränzelein</i>	
és Pécsi Lukács <i>Szűzekének koszorúja</i> című művében.....	121
MACZÁK IBOLYA	
Mint jó kalauz –	
Verestói György „asztroteológiai” prédikációja.....	141
BÍRÓ CSILLA	
Miről elmélkedjék egy uralkodó?	
A <i>cogitatio mortis</i> Andreas Pannonius királytükreiben	151
GYULAI ÉVA	
Biblia, erkölccstan vagy költői mű? – Johannes Bocatius	
<i>Siracides</i> című bibliaparafrázisa (Wittenberg, 1596).....	163
TÜSKÉS ANNA	
Binder János Fülöp vallásos könyvillusztrációi.....	203
TORNAY KRISZTINA	
Szent és profán, mennyei és földi –	
a hatalom 18. század eleji klarissza felfogása	
(Csáky Éva Franciska szövegei alapján)	225
VERESS FERENC	
Vízkereszt Sümegen – Padányi Biró Márton vízkereszti	
prédikációi és Franz Anton Maulbertsch falképei	249
KÓNYA FRANCISKA	
Nevelési célok és módszerek Molnár János jezsuita	
pedagógiai művében.....	269
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes szerepe az oktatás és	
nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében.....	279
MEDGYESY NORBERT	
Csábításformák és megkísértettek: profán példázat-íjak	
a 18. századi csíksomlyói misztériumdrámákban.....	289
HERNÁDY JUDIT	
Az imádság a kora újkori magyar nyelvű börtönirodalomban.....	307

LACZHÁZY GYULA

Lelkiség és sztoicizmus Rimay János költészetében..... 321

FARMATI ANNA

Minden rendbéli embereknek vigasztalásokra –
kontempláció Haller János pajzsa mögött.....337

DÓBÉK ÁGNES

Eszterházy Károly, mint a világi szerzők patrónusa:
az egri püspök irodalmi mecénatúrájának működéséről..... 349

N. KIS TÍMEA

Amade László ismeretlen-ismerős latin nyelvű költeménye
Nepomuki Szent Jánosról egyházi donációinak kontextusában..... 361

Személynévmutató 374

Előszó

A premodern korban az Istenélmény közelségének köszönhetően az irodalom és művészet nemcsak hogy nem különült el a lelkiség háttérét adó Egyháztól (egyházaktól), illetve magától a vallástól, de a művek témái is túlnyomó részben a lelkiséggel és az áhítattal voltak nagyon szoros kapcsolatban. Döntően és mélyrehatóan a reneszánsz és a humanizmus modern, szekulárisabb szemlélete indította el azokat a folyamatokat, amelyek a világi tematika és gondolkodás érvényesülését jelentették egyre kiteljesedtebb formában mind a magas- mind a populáris irodalomban és művészetben. Erre a folyamatra számos példát találunk a magyar irodalomban is, és itt elsősorban világi szerzők lelkiségi tárgyú műveire, mint például Ecsedi Báthory István elmélkedéseire, Péchi Simon szombatos írói hagyatékára, vagy Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Beniczky Péter istenes-vallásos költeményeire stb. gondolhatunk. A fordított irányú átjárásra, vagyis egyházi személyek szekuláris témákban való alkotásaira is szép számmal találunk példát, elég csak a történeti irodalmunk korai művelőit, a győri püspökként azonosított P. Mestert, vagy a Névtelen Minoritát említenünk. A 15–16. századból a humanista pécsi püspökök, Janus Pannonius, majd száz évvel későbbről Dudith András neve juthat eszünkbe, hogy aztán a protestáns humanizmus alakjait számba véve csak úgy sorjázzanak fejünkben azok nevei, akik lelkészi hivatásuk mellett a polgári közönségnek szánt széppróza, vagy akár a *litteraen* belül értelmezhető tudományosság (grammatika, történetírás, jogtudomány, orvoslás, gyógynövénytan stb.) képviselőiként alkottak. Az is eszünkbe juthat még, hogy a hazai politikai publicisztikai irodalom első művelői, Pázmány Péter, Balásfi Tamás, illetve Alvinczi Péter is egyházaik vezető személyiségei voltak. Látható ugyanakkor, hogy a világi és vallási regiszter megkülönböztetése az alteritásban némileg erőltetettnek és anakronisztikusnak mondható, hiszen akár nemes ember költ istenes verseket, akár egyházi ír jogtudományi értekezést, a mérleg nyelve mindig az Isten köré szervezett rend és értékek javára billen el, és a két szegmens megszólaltatásához is szinte egyazon nyelvet használják. (Ebben az értelemben nevezhetjük e kötet programadó írásának Kőszeghy Péter *Csak egy nyelv van a szeretetre* című tanulmányát.) Az átjárás tehát szinte észrevétlen volt: mindössze egyetlen, könnyen nyitható ajtó választotta el egymástól a két világot.

A felvilágosodás ebből az ajtóból csinált kettőt, és hirdette, hogy az átjárás megszűnt, vagy legalábbis csak az egyik ajtó becsukásával lehet kinyitni a másikat. Kutatócsoportunk vizsgálati fókuszában még az „egyajtós” évszázadok állnak, és hasznosnak láttuk, hogy a vallásos és a világi kölcsönhatásának irodalmi vonatkozásai mellett más diszciplínákban, például a néprajz, a művészettörténet vagy a zenetudomány területén adatolt „átjárásokat” is bemutassuk a szakmai nyilvánosság számára. Ezért a Kutatócsoport évente megrendezett lelkiégtörténeti konferenciáját 2023-ban erre, vagyis a világi és lelkiégtörténeti találkozásának tematikájára építettük.

Általánosságban olyan előadásokat vártunk, amelyek világi alkotók lelkiégtörténeti tárgyú alkotásait, illetve világi műfajok vallásos elemeit mutatják be. A lelkiégtörténetnek a világban való reprezentáltsága mellett, természetesen az ellentétes irányú „átjárás”, azaz az egyházi műfajokban és alkotásokban fellelhető világi elemek is a tematika részét képezték. A 2023. április 13–15-én lezajlott XVI. lelkiégtörténeti konferencia végül több, eddig nem ismert aspektusát mutatta meg a témának. Az előadásokból készült tanulmányokat jelen kötet adja közre – a sorozatunkban (Pázmány Péter Irodalmi Műhely, Lelkiégtörténeti tanulmányok) követett rendtől némileg eltérő módon. Az egyes írások ezúttal nem a szerzők alfabétum szerinti sorrendjében következnek egymás után, hanem az összeállítás során a konferenciaprogram koncepcióját követtük, amennyiben a hasonló, vagy épp azonos témájú írásokat (lásd Bukáné Kaskötő Marietta és Papp Ágnes tanulmányait) egymás után közzétettük. Mindezzel együtt nem ragaszkodtunk szigorúan a konferencia eredeti szekcióbeosztásához, így nem adtunk külön címet az egyes tematikai csoportoknak, a tartalmi szempont nyújtotta kontextus enélkül is kellőképpen kirajzolódik.

Bízunk benne, hogy ez a tanulmánykötet hozzájárul majd, hogy újabb példákat regisztrálhassunk a világi és szakrális (egyházi) szegmens találkozására, illetve újabb ismeretekkel gyarapodhassunk abban a tekintetben, hogy az emberi lét e két dimenziójának kölcsönhatása miként reprezentálódik a régiségben.

Báthory Orsolya

*A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2023. április 13–15-én tartott*

*A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása
a magyar régiségben című konferenciájának programja*

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Az Énekek éneke régi parafrázisai (régizénés előadás)

KÓSZEGHY PÉTER

Csak egy nyelv van a szeretetre

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Intrate per arctam viam ... (Máté 17,13) és Pythagoras betűje

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Johannes Kolross Reggeli énekének rejtőzködő magyar fordítása

BUKÁNÉ KASKÖTŐ MARIETTA – PAPP ÁGNES

*Ad notam-ok, kontrafaktumok, átiratok – Átjárás egyházi és világi műfajok között
Esterházy Pál nótajegyzékében*

BOGÁR JUDIT

Világosság az imakönyvekben (Pázmány és követői)

KOVÁCS ESZTER

*Ábítattal az asztal körül – Étkezéshez kapcsolódó biblikus cseh nyelvű énekek és imák
a 17. századi magyarországi nyomtatványokban*

HORVÁTH SÁNDOR

*„Útitárs” horvátul és kéziratban maradt versek – A 350 éve elhunyt Zrínyi (Frangepán)
Katalin irodalmi tevékenységéről*

MAJOROSSY IMRE

*„keszdem koszoromat koetni” – Eltérő vizuális eszményábrázolás Lucas Martini
Ehrenkränzlein és Pécsi Lukács Szüzeknek koszorúja című művében*

PERGER PÉTER

Perikópák a kalendáriumokban

MACZÁK IBOLYA

Út az ég felé

BÍRÓ CSILLA

*Miről elmélkedjék egy uralkodó? – A cogitatio mortis Andreas Pannonius király-
tükrében*

GYULAI ÉVA

*Biblia, erkölcsan vagy költői mű? – Johannes Bocatius Siracides című bibliaparafrázisa
(Wittenberg, 1596)*

TÜSKÉS ANNA

Adalékok Binder János Fülöp rézmetsző munkásságához

TORNAY KRISZTINA

*„Szent és profán, mennyei és földi” – A magyar klarissza lelkiség integráló szemlélete
Csáky Éva Franciska szövegei alapján*

VERESS FERENC

*Vízkereszt Siimegen – Padányi Biró Márton vízkereszt-i prédikációi és Franz Anton
Maulbertsch freskói*

KÓNYA FRANCISKA

Molnár János jezsuita neveléstani munkájának vallási vonatkozásai

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

*Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes szerepe az oktatás és nevelés lehetőségeinek
kiszélesítésében*

MEDGYESY S. NORBERT

*Csábításformák és megkísértettek: példázat-íjak a csíksomlyói misztériumdrámákban
(XVIII. század)*

HERNÁDY JUDIT

Az imádság a régiség magyar nyelvű börtönirodalmában

LACZHÁZI GYULA

Lelkiség és sztoicizmus Rimay János költészetében

FARMATI ANNA

Minden rendbéli embereknek vigasztalásokra – Kontempláció Haller János pajzsa mögött

VERÓK ATTILA

Protestáns kegyesség és világi történetírás – Martin Schmeitzelhez írt üdvözlőversek lelkeségi textusai

DÓBÉK ÁGNES

Eszterházy Károly mint a világi irodalom patrónusa: az egri püspök szerepe a korabeli irodalmi élet alakulásában

N. KIS TÍMEA

Amade László ismeretlen-ismerős latin nyelvű verse Nepomuki Szent Jánoshoz

KŐSZEGHY PÉTER

Egy nyelv van a szeretetre

„Egy nyelv van a szeretetre” – mármint a régi magyar irodalom nyelvhasználatában. Mai nyelvzetünkre ez már nyilvánvalóan nem igaz. De ha azt mondom, hogy voltak századok, amikor a szeretet nyelve számos vonatkozásban, számos kifejezésben azonos volt a szerelmes versben és az Istenhez fohászkodóban, ha azt állítom, hogy több száz éven át a *Biblia* és az egyházatyák nyelve bekerült a szerelmes versek szótárába, Ovidius szerelmes nyelve pedig esetenként a mélyen vallásos szövegekbe – bizonyíthatóan igazat mondok.

A magyar középkorból nem rendelkezünk szerelmes szövegekkel, ám tudható, hogy Franciaországban és Németországban a szerelmeslevelek – eme ritmikus-rímes, szabadvers-szerű, latin nyelvű szövegek – nemegyszer az egyházatyák írásainak sajátos parafrázisai.¹ A teológus – mint Szent Bernát (12. század) – ugyanazt a nyelvet használja, mint a szerelmes verseket író költő, Guido Guinizelli (13. század). A legmélyebben vallásos nyelv és az udvari szerelem nyelve nem, vagy alig különbözött.² Egyetlen jellemző példát kiragadva: a ciszterci Gérard de Liège³ (13. század közepe) két kis munkát írt a szeretetről (latinul, de esetenként ófranciával keverve). Az egyik: *Septem remedia contra amorem illicitum* (Hét nagyon hasznos orvosság a tiltott szerelem ellen). A tiltott szerelem ebben az *amor mulieris* (‘az asszonyok szeretete’), amelyet Gérard vilitasnak (‘hitványság’) és más hasonlóknak nevez. Ez az írás leginkább ovidiusi terminológiát követ. Másik műve a *Quinque incitamenta ad Deum amandum ardentem* (Öt felszólítás Isten buzgó szeretetére). Ez, miközben kifogástalanul kegyes és ortodox, esetenként a profán költészet nyelvén íródott, mintegy áthidalva a szakrális-profán szakadékot. Gérard meg is indokolja eljárását: szerinte a szerelmi költészet nyelvének

¹ Vö. például Peter DRONKE, *Medieval Latin and the Rise of European Love-Lyric*, Oxford, Clarendon Press, 1968², 472–485. Az itt közölt latin nyelvű szerelmeslevelekben a *Bibliából*, az egyházatyáktól stb. származó idézetek – illetve reminiscenciák – bőséggel találhatók.

² Vö. *Uo.*, 59–62.

³ Gerardus de Leodio, Gerhard von Lüttich, Gerardus Leodiensis (vagy Leodicensis), Gerard van Luik stb.

létrehozója Augustinus és a többi egyházatyja, lényegében a patrisztikus hagyomány. Eredetileg ez nem profán, hanem istenes költészet volt, csak napjainkra egyesek ezt a nyelvet parodizálták, s így jött létre a szerelmi költészet. Ezért ő – folytatja Gérard – ezt a profánná vált költészetet most eredeti feladatának megfelelően használja fel; ennek során például a szerelem öt fokozatának Ovidiustól eredő ötletéhez is misztikus, vallásos interpretációt ad.⁴ Nemigen tételezhető fel, hogy csak nálunk lett volna másképp, csak a magyar szerelmes népe ne használta volna fel a középkori vallásos költészet készen kínált frazeológiatárát.

Az egyik legkorábbi középkori szerelmeslevél-gyűjtemény, az *Epistulae duorum amantium* a 12. század első feléből származik.⁵ Kivonatos lejegyzésben maradt fenn, ezt 1471-ben, a clairvaux-i apátságban készítette Johannes de Vespria (1445 k. – 1518). A kézirat 1976 óta ismert. Részletes bemutatása itt nem tisztem, s abban sem szeretnék állást foglalni, hogy valóban Héloïse és Abélard levelezése⁶ került-e elő, mint ezt szinte egybehangzóan vallják az irodalomtörténészek. Szempontunkból inkább az az érdekes, hogy Balassinak, esetenként az *Eurialus és Lucretia* szerzőjének számos fordulata, képe, toposza már itt felbukkan. Magam is nyilvánvalónak gondolom a Pataki Névtelen hatását Balassira, de megjegyzem, hogy a sok hasonlóság oka a közös ősből, a korábbi szerelmi nyelvből merítés is lehet.

Csak néhány motívumazonosság-hasonlóság:⁷

18. rubenti rose sub immarcido liliorum candore.

Vagy fejr liliommal ha rózsát fogsz eszve.

(Balassi, *Mondják jövendőlké bizoronyal énnékem*)

Jövel, szép rózsaszál, jövel, szép liliom, most az én kebelemben!

(*Lucretia*, III/87)

⁴ A kérdéstről részletesen: Adham B. AZAB, *Cum dicit auctoritas: Quotational Practice in Two Bilingual Treatises on Love by Gérard of Liège*, <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/d8-92m1-dc41> (2024. 05. 01.)

⁵ Az általam használt kétnyelvű kiadás: Constant J. MEWS, *The Lost Love Letters of Heloise and Abelard, with a Translation by Neville Chivavoli and Constant J. Mews*, New York, Palgrave Publishers Ltd. [Macmillan Press Ltd.], 2001.

⁶ <https://tinyurl.com/3k6kwx4m> (2024. 09. 01.)

⁷ Az idézetek előtt a levelek sorszáma.

20. Vale summa spes mea in qua sola michi conplaceo.
(vö. Ovidius, *Metamorphoses*, 2,723; Job 11,17; 2 Petri 1,19; Isaia 14,12)

Gyönyörűségem mert minden **reménségem** nékem csak ben-
ned vagyok;

(Balassi, *Csak búbánat immár bagyatott énnékem*)

Óh, én víg életem, én **gyönyörűségem** és kedves **reménységem!**
(*Lucretia*, IV/124)

Tehát a 16. századi magyar szerelmesvers-nyelv 12.(!) századi szerelmi levelezésben (Ovidius, a *Biblia* és más minták nyomán) már felbukkanó motívumokból vagy legalábbis azokhoz nagyon hasonlókból is építkezik.

Az imák és himnuszok a misztikus istenszerelem képeit, Mária csodálatos szépségének leírását, a Krisztushoz – minden apácák istenfiú-vőlegényéhez, az égi jegyeshez – intézett szerelmes szavakat ajándékozták a magyar költészetnek. A vallásos kontextusból kiragadva – ismétlem: a kontextusból kiragadva – ezek a szövegek világi szerelmes versként is olvashatók:⁸

Én szívemnek szeretője, / Ne legyek nálad feledve,

vagy:

Nylék szíved, mint szép rózsá, / Ki illatját távol adja, / Én lelkemmel egy-
gyé legyen, / Hogy én szívem megszépüljen

vagy:

szerelmedet neköm adjad, / És szívemet hozzád vonjad, / Hogy tégedet
kívánjalak,

vagy:

Ha én veled elmehetnék, ott magamnak nagy jót lelnék, szomjú számmal
ha illelek, gerjedetöst ha öllelek, akkor vagyok minden jóban

vagy:

Én szeretóm hozzám hajolj, / Megvigasztalj és neköm szólj, / Az te édes
száddal.

⁸ Ezzel nem azt akarom mondani, hogy e szövegek virágének-töredékek volnának! Azaz nagyon nem helyeslem V. Kovács Sándor eljárását, aki szöveggyűjteményében „virágének-töredékek” címszó alatt közli a vallásos szövegek ma világiassá váló részleteit. Vö. V. KOVÁCS Sándor, *Régi magyar olvasókönyv*, Budapest, Tankönyvkiadó 1985, 60–61.

Valamennyi fenti példám a Czech- és a Thewrewk-kódexben közel azonos szöveggel meglévő, úgynevezett Szent Bernát⁹ imádságából (*Salve mundi salutare*) való.¹⁰

Kájoni János, a szigorúbb szabályok szerint élő obszerváns ferences Csík-somlyón, 1676-ban énekeskönyvet nyomtatott. A könyv címe: *Cantionale catholicum, régi és új, deák és magyar újítatos egyházi énekek*. A 820 egyházi ének-szöveget tartalmazó közel ezer oldalas könyv modern kiadását Domokos Pál Péter¹¹ tette közzé. Itt találjuk az ugyancsak Szent Bernátnak tulajdonított *A Jesu dulcis etc. Szent Bernárd szíve öröme tapsolása* című verset, ebből idézek, miközben, persze, ne feledjük: a szerelem ekkor még istenszeretetet is jelent.

Sem nyelv azt meg-nem mondhattya,
Sem elme meg-nem foghattya;
Csak ki próbálta, tudhattya:
Mi légyen szerelmed langja.

Vagy:

Méltán rólad nem szólhatok,
De még-is nem halgathatok:
Mert szerelmedtől gyuladok,
s' Csak te-benned vigadhatok.

Vagy:

Szerelmed kit meg-elégít,
Az tudgya javaid ízit:
Bóldog a' kit meg-részegít,
Édes borával vidámít.

Akkor bátran ölelgetlek,
Szivem kebelébe veszlek:
Lelkem ágyába fektetek,
Ölemből el-nem eresztlek.

⁹ A 19. századig tartották Szent Bernáttól írottak a szöveget.

¹⁰ *Czech-kódex, 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, s. a. r., jegyz. N. ABÁFFY Csilla, bev. N. ABÁFFY Csilla, CSAPODI Csaba, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi Magyar Kódexek, 4), 115–163 (f. 22r–34r); *Thewrewk-kódex, 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, s. a. r., bev., jegyz.: BALÁZS Judit, UHL Gabriella, Budapest, A MTA Nyelvtudományi Intézete, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 18), 605–635 (f. 141v–149r); *Középkori magyar verseink*. s. a. r. HORVÁTH Cyrill, Budapest, A M. T. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1921² (Régi Magyar Költők Tára, 1), 160–176.

¹¹ DOMOKOS Pál Péter, „...Édes Hazámmak akartam szolgálni”, Budapest, Szent István Társulat, 1979, 587–591.

Vagy:

Mert ím szívem fel-gyüladott.
Szerelmedért el-lankadott.

Közismert, hogy a szerelmes énekek populáris fajtáját magyarul virágénekeknek hívják. Hasonló elnevezést egyik európai nyelvben sem találunk (az osztrákban a 19. században előfordul ugyan a *Blumenlied*, de ez magyarból készült tükörfordítás). Ám a középkori szerelmesvers-szövegeknek ez az egyik jellemzője; Peter Dronke, a jeles angol középkorkutató éppen a 12–13. századi latin nyelvű költészet kapcsán használja, teljes joggal, a *Flora-poems* terminust, valószínűleg mit sem tudva a magyar virágének elnevezéséről.¹²

Nos, a virág szó igen korán kezdte magyar költészetbeli karrierjét. Már a legelső magyarul lejegyzett versben, az *Ómagyar Mária Siralomban* ott találjuk: „virágnak virága”. Mint erre már többen felfigyeltek, a latin megfelelő *flos florum* pontos fordítása – ’virágok virága’ lenne: ’a virágok legszebbike’.¹³ Az *Ómagyar Mária Siralomban* azonban „virágnak virága” olvasható, azaz – Mészöly Gedeontól¹⁴ származó értelmezés szerint – Szűz Mária és Jézus Krisztus egyaránt „virág”, ez mind a középkori latin himnuszok frazeológiájával, mind a magyar kódexirodalomból vett példákkal igazolható. A forrás maga a *Biblia*.

¹² DRONKE, 1. j. i. m., 363: „Flora – there are many ’Flora’ poems in the twelfth and thirteenth centuries.”

¹³ Jegyezzük meg: a *flos florum* szerkezet a klasszikus latinban előfordul ugyan, de meglehetősen ritka. A szuperlativusznak ez a formája a héber Ószövetség hatására terjedt el, ld. *Canticum Cantorum*, azaz *Énekek Éneke*, és vált rendkívül népszerűvé a középkori keresztény irodalomban (*sanctum sanctorum*, *vanitas vanitatum* stb.) Vö. DRONKE, 1. j. i. m., 188–189.

¹⁴ MÉSZÖLY Gedeon, *Van-e az Ó-magyar Mária-siralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Placitus-szövege?*, Nyelvtudományi Közlemények, 50(1936), 281–283. Mészöly konklúziója: „Végre is a virágszülő Máriát nemcsak gyökérnek, vesszőnek, hanem magát is virágnak nevezik: »Az Isten fiának emborré lételehöz szükség vala a város, ki Názáretnek hívattnéjék, mert ő ’verág’-nak magyaráztatik; hogy ekképen mind a hely s mind az idő igénylő alkalmasságba lenne. Erre mondja szent Bernáld: Verág szilletek verágtól verágba verágnak idején« (DebrK., 228). (Virág születek virágtól = Jézus Máriától. Virágban=Názáretben. Virágnak idején, mivel az angyali látogatás tavaszra esett.) Ó, Virág, ki Isten fiát szüled válságunkra! (KISDI, Cantus Cath. 20.) A szűz szüled szent fiát, / Örvendezzünk. / Rózsa nemze liliomot, / Jer, vígadjunk! (KISDI, Cantus Cath. 25.) Az Ó-magyar Mária-siralomban tehát a »virágnak virága« azt jelenti, hogy: a szép és tiszta virágtól, Máriától született szép és tiszta virág, Jézus. Megvan ugyan a »flos florum« fordítása is Jézust sirató régi énekeinkben, de nem az Ó-magyar Mária siralomban.” Vö. még: MARTINKÓ András, *Az Ómagyar*

A virág ebben a vallásos metaforikus értelmezésben egyértelműen a *legfőbb jó*, többnyire maga Jézus vagy Mária. A legfőbb jót azonban sok mindenre értették. A *flora* – s gyakran a *flos florum* kifejezés – bekerül a latin nyelvű középkori misztikus vallásos költészetbe, de bekerül a satirikus versekbe, a világi, szerelmi költészetbe, sőt a *meretrix*-irodalomba is: a hetérákat már Juvenalis így nevezi, az ógörögben a *ῥόδωρος* (rhodon) szó ’rózsát’ és ’női szeméremtestet’ is jelentett.

Kétségtelen, hogy a magyar nyelvű kódexek is igen kedvelik a virágot. A *Nagy-szombati kódex* apácaolvasói így szólítatnak meg:

Oh, tündöklő, szép piros rózsák, oh, gyenyerűségös, illatozó fejér lilomok és szeplő nekil való violák, azaz szentségös és szeplő nekil való lélkők, lássátok, mert nem az estveli virágok, akiket én mondok nektők [...].

Vagy:

Ó, tü, mind isteni, nemös virágok, lássátok és hallgassatok meg engemet, és tü mind, kegyességös szeretők, velem egyetömben keseröjgetek [...].

Az *Érdy-kódex Cecilia-legendájában* a szüzek „szép virágok”, az *Érsekújvári kódex Katerinája* „nemös virág”.¹⁵ A példákat bőven szaporíthatnánk.

A profanizálódás lehetőségességét mutatja az a néhány szerelmi népdalsor, amely még a 15. századi misztikus költészetben kezdte pályafutását. „Jézus nagy felséges kincs, / Kinél szebb és jobb nincs” – olvasható a *Winkler-kódex*ben. „Kincsbe nagyobb kincs nincs, / Kinek szíve bánata nincs” – ezt a 16. század (esetleg 17.) folyamán jegyezheték le, Istvánffy Miklós latin nyelvű kéziratai közül került elő. Jézus itt már nem emlegettetik, valószínű, hogy a *kincs/nincs* rím-találmány új szövegkörnyezetbe kerülve világi ének részévé vált. Ugyanakkor 17. századi (és korábbi) vallásos szövegekben is fel-felbukkan: A 20. században gyűjtötték azt a lakodalmas verset, amelynek egyik részlete: „Kincs, kincs, nagyobb sincs, / Kinek szíve bánatban nincs.”

A virágének fogalmának kialakulásában mindez közrejátszhatott, a virágszimbolika vélhetőleg elsődlegesen a középkori latin, esetenként német nyelvű vallásos-misztikus himnusz-költészetből, továbbá a liturgikus és vágáns énekekből

Mária-siralom hazai és európai tükkörben (Bevezetés és vázlat), Budapest, Akadémiai, 1988, 117–119 (Irodalomtörténeti Füzetek, 117).

¹⁵ A Nyelvemléktár nyomán idézi GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai, 1962 (Irodalomtörténeti könyvtár, 7), 296.

költözött a magyar nyelvű vallásos költészetbe („Szép violácska, kedves rózsácska, szerelmes Jézusom” stb.), majd, idővel, a szerelmes énekekbe. Az istenszeretet és a nőszeretet terminológiai, esetenként ideológiai (szerelemteológia) összefonódása egész Európában általános jelenség volt.¹⁶

Számos, bizonyosan középkori eredetű ima/ének őrződött meg Kájoni János már említett összeállításában. Közülük elsősorban azokat tekinthetjük nagy valószínűséggel középkori eredetűeknek, amelyek középkori latin szövegek (Kájoni ezeket is közli) parafrázisai. A virágok sora – leggyakrabban a már említett két virág, a liliom és a rózsza – rendre felbukkan a kötetben. Csak néhány kiragadott példa:

A' szénát-is **Violáckal, jó-illatú Rósáckal,**
Bé-hintem **Tulipánockal,** s' gyenge **Narcissusockal**¹⁷

Jesus szívünk **gyöngy-virága,**
Lelki-kertünknek **rósája:**
Jó-illatú **Lilioma,**¹⁸

Idvez-Iégy Jérikó -mellett, nőtt **rósácska,**
Sűrű tövissek -közt, jött **liliomocska,**¹⁹

Liliom ékessége, Szépséges Maria.
Szép **Rósának** veszszeje.²⁰

Ó, **MARIA, Szüzeknek virága,**
Jó illatú **Liliom-szál,**²¹

Gyémánt fényű, s' **rósa színü, tisztaság lilioma:**²²

Kinek szeplötelen szép fejérsége,
Mint **ki-nyílt liliomnak gyengesége.**²³

¹⁶ Vö. KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint költésze: hagyomány és újítás = Hagyomány és ismeretközlés, Salgótarján, 1986. november 14–15., Salgótarján, 1988 (Discussiones Neogradienses, 5), 3–12.*

¹⁷ DOMOKOS, 11. j. i. m., 300.

¹⁸ *Uo.*, 589.

¹⁹ *Uo.*, 622.

²⁰ *Uo.*, 664.

²¹ *Uo.*, 700.

²² *Uo.*, 713.

²³ *Uo.*, 855.

Légyen tisztább hónál, **fejérb liliomnál**, lelkünknek ő hajléka.²⁴

Bóldogbak nálunknál a' **mezei-virágok**,
Kert-béli **szép rósák, szép füvek, liliomok**,²⁵

De örökké nyíló **rósák** örök Tavaszt szereznek;
Fejér-liliom, piros-sáfrány, s' balsamom-fák teremnek²⁶

Az idézéseket még hosszan lehetne folytatni, legyen elég ennyi.

Balassi is eme virágokat kedveli:

Mint szép **liliomszál**, ha félbemetszve áll, fejét földhöz bocsátja,
Vagy **fejér liliommal ha rózsát fogsz** eszve.
Tavaszi szép **rósák, liliom, violák** idővel mind elhullnak,
Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba **liliom**, úgy fejezlik,
Ennek termete igényes, magas, mint szép **liliomszál**,

Balassi: 27 rózsa, 7 liliom.

Rimay: 6 rózsa, 1 liliom.

Mindenkinél, akárcsak a népdalokban, és akárcsak számos teológiai szövegben,²⁷ a rózsa a győztes, a liliom az előkelő második helyen.

A virág női nemi szervet felidéző volta (amely nemzetközi folklórtoposz, többek közt a magyar tájszótár is ismeri) szintén közrejátszhatott a jelentés kialakulásában. A botanika és a szeretet nyelvének összefüggésére figyelmeztet Pécsi Lukács *Keresztyn szűzeknek tisztességes koszorója* (Nagyszombat, 1591) című munkája is.²⁸

A Balassi költészetével való rokonság további párhuzamokkal is igazolható – mindeközben ne feledjük, nyilván nem Balassitól való átvételről, hanem a korábbi vallásos vershagyomány továbbéléséről van szó, arról, amelyből Balassi is merített.

²⁴ *Uo.*, 936.

²⁵ *Uo.*, 1158.

²⁶ *Uo.*, 1198.

²⁷ Pl.: „Sed rosa nostra divinitatis aurum intra se continebat” – vélekedik Petrus de Mora (†1213) kardinális egy rövid értekezésében. Vö. DRONKE, 1. j. *i.m.*, 187

²⁸ PÉCSI Lukács, *Keresztyn szűzeknek tisztességes koszorója, Nagyszombat, 1591*, Budapest, Balassi Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 44).

Kájoninál	Balassi versében
<i>Dum virgo vajentem</i>	HARMINCKILENCEDIK hogy Juliára talála, így köszöne néki
Ó, édes napom fénye! Ó, életem reménye!	Feltámadá napom fénye, [...] Élj, élj, életem reménye!

A gyermekek–szülők közti szeretet nyelve is azonos a szerelem nyelvével. Példa lehet Thurzó Zsuzsanna, aki, mondhatjuk, Balassi Bálint nyelvéen írt leveleket apjának, Thurzó Györgynek, nyilván szeretetről s nem szerelemről²⁹ vallókat. Néhány részlet:

engem megújító édes levél írásával (1604. július 8.);

[...] Ha az Isten fírfivá teremtetett volna, bizony eddig, hogy kegyelmedhez havasokon, vizeken én kegyelmedért általmentem volna [...].” (1605. augusztus 11.);

[...] reggel, ha felkelek, Istenemet szolgálatom után, kegyelmed jut eszembe, ha ülök vagy járok, valahová nézek, csak kegyelmeddel beszélget az elmém, ha ágyamban nyugszom, az kegyelmed szerencséjének mint hamis szolgának félelme forog elmémben” (1606. március 4.)³⁰

De bőségesen idézhetünk Balassihoz hasonló megfogalmazásokat a mélyen vallásos Kürti Istvántól³¹ is, attól a szerzőtől, akinek szellemi kapcsolatban kellett lennie Rimayval, hiszen *Rimay János imádságoskönyvébe* Kürtitől fordított ima is

²⁹ „Szerelem”, „szeretet” – ne feledjük, hogy ez a megkülönböztetés magyar nyelvi sajátosság. Balassi szóhasználata bizonyítja, hogy a jelentés szétválása már a 16. században elkezdődik, Szenci Molnár szótára ezt az állapotot rögzíti (SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino-hungaricum*, Nürnberg, 1604. Hasonmás kiadás: Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 25), ám az éles jelentéskülönbség csak a 20. században alakul ki.

³⁰ *Régi Magyar Költők Tára, 10: Czobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Akadémiai–Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam, 10), 358.

³¹ KÜRTI István, *Az élő Istenhez való áttatos imádságokat magában foglaló könyvecske*, Kassa, 1611.

bekerült.³² Az *Epistola dedicatoria* pedig Czobor Erzsébetet, Thurzó György nádor feleségét szólítja meg. Tehát csupa olyan személy: Rimay, Thurzó, Czobor, akiknél Balassi verseinek ismerete bizonyítható, mondhatjuk, az e körben ismerős Kürtinél semmi meglepő nincs a nyelvi párhuzamokban. A közös nyelvből mérités, a hagyomány azonban bonyolultan keveredik az úgynevezett hatással. Kürti esetében például – a számos képanyelvi párhuzam (zsoltáros nyelv) és a kapcsolati háló ellenére – egyáltalán nem vagyok meggyőződve, hogy Balassi-reminiscenciákról van szó. Ne feledjük, 1611-ben megjelent munkáját latinból fordította! Inkább gondolnám úgy, hogy ismét bebizonyosodik: a nőszeretet képei hasonlóak/azonosak az istenszeretet képeihez.

Kürti az Istenhez szól, Balassi hol a kedveshez, hol az Istenhez:

oldal-szám	Kürti	Balassi
78	pokolbeli ördög	pokolbéli féreg
97	foghatatlan szépség	foghatatlan Isten
174	lehessek új templomoddá és kedves lakóhelyeddé	tulajdon templomod hogy lehessen lelkem, [...] lakozzál te bennem
243	gyönyörűségnek mézzel folyó patakja	mézzel folyó szerelmes beszédét
247	mert te vagy az én hatalmas fejedelmem	én tulajdon szívem fejedelme

Jegyezzük meg: a szerelemteológia meghatározta középkori szerelmi költészet képi rendszere legalább ennyire rokon Balassi költészetével.

Tarnóczi István, ahogy kell, megvetőleg beszél a világi/testi szerelemről:

Elsőben szemeidnek szabadságát zabolázd meg [...]. A cifrán felékesített asszony nem egyéb bujaságnál, soha reá ne szegezzed tekintésedet, mert el kell veszned. Komédiákra, táncokra és szemtelen játékokra ne fordítsad szemeidet [...].³³

³² Vö. SZELESTEI N. László, *Rimay János imádságoskönyve = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, PPKÉ, Piliscsaba, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 229.

³³ TARNÓCZI István, *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat, 1675, 109.

De azután, miközben marad a szigorú erkölcsi álláspont, úgy fogalmaz a szenvedélyes szerelemről, hogy ezt akár Balassi is írhatta volna:

Akkor testedtül minden gyönyörűséget el kell távoztatnod: mert semmi hamarébb meg nem elevenedik, mint a szeretet, mely ha egyszer erőt vehet, oly állhatatosan fog gyötreni, hogy csak lassú orvossággal, üdő múlással és szeretetdül [sic!] való elválással szabadulhatsz meg, akkor, mikor elfáradván, magától elaluszik. Sokakat orvoslott meg a szemérmesség: mikor őket mindenek ujjal mutatták, és mikor községnek csúfjai löttének, akkor kezdettek megutálni rossz cselekedeteket [...].³⁴

A szerelem végtelen erejét festő kezdet, majd az illetén viselkedést – a szerző szerint – szükségszerűen követő szégyen („szemérmesség”) mint a szerelem rabjainak gyógyszeré...

Hogy e két nyelv az ókortól egy, s ezt a régiség emberei is tudták, arra legjobb példa maga a *Biblia*, ezen belül nyilván leginkább az *Énekek éneke*. Bogáti Fazakas *Énekek Éneke*-fordításáról ő maga állítja, hogy – színén, azaz látszólag – virágének.

És hát az. Csak egy stórfát idézek, amely, úgy vélem, a virágénekekkel szemben támasztott összes kritériumnak megfelel:

Nyugonnod, szerelmem, én nem hagyálak,
Almafa alatt feltaszigálalak,
Hol téged anyád szült volt, ott bántálak,
Hol születél, én ott háborgatálak.³⁵

Az *Énekek éneke*, tudjuk, eredetileg profán szöveg, ókori szerelmi dalok gyűjteménye, erotikus jelentéssel. Az ószövetségi kánonba emelése után kapott az erotika teológiai jelentést, vált a szöveg Isten és Izrael kapcsolatának allegóriájává. A szöveg profán voltára már többen és korán felfigyeltek. Így vélte Theodórosz, majd az ő nyomán, a 16. században, Sebastian Castello antitrinitárius prédikátor. Nyilván ezt a nézetet láthatjuk viszont a szintén antitrinitárius Bogátinál.

Egyáltalán nem bizonyos. A „színén”, azaz csak látszólag virágének minősítés és a profán értelmezést elutasító *Interpretatio* a teológiai értelmezést sugallja.

³⁴ *Uo.*, 141–142.

³⁵ *Énekek Éneke*, Caput VIII, 425–428, in RMKT XVI/13/A, (sajtó alá rend. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza), 202.

Pécsi Lukács *Az keresztényen szűzeknek tisztességes korszorójában* így interpretálja az *Énekek énekét*:³⁶

[...] Cantica Canticorum, rakvák szerelmes és kedves egymással való beszélekkel, Krisztus urunk és jegyese, az Anyaszentegyház között (melyeket szükség nekünk lélek szerint értenünk), holott az Istennek Fia így szól az Anyaszentegyházhoz: Az te orcádnak pofái szépek, mint az gellicének, az te nyakad hasonlatosak az drágakövekhez, te szép vagy, szemeid az galamboknak szemei. Továbbá cap. 2. Mint az rózsza az töviskek között, olyatan az én szeretóm az leánzók között. Az te szózatod édes, és orcád szépséges. Cap. 4. Pofáid hasonlók az meghasadott promagránáthoz, elvitted szívemet, én húgom, szerelmes mátkám. Ismeg cap. 7. Fejedelemnek leánya, mely igen szép az te járásod az cipellősbén, hajad hasonló az fejedelem selyméhez és bársonhoz, szép aranyba betekertett etc. Sok egyéb heleken is az Istennek gyülekezete szűz leánzónak nevezetik [...].³⁷

Nos, nem foglalkozva most a teológiai interpretáció jogos vagy jogtalan voltával, az bizonyosnak mondható, hogy az evilági szerelem nyelve is merített ebből a szeretet-szövegből.

Egy 18. századi kihallgatási jegyzőkönyvben jegyzik fel, hogy a férfiú, eléggé el nem ítélt módon virágéneket zengett kedveséhez, amelyben – többek közt – szerepelt a „lelkemnek orvassa”³⁸ kifejezés. Ez is a vallásos költészetből jól ismert fordulat, vö. pl. Rimay „Ó, ki későn futok lelkem orvosához”, az *Evangelikus Énekeskönyv*ben: „... voltál lelkemnek / Orvosa holtodban!” Jézus funkciója jól illik a szeretőre, mindkettő a lélek orvosa.

Eckhardt Sándor átgondolatlan (és rendkívül tetszetős) megállapítása, hogy a történelmi, hús-vér Losonczy Anna fölötté vidám hölgy volt.³⁹ Erről mit sem tudhatunk. Az viszont bizonyos, hogy a szeretett Krisztus állandó jelzője a víg, a víg orca, ezt a jelzőt örökli Balassi Juliája is, akárcsak az *Eurialus és Lucretia* női főszereplője. Aki szeretetünk tárgya, az csak víg lehet. Eredetileg a vígan éneklésnek is teológia jelentése volt.

³⁶ PÉCSI, 18. j. i. m., 154v–155v.

³⁷ A zsidó hagyomány Isten és Izrael kapcsolatának allegóriájaként értelmezi; a kereszténység pedig mint Krisztus és menyasszonya, az Egyház allegóriáját.

³⁸ „Légyen Isten oltalmad, / édes Tolvaj Borbálám, / légy jó egészségben, / lelkemnek orvassa!”

³⁹ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Budapest, Balassi, 2004, 168.

Az Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított *A szent oltáriszentségről* (De sanctissimo Eucharistiae sacramento) szóló himnusz (az *amor sanctus* egyik legszebb példája, amely a katolikusok között máig él a liturgiában) pedig az udvari szerelmi költészet egyik alaptézisét, a szerető rab voltát fogalmazza meg: „Ím, szívem néked adja magát **rabul**.”⁴⁰

A virágének nyelvét, metaforikáját a korban senki nem jellemezte jobban, Sylvester Jánosnál, aki 1541-ben kiadott *Újszövetsége*⁴¹ jegyzetében *Az olyan ígérkűl való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzésben vétetnek* cím alatt így írt:

Az ilyen beszídvél tele az Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, azki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni a mű nípünknek, mert nem idegen ennek ez ilyen beszídvél neme. Il ilyen beszídvél naponkíd való szólásában. Il ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjének éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis. Mikoron ilyen felsíges dologban ilyen alávaló pídával ílek, az ganéjban arant keresek: nem azon vagyok, hogy az hítságot dicsírjem. Nem dicsírem, azmirűl az ilyen ínekek vagyok, dicsírem a beszídvél nemesen való szerzísit [...].

Hiába nagyon közismert ez a rész, mégis, szinte kötelező idézni: senki pontosabban nem azonosítja a ganéjt az arannyal, amennyiben a metaforikus nyelv, „annak nemesen való szerzése” fontosabb a tárgynál. A nyelv, a szeretet nyelve, a *Bibliában*, eme aranyban is és a virágénekekben, eme ganéjban is.

Végezetül: játsszunk! Egy szép istenes ének a 16. századból:

Kegyelmes **Istenem**, ki ily jól tél velem, áldott légyen te neved,
Veszendő voltomban hogy segélél mostan, hála légyen teneked!
Kérlek, panaszimért, ki téged gyakran ért, jódot rólam el ne vedd!

⁴⁰ Néhány további példa, amely bősséggel szaporítható lenne: *Utítárs* (Pozsony, 1643, 44–46) imakönyv: „Ím, szívem néked *adja magát rabul*, mely rólad elmélkedvén majd elájul.” *Cantus catholici*, (1674): „Imádlak, itt elrejtett Istenség, ez színek alatt mennyei felség; szívem *adja magát rabul*, rólad elmélkedvén majd elájul.” (Vö.: BOGÁR Judit, *Az Adoro te devote régi magyar fordításairól = Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21), 53. Balassi: „Annak személynék drága ékessége, / Szabadságot már magamtól elvette, / *Rabságra vetette*, / Kínlódóm érette, vette is eszébe.” (Negyedik)

⁴¹ SYLVESTER János, *Új Testamentum magyar nyelven...*, Sárvár–Újsziget, 1541.

Keserves fájdalim, gyötrő gondolatim, távozzatok el tőlem,
Kik mind éjjel-nappal csak búval-bánattal forgottatok körülöm,
Mert megkegyelmezett, s minden jót végezett **Istenem** énfelülöm.

Nyilván többen felismerték: Balassi Célia-versei közül a *Harmadik*ban⁴² – az első két versszakban – cseréltem ki Istenre a megszólított hölgy nevét.

Az Isten a *Bibliában* maga mondja: ő féltékeny (féltőn szerető). Így szól (2 Móz 20,4–5):

Ne csinálj magadnak semmiféle istenszobrot azoknak a képmására, amik fenn az égben, lenn a földön, vagy a föld alatt a vízben vannak. Ne imádd és ne tiszteld azokat, mert én, az Úr, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok!

Isten akkor féltékeny, ha valaki másnak adjuk magunkat, ami jogosan őt és csak őt illetné. A szerelmes ugyanígy gondolja: a szeretett lényen nem lehet osztolni, az jogosan csak az övé.

Eddig tartott a filológia, vagy éppen filológiai játék. A tisztelt olvasó – legalábbis szerintem – legyen büszke rá, hogy miközben őseik élesen szembeállították a testi szerelmet az Isten szeretetével, miközben az egyiket mélyen elítéltek, a másikat felmagasztalták, az egyetemes szeretet terminológiájának fogságában az egyiket a másikba oltották. Földi szeretet nélkül nincs istenszeretet, és fordítva, istenszeretet nélkül sincs földi szeretet, legalábbis a régi magyar és nem magyar nyelvben. Sylvester János ezt már majd fél évezrede leszögezte.

Jelen írásom leegyszerűsít. Annak kifejtéséhez, hogy nem csak a nyelvben, a terminusokban, hanem a valós érzelmekben, a régi európai és nem európai irodalom alkotásai mennyire egymásba fonták a nő és férfi, az ember és az Isten igaz szerelmét/szeretetét – egyistenhívő társadalmakban – egy monográfia tárgya lehetne. Amelyet Peter Dronke – idézett művében – már jobbadán megírt.

⁴² *Harmadik, kiből köszöni Cupidónak hozzá való kegyelmét, tudniillik, hogy Céliát szerelmére felgerjesztette, s kezében adta.* BALASSI Bálint, *Összes művei*, s. a. r., jegyz. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Osiris, 2004 (Osiris klasszikusok), 173.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

*Intrate per arctam viam ... (Máté 7,13) és Püthagorasz betűje**

Az Y betűt Petrarca igen szemléletesen úgy emlegette, mint amely „scripturae supervacua sed vitae utilis litera”¹, azaz felesleges az írás szempontjából, de hasznos az életre nézve. E betűről már az ókorban azt tanították, hogy száraival az emberi életet példázza. Megalkotójának Püthagorasz tartották, aki Kr. e. 6. században Számosz szigetén született. A betű jelentéséről szóló hagyományt a mester későbbi követői, a neopythagoreus iskola tagjai terjesztették el a Kr. u. 1. században.² Ebből az időből való az a sírkő, amely nemcsak a betű és Püthagorasz kapcsolatát bizonyítja, hanem az Y betűben látható kétfelé ágazás szimbolikus jelentését is jól reprezentálja.

A követ Josef Keil és Anton von Premerstein osztrák régészek tárták fel a múlt század elején a kis-ázsiai ókori Philadelphiában (ma Alaşehir, Törökország), majd Augustus Brinkmann ismertette és értékelte.³ A feliratán olvasható, pentameterekben írott epigramma szerint a sírban egy bizonyos Püthagorasz nyugodott, aki tiszteletből vette fel a számoszi tudós nevét. Arra törekedett, hogy bölcsességben hozzá hasonló legyen, így élete célját

ő is a fáradozásban és a munkában találta meg. Mindezt a sírkövön látható jelenetek is megerősítik. A kő felületét Y betű osztja öt részre. Középen fölül

* A szerző könyvtörténeti kutatásait a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatta (K 138856).

¹ Francesco Petrarca levele Zenobius grammaticushoz, Firenze, 1352. április 1. = F., P., *Epistolae familiares*, XII, 3 – <https://tinyurl.com/mry6nhfy> (2024. 08. 06.)

² Wolfgang HARMS, *Homo viator in bivio*, München, Fink, 1970, 43.

³ Augustus BRINKMANN, *Ein Denkmal des Neupythagoreismus*, Rheinisches Museum für Philologie, 66(1911), 616–625, a kép: 622. <https://tinyurl.com/yc59w8vp> (2024. 08. 06.)

látható az elhunyt férfiú. Az alsó képek közül a jobb oldalin egymással szembe fordulva áll egy fiú és egy nő, aki a felirat szerint Areté, azaz az Erény megtestesítője. Hosszú botot ad a fiú kezébe. A bal oldali képen ugyancsak ketten szerepelnek. A nő a felirat szerint Aszótia vagyis a Bujaság. Balra néz, a karja is arra felé van kinyújtva és felismerhetetlen tárgyat tart a kezében. A fiú elfordul tőle. A jelenetek tehát arról az ifjúról szólnak, aki választást előtt áll. Az Erény és a Bűn között kell választania.

A görög mitológiában Héraklész állt hasonló választás előtt. Xenophón jegyezte fel először Prodikosz, Kr. e. 5. századi szofista filozófus *Héraklész a választáson* című morálfilozófiai értekezését,⁴ amelyet Cicero a helyes életút megválasztásáról szólva idézett a *De officiis* első könyvében:⁵

Xenophon szerint Prodicus azt mondja Herculesről, hogy amikor felserdült (a természet ezt az időpontot jelölte ki, hogy határozzunk, melyik életpályára akarunk lépni), kiment a pusztába, s ott üldögélve hosszan és sokat elmélkedett magában, hogy melyik utat jobb választania, mivel két utat látott maga előtt: az egyik a Gyönyöré, a másik az Erényé volt.⁶

A sírkő felső részében egy-egy egymás fölé helyezett ábrázolás látható a választásról és annak lehetséges következményeiről. Jobb oldalon alul egy férfiú látható szántás közben. A fölötte lévő képen békésen pihen az ágyában, amely előtt asztal áll étellel és itallal. Fáradozása és munkálkodása tehát nem hiábavaló. Élete békességben és jólétben telik. A bal oldali képek eléggé sérültek. Az alsón szerelmespár látható. További sorsuk a kő rossz állapota miatt csak elképzelhető. Brinkmann azt feltételezte, hogy a hiányzó rész a férfiú bukására utalhatott.

Ezek az ábrázolások mindazokat az erkölcsi tanulságokat megjelenítik, amelyeket a Hercules a választáson mítosz és a püthagoraszi betűben rejlő útelágazás (bivium) magában foglal, és amelyekről az 1. századtól kezdve igen gazdag szöveges hagyomány is a rendelkezésre áll.

⁴ XENOPHÓN, *Emlékeim Szókratészről*, ford. NÉMETH György, Budapest, Európa, 1986, 53–57.

⁵ Marcus Tullius CICERO, *De officiis* I, 118. „Nam quod Herculem Prodicus dicit, ut est apud Xenophontem, cum primum pubesceret, quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, exisse in solitudinem atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset, [...]” <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/off1.shtml> (2024. 08. 06.)

⁶ Marcus Tullius CICERO *válogatott művei*, Budapest, Európa, 1974, 295. Havas László fordítása.

A Püthagorasz-tanítvány sírkövével egy időben, tehát az 1. században a Rómában élő szatíráköltő Persius⁷ a harmadik szatírjában utalt a számoszi filozófusra és betűjére. A bivium két ága közül csak a jobb oldalt, „az erény meredek és szűk ösvényét” említette, ezzel sejtetve az azon tapasztalható nehézségeket:

és az erény meredek, szűk ösvényét betűjének
jobb szárával eléd rajzolta Samosnak a bölcse.⁸

A 4. században Maurus Servius Honoratus *Aeneis*hez írott kommentárjában értelmezte Püthagorasz betűjét, amikor az *Aeneis* VI. énekében Aeneas Alvilágjárását magyarázta. Vergiliusnál nincsen szó Püthagoraszról, arról viszont igen, hogy Aeneasnak választania kell két út közül az Alvilágban. Az egyiknek a végcélja az Alvilág Istenének, Hádésznek a palotája, amely az elysiumi mezők boldogságát hozza magával, a másiké pedig Tartarosz, az örökös szenvedés színhelye:⁹

S kétfele válik utunk is: a jobbra eső a hatalmas
Dís palotája felé fut, az Élysium mezejéhez;
Erre megyünk mi; a balsó evvel szemben a szörnyű
Tartarusig visz, hol vétkük levezeklik a rosszak.¹⁰

Míg Vergilius mind a két utat az Alvilágban helyezte el, Servius magyarázatában viszont már nem az Alvilágra, hanem a földi életre vonatkoztatva jellemzi a két utat:¹¹

⁷ PERSIUS *Satyrae*, 3, 56–57.

„et tibi, quae Samios diduxit littera ramos,
surgentem dextro monstravit limite callem.”

<https://www.thelatinlibrary.com/persius.html> (2024. 08. 06.)

⁸ PERSIUS, IUVENALIS, *Szatírák*, ford. MURAKÖZY Gyula, Budapest, Európa, 1977, 17.

⁹ VERGILIUS, *Aeneis* VI, 543-546.

„hic locus est, partis ubi se via findit in ambas:
dextera quae Ditis magni sub moenia tendit,
hac iter Elysium nobis; at laeva malorum
exercet poenas et ad impia Tartara mittit.”

<https://www.thelatinlibrary.com/vergil/aen6.shtml> (2024. 08. 06.)

¹⁰ VERGILIUS *összes művei*, ford. LAKATOS István, Budapest, Magyar Helikon, 1973, 221.

¹¹ „Novimus Pythagoram Samium vitam humanam divisisse in modum Y litterae; scilicet quod prima aetas incerta sit, quippe quae adhuc se nec vitii nec virtutibus dedit. Bivium autem Y litterae a iuventute incipere, quo tempore homines aut vitia, id est partem sinistram, aut virtutes, id est dexteram partem sequuntur.” *SERVII Grammatici qui feruntur in VERGILII carmina commentarii*, rec. Georgius THILO, Hermannus HAGEN, Leipzig, Teubner, 1881, VI, 136.
<https://bit.ly/4bCjtüH> (2024. 08. 06.)

Tudjuk, hogy a számoszi Püthagorasz az emberi életet az Y betű mintájára két részre osztotta úgy, hogy a gyermekkor még bizonytalan, mivel akkor még az ember sem a bűnöknek, sem az erényeknek nem adta át magát. Az Y betű kétféle ágazása az ifjúkorban kezdődik, amikor az emberek vagy a bűnöket, azaz a bal oldalt, vagy az erényeket, vagyis a jobb oldalt követik.

Kortársa, Ausonius, késő-antik költő (310–395) *Technopaegnia* (Játékos gyakorlatok) című munkájában külön fejezetet szentelt a görög és latin egytagú betűknek. Püthagorasz betűje önmagáról egyszerűen nyilatkozott, nem szólt arról, hogy elágazásai milyenek, és hogy hova vezetnek. A későbbi korokban ugyanakkor nagyon sokan utaltak erre az egy sorra, mint Püthagorasz betűjének forrására:¹² „Püthagorasz útelágazása [vagyok], két irányba ágazom el [én vagyok] az Y.”

Az antik bűn és erény felfogással szemben a püthagorasz betű keresztény értelmezése először Lactantiusnál (250–317 u.) jelent meg a *Divinae institutiones VI. könyvének* III. fejezetében.¹³

Elmélkedését azzal kezdte, hogy „Két út van, ... melyeken az emberi életnek szükségszerűen haladnia kell, az egyik az égbe visz, a másik pedig a pokolra taszít.” Ezután részletesen megmagyarázta, hogy milyen megfontolásból jutott erre a korábbi filozófusoktól és poétáktól eltérő felfogásra:

A filozófusok szerint az egyik út az erényké, a másik a bűnöké, az egyik út az erények számára van kijelölve, első megközelítésben meredek, és köves, aki ezen az úton legyőzi a nehézségeket, és a csúcspontra ér, onnantól már egyenes az útja, világos és kellemes mező, ahol minden kínlódása gazdag és édes gyümölcsöt terem. Ellenben akiket az elindulás nehézsége visszaretent, azok a bűnök útjára tévednek és hajlanak, amely az elején úgymond kellemes és sokkal jobban ki van taposva, azután azonban, ahogy kissé előbbre haladnak rajta, az út kellemességének látszata hirtelen eltűnik, az út meredekké válik, hol kövek teszik göröngyössé, hol tövisek szegélyezik, hol szakadékok tarkítják, hol pedig vízesések söpörnek le róla, úgyhogy az embernek kínlódnia kell, meginog, megcsúszik, elesik. [...]

¹² AUSONIUS, *De litteris monosyllabis Graecis ac Latinis*, 135. „Pythagorae bivium, ramis pateo ambiguis Y” <https://bit.ly/4a3aQfR> (2024. 08. 06.)

¹³ LACTANTIUS, *De viis et de vitis et virtutibus ac de coeli praemiis et infernorum poenis*, VI, 3 = L., *Divinae institutiones et Epitome divinarum institutionum*, ed. Samuel BRANDT, Georgius LAUBMANN, Praha–Wien–Leipzig, Tempus–Freytag, 1890 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 19), 485–488 <https://archive.org/details/CorpusScriptorum-EcclesiasticorumLatinorum19> (2024. 08. 06.)

Mivel pedig nem tudják, vagy kétségbe vonják, hogy az emberi lélek halhatatlan, ezért mind az erényeknek, mind a bűnöknek földi jutalmat, illetve büntetést rendelnek. A két útról szóló minden értekezésük az eredményességre és a gazdaságra van tekintettel. Azt állítják, hogy az emberi élet pályája az Y betűhöz hasonlít, mert minden ember, amikor eléri serdülőkora küszöbét, és arra a pontra érkezik, ahol az út kétfelé ágazik, bizonytalanul ingadozik, nem tudva, melyik irányba forduljon.

Itt Servius *Aeneis*-magyarázatának a fentebb idézett soraira utalt. Majd így folytatta:

A költők talán helyesebben beszélnek, amikor azt írják, hogy az a bizonyos két út az Alvilágban van: abban tévednek viszont, hogy mindkét utat a holtaknak tartják fenn. A filozófusok is, a költők is igazat beszélnek, mégsem helyesen, mert magukat az utakat az életre, végpontjukat pedig a halálra kellett volna vonatkoztatniuk. Helyesebb és igazabb tehát a mi vélekedésünk, amikor azt állítjuk, hogy a két út az ég, illetve a pokol útja, mivel az igazaknak halhatatlanságot, a gonoszoknak pedig örök büntetést helyez kilátásba...¹⁴

Lactantiusnál tehát az útelágazás végén a menny vagy a pokol vár az emberre. A mennybe vezető út igencsak nehéz és veszélyekkel teli, a pokolba vezető viszont kezdetben kényelmes és akadálymentes, később válik nehezzé.

A bivium ókori pogány értelmezése a korai kereszténység korában is tovább élt. Ilyen értelemben említette Szent Jeromos (347 k.–419/420) is két ízben levelezésében Püthagorasz betűjét. *A leányok neveléséről* írott levelében¹⁵ Servius-hoz hasonlóan úgy gondolta, hogy az ifjak felnőtté válásukkor állnak a püthagorasz betű kettős útja előtt, és az, hogy a jó vagy a rossz utat választják, nagyban múlik a szülőkön. Másik levelében a bibliai Lótra utalva állapította meg, hogy „Lót [...] Püthagorasz betűje szerint a könnyebb, bal oldalt választotta, amely a vesztét okozta.”¹⁶

¹⁴ LACTANTIUS, *Isteni tanítások*, ford. DÉR Katalin, Budapest, Kairosz, 2012, 434–437.

¹⁵ HIERONYMUS, *Epistola*, 107, 6, 18–21. „qui autem paruulus est et sapit ut paruulus, donec ad annos sapientiae ueniat et Pythagorae litterae eum perducant ad bivium, tam mala eius quam bona parentibus inputantur,” = H., *Epistulae 71–120*, ed. Isidorus HILBERG, Wien–Leipzig, Tempus–Freitag, 1912 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 55), 297. <https://bit.ly/3WhhADw> (2024. 08. 06.)

¹⁶ HIERONYMUS, *Epistola* 66, 11, 11–13. „Loth, ... iuxta Pythagorae litteram facilia magis et sinistra ac peritura sectetur.” = H., *Epistulae 1–70*, ed. Isidorus HILBERG, Wien–Leipzig, Tempus–Freitag, 1910 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 54), 661 – <https://tinyurl.com/yc4f5pkx> (2024. 08. 06.)

A kora középkorból a korai humanizmus korára térve, Petrarca (1304–1374) műveiben is többször előfordul az útelágazás. A *De secreto conflictu curarum mearum*¹⁷ (Kétségeim titkos küzdelme) című művének harmadik könyvében önkritikusan nyilatkozott e betű kapcsán:

A püthagoraszai betű tanítása nem üres doctrina. Amikor ugyanis az egyenes ösvényen előre jutva szerényen és józanul az útelágazáshoz értem, és arra utasítottak, hogy jobbra menjek tovább, balra tértem – mondjam, hogy óvatlanul vagy konokul – és egyáltalán nem vált a javamra, amit gyakran olvastam ifjúként.

Majd Vergilius fent idézett sorait idézte a halál utáni két lehetőségről az Alvilágban.

Egyik levelében pedig a következőképpen adott tanácsot a páрмаi Gibertusnak abban, hogy hogyan vezesse rá fiát a helyes útra:¹⁸

Tanácsstalan és ifjúkora ösztönei által vezérelt ifjú barátunkat atyai gondoskodással vedd körül. Miként látod, már megérkezett a püthagoraszai útelágazáshoz. Sehol sincs nagyobb bölcsességre szükség, sehol sem nagyobb a veszély. A bal oldali út a pokolba visz, égbe a jobb oldali. Míg az könnyű, sima és tágas, sok láb koptatta már, ez meredek, keskeny és csak kevesen hagyták rajta lábnyomukat. Nem én, hanem az Úr, mindnyájunk Tanító mestere mondta: „Széles az az út, amely a romlásba vezet, és sokan vannak, akik azon járnak; keskeny az az út, amelyik az életre vezet, és kevesen vannak, akik azon járnak.

¹⁷ Francesco PETRARCA, *De secreto conflictu curarum mearum dialogi tres*, „Litere velut pithagoree, quam audivi et legi, non inanem esse doctrinam. Cum enim recto tramite ascendens ad bivium pervenisset modestus et sobrius, et dextram iuberet arripere, ad levam – incautus dicam an contumax? – deflexi; neque michi profuit quod sepe puer legeram...” https://petrarca.letteraturaoperaomnia.org/petrarca_secretum.html (2024. 08. 06.)

¹⁸ Francesco Petrarca levele Gibertus páрмаi grammaticushoz, Pádua, 1351. március 6. „Ad Gibertum grammaticum parmensem institutio puerilis et scolastica. Adolescentulum nostrum, consilii inopem et etatis agitatum stimulis, paterne sollicitudinis ope complectere. Iam, ut vides, ad bivium pithagoricum vivendo pervenit; nusquam prudentie minus, nusquam periculi magis est. Leva quidem ad inferos fert, ad celum dextera; sed illa facilis prona latissima et multarum gentium trita concursibus, hec ardua angusta difficilis et paucorum hominum signata vestigiis. Non ego hoc dico; dixit Dominus omnium et magister: »Spatiosa via que ducit ad perditionem, et multi sunt qui intrant per eam; arcta via que ducit ad vitam, et pauci sunt qui inveniunt eam.«” F. P., *Epistolae familiares*, VII, 17, 1–2. <https://tinyurl.com/mry6nhfy> (2024. 08. 06.)

Tehát Petrarca felfogásában összekapcsolódik az Y betű eredeti, ókori értelmezése és Jézusnak a két útról szóló tanítása¹⁹ (Máté 7:13-14).

Egy évszázad múlva Janus Pannonius epigrammát írt *De litera Pythagorae*. A versben nincsen szó az elágazás morális vagy vallásos jelentéséről. Ausoniushoz hasonlóan Janus is a püthagorasz betű alakját verselte meg:

Turma gruum bifido tranat connexa volatu,
Inde novae Samio ducta figura notae.

Ék formájában szállnak csapatostul a darvak,
innen vette az új rajzot a számoszi bölcs.²⁰

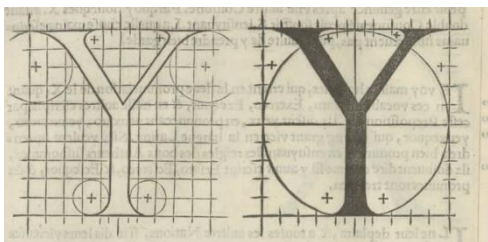
A könyvnyomtatás elterjedése remek alkalmat kínált arra, hogy a püthagorasz betű mondanivalóját ne csak szövegesen, hanem képileg is ábrázolják. E tekintetben Geoffroy Tory (1480–1533) francia humanista, nyomdász, kiadó meghatározó szerepet játszott. Ő a korai francia nyomdászat kiemelkedő alakja, a gót betűtípusok helyett az antikva betűk meghonosítását szorgalmazta. Sokat tett a francia mellékjeles nyomdabetűk kialakításáért is. Humanista műveltségét olaszországi tanulmányutak során tökéletesítette. 1530-tól I. Ferenc francia király udvari nyomdászaként működött. 1529-ben adta ki *Champ fleury* (Virágos mező) című munkáját, amelyben az ábécé betűinek geometrikusan megszerkesztett darabjait mutatta be tudós kommentárokkal kísérve.²¹ Célja az volt, hogy betűit úgy szerkessze meg, hogy azok az emberi test arányait tükrözzék.

¹⁹ Nicholas MANN, *Petrarch at the Crossroads: (a paper given at the University of Warwick in 1992 in honour of Donald Charlton)* – <https://petrarch.petersadlon.com/submissions/Mann.pdf> (2024. 08. 06.)

²⁰ JANUS PANNONIUS *munkái latinul és magyarul*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972, 232, epigramma, 146–147. Kurcz Ágnes fordítása.

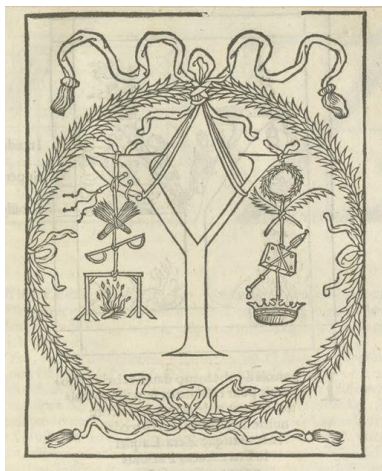
²¹ Geoffroy TORY, *Champ fleury: Au quel est contenu Lart & Science de la dene & vraye Proportio[n] des Lettres Attiques, quo[n] düt autreme[n]t Lettres Antiques, & vulgairement Lettres Romaines proportionnees selon le Corps et Visage humain [...]*, [Paris], 1529. <https://tinyurl.com/mup633k7> (2024. 08. 06.)

A közönséges Y betű mellett (1. kép) közreadott még két képet, amelyek a püthagoraszi betűt mint az emberi élet szimbólumát mutatják be. Magyarázó

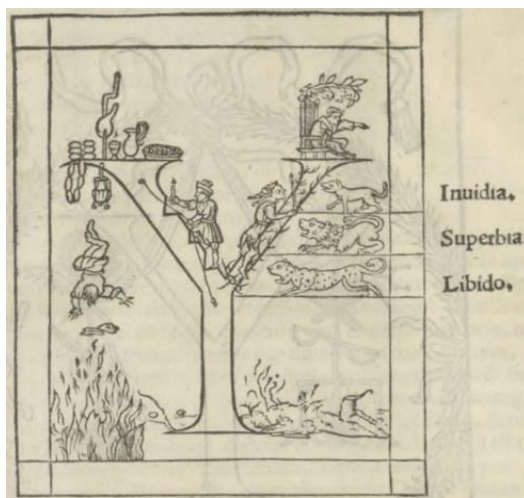

1. kép. Geoffroy Tory Y betűje (*Champ fleury*. [Paris], 1529), M₁b.

szövegében ő is Herculesre utalt, mint akinek a Virtus és a Voluptas között kellett választania. Idézte többek között Ciceróból a Herculesről szóló, Xenophón által megörökített Prodikosz-részletet is. A betűhöz fűződő felfogás értelmében az Y két szárát különböző vastagságúra alakította, és jellemezte azokat. Az Y betű statikus változatán (2. kép) a betű két, eltérő vastagságú szárán láthatók egymás alatt azok a kínozóeszközök, amelyek az azon az úton járókat az út végén várják. Ezek a kard, a korbács, a vesszőköteg, a lábvas, a bitófa és a tűz. Az Erény útján viszont az út keskeny volta és nehézségei ellenére koszorú, pálmaág, könyv, jogar és korona várja az azon járókat. Tory másik Y betűje (3. kép) igen jól szemlélteti mindazt, ami az útonjárókat útközben éri, és ami az út végén rájuk vár. A bal oldalon, a széles úton jól öltözött, gyertyát vivő alak mászik felfelé. Kapaszkodását mintha tartókötel is segítené. Odafenn bőséges étel- és italválaszték várja, de hiába, mivel amint felér, máris zuhan le a tűzbe. A másik oldalon, a keskeny úton haladó ember nagy fáradtsággal kapaszkodik felfelé. Útját tüskés, szúrós növényzet fedi. Libido, Superbia és Invidia, azaz a Bujaság, a Góg és a Harag akadályozzák a haladásban, viszont felérve széles tér várja, ahol mintegy trónuson letelepszik. Koszorú van a feje felett, karját előre nyújtja és a távolba néz. A gondtalan, boldog élet lesz az osztályrésze. Ez az ábrázolás az ember bukását illetve boldogulását *a földi élet tekintetében* mutatja be, teljes egészében az ókori felfogásnak megfelelően.

2. kép. Geoffroy Tory Püthagorasz betűjének egyik változata. (*Champ fleury*. [Paris], 1529), M₃a.

3. kép. Geoffroy Tory Püthagorasz betűjének másik változata. (*Champ fleury*. [Paris], 1529). M₃b.

A Tory által megszerkesztett betűknek igen nagy hatása volt a korabeli Európában. Minden bizonnyal abban is szerepet játszottak, hogy később a reformáció nyomdászai jelvényeikben alkalmazták, sőt tovább is gondolták az Y betű szimbolikus jelentését ábrázoló képeit. Így tett Nicolas Barbier (?–1564) lyoni nyomdász, akinél 1552-ben jelent meg először az Y betű nyomdászjelvényként. Ő 1554-től Genfben költözött és Jean Crespinnel közös vállalkozásban tevékenykedett. Neve nem jelenik meg közös nyomtatványaikon, viszont haláláig anyagilag támogatta Crespint kiadványai megjelentetésében.²²

Jean Crespin (1520–1572) az észak-franciaországi Arras-ban született 1520-ban. Eredetileg jogot hallgatott, és 1542 és 1544 között szülővárosában ügyvédként tevékenykedett, de mivel a reformáció tanításaival szimpatizált, 1545-ben száműzték. Először Strassburgba menekült, majd Genfben telepedett le, ahol 1548-ban polgárjogot nyert. 1554-ben *Le livre des martyres* című munkájában összefoglalta a keresztény hitükért életüket adó vértanúk történetét. Ez a mű igen népszerű lett állandóan bővülő változatai és fordításai révén. Nem ismeretlen a magyarországi kutatás előtt sem, hiszen a Debrecenben 2011-ben megtartott *A protestáns mártírológia kora újkori alkalmazásai* című konferencián többek

²² Jean-François GILMONT, *Jean Crespin, un éditeur réformé du XVIe siècle*, Genève, Droz, 1981, 91.

előadásában is előkerült. Tóth Zsombor Crespint „a kor legjelentősebb mártírológusaként” emlegette.²³ Én pedig ugyanott azt a feltételezésemet igyekeztem bizonyítani, hogy a Szenci Molnár Albert által tervezett *Martyrum könyv* fordításának az eredetije az a Paulus Crociustól németre fordított *Gross Martyrbuch und Kirchen-Historien* volt, amely valójában Crespin mártírológiájának bővített változata.²⁴ Emellett Molnár eredeti leveleket is tartalmazó gyűjteményében, a *Collectio Molnarianában*²⁵ állítólag Crespintől is őrzött autográf levelet, amely a 19. században még megvolt, de mára már nem maradt fenn.²⁶

Jean Crespin mint genfi kiadó, nyomdász húsz év alatt több mint 250 művet jelentetett meg. Elsősorban a reformátorok (Kálvin, Bèze) munkáinak kiadója volt. Latin és görög nyelvű *Újtestamentum*-edíciójával, francia, olasz, spanyol és angol nyelvű kiadványaival sokat tett a reformáció tanításainak elterjedéséért. Jean-François Gilmont, Crespin monográfusa és nyomtatványai bibliográfiájának összeállítója 15 nyomtatványában találta meg az Y betűs nyomdászjelvényét túlnyomórészt az 1554 és 1559-es időkörben, illetve 1570–1571-ben.²⁷ Van közöttük francia *Biblia*, spanyol *Újtestamentum* fordítás, több bibliamagyarázat, egyháztörténet, történeti munka V. Károlyról, vitairat, görög nyelvtan, sőt Homérosz műveinek görög–latin bilinguis kiadásában díszként alkalmazta Püthagorasz betűjét 1570-ben. Itt a bal oldalon bölcs öreg próféta áll, bal kezében botot tart és az ipszilon betű két ága között tekeredő írásszalagra mutat, amelyen a *Máté evangéliumából* ismert intelem kezdő szavai: „Intrate per arctam viam” (Menjetek be a szoros kapun) látható.²⁸ A bal oldalon a betű vastagabb szára alatt virág nyílik, míg a másik oldalon a talajon tuskés gaz látható. (4. kép)

²³ TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 2012, 3-4, 15.

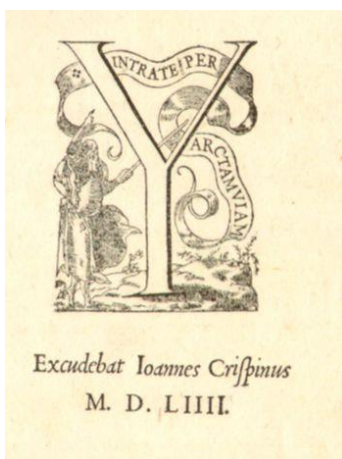
²⁴ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert meg nem valósult Martyrologium-fordítása*, *Studia Litteraria*, 2012, 23. j. i. m., 112–123.

²⁵ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: K 787

²⁶ SZATHMÁRI P. 'Sigmond, *Szentsz Molnár Albert' rövid életrajza = Erdélyi Prédikátori Tár*, VII, szerk. SALAMON József, Kolozsvár, 1837, XXXIII.

²⁷ GILMONT, 22 j. i. m., 91., 21. jegyzet.

²⁸ „Intrate per angustam portam quia lata porta et spatiosa via quae ducit ad perditionem et multi sunt qui intrant per eam quam angusta porta et arcta via quae ducit ad vitam et pauci sunt qui inveniunt eam.” GILMONT, 22. j. i. m., 12. sz. nyomdászjelvény.

4. kép. Nicolas Clénard,
*Meditationes Graecanicae in artem
grammaticam*. [Genève], Crespin,
1554. Kolofon.

Ugyanez a jelvény van Crespinnek a Genfben élő angol nyelvű protestáns közösség számára készült, Kálvin János által jóváhagyott *The forme of prayers and ministration of the sacraments* című, 1556-ban Genfben megjelentett imádságos és a szentségek kiszolgáltatásának agendáját tartalmazó könyvnek a kolofonjában is.²⁹ Ugyanennek a könyvnek a címlapján e nyomdászjelvény bővített változata látható, amelyen a képet két oldalt a betűben latinul elkezdett *Máté evangéliumából* vett idézetnek angol nyelvű folytatása kíséri. Ez az Y vékonyabb száránál, jobb oldalon kezdődik, majd a másik oldalon folytatódik: *The way to life is stricte / and fewe finde it. Mat.7. [14]* „keskeny az az út, amely az életre visz, és kevesen vannak, akik megtalálják azt.”

A nyomdászjelvény alatt idézet áll *Jeremiás könyvének* 2. részéből (13): „Elhagytak engem, az élő vizek forrását, hogy kutakat ássanak magoknak, és repedezett kutakat ástak, a melyek nem tarták a vizet.” (5. kép)

5. kép. *The forme of prayers and ministration
of the sacraments*, Genève, Crespin, 1556.

²⁹ *The forme of prayers and ministration of sacraments, used in the Englishhe congregation at Geneva. (One and fiftie psalmes in Englishhe metre. Catechisme)*, Genève, Crespin, 1556. Zürich, Zentralbibliothek, jelzete: Gal Ch 761. <https://doi.org/10.3931/e-rara-547>

1559-ben a Sorbonne doktorai ellen írt *Seconde apologie ou defense des vrais chrestiens* című vitairat címlapján³⁰ ugyanazok az elemek jelennek meg, mint amelyeket Tory is alkalmazott. Itt bal oldalon a széles utat választó esik éppen le a pokol perzselő tüzébe, míg a jobb oldalon a keskeny utat választó embert az út végén az életnek koronája várja.³¹ (6. kép) Ugyanez a nyomdászjelvény díszíti az 1556-ban a Juan Pérez de Pineda által spanyolra fordított *Új testamentum* kiadás címlapját.³² A képen két oldalt spanyolul olvasható *Máté evangéliumának* vonatkozó verseiből, hogy *Estrecho el camino de la vida / y ancho el de la perdicion.* „Keskeny az az út, amely az életre visz, és széles, amely a pusztulásba visz.” (7. kép)

Jól látható, hogy a reformáció lelkiségének megfelelően az addig csak a földi boldogulás két útjaként felfogott Y betű a benne és körülötte alkalmazott bibliai idézetekkel a bibliai tanítás megtestesítője lett, úgy, ahogyan ezt Lactantius több mint 1000 évvel korábban vallotta. De ő még akkor *Máté evangéliumát* az Y betű kapcsán nem idézte.

6. kép. *Seconde apologie ou defense des vrais chrestiens*, [Genève, Crespin], 1559. Címlap

7. kép. *El Testamento nuevo* ... trad. Juan Pérez de Pineda, Venecia [Genève], Philadelpho [Crespin], 1556. Címlap.

³⁰ *Seconde apologie ou defense des vrais chrestiens*, [Genève, Crespin], 1559. Bibliothèque de Genève, jelzete: Bd 1812 (3). https://www.e-rara.ch/gep_g/doi/10.3931/e-rara-5985 (2024. 08. 07.)

³¹ GILMONT, 22. j. i. m., 13. sz. nyomdászjelvény.

³² *El Testamento Nuevo*, [trad. PINEDA, Juan Pérez de], en Venecia [Genève], Philadelpho [Crespin], 1556. Bibliothèque de Genève, jelzete: Bb 2194. <https://doi.org/10.3931/e-rara-5962> (2024. 08. 07.)

Az Y betűnek számos további képi ábrázolása és verses leírása ismeretes még. Erre nézve Wolfgang Harms 1970-ben megjelent monográfiája a legjobb forrás.³³ Érdekes módon ő nem ismerte magyarországi előfordulásait. Janus versét felvette viszont Dick Higgins *Pattern poetry, guide to an unknown literature* című összefoglalásába. Feltételezte, hogy Janus Pannonius eredetileg Y alakban írta meg epigrammáját,³⁴ és összekötötte azzal a képverssel, amelyet Szenci Molnár Albert adott közre. Ugyanezt a véleményt fogalmazta meg Tóth István is a kolozsvári latin nyelvű humanista költészetéről szóló antológiájában.³⁵ Szerinte Molnár Albert Janus versét dolgozta át. Erre azonban semmiféle bizonyítékunk nincsen.

Ez a vers Szenci Molnár „legvilágibb” művében, az *Analecta aenigmaticában*, azaz a „Mindenféle rejtélyek, talányok” című gyűjteményében jelent meg, amelyet mindig bővülő formában öt alkalommal csatoltak Johann Heidfeld *Sphinx theologico-philosophica* című tematikus quaestio gyűjteményéhez 1608 és 1631 között Herbornban.³⁶ Molnárnak ez csak részben saját munkája, mivel olyan kérdéseket gyűjtött össze benne, amelyeket olvasmányáiból, barátai albumaiból írt ki magának, épületek falán látott vagy innen-onnan hallott. Felvette saját kocka versét, *Cubusát* is, hiszen azt éppen a *Sphinx* szerzőjének, Heidfeldnek ajánlotta.³⁷

Az Y betűt formázó képvers is mind az öt kiadásban előfordul, igazodva az *Analecta* kérdés-felelet szerkezetéhez. Az utolsó, 1631-ben megjelent változatban így szól latinul (8. kép) és magyarul Tóth István fordításában:³⁸ (9. kép)

³³ HARMS, 2. j. i. m.

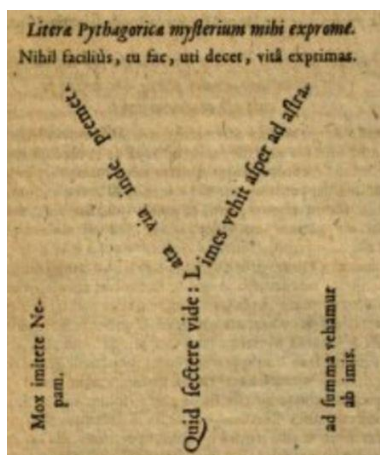
³⁴ DICK HIGGINS, *Pattern poetry, guide to an unknown literature*, Albany, State University of New York Press, 1987, 59–60.

³⁵ TÓTH István, *Műzsák fellegvára*, Bukarest, Kriterion, 1977, 227.

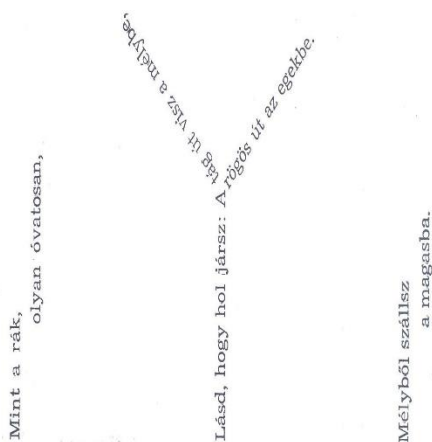
³⁶ Herborn, Corvinus, 1608, RMK III 5770; Uo., 1612, RMK III 1111; Uo., 1616, RMK III 5976; Uo., 1621, RMK III 6118 és Uo., 1631, RMK III 1486

³⁷ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái*, Irodalomtörténeti Közlemények, 98(1994), 365–374.

³⁸ TÓTH, 35. j. i. m., 227.

8. kép. Szenci Molnár Albert: *Analecta aenigmatica* ... Herborn, Corvinus, 1631, 1373.

9. kép. A 8. kép fordítása Tóth Istvántól

Litterae Pythagoricae mysterium mihi exprime! Nihil facilius, ut fac, uti decet, vitā exprimas! „Mondd el a püthagoraszi betű titkát! Mi sem egyszerűbb annál, mint hogy cselekedj, amint illik, mutasd meg életeddel!

Ezt a címet követi az Y betű képversként ábrázolva. Szárában a felszólítás: *quid sectere vide* – „Lásd, hogy hol jársz”, két ágában pedig a lehetőségek és azok következménye.

A bal oldali ágban: *Lata via inde premet* – „A tág út visz a mélybe.”

A jobb oldali ágban: *Limes vebit asper ad astra* – „A rögös út az égtekbe.”

A betű két oldalán, hasonlóan Crespin nyomdászjelvényéhez, egy-egy újabb, fontos intelem olvasható: A bal szélén: *Mox imitere nepam* – „Mint a rák olyan óvatosan”. A jobb oldalon: *Ad summa vehamur ab imis* – „Mélyből szállunk a magasba”.

Bár semmiféle utalás nincsen a *Bibliára*, egyértelmű, hogy Jézusnak a *Máté evangéliumában* olvasható tanítása foglaltatott itt versbe (Máté 7,13). Az ókori fel-fogásból ismert bűn és erény nincsen említve.

Szenci Molnár Albert latin munkái közül az *Analecta* érte meg életében a legtöbb kiadást. Természetesen eljutott Magyarországra is, sőt a benne olvasott idézetek kéziratos másolatban is terjedtek. Így került bele az Y betű is Lepsényi

István pápai majd gyulafehérvári poétika tanár kézírásos gyűjteményébe, az 1700-ban összeállított *Poesis ludens*-be is, amelyet az OSZK Kézirattára őriz.³⁹

Molnár kortársának, az evangélikus Reinhard Bakiusnak (1587–1657) a *Zsoltárok könyvéhez* írott kommentárjaiban is felbukkan ez a vers.⁴⁰ Bakius 1606-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1617-ben Jénában a teológia doktora lett, majd Magdeburg diakónusa és az ottani dóm prédikátora, 1631-től püspök volt. A *Zsoltárok könyvéhez* írott kommentárjai 1664-ben posztumusz műként jelentek meg. A Püthagorasz-betűről a 119. zsoltár harmadik részéhez fűzött magyarázataiban szövelt, ahol az igaz útról, és Isten parancsolatainak a megtartásáról értekezett. A régi görögökre hivatkozott, akik sok üdvös bölcsességgel látták el az ifjúságot, ilyen az Y betű is, amelyet Püthagorasz betűjének mondtak. Ausonius fentebb idézett verse után az Y betűben Molnárnál olvasható epigrammát pontosan idézte, és a betű két oldalán ahhoz fűzött intelmet így egészítette ki:

*De via sinistra dixerunt: Mox imitere Nepam, nec progrediaris in altum;
De latere vero dextro: Pergito, sic felix ad summa veberis ab imis.*

*A baloldali útról azt mondják: Majd utánozd a rákot, és nem zúhansz alá a mélybe:
A jobb oldalról pedig, hogy tarts ki, így a mélyből boldogan jutsz fel a magasba.*

A kurzívált részek nem szerepelnek Molnár Albertnél. Ezekkel a kiegészítésekkel a vers mondanivalója egyértelműbbé vált. Eltérés még, hogy a mennybe való feljutást Molnár többes szám első személyben (*vehamur*), míg Bakius egyes szám második személyben (*veberis*) írta. Bakius a versidézet után a betű két szárát a bűnbe és a kárhozatba (*infernum*), illetve az erényes életbe és az égbe vezető (*virtus/coelum*) útként értelmezte. Idézte Jézus tanítását *Máté evangéliumából* és Dávidét a 119. zsoltár 30. verse alapján. Így ötvözte az Y betű kapcsán az ókori és a keresztény tanítást.

Összefoglalóan elmondható, hogy az 1. század óta a Püthagorasz betűről vallott felfogás több változáson ment keresztül. A két út – a bűnös és az erényes

³⁹ LEPSÉNYI István, *Poesis ludens seu artificia poetica quaedam ex variis authoribus collecta, caetera labore et sudore Stephani Lepsényi composita*, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, jelzete: Quart. Hung. 1551.

⁴⁰ Reinhard BAKIUS, *Commentarius exegetico-practicus postumus in Psalterium Davidis*, Frankfurt, Wust, 1664, 260.

élet – közötti választás kezdetben az evilági majd a halál utáni boldogulás lehetőségei voltak. Vergilius hőse az Alvilágban választhatott a két alvilági út között. Lactantius keresztény felfogása értelmében a bivium egyik végcélja a pokol, a másik a mennyország. A humanizmus idején az antik auktorok értelmezése újra elterjedt. A keresztény humanizmus e betű értelmezéséhez *Máté evangéliuma* vonatkozó verseit társította. Bakius zsolttárkommentárja megmutatta, hogy az Y betűről vallott ókori felfogást zsolttármagyarázatban is előhívták. Sőt olyan nagyhatású tankönyvbe is belekerült, mint Comeniusnak az 1650-es években Patakon keletkezett,⁴¹ majd először 1658-ban Nürnbergben megjelent,⁴² és azóta rengeteg kiadást megért, illusztrációkat is tartalmazó enciklopédiája, az *Orbis pictus*. Magyar nyelvű változata itthon először Brassóban jelent meg 1675-ben.⁴³ Ott a *CX. Ethica* című fejezet a már ismert módon értelmezi a Püthagorasz-betűt, és a szoros út, de még inkább a középút választására szólítja fel olvasóját:

Ez az élet, út, vagy kettős-út, hasonló a Pythagorás bötűjéhez az Y-hoz, mellynek bal-kéz-felöl-való ösvénye (gyalog-úttya) széles, a jobb-kéz-felöl-való keskeny: amaz a gonoszságnak, ez a jóságnak úttya. Figyelmezzél-reá, iffiú! az Herculest kövessed. Hadd-el a bal-kéz-felöl-valót, utályad a vétket. Tekéntetes (gyönyörű) a bé-menetel, de gyalázatos (rút) és nyakra-före-vető a ki-menetel. Meny-(járj-) el jobb-kéz-felé, ha szintén tövises-is; akar-melly út sem útatlan a jóságnak; menny-el (utánna) valamelly-felé a jó indulat viszen, a szorosság, a méltóságra, a becsületnek (tisztességnek) várába. Maradgy-meg a közép-úton és az egyenes ösvényen: ekképpen igen bizvást, (bátran) fogsz el-menni. Meg-lásd, hogy ki-(el-) ne térj a jobb-kézrül, az indulatokat, a delczeg (taníttatlan, vad-természetű) lovat, meg-zabolázzad, hogy nyakra-före ne essél. Meg-lásd, hogy el ne hajoly bal-kézre, samári-restségbiül: hanem menny-elő (tovább) alhatatossan, erőlködgyél a végre; ekképpen meg-koronáztatol.

⁴¹ [Joannes Amos COMENIUS], *Vestibuli et Januae linguarum lvdidarivm, hoc est nomenclatura rerum ad antopsiam deducta*, [Patak], typ. principis, 1653. RMNy 2484.

⁴² Uő, *Orbis sensualium pictus, hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum & in vita actionum pictura & nomenclatura. Die sichtbare Welt, das ist aller vornemsten Welt-Dinge und Lebens-Verrichtungen Vorbildung und Benamung*, Nürnberg, Endter, 1658. RMK III 6376.

⁴³ Uő, *Orbis sensualium pictus bilingvis, hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum pictura et nomenclatura Latina et Hungarica. A' látható világ két-féle nyelven, az az minden derekassabb ez világon lévő dolgoknak és ez életben-valo cselekedeteknek le-ábrázolása és deák s' magyar meg-nevezése*, Brassó, Pfannenschmied, Molitor, 1675, 233–234. RMNy 4002.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Szenci Molnár Albert tévesen másénak tulajdonított Reggeli dicséretéről

Vannak a régi magyar irodalom történetében olyan szívósan továbbélő téves attribúciók, amelyeket a maguk idejében, az elégtelen bizonyítékok ellenére elfogadtak, és cáfolatuk a megrögződött téves hagyomány makacs ellenállása miatt, csupán sok-sok bizonyító érv felsorakoztatásával lehetséges. Az egyik ilyen téves meghatározást kívánom most helyesbíteni.

Pécseli Király Imre (c.1590–c.1641) gazdag életművének részét képezik azok a hitvalló énekek, amelyek belekerültek Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* függelékébe. Ezek az énekek főleg a bokorrímes magyar versformákat követik, de megjelenik köztük a Balassitól átvett strófaszerkezet is. Az *Istenes énekek* rendezett kiadásában Király Imre kilenc egymást követő énekének azonosítását az teszi egyértelművé, hogy egy kivételével, mindegyikük versfőiben olvasható szerzőjük neve. A Balassi-strófákban szerzett „Gazdag bő kegyelmű” kezdetű éneket, a záró strófa szerint, 1608 januárjában, Pápa városában, ifjúként írta szerzője. A „Prédának ki örül, erszénye megürül” kezdetű ének pedig 1631-ben készült el, „Mikor magyar magyart prédálná frigyében.”

Pécseli Király énekei az *Istenes énekek* két rendezetlen kiadásába is bekerültek. Az egyik az 1665-ben megjelent, ám hiányos kassai kiadás (RMNy 3197), amelynek csak a címe tanúskodik arról, hogy „Pécseli K. Imrének istenes énekivel megbővítettett.” A másik a korábban 1635–1640 közötti évekre datált, csonkán fennmaradt bártfai rendezetlen kiadás (RMNy 2890), amelyről mára már kiderült, hogy valójában az 1660-as években jelent meg.¹ Ebben a kiadásban Pécseli Király énekeinek élére odakerült egy *Reggeli dicséret* című, „Dicsérlek,

¹ V. ECESEDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül*, Magyar Könyvszemle, 113(1997), 201–205.

Uram, téged” kezdetű ének. Sokat mond azonban az, hogy az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiban ez az ének nincs meg.²

Vasáry Dániel (1881–1956), Pécseli Király Imréről szóló, 1907-ben kiadott könyvében a bártfai kiadás egyetlen példányából rendezte sajtó alá az általa bemutatott szerző nevéhez kapcsolt verseket. Ezek hitelességét vizsgálva megjegyezte, hogy „a *Dicsérlek Uram téged* kezdetű ének, mely reggeli imádság, valószínűleg valamely korábbi szerzőnek alkotása.”³ Jogos kételye ellenére nem nézett utána az ének eredetének. Dézsi Lajos (1868–1932) irodalomtörténész is közölte ezt az éneket Balassi-kiadásának függelékében, ám a rá vonatkozó jegyzetben utalt arra, hogy tanítványa, Vasáry Dániel, doktori értekezésében nem tartotta azt Pécseli Király művének, hanem valamely korábbi szerzőének.⁴

A kételyek ellenére a későbbiekben senki nem vizsgálta felül az ének szerzőségének kérdését. A *Régi magyar költők tára* 1962-ben kiadott kötete aggály nélkül bevette ezt az éneket Pécseli Király Imre költői életművébe.⁵ A közreadók a jegyzetekben érveket próbáltak gyűjteni döntésük igazolására. Az azonban tisztázódott, hogy a *Reggeli dicséret* először a Szenci Molnár Albert által 1612-ben, Oppenheimben kiadott Zsoltárkönyvhöz csatolt, korábban függelékként emlegetett *Oppenheimeri énekeskönyv*ben jelent meg.⁶ Onnan vette át ezt a „Dicsérlek, Uram, téged” kezdetű éneket számos vallásos kiadvány, majd ezek egyikéből az *Istenes énekek* fentiekben említett rendezetlen kiadása is.⁷

² Balassa és Rimai „Istenes énekei”-nek bibliográfiája, összeáll. DÉZSI Lajos = RIMAY János *Munkái*, kiad. RADVÁNSZKY Béla, Budapest, 1904, 13*–14*. A nyomtatvány annyira sérült, hogy a címből csak *Reggel* szó látszik, ezért Dézsi Lajos tévesen *Reggeli ének*nek egészítette ki.

³ VASÁRY Dániel, *Pécseli Király Imre élete és énekei*, Esztergom, 1907, 33, 59–60. – A Belgrádban született, katolikus vallású Vasáry Dániel előbb Esztergomban érseki tanítóképző intézeti, majd Budapesten állami reál gimnáziumi magyar szakos tanár volt. Disszertációját követően nem publikált tudományos dolgozatot.

⁴ BALASSA Bálint *Minden munkái*, II, bev., jegyz. kiad. dr. DÉZSI Lajos, Budapest, Genius Kiadás, 1923, 320–322, 760.

⁵ *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csuhák István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1962. (A továbbiakban: RMKT XVII/2)

⁶ *Egynehány psalmusok és lelki énekek az közönséges énekeskönyvekből* = Szent Dávidnak Zsoltári az franciai nótáknak és verseknek módjokra magyar versekre fordítottak az SZENCI MOLNÁR Albert által, Oppenheim, 1612, 136. (RMNy 1037)

⁷ További kiadásai a 17. században: *Szép imádságos könyvecske*, Lőcse, 1632; *Imádságos könyvecske*, Lőcse, 1646; SIBOLTI Demeter, *Lelki har*, Gyulafehérvár, 1643; *Énekeskönyv*, Bártfa, 1647; Várad, 1648; Lőcse, 1654. etc. PÁPAI PÁRIZS Imre, *Keskeny út*, Sárospatak, 1662.

A *Reggeli dicséret* valójában egy német korál szövegének magyar fordítása. Johann Kolross (c.1487–c.1558) bázeli lutheránus tanító 1535 körül szerezte „Ich dank’ dir, lieber Herre” kezdetű, nevezetes *Morgenliech*ét, mégpedig az „Entlaubet ist der Walde” kezdetű, középkori szerelmi ének dallamára.⁸ A népszerű melódia is közrejátszhatott abban, hogy ez a fohászkodó ének, a 16. század második felétől, a genfi zsoltárokéhoz hasonló ismertségre tegyen szert. Egy 1530 körül keletkezett, a bolháról szóló asszonycsúfoló *ad notamja* is erre a szerelmi versre utal.⁹ Ennek első strófája és nyersfordítása a következő:¹⁰

Entlaubet ist der Walde,
Geh’n diesem Winter kalt.
Beraubet werd ich balde
Meins Liebs, das macht mich alt.
Daß ich die Schön muß meiden,
Die mir gefallen tut,
Bringt mir heimliches Leiden
Und macht mir schweren Mut.

Azaz: Lehullik az erdő lombja, jön ama hideg tél. Hamarost elrabolják tőlem szerelmemet, ami megvényt engem. Hogy el kell kerülnöm a szép leányt, aki tetszik nekem, az titkos szenvedést hoz rám, és rosszkedvet okoz nekem.

Johannes Kolross *Morgenliech*ének nótajelzése és első strófája mai írásmóddal:¹¹

In dem Thon: Entlaubet ist der Walde

Ich dank’ dir, lieber Herre,
Dass du mich hast bewahrt
In dieser Nacht Gefährde,
Darin ich lag so hart,

⁸ PAPP Géza, *A XVII. század énekelte dallamai*, Budapest, Akadémia, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 604–605 (234c szám).

⁹ *Das Floh Lied*. Im Thon / Entlaubet ist der Walde / etc. = Johann FISCHART, *Flöh Haß, Weiber Traß* [...], Strasburg, Bernhart Jobin, 1577. (függelék).

¹⁰ *Gassenhaverlin und Reutterliedlin*, Zu Franckenfurt am Meyn, bei Christian Egenolf, 1535, Nr. 1. (Népnyelven szóló utcai nóták és katonai csapatdalok gyűjteménye, amelyeknek gyakori témája az időjárás.). Modern kiadása: *Deutscher Liederhort: Auswahl der vorzüglicheren Deutschen Volkslieder, nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart*, II, Hrsg. Ludwig ERK, Franz Magnus BÖHME, Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1893, 549. (Nr. 744.)

¹¹ *Geistliche Lieder auff’s neu gebessert*, Leipzig, V. Schumann, 1539.

Mit Finsternis umfängen,
Dazu in großer Not,
Daraus ich bin entgangen,
Halfst du mir, Herre Gott!

Azaz: Köszönöm neked, szeretett Uram, hogy megóvtál engem ezen az éjszakán a veszélytől, amelyben oly nehezen feküdtem sötétségtől körülveve, sőt nagy szükségben, ebből megmenekültem, te segítettél nekem, Úr Isten!

Kolross német koráljának három fordítása is született a 17. század elején. Ezeket Szilasi László elemezte és hasonlította össze *A sas és az apró madarak* című, 2008-ban megjelent tanulmánykötetében.¹²

A három fordítás egyike az eredetijét minden tekintetben formahűen követő, „Dicsérlek, Uram, téged” kezdetű *Reggeli dicséret*, amely szerzőjének megnevezése nélkül került be a már említett *Oppenheimeri énekeskönyv*-be. Szilasi sajnálatos módon tovább görgette azt az RMKT által is elfogadott, ámde teljesen téves attribúciót, amely szerint ennek az éneknek Pécseli Király Imre lett volna a szerzője. Ugyanő sajátos véleményt formált a vers kapcsán: „Alig egy bő évtized múlva lassanként Pécseli Király Imre is visszatér majd az egyszerűbb formákhoz, s szűkülő szellemi terepen, az érsekújvári végvári vitézek számára írja egyre archaikusabb és egyre didaktikusabb versezeteit – ez azonban már nem változtatott azon, hogy az *Istenes énekek*ben és a protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben egészen a XIX. századig megőrződött, Dicsérlek Uram téged... kezdetű ifjúkori verse általán mégiscsak a *Hymnus* közvetlen metrum-mintáját hagyta utókorra.”¹³

Pécseli Király Imre 1609 nyarán ment ki tanulni Heidelbergbe.¹⁴ Az egyetemen az oktatás latinul folyt, csak a hosszabb ideig kint tartózkodóknak volt módjuk arra, hogy megtanulják a helyi népnyelvet. Király Imre aligha tudott 1612 előtt annyira németül, hogy ebből a nyelvből fordítson verset. Ő tudós

¹² SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Budapest, Balassi, 2008, 265–276.

¹³ A *Hymnus* valódi metrummintájáról lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Kölcsény Hymnusa a CXXX. genfi zsoltár dallamára = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, Budapest, Balassi – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2003. április 9, 23–24.

¹⁴ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, Budapest, 1982, 310–311.

prédikátor volt, aki latinul is verselt, sőt retorikával is foglalkozott,¹⁵ ám gyakorlati teológiai okból, azaz a gyülekezeti éneklés céljára szerzett, tanító célzatú énekeiben, a már meghonosodott versformákat követte. Felesleges tehát egy tévesen azonosított, idegen versformájú énekhez hozzámérve, hanyatlást látni költészetében.

Kolross német koráljának másik fordítója Miskolci Csulyák István (1575–1645) volt, aki negyedfél esztendei heidelbergi tartózkodása során németül is megtanult. Onnan 1609-ben tért haza prédikátornak. 1610. május 27-én, Szerencsről küldött levelének utóiratában azt írta Szenci Molnár Albertnak, hogy az az éneke, amelyet az „Ich danck dir lieber Herre” dallamára szerzett, nincs a keze ügyében, ám az ő gyülekezetében éneklük. Ha megfelel neki, kérje el azt Heidelbergben, Szepsi Korotz Györgytől: „Cantionem quandam scripsi ad melodiam Ich danck dir lieber Herre, non est mihi ad manus; et in ecclesia nostra canitur. Tu eam si vis a Georgio Szepsi Heidelberga pete.”¹⁶

Ez a vers azonban nem jutott el Molnár Alberthez, éppen ezért nem is került be az az *Oppenheimeri énekeskönyv*be. Talán éppen ez a levél inspirálta őt arra, hogy a *Morgenliedet* ő maga is magyarítsa.

Csulyák fordítása szabad költői átdolgozás, amely nem követi az eredeti versformát sem. Ennek kézírata a saját kezével írt diáriumában maradt fenn.¹⁷ Az ének nyomtatásban először 1632-ben jelent meg,¹⁸ majd a 18. században kottával együtt került be a református gyülekezeti énekeskönyvekbe. Kezdő strófája a következő:

Magasztallak én téged,
Isten, egeknek királyát,
Hogy tőlem messze úzted,
Az éjtszakának homályát,
Nyavolyám, szükségem terhét,
Elvötted erejét,
Az setétség urától,
Megőriztél szándékától.

¹⁵ PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, Galler, 1612; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Pécselei Király Imre ismeretlen művei: Új kontextusok 17. századi irodalom- és eszmetörténetünkhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 117(2013), 88–108.

¹⁶ RMKT XVII/2, 50–51, 389–391. – A jegyzet közli Kolross *Morgenliedjének* teljes szövegét.

¹⁷ Diarium apodemicum, 224/b: Oda, ex Germanico. Anno 1610. Ich danck dir lieber Herre, Szerencini.

¹⁸ *Szép imádságos könyvecske*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1632, 230.

Kolross *Morgenlied*ének „Hálát adok néked, Uram” kezdetű, harmadik fordítása, a másik kettővel együtt, 1632-ben jelent meg először, szerzője ismeretlen.¹⁹

Az *Oppenheimeri énekeskönyv*ben a genfi zsoltárok dallamára és versformájára írott énekek, bár nincsenek nevesítve, mind Szenci Molnár Albert szerzeményei. Az ugyanott és ugyancsak névtelenül megjelent *Reggeli dicséret* versformája teljesen megegyezik annak német előzményével, valamint a 128. és 130. genfi zsoltárokéival.

Molnár Albertnak alapos német nyelvtudása volt. A genfi zsoltárok fordításánál nagyban követte azok Ambrosius Lobwasser (1515–1585) által készített német nyelvű változatát. A *Morgenlied* versformájának pontos követése, a genfi zsoltárok parafrázisaihoz hasonló hangvétel, sőt a versszakok jellegzetes, visszatérő rímei is azt igazolják, hogy a „Dicsérlek, Uram, téged” kezdetű ének szerzője minden bizonnyal, a nevét más énekeinél is eltitkoló, Szenci Molnár Albert volt.²⁰ A későbbiekben a református gyülekezeti énekeskönyvekbe is bekerült ének teljes szövege a következő:

Reggeli dicséret

1. Dicsérlek, Uram, téged,
Hogy ez elmúlt éjjel,
Életem megőrizted
Hatalmas kezeddél;
Setétségnek tőriből,
Mely környülvett vala,
Ímé, **engemet kivől**,
Óh, mindennek Ura!

2. Néked adok hálákat,
Én kegyes Istenem,
És kérlek, mint atyámat:
Ma is tarts meg engem,

¹⁹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 17: Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. VADAI István, ECSEDI Zsuzsanna, Budapest, Balassi, 2016, 357–358; 989–991. (121. szám). A jegyzet közli Kolross *Morgenlied*ének teljes szövegét. (A továbbiakban: RMKT XVII/17).

²⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század, 6: Szenci Molnár Albert költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971, 436. Függelék: Az oppenheimeri zsoltárkiadás ismeretlen szerzőktől származó énekei. (A továbbiakban: RMKT XVII/6).

Hogy szolgálhassak néked
Akaratod **szerint**:
Éltemet vezéreljed,
Légy velem **óránkint!**

3. Hogy el ne tévelyedjem
A te ösvényedről,
Ne ártson ellenségem,
Órizkedjem büntől:
Órizz meg jóvoltodból,
Uram, téged kérlek,
Ördög álnokságától
Hogy semmit ne féljek.

4. Adjad, hogy erős hittel
Bízam szent Fiadban;
Bűneimet töröld el.
Tarts meg irgalmadban.
Hiszem, hogy ezt megadod,
Amint megígérted;
Bűnünket megbocsátod,
Ha könyörgünk néked.

5. Szeress jó reménységgel,
Mely nem ejt szégyenben;
Atyafi szeretettel
Építs életemben,
Hogy szívből szerethessem
Felebarátomat,
És ebben ne keressem
Csak az én hasznomat.

6. Engedd, hogy szent igédet
Bátran megvallhassam,
Tisztemben hűségemet
Néked megtarthassam;
Senki engem e földön
Tőled el ne vonjon,
Híveid seregében
Felséged megtartsion.

7. Hogy **szent dicséretedre**

Végezzem ez napot,
Tőled ne térjek félre,
Vezérljed útamot;
Áldd meg termő földünket,
Őrizz életünkben,
Mert minden szerencsénket
Ajánljuk kezedben.

Szenci Molnár Albert zsoltárfordításaiából több olyan rá jellemző szófordulatot és rímet lehet kigyűjteni, amelyek érzékletesen igazolják, hogy a „Dicsérlek, Uram, téged” kezdetű *Reggeli dicséret* az ő szerzeménye. A szinte szószerinti megfeleléseket vastagítással emeltük ki az énekben és példákban:

71. zsoltár, 4,4: anyám méhéből **engem kivől**

86. zsoltár, 7,2: Az pokolból **kivőd** lelkem,

44. zsoltár, 4,8: Elveszted, és **ejted szégyenben**.

44. zsoltár, 12,1-2: De mi teérötted naponkint / Öldöztetünk ez világ **szertint**

45. zsoltár, 2,5: Az jó igazság **vezérlje utadat**

86. zsoltár, 6,1: **Vezérlj, Uram, utaidban**

34. zsoltár, 1,3: És az ő **szent dicséretét**

Molnár Albert az *Oppenheimeri énekeskönyv* összeállításakor az Ambrosius Lobwasser által németre fordított genfi zsoltárkönyv 1609-ben, Herbornban megjelent kiadását használta fel mintának,²¹ mégpedig annak *Psalmen und geistliche Lieder* című, egyéb egyházi énekeket tartalmazó részét.²² Ebben ott van a „Dicsérlek, Uram, téged” kezdetű *Reggeli dicséret* hét strófás német eredetije, jóllehet

²¹ H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 330–348; Uó, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004, 160–166.

²² *Psalmen Davids nach frantzösischer melodei und reimen art in Teutsche reimen verstandlich und deutlich gebracht durch Ambrosium Lobwasser, D. Und hierüber bey einem jeden Psalmen seine zugehörige vier stimmen. Sampt etlichen Psalmen und geistlichen Liedern, so von Herrn D. Luthero und andern gotseligen leuten gestellet*, Herborn, 1609, 124–154.

Kolross megnevezése nélkül, ilyen címmel és nótajelzéssel: „Ein ander geistlich Morgenlied. Im ton, Lobt Gott ihr frome Christen.”²³

Az *Oppenheimi énekeskönyv* tartalmaz még egy olyan mindeddig azonosítatlan szerzőjű éneket is, amelynek a német eredetije ugyancsak benne van az 1609-es herborni német zsolnárkönyv csatolt részében.²⁴ Ez a 103. zsolnár „No, dicsérd, lelkem, az Urat” kezdetű parafrázisa, amely másutt nem fordul elő.²⁵ Az RMKT szerkesztője azonosította és közölte e zsolnáraparafrázis dallamát, ám az ahhoz tartozó „Nun lob, mein Seel, den Herren” kezdetű verset nem vetette egybe annak magyar nyelvű parafrázisával. Stoll Béla a jegyzetben úgy vélekedett, hogy „valószínűtlen, hogy Szenci a 103. zsolnárt még egyszer, nem a zsolnár saját dallamára, hanem egy másik dallamra lefordította volna.”²⁶ Téves ez a megállapítás, hiszen a genfi zsolnárkönyvnél korábbi, elhíresült vers volt a magyar fordítás alapja.

A Molnár Albert által használt 1609-es énekeskönyv tévesen jelölte meg a zsolnáraparafrázis szerzőjét: „Der CIII. Psal. Paulus Speratus.”²⁷ A valódi szerző Johannes Poliander, azaz Johann Gramann (1487–1541), Kelet-Poroszország egyik reformátora volt, aki 1525 körül, Albrecht porosz herceg ösztönzésére, a 103. zsolnár alapján szerezte „Nun lob, mein Seel, den Herren” kezdetű, négy versszakos énekét, amely az egyik legkorábbi lutheránus zsolnáraparafrázis.²⁸ Korábban úgy vélték, hogy Poliander versének dallama a „Weiß mir ein Blümlein blaue” kezdetű, 15. századi szerelmi énekből származik, amelyben az énekes a szerelem utáni vágyát az évszakokhoz fűzi. Várja a tavaszt, és ezáltal egy új és beteljesült szerelmet remél. A középkori dallam azonban mindenképpen világi eredetű.²⁹

²³ *Psalmen Davids ...*, 22. j. i. m., 149–150. A „Lobt Gott ihr frome Christen” kezdetű 16. század első feléből való éneket, a versfők alapján, egy Ludwig Hailmann nevű, Dél-Németországból származó szerző írta.

²⁴ *Psalmen Davids ...*, 22. j. i. m., 128–129.

²⁵ *Egynehány psalmusok ...*, 6. j. i. m., 117.

²⁶ RMKT XV/II/6, 387–388; 441. (185. szám)

²⁷ Paul Speratus (1484–1551) sváb származású német reformátor, aki segített az első lutheri énekeskönyv, az 1524-ben Wittenbergben megjelent *Achtliederbuch* elkészítésében.

²⁸ FEKETE Anikó, *Luther-kortársak énekei az 1982-es Evangélikus Énekeskönyvben*, doktori értekezés, 2015, 16–18. <http://real-phd.mtak.hu/426/1/FeketeAniko.pdf> (2024. 02. 06.)

²⁹ Az 1616-os debreceni énekeskönyvben szerepel először a 146. zsolnár „Dicsérd, lelkem az Úr Istent mindenekben” kezdetű parafrázisa, amely ugyancsak a „Nun lob, mein Seel, den Herren” kezdetű ének dallamát követi. A kottát és jegyzetét lásd: RMKT XV/II/17, 409, 1023 (143. szám)

A magyar fordítást olyasvalaki készítette, aki Poliander versét formahűen kívánta tolmácsolni. Ebben az időben egyedül Szenci Molnár Albert fordítói metódusára volt ez a törekvés jellemző, miként azt teljes életműve alapján bizonyosan kijelenthetjük. Ennek a neki tulajdonítható, ám 1612 után feledésbe merült éneknek a kezdő strófáját irodalmi mintájával együtt közöljük az alábbiakban.

Johannes Poliander: *Hymnus* (1525)

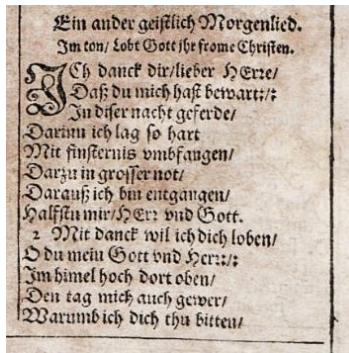
Nun lob, mein' Seel', den Herren,
Was in mir ist, den Namen sein!
Sein' Wohltat tut er mehr,
Vergiß es nicht, o Herze mein!
Hat dir dein' Sünd' vergeben
Und heilt dein' Schwachheit groß,
Errett't dein armes Leben,
Nimm dich in seinen Schoß,
Mit rechtem Trost beschüttet,
Verjüngt dem Adler gleich.
Der Kön'g schafft Recht, behütet,
Die leiden in sein'm Reich.

[Szenci Molnár Albert]: *CIII. zsoldtár* (1612)

No, dicsérd, lelkem, az Urat,
Bennem minden áldja nevét!
Mert sok jótétemént mutat,
Ne felejts, szívem, jó kedvét!
Megbocsátja bűneidet,
Gyógyítja sérelmed,
És megtartja éltedet,
Szárnya alatt téged
Megvigasztal kegyesen,
Mint az sast, megifjét,
Ez király bírja híven,
Ő szegény seregét.

Azt javaslom tehát, hogy Szenci Molnár Albert életművébe iktassuk be az itt bemutatott *Reggeli dicséretet*, és a „No, dicsérd, lelkem, az Urat” kezdetű, CIII. zsoldtárparafrázist!

Regeli enec:

5 Kevéset Ión Adam az édes kertbe,
Mert az kígyó megezála elméjébe,
Azert fegegy esec ördög töröbe,
Eva büle hat keferüségbe.
6 Aldott legyen Urá az te fient neved,
Hogy ackoron nem hagyád fegegyeket
Szent Fiadat mert nékiec igeréd,
Kivel őket megelevenitened.
7 Nagy czudalatoságom vagon arra,
Hogy á kígyó felmássa alm a fára,
Az Ur Christust felsítec kereft fára,
Ezenképpen Adam helyére álla.
8 No azért ti mindnyajan kis gyerme-
Ne félljetez, de ísient diczérjetez, (kec,
Szent fiáért mert irgalmas tinéktez,
Az kereftéseg értöl bizonság néktez,
9 Alufon el öscent lelike tegedet,
Világostusa meg az te elmédet,
Vigasztallya mindenkoron fívedet,
Es nevellyen tíftecségre tegedet.

REGELI DICZÉRET.

Diczérlec Uram téged,
Hogy ez elmúlt éyjel
Életem megörizted,
Hatalmas kezéddel.
Setetségnek töröböl,
Melly környülvört vala,
Imé engemet kivól,
Oh mindennek Ura!
2 Neked adoc hálsakat,
En kegyes Istenem :/
Es kérlec mint Atyamat,
Mais tarts meg engem.
Hogy foglalháscec néked,
Akatarod serint,
Életermet vezérlyed,
Legy velem oránkint.
3 Hogy el ne tévölédgyem,
Az te ösényedről :/
Ne árton ellenségem,
Örtz kedgyem büntöl.
Örtz meg jóvöltödböl,
Uram téged kérlec,
Ördög álnokságotól
Hogy femmi ne félljetez.
4 Adgyad hogy erös hittel,
Bizhalam fient fiadban :/
Bunemet töröld el
Tarts meg irgalmadban.
Hísem hogy ezt megadod,
Az mint megígerted.
Büntinket megbocsátod,
Ha könyörgüinc néked.
5 Szerels jó remenességgel,

Melly nem éyt fegegyben :/
Atyafi szeretettel,
Epits áletemben.
Hogy fívböl szerethessem,
Felebarátomat,
Es ebben ne keressem
Czac az én hástnomat.
6 Enged högy fient igédet
Bátran megvalhassam :/
Tíftemben hívségemet
Néked megtarthassam.
Senki engem ez földön
Töled el ne vonnyon,
Híveld feregeben
Felséged megtartson.
7 Hogy fient diczértegedre,
Végezzem ez napot :/
Töled ne tértjec félte,
Vezérlyed utamat.
Ald meg termö földünket,
Oerizz életünkben,
Mert minden ferencczenket,
Ajánlyuc kezédben.

Más az 23. Soltay utóhátra.

I Alát adoc néked menybéli ísten,
Szent fiadnac az Christusnac nevé-
Hogy égemet ez éyjel megöriztéél, (bē:
Minden vesfedelemtöl megmenrettél,
Tarts meg, kérlec, ez naponis életem.
Büntöl és minden hártól meits meg
engem.
2 Mert Uram én te kezédben ajánlom,
Mind testem lelkem és minden jófá-
gom,
Az te fient angyalod legyen en velem,
Es soha elne tavozzéc en tölem,
Hogy az gonofisátannac femmiképpé,
Raytam femmi hatalma ne lehessen.

ESTVELI ENEC,
azonnotára.

I Alát adoc néked menybéli ísten,
Szent fiadnac az Christusnac nevé-
ben.
Hogy engemet ez napon megöriztéél,
Minden vesfedelemtöl megmencttel,
Boczásd meg, kérlec, minden bünei-
met.
Es ez éyjelis örtz meg engemet.
2 Mert Uram, én te kezédben ajánló,
Mind testem, lelké és minden jófagó,
Az te fient angyalod legyen en velem,
Es soha el ne tavozzéc en tölem,
Hogy az czalad ördögnecc femiképpen,
Raytam femmi hatalma ne lehessen.

Di - czér - lek U - ram, té - ged, Hogy ez el - mult éy - jel
E - le - tem meg ö - riz - ted, Ha - talmas ke - zed - del.

Se - tet - ség - nec tö - ri - böl Melly környülvött va - la,

I - mé en - ge - met ki - völ, Oh min - den - nec U - ra!

BUKÁNÉ KASKÖTŐ MARIETTA

„Ad notam”-ok, kontrafaktumok, átíratok – zenetörténeti áttekintés

A zenetudományban a kontrafaktum megjelölést szűkebb értelemben azokra a művekre szokás alkalmazni, amelyek világi énekek szakrális tartalmú újrászövegezése útján jöttek létre. Zenei általánosságban ugyanakkor a kontrafaktum kifejezés több eljárásra is utalhat: jelentheti egy új szöveg többszólamú vokális kompozíció alá történő behelyezését, egy dalszöveg átírását, illetve változatlan dalformában való átdolgozását.¹ Amint arra a 12. és a 13. századi zenei repertoár szakértője, Robert Falck zenetörténész is rámutatott tanulmányában, a kontrafaktum a szövegi-zenei vagy tisztán zenei adaptáció egyik alrendszeré.² Mint minden adaptáció, ez is korábbi modellekre hivatkozik. Ebből kifolyólag az adott korra és műfajra jellemző formulák szerint húzhatunk határvonalat az egyes altípusok közé. A zenei kontrafaktum tárgykörének vizsgálatai jellemzően felülemelkednek a középkor, a reneszánsz és a barokk stílustörténeti korszakhatárain. Ehelyett külön alcsoportokat felállítva az 1450 előtti, az 1450 és 1600 közötti, majd a 17. századi időszakok vonatkozásában szokás értelmezni az eljárás zenetörténeti jelentőségét.³

A kifejezést legfőképp a 12. és a 13. századi egyszólamú világi repertoárban, tehát a zenei kontrafaktum megjelenésének korai szakaszában alkalmazták. Legtöbbször azt a gyakorlatot értették alatta, amikor régebbi dallamokra új verseket komponáltak. Mindez a zenei anyag érdemi megváltoztatása nélkül ment végbe.⁴ Az újrászövegezés eljárása ugyanígy nyomon követhető a gregorián repertoárban is. Leginkább a szekvencia- és a himnuszsköltészet alkotói szempontból nagyobb

¹ Georg von DADELSEN, *Parodie und Kontrafaktur. A. Definitionen = Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Sachteil*, hrsg. Ludwig FINSCHER, Kassel–Basel–London–New York–Prag, Bärenreiter, 1997, VII, 1394–1395.

² Robert FALCK, *Contrafactum*, §1 = *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley SADIE, London, Macmillan, 2001, VI, 367–368.

³ Vö. DADELSEN, 1. j. i. m., 1394–1395. és FALCK, 2. j. i. m., 367–368.

⁴ DADELSEN, 1. j. i. m., 1394–1395.

mozgásteret engedő szerzeményei között láthatunk példát arra a gyakorlatra, amikor az új ünnepek szövegeit régebbi dallamokhoz igazították, de bevett volt az eljárás a miseordináriumok énekeinél is.⁵ Az eljárás a középkor többszólamú alkotásaira, így nevezetesen a *motet* műfajára is kiterjedt, ahol egy kompozíción belül különböző nyelvek akár egyidejű jelenléte is kimutatható.⁶

A „*contrafactum*” (vagy „*contrafacere*”) kifejezéshez a középkorban általában az utánzás, vagy nem ritkán a hamisítvány negatívabb jelentéstartalma társult. Bár a középkori zeneelméleti terminológia nem használta e kifejezést,⁷ a kontrafaktumok címfelirataiban alkalmanként elhelyezett utalások arra engednek következtetni, hogy megjelent az igény a kölcsönvett dallamok eredetének világossá tételére, ahogyan azt például Gautier de Coincy (1177–1236) Mária-kontrafaktumainál is tapasztalhatjuk.⁸ A kontrafaktum kifejezés legkorábbi modern értelemben vett használata a 15. századi német Pfullingeni dalkéziratban található, ahol jelentése arra az eljárásra korlátozódott, amelynek keretén belül világi dallamok újrászövegezése ment végbe a szakrális közegben történő felhasználás céljából.⁹ Tehát a világi és az egyházi zenei repertoár közötti átjárás csatornája voltaképpen már a középkori gyakorlatban is két irányú volt. Ebből kifolyólag maga a kontrafaktum szóhasználat sem korlátozódhat pusztán a világi dallamok egyházzenei feldolgozásaira, mint arra többek is kísérletet tettek.¹⁰ Azzal kapcsolatban sem alakult ki szakmai közmegállapodás, hogy a megfelelésnek milyen fokára van szükség ahhoz, hogy egy kontrafaktum szabad feldolgozássá váljon; továbbá az is kérdéses, hogy a tudatos feldolgozásra mikortól tekinthetünk véletlenszerű hasonlóságként.¹¹ Ennek meghatározásához a kölcsönanyag és az új kompozíció összevetése során ugyanolyan súllyal kell mérlegelni dallami és metrikai szempontokat. Falck szerint a legszigorúbb értelemben vett kontrafaktum

⁵ KISS Gábor, *Contrafactum – theoria contra factum = Cantus Planus. Papers Read at the 9th Meeting Esztergom & Visegrád, 1998*, ed. DOBSZAY László, Budapest, HAS Institute for Musicology, 2001, 189–207; UŐ, „*Ad notam*” meghatározások az Esztergomi és az Egri ordináriusban, Magyar Egyházzene 18(2010/2011), 353–356.

⁶ A 13. században kialakult, vallásos tárgyú, liturgikus repertoáron kívül álló műfajhoz sorolható alkotások közül több, latin és francia szöveggel is fennmaradt. FALCK, 2. j. i. m., 367.

⁷ KISS, *Contrafactum*..., 5. j. i. m., 190.

⁸ Uo.

⁹ Walther LIPPHARDT, *Über die Begriffe: Kontrafakt, Parodie*, Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 12(1967), 104.

¹⁰ DADELSEN, 1. j. i. m., 1396–1397.

¹¹ E tárgyban a szakirodalom kritikáját lásd KISS, *Contrafactum*..., 5. j. i. m., 190–195.

nem csupán a minta dallamát, rímeit és metrikai sémáját vette át, hanem bizonyos értelemben az eredeti vers tartalmi adaptációja is volt.¹² Mindazonáltal nyomban le kell szögeznünk, hogy a dalok rím- és metrikai sémái anélkül is azonosak lehettek, hogy feltétlenül egyforma dallammal rendelkeztek volna. Hiszen több olyan középkori költemény létezik, amely akár három különböző dallamváltozatban is megőrződött.

A 14. századi trópusból lett bölcsődal esete a műfajok közötti átjárás egyik kiváló példája: a *Resonet in laudibus* kezdetű karácsonyi ének a középkori Európában, így a magyarországi gyakorlatban is széles körben ismert volt.¹³ Amint az a német himnológus, Konrad Ameln (1899–1994) átfogó tanulmányából is kiderül, az első, szöveget és dallamot egyaránt megőrző feljegyzések a 14. század közepéről való, stájerországi (Seckau), bajorországi (Moosburg) és csehországi (Prága) forrásokból kerültek elő.¹⁴ A legkorábbi kútfő a seckai ágostonos kanonokok kolostorából származó, 1345-ös kancionále, amelyben a *Resonet* Simeon énekének trópusa, azaz a karácsonyi kompletórium része – hasonlóan több további 14. és 15. századi forrásban látható megjelenéséhez.¹⁵ Ám számos előfordulási helyén liturgikus funkcióra tett utalás nélkül áll, ami egyúttal szabadabb, például templomi vagy otthoni paraliturgikus áhítatok keretében történő felhasználást sejtet – mutatott rá Ameln.¹⁶ Az idők folyamán nem csökkent a *Resonet* népszerűsége: többek között olyan jelentős komponisták, mint a franko-flamand Orlando di Lasso (1532–1594) vagy a szlovén–német Jacobus Gallus (1550–1591) motettáiban is megjelent e dallam. Az ökumené sajátos, zenei megtestesítőjeként is tekinthetünk e karácsonyi énekekre,¹⁷ amelynek központi jelentőségét

¹² Kézenfekvő példa lehet e típushoz Gautier de Coincy francia apát és trouvère (trubadúr) *Miaszonyunk csodái* című gyűjteménye, amelyben a világi költészet hölgyeket dicsőítő fennkölt és magasztos formulái újabb inspirációt adtak az egyházi költészet Mária-kultuszának. FALCK, 2. j. i. m., 367–368.

¹³ KONRAD AMELN, »*Resonet in laudibus*« – »*Joseph, lieber Joseph mein*«, Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 15(1970), 52–67; Vö. PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi magyar dallamok tára, II), 615–616. 254. sz. ének: *Magnum nomen Domini – Zengjen nagy dicsérettel* (a továbbiakban lásd: RMDT II).

¹⁴ AMELN, 13. j. i. m., 52–67.

¹⁵ *Uo.*, 111.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Vö. GAGYBÁTORI ECKERDT László, *Német karácsonyi dallamok a magyar templomban*, Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvészeti és Néprajzi Intézete, 1943 (Német

és popularitását – úgy tűnik – egyetlen felekezet sem vonta kétségbe: Georg Witzel (1501–1573), Martin Luther kortársa, 1550-ben „az egyik legfőbb karácsonyi örömeikként” emlegette, míg három különböző angol fordításban is megjelent a későbbi századok folyamán. Németországban a *Joseph, lieber Joseph mein* kezdetű ének szintén e dallamon alapszik, amelyet eredetileg Szűz Mária altatódalaként énekeltek egy Johannes Galliculusnak (1490–1550) tulajdonított 16. századi lipcsei misztériumjátékban.¹⁸ A zenetudomány mai álláspontja szerint már első megjelenésétől fogva szorosan kapcsolódott e dallam a bölcsődal műfajához: bizonyítható ugyanis, hogy már 1345-ben Seckauban is énekeltek *Resonet*-dallamon alapuló altatódalt egy templomi betlehemes játék alkalmával. Innen került át később a már említett, Jézus születését feldolgozó liturgikus drámákba.¹⁹

Kutatástörténeti szempontból kiemelkedő jelentőséggel bírnak Friedrich Gennrich (1883–1967) a zenei kontrafaktumok tipizálása terén végzett vizsgálatai.²⁰ Jóllehet, amint arra Walther Lipphardt (1906–1981) rámutatott, a jelenséghez kapcsolódó fogalomrendszer tisztázására, akárcsak a terület addigi kutatói, Gennrich sem tett kísérletet.²¹ A lovagi költészet zenéjének a 20. század első felében tevékenykedő szakértője az eddig felvázoltakhoz képest valamelyest megengedőbb nézőpontot képviselt. Úgy vélte, hogy egy régebbi dallam felhasználására – az általa alkotott terminológiát követve – akkor is „szabályos kontrafaktumként” tekinthetünk, ha a szöveget tekintve kétségek merülnek fel a szerző szándékát illetően.²² Ilyen esetben ugyanis nem lehet tudni, hogy a kontrafaktum egy ismert modell tudatos és szándékos utánzása volt-e, vagy csupán egy jól ismert dallam vagy gyakori dallamtípus véletlenszerű újrafelhasználása. E csoport ellenpólusaként a „szabálytalan kontrafaktum” kategóriáját állította fel Gennrich:

néprajztanulmányok, 12), 61–62; kottapéldák: 4a-b; FERENCZI Ilona, *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, 1988 (*Musicalia Danubiana*, 9/2), 60–61.

¹⁸ AMELN, 13. j. i. m., 104.

¹⁹ *Uo.*, 111.

²⁰ Friedrich GENNRICH, *Die Kontrafaktur im Liedschaffen des Mittelalters*, Langen bei Frankfurt, Selbstverlag, 1965 (*Summa Musicae Medii Aevi*, 12).

²¹ LIPPHARDT, 9. j. i. m., 104. Lásd még Stefan ROSMER, *Wiederverwendung von Melodien und Strophenformen in der deutschsprachigen Liedkunst des Mittelalters = Kontrafakturen im Kontext*, hrsg. Agnese PAVANELLO, Basel, Schwabe Verlag, 2020, 150.

²² Vö. FALCK, 2. j. i. m., 368.

ezekben az esetekben az átvétel jellege felületesnek mondható, hiszen az újonnan komponált mű anélkül vette át egy régebbi dal bizonyos vonásait, hogy a dallami vagy a metrikai felépítés minden részletét utánozta volna.²³

A 15. és a 16. század kontrafaktumai jelentősen hozzájárultak a többszólamú egyházi zene repertoárjának kialakulásához. Ekkoriban úgy tűnt, hogy az újrafelhasználás korábban kétirányú eljárása egyetlen típusra szűkült: ebből az időszakból ugyanis elsősorban a világi szövegek szakrálisra cserélésére találhatunk példákat; ennek fordítottja csak ritkán adódott. Számos példát tartalmaznak a 15. és a 16. századi német források arra a gyakorlatra, amely során a francia sanzonokat latin nyelvű szakrális tartalmú szöveggel látták el.²⁴

A különleges alkalmakra komponált darabok aktualizált szövegváltozatai a kontrafaktumok újabb alcsoportját teremtették meg a 16. és a 17. században. E gyakorlat során az eredeti szöveget mindössze néhány szó kicserélésével igazították az új körülményekhez: amint arról a franko-flamand iskola egykori szakértője, Martin Picker (1929–2005) tanulmányában fölvonultatott példák között olvashatunk, az egyik precedenst a reneszánsz olasz komponista, Costanzo Festa (1490–1545) kórusműve szolgáltatta. Ugyanis Festa Bretagne-i Anna 1514-ben bekövetkezett halálát sirató *Quis dabit oculis* című alkotását kortársa, a svájci Ludwig Senfl (ca. 1490–1543) öt évvel később, néhány szó kicserélésével I. Miksa császár temetési művévé alakította át.²⁵ Ehhez hasonló eljárás a motetta műfaján belül is felfedezhető: szövegeiket gyakran megváltoztatták annak érdekében, hogy több különböző liturgikus alkalomhoz igazítsák. Ez különösen azokban az esetekben lehetett zavarba ejtő, amikor a tenor szólam latin nyelvű kölcsönanyagát eredeti formában megtartva csak a kísérő szólamok népnyelvű szövegét aktualizálták az új liturgikus alkalomhoz.

Az újkori zenetörténet kutatásai arra is fényt derítettek, hogy a protestáns reformátorok áhítataikhoz szintén a népszerű és udvari világi zenéből, valamint a régebbi egyházi énekkészletből merítettek Európa-szerte.²⁶ Szükség szerint módosítottak a kölcsönanyag szövegein. A genfi zsoltár nagymértékben kölcsönzött

²³ Vö. *Uo.*

²⁴ Martin PICKER, *Contrafactum*, §2, = *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, VI, 2. j. i. m., 368–370.

²⁵ *Uo.*, 369.

²⁶ *Uo.*; Armin BRINZING, *Parodie und Kontrafaktur: B. Parodie und Kontrafaktur bis 1600: II. Die Kontrafaktur von der Reformation bis 1600: 2. Die Kontrafaktur mehrstimmiger Tonsätze = Die Musik in Geschichte und Gegenwart ...*, VII, 1. j. i. m., 1400–1401.

népszerű *chanson*-dallamokból, míg számos lutheri korál hagyományos egyházi dallamokból és világi énekekből vette zenéjét. Álljanak itt híres példák: a flamand Heinrich Isaac (1450–1517) *Innsbruck* dalán alapszik az *O Welt ich muss dich lassen* kezdetű korál; a *Herzlich tut mich verlangen* kezdetű passiókorál pedig Hans Leo Hassler (1654–1612) 1601-ben megjelent szerelmi tárgyú *Mein G[e]müt ist mir verwirret* című dalának kontrafaktuma.²⁷ Nem kevésbé figyelemre méltó az az eljárás, amely jellegében a korábban említett aktualizálások körébe sorolható. A Mária alakjához kapcsolódó katolikus szövegeket sokszor drasztikusan módosították a lutheri szemléletnek megfelelően: a franko-flamand Pierre de La Rue (1452–1518) *Ave regina caelorum*-jából *Ave apertor caelorum* lett Georg Rhau (1488–1548) német kottakiadó és zeneszerző 1538-as, wittenbergi kiadású *Symphoniae iucundae* című művében.²⁸ A német protestáns gyakorlattal szemben az angol egyházi repertoárban csupán alkalmanként fedezhető fel kontrafaktumok jelenléte: jellemzően a késő 16. században és a 17. század elején volt divatban az az eljárás, amely során a latin motettákat annak érdekében „angolosították”, hogy azokat himnuszként is felhasználhatóvá tegyék.²⁹

Az újrászövegezés divatja akkor sem vesztett népszerűségéből, amikor a 17. század elején a szöveg tartalmi mondanivalója és annak zenei megformálása szoros egységgé forrt össze az új esztétikai irányzat, a barokkot előrejelző „seconda pratica” jegyében.³⁰ A bevett gyakorlat mit sem változott: az eljárás továbbra is a világi repertoár felől a szakrális irányába mutatott. Erre több példát kínál a magyar zenetörténet is: Kodály Zoltán (1882–1967) és Szabolcsi Bence (1899–1973) kutatásaikkal az elsők között hívták fel a figyelmet arra a jelenségre, miszerint több, 17. századi gyűjteményből ismert dallam is használatban volt párhuzamosan világi és egyházi szöveggel.³¹

²⁷ Vö. PICKER, 24. j. i. m., 369.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Az új szemlélet névadója, Claudio Monteverdi (1567–1643) például *Lamento d’Arianna* című művét *Il pianto della Madonnává* alakította át, és számos további madrigálját is „spiritualizálta”. A munkafolyamatokban Aquilino Coppini (†1629), a padovai retorikaprofesszor volt segítőtársa, aki az eredeti szöveg-zene kapcsolathoz pontosan illeszkedő latin szövegekkel látta el Monteverdi világi szerzeményeit. PICKER, 24. j. i. m., 369. Lásd még: Silke LEOPOLD, *Claudio Monteverdi: Biografie*, Stuttgart, Reclam und Carus Verlag, 2017, 205.

³¹ Ezzel kapcsolatban bővebben lásd: KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene* [VARGYAS Lajos *Példatárával*], Budapest, Zeneműkiadó, 1969°, 64; RAJECZKY Benjámín, *Gregorián, népének*,

Később, a 17. és a 18. század fordulóján úgy tűnt, hogy a kontrafaktum fokozatosan összeolvad a 15–16. században megjelent paródia-technika eljárásával, melynek legjelentősebb zenei történelmi példái Bach és Händel önparódiái között keresendők. A zeneudományban a paródia fogalmán a közhasználattól és más bölcsészettudományok terminológiájától eltérően nem az antik hagyományokból forrászó utánzásgeisztust és nem is a szellemi kijelentések komikus megváltoztatását értjük – a kijelentés eredeti formájának megőrzése mellett –, hanem egy zenei műalkotás átalakító, továbbfejlesztő utánzását jellemzően más műfaji kontextusban.³² Az eltérés különösen jól megragadható 17. századi magyar irodalom- és zenei történelemből vett példák szembeállításán keresztül; akkoriban ugyanis mindkét terület alkotóinak körében divatos eljárásnak számított a paródia-technika.³³

Ekkorra már világosan látszott: a zenei kontrafaktum természete alapvetően két különböző eljárásban gyökerezik. Míg az újraszövegezés a világi és az egyházi repertoár közötti szabad átjárást biztosította, addig a hangszereken zenei fokozatos előtérbe kerülésével lassanként kibontakozni látszott egy másik gyakorlat is: a zenei szövet újbóli felhasználása az énekelt és a hangszereken zenei műfajainak találkozására tette lehetővé. Utóbbi eljárásra kínálnak példát azok, a többek között Szabolcsi által vizsgált esetek, amelyek során egyházi énekek dallamai tűnnek fel táncdallamként.³⁴ Mindkettőre találunk példákat az Esterházy Pál kézírásában fennmaradt jegyzékben, amely az általa virginán játszott énekeknek és zenedaraboknak a szövegkezdeteit, illetve címeit tartalmazza.

népdal = Magyar Zenei történelmi tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára, szerk. BÓNIS Ferenc, Budapest, Zeneműkiadó, 1969, 45–64; RICHTER Pál, *Fata canticorum – Eucharistiae*, Magyar Egyházzene 25(2021/2022/2), 139–148.

³² PICKER, 24. j. i. m., 369. Lásd még: Hartmut SCHICK, Georg von DADELSEN, Reinhard SCHULZ, *Parodie und Kontrafaktur: C. Parodie und Kontrafaktur seit 1600: III. Die Parodie in der Kunstmusik nach 1600 = Die Musik in Geschichte und Gegenwart ...*, VII, 1. j. i. m., 1407–1411.

³³ TARNAY Andor, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, Irodalomtörténelmi Közlemények, 94(1990), 444.

³⁴ RMDT II, 117–118, 153; SZABOLCSI Bence: *A XVII. század magyar világi dallamai = Sz. B., A magyar zene évszázadai*, Budapest, Zeneműkiadó, 1959, I, 283–306.

PAPP ÁGNES

*Átjárás egyházi és világi műfajok között
Esterházy Pál nótajegyzékében**

A lelkeségi irodalom és a világi művészet egymásra hatásának 17. századból való, remek példája az Esterházy Pál nádor nótajegyzéke néven ismert felsorolás, amelynek élén ez a felirat áll: „Enekek, Tánczok, Noták száma az Virginán kit tudok uerni.” A zenetörténészek által többször is vizsgált, s az irodalomtörténészek számára sem érdektelen, egyházi énekeket és világi dallamokat egyaránt magában foglaló repertoárról egy ideje úgy tűnt, aligha lehet annál újabbat-többet mondani, mint amit Sas Ágnes a *Harmonia caelestis* közreadását kísérő tanulmányában összefoglalt.¹ A téma újrafelvételéhez a Király Péter zenetörténésszel (Kaiserslautern) pár évvel ezelőtt folytatott eszmecsere adta az inspirációt, különösen is az egyházi énekek billentyűs letétjeinek értelmezéséről, funkciójuk meghatározásáról. Mindez nem mellesleg az idézett énekek forrásainak korábbinál pontosabb meghatározására ösztönzött. Jelen tanulmány – és természetesen az írásom alapjául szolgáló előadás – nem jöhetett volna létre a múltbéli közös gondolkodás és kérdésfeltevések nélkül. Király Péternek e helyt mindezekon túl még azt is köszönöm, hogy újabban megosztotta velem publikálatlan anyaggyűjtését és kutatási eredményeit.²

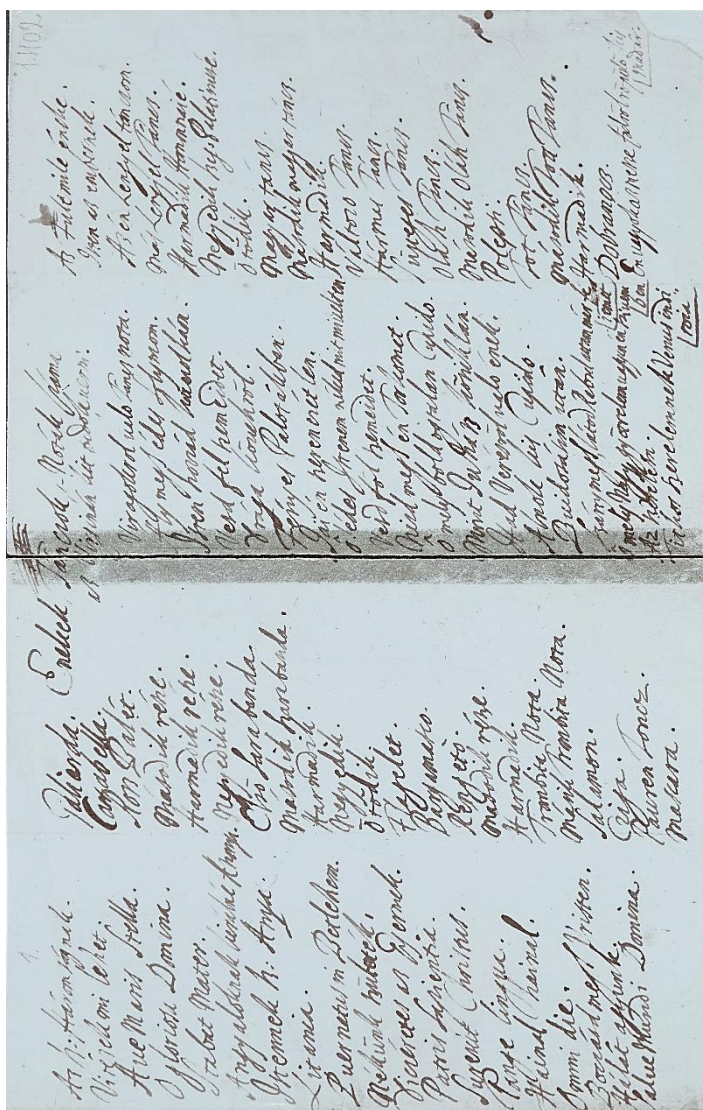
Az Esterházy-kézirat eredetijének hollétéről jelenleg sajnos nincsen tudomásunk: az Országos Széchényi Könyvtárban található, az Esterházy levéltárból a II. világháború előtt létrehozott Acta Musicalia gyűjtemény jelzetén (335-ös szám) ma mindössze a fotokópiája található.³ (Lásd a képmellékletet.)

* A szerző a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa.

¹ Pál Esterházy: *Harmonia caelestis (1711)*, ed., intr. SAS Ágnes, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2001³ (*Musicalia Danubiana*, 10), 16–20.

² KIRÁLY Péter, *Esterházy Pál listája virgínadarabokról*, kézirat. (Fejezet egy készülő Esterházy-monográfiából.)

³ Az Acta Musicalia gyűjtemény keletkezéséről lásd DÁVID Ferenc, Carsten JUNG, MALINA János, Edward McCUE, *Haydn operaháza: A második eszterházi operaszínpad az új levéltári kutatások tükrében*, Budapesti Könyvszemle 22(2010), 332; VÉCSEY Jenő, *Az Országos Széchényi*

Könyvtár zenei gyűjteményének fejlődése az elmúlt tizenöt évben = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958, szerk. DEZSÉNYI Béla, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1959, 81. A jelzetet megadta: HÁRICH János, *Esterházy-zenei történet*, IV, kézirat, 1946 (OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 2913), 8. Az eredeti kézirat 19. századi lelőhelyéről szolt a lista közlése mellett MERÉNYI Lajos, *Herkzeg Esterházy Pál nádor, 1635–1713*, közrem. BUBICS Zsigmond Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1895 (Magyar Történelmi Életrajzok), 196, 140. jegyzet („Eredetije a kismartoni hercegi főlevéltárban. Rep. 85.”)

A forrás datálásáról, ahány szerző, annyiféle vélekedés keringett a szakirodalomban. Az egyik szélsőséget az a megállapítás jelentette, hogy a jegyzék Esterházy fiatakorából, még tanulóéveiből származna.⁴ A listán Esterházy saját költeményeinek feliratai és kezdősorai is szerepelnek, így 1670-es leírásban fennmaradt versgyűjteménye, a kétrészes „Énekes könyv”⁵ akár még igazodási pontként is szolgálhatna a jegyzék keletkezésének megállapításához. Sas Ágnes a jegyzék né-mely táncával kapcsolatba hozható történelmi személyek alapján adta meg *terminus post quem*-ként az 1667-et és *terminus ante quem*-ként az 1681-et.⁶ Hárich János Esterházy-levéltáros szerint a dokumentum Esterházy nádorságának idejéből, vagyis 1681 utánról való.⁷ Legutóbb Király Péter foglalt állást a kérdésben – Hárich-hoz hasonlóan – Esterházy kézírásának alapos ismeretében, és az összehasonlítások alapján az írást kifejezetten későiként, 1700 körülnek keltezte. Utóbbi megalapozottnak tűnik az életrajzot, a történelmi körülményeket tekintve is. Galavics Géza, Knapp Éva, Tüskés Gábor bizonyították, hogy Esterházy művészetpártolása és alkotói tevékenysége azzal párhuzamosan erősödött föl a nyolcvanas évek második felétől, hogy politikai pályafutásának napja leáldozott.⁸ Önmaga és családja hírnevének öregbítése érdekében nem kímélte idejét és energiáit, s ebbe a nótajegyzék elkészítése, saját zenei tevékenységének summázása is beleillett.

A lista század végi datálása valójában tökéletesen rávilágít arra a tényre, hogy a rajta megörökített repertoár milyen mértékben visszatekintő („retrospektív”),

⁴ FABÓ Bertalan, *Az Esterházy tabulaturás könyv kora*, Magyar Könyvszemle 11(1911)/4, 292. Itt jegyzetben: „1666 körül”. Eközben 1670-es évszám szerepel: UŐ, *A magyar népdal zenei fejlődése*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 94. Ezt a vélekedést korábban átvette KIRÁLY Péter, *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete: Vázlatos áttekintés néhány főúri család forrásai alapján = Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, Balassi, 2005, 446.

⁵ Kritikai összkiadásban: *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 12), 483–622, 796–799. (A továbbiakban: RMKT XVII/12). A kötetben Esterházy verseit közreadta, a jegyzeteket írta Cs. Havas Ágnes.

⁶ SAS, 1. j. i. m., 18.

⁷ HÁRICH, 3. j. i. m., 4.

⁸ ESTERHÁZY PÁL, *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek röviden föltett eredeti*, Nagyszombat, 1690, kísérotán. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, GALAVICS Géza, közrem. KÓ-SZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 1994 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30), 10; GALAVICS Géza, *A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez)*, Művészettörténeti Értesítő 37(1988), 149, 152.

és egyúttal mennyire jellemző a 17. századi Magyarországon művelt közhasználatú zene egészére, legalábbis amennyire az a fennmaradt gyér forrásanyagból leszűrhető. Már a leírás módja teljességre törekvő, összefoglaló jellegű, amennyiben Esterházy négy műfaji csoportba gyűjtötte össze a játszott zenei anyagot. A négy csoport a zenei médiumok különbözőségét – énekhang vagy instrumentum –, valamint a tartalom és a funkció különbözőségét – egyházi vagy világi – hivatott kifejezni.

A jegyzék közlései a szakirodalomban egészen az 1980-as évek végéig nem tükrözték az Esterházy által gondosan megvalósított felosztást, és a Merényi Lajos- és Bubics Zsigmond-féle, régi Esterházy-monográfiára támaszkodva folytatólag adták vissza a kezdősorokat és címeiket.⁹ A kézíraton alapuló első hiteles átírás a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata 12. kötetében jelent meg,¹⁰ azt követte Sas Ágnes a *Harmonia caelestis* modern kiadásához írt, már említett tanulmányában.¹¹

A jegyzéket Esterházy négy hasábjába rendezte. Az első oszlopban egyházi énekek magyar és latin szövegei állnak; a második oszlop szöveg nélküli, európai eredetű táncokat sorol; a harmadik oszlopban kaptak helyet Esterházy Pál saját költeményei (ide tartozik a negyedik oszlop első két verse is); az utolsó oszlop ismét szöveg nélküli, helyi vonatkozású táncdarabok feliratait tartalmazza.¹² A négy csoport zenei anyaga különböző mértékben rekonstruálható. Esterházy itt

⁹ FABÓ, *A magyar népdal...*, 4. j. i. m., 96. Hárich is egyvégtében írta át a listát (HÁRICH, 2. j. i. m., 4–8.) Ugyanígy, de sorszámozva lásd GÁBRY György, *A virgína*, Magyar Zene 18(1977), 415–417. Utóbbi legalább felhívta a figyelmet a csoportosításra. Lásd továbbá: BÓNIS Ferenc, *A Vietórisz-kódex szünettáncairól = Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Budapest, Akadémiai, 1957 (Zenetudományi Tanulmányok, 6), 267–268. Bónis két oszlopra bontotta az anyagot – nyilván az európai táncanyagra tekintettel, amelyre tanulmánya koncentrált – úgy, hogy második oszlopa éppen ezzel a műfajjal – egy Galliárdával – kezdődik.

¹⁰ RMKT XVII/12, 797–798.

¹¹ SAS, 1. j. i. m., 17–18. A jegyzék legutóbbi közlése (datálással 1670 k.): KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Az Esterházy család és a magyarországi művelődés*, Budapest, MTA BTK, 2013, 83–85.

¹² Kivétel a legutolsó (*Én vagyok az messze földről röpködő kis madár*); teljes szövege a Teleki-énekeskönyvben, vö. *Szerelemi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 3), 107–108, 586. nr. 71. (A továbbiakban: RMKT XVII/3); HARGITTAY Emil, *Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újírási, imagináció = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál, BUZÁSI Enikő, Budapest, reciti, 2015, 389–406. (Itt a 391. oldalon egy tévedés: „s mindjárt az első a listában a Bocásd meg Úristen”; ez a Balassi-vers valójában az első oszlopban alulról a harmadik.)

idézett verseiről nótajelzés híján a versritmuson kívül e jegyzék alapján állítható biztosan, hogy zenei fogantatásúak, megszületésüket dallam segítette, vagy más-
képpen: a verseknek kölcsönzött vagy saját dallama kellett, hogy legyen.¹³ E dal-
lamokat azonban nem ismerjük, mint ahogyan az énekek előadásmódjáról is csak
homályos fogalmat alkothatunk. Elképzelésünk szerint Esterházy a saját vagy
talán mások énekét kísérhette hangszerén, és ha alkalmi házimuzsikálásról be-
szélünk, nem zárható ki a társasének vagy valamely dallamhangszerrel való
együttjátászás lehetősége sem.¹⁴

Mi volt Esterházy hangszere? A történeti magyar szóhasználatban a 17. szá-
zadtól lényegében következetes virginalis¹⁵ hangszerelnevezés a reneszánsz és a ba-
rokk korban Európa-szerte használatos virginalnak felel meg. Virginal alatt – a
spinéthez hasonlóan – elsősorban a csembalóval azonos, pengetős mechanikájú,
de asztali hangszeret értettek. A 17. században a virginal (és így kárpát-medencei
megfelelője, a virginalis is) minden jel szerint amolyan gyűjtőszó lehetett, hason-
lóan a német nyelvterületen bevett „Clavier”-hoz, amely magában foglalta a kor-
ban természetesen kéznél lévő, házimuzsikálásra való billentyűs hangszereket, a
különböző húrozásirányú és alakú (harántalakú, derék- vagy sokszögű) virginal-
és spinétípusúakon kívül a nagyobb csembalót és néha még az érintőkkel hangot

¹³ Vö. PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, II), 153. (A továbbiakban: RMDT II). Uő, *Az énekvers és a szövegvers külön-
válása = Magyarország zenetörténete, II: 1541–1686*, szerk. BÁRDOS Kornél, Budapest, Akadé-
miai, 1990, 243–245. Az Esterházy-versek és a lista egymáshoz való viszonyáról lásd RMKT
XVII/12, 798–799. Nincsenek benne a jegyzékben, de zenei szempontból érdekese-
sek (a Balassi-strófájúakon kívül): RMKT XVII/12, 540, nr. 131. „Az Boldogságos Szűzről való
ének. Omni die etc.” – a latin incipit itt nem „ad notam”-ot jelent, hanem a fordítás alapja,
de a versforma megegyezik, és az ének (vö. RMDT II, nr. 56. vagy nr. 45/c) a latin incipitek
között szerepel is Esterházy jegyzékében; RMKT XVII/12, 584, nr. 139. „Palas s-Eszter
kedves táncza.” Négy strófa után a felirat: „Az Ugrója:”, vagyis a páros ütemű táncot hár-
mas ütemű ugrótánc – a nyugat-európai zenében ismert Saltarello – követi (11 strófa). A
versek megszólaltatásáról: ORLOVSZKY Géza, *Még egy posztmodern Esterházy? = Esterházy Pál,
a műkedvelő mecénás...*, 12. j. i. m., 387.

¹⁴ Werner BRAUN, *Thöne und Melodeyen, Arien und Canzonetten: Zur Musik des deutschen Barocklie-
des*, Tübingen, Max Niemeyer, 2004 (Frühe Neuzeit, 100), 22–31; Vö. KIRÁLY, *Esterházy
Pál listája...*, 2. j. i. m.

¹⁵ KIRÁLY, *A magyarországi főnemesség...*, 4. j. i. m., 446. Bethlen Miklós emlékiratait („Bethlen
Miklós élete leírása magától”) idézi; lásd *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. WIN-
DISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 574. Király a történetileg
hiteles szóhasználat kedvéért nyomatékosan ajánlja – nem minden előzmény nélkül – a mai
magyar szakirodalomban a „virginalis” használatát a nemzetközi organológiából átvett „vir-
ginal” helyett.

képező klavichordot is.¹⁶ Noha nincs rá forrás, de tanulóévei alatt Esterháznak minden bizonnyal alkalmat nyílt elsajátítani a billentyűs hangszerjátékot.¹⁷ A listán szereplő egyházi énekkészlet megszólaltatásakor pedig alkalomtól, helytől függetlenül valóban többféle hangszer, esetleg még a hordozható pozitív kisorgona is szóba jöhetett.

A nótajegyzék első oszlopában szereplő egyházi énekekkel kapcsolatban vetődik fel legelősebben az előadásmód kérdése. Az éneklés nélküli előadás, vagyis a szöveg nélküli megszólaltatás, ami Esterházy saját költésű, világi énekverseinél elképzelhetetlen, a korszak nyomtatott énekeskönyveiben megjelenő, az Esterházy Pálhoz hasonló műveltségűek és képzettségűek számára jól ismert egyházi énekeknel éppenséggel járható útnak látszik. Ily módon a jegyzék többi részéhez képest itt következik be a valódi határátlépés: az énekelt versből hangszeres le-tétnek kellett készülnie még akkor is, ha csak kísérte az éneklést (és nem lépett annak helyébe), s az ének mindenképpen kikerült eredeti templomi, szertartási közegéből, az egyházi környezetből a profán világba. (A magánáhítat lehetőségét a zenetörténetesek közül elsőként Király Péter veti fel.¹⁸) Az 1651-es *Cantus catholici* sokat idézett ajánlásának megfogalmazása, ha nem is említette kimondottan, de talán nem is zárta ki a világi alkalmakat, amikor az éneklés és az énekszó alatti imádság lelki hasznát ecsetelte.¹⁹ Ugyanakkor viszont szorgalmazta „a szép nótára formált Istenes ének szónak hallását”, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a

¹⁶ GÁBRY, 9. j. i. m., 406; John Henry VAN DER MEER, *Cembalo, Klaviziterium, Spinett, Virginal, Entwicklung und Bau, Namen, Typen, Virginal* = John Henry VAN DER MEER, Jürgen TRINKEWITZ, Bram GÄTJEN, *Cembalo, Klaviziterium, Spinett, Virginal*, MGG Online, hrsg. von Laurenz LÜTTEKEN, New York – Kassel – Stuttgart, 2016. <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11481> (2024. 08. 03.); John Henry VAN DER MEER, *Hangszerek az ókortól napjainkig*, ford. KARASSZON Dezső, Budapest, Zeneműkiadó, 1988, 176–181.

¹⁷ Az ismert példák kínálnak párhuzamot, lásd KIRÁLY, *A magyarországi főnemesség...*, 4. j. i. m., 446–448. Esterházy tanulóéveiről lásd SAS, 1. j. i. m., 15–16.; Esterházy hangszertudásának színvonaláról azonban semmilyen közvetlen információval nem rendelkezünk, vö. KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

¹⁸ KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

¹⁹ „Ha pedig lelki hasznát az éneklésnek meg-tekintyük: Fölötte nagy buzgóságra, és ajíttos-ságra indíttya az embert, a’ szép nótára formált Istenes ének szónak hallása. [...] Ha kedveszerént valók, kegyes Olvasó, élj vélek, és Istent dicsérj.” *Cantus catholici: Régi és Új Deaké, és Magyar Ajíttos Egyházi énekek, és litaniák...*, [Lőcse, Brewer,] 1651, A3r–v. Vö. SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, I: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879, 856. (A továbbiakban: RMK I.) Betűhű közreadása [KISDI Benedek], *Cantus catholici, 1651, I–II*, kiad. RAFFAELLI R. Rafaela,

szöveget és dallamát-zenéjét egymástól elválaszthatatlannak ítélte meg. Erre utal a korabeli orgonatabulatúrás leírás (bár kivételek akadnak): a *Kájoni-kódex*ben az egyházi ének kétszólamú billentyűs letétje alatt szerepel az ének szövege is.²⁰ Az akkori billentyűs (orgonista) praxishoz hozzátartozó, két szélső szólamra egyszerűsítő lejegyzési mód egyfajta vázlatos emlékeztetőként szolgálhatott az ének hangszeres kíséretéhez, amelyet a hangszeren játszó szabadon kiegészíthetett, variálhatott. Hogy mit kaphatott kézhez, mit őrizhetett emlékezetében Esterházy Pál a templomi ének virginán való eljátszásához, ahhoz jó példával szolgálhatnak a *Vietoris tabulatúrás könyv* „Litania” feliratú kottái.²¹ (A *Litania* Esterházy jegyzékében is szerepel.) Az egyházi ének hangszeres formába való átültetésének kérdését azért is érdemes alaposabban körüljárni, mert a zenetörténet-kutatás ismer külföldi protestáns környezetből istentiszteleti énekekből privát lelki épülés céljára készült hangszeres, történetesen lant-átiratokat, ám ezek nem egyeztetettek össze az énekelt előadással.²²

Az Esterházy listáján szereplő kilenc latin és hat magyar ének túlnyomó többsége középkori eredetű himnusz-, szekvencia-, ill. kanciódallam, amelyek napvilágot láttak az 1651-es *Cantus catholici* énekeskönyvben és annak még Esterházy életében kiadott további kiadásaiban.²³ (Az énekeket alább táblázatban adom meg, forrásaitak pedig egyenként a hozzájuk tartozó lábjegyzetekben.) Azok az incipitek érdemelnek külön figyelmet, amelyek nem azonosíthatók meggyőzően a *Cantus Catholici*-kiadások egyik énekével sem, amelyek látszólag kilógnak a felsorolásból, illetve azok, melyeknek azonosítása korábban sikertelen volt. Nincs

szerk. VAJTHÓ László, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1935] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 15. (A továbbiakban: MIR, 35. és 38.) A világhálón (Magyar Elektronikus Könyvtár): <https://mek.oszk.hu/13600/13640/13640.pdf> (2024. 06. 03.)

²⁰ *Codex Caioni saeculi XVII (transcriptiones)*, ed. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Budapest, Uniunea Compozitorilor și Muzicologilor din România, MTA Zenetudományi Intézet, 1994 (Musicalia Danubiana, 14/b), 3–6, nr. 11.

²¹ *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*, ed. FERENCZI Ilona, Marta HULKOVÁ, Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2018² (Musicalia Danubiana, 5), 288, nr. 363–364.

²² Vö. LANTOS SZABÓ István, „... Citerát pengessetek az Úrnak nevét dicsérvén! ...”: *Hét genfi zsol-tárdallam hangszeres feldolgozása a XVI. században*, Magyar Egyházzene 21(2013/2014)/4, 391–401; DRASKÓCZY László, *Genfi zsolttárok Le Roy lantján: A tabulatúrák tanulságai*, Magyar Egyházzene 22(2014/2015)/3, 246. 18. századi német korálfeldolgozásról tud a szakirodalomból KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.

²³ *Cantus catholici* ..., Nagyszombat, 1675 és 1703. Vö. RMK I. 1183a és 1679; Betűhű közreadása [SZELEPCSÉNYI György], *Cantus catholici, 1675 és 1703. III.*, kiad. RAFFAELLI R. Rafaela, szerk. VAJTHÓ László. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1938] (MIR, 39.)

meg a *Cantus catholici*-ben a *Salve mundi Domina* ének, valamint az *Angyaloknak Királyné Asszonya* ... (mely a *Felvitetett* ... Nagyboldogasszony-napi ének dallamához tartozott) és az *Ó Istennek Szent Anyja* ... szöveg. Érdekes módon ezek 17. századi hagyománya többnyire a Kájoni János szerkesztette, 1676-ban kották nélkül megjelent *Cantionale Catholicum*-hoz vezet. Az *Ó Istennek Szent Anyja* ... – Esterháznál szereplő szövegkezdetét helyesbíteni kellett – mindössze „ad notam”-ként bukkan fel az 1651-es *Cantus catholici*-ben. Két incipit esetében (*Omni die* ..., *Ó Istennek Szent Anyja* ...) vehető számításba dallam és szöveg valószínű összetársításában egy olyan korabeli énekgyakorlattal való kapcsolat, amely Náray György 1695-ös énekeskönyvében érhető tetten. Az *O gloriosa Virginum* ének Esterházy listájában megfigyelhető szövegváltozata (*O gloriosa Domina*) csak az erdélyi énekhagyományból, szintén Kájoni énekeskönyvéből és a vele összevethető kéziratokból (*Petri András-énekeskönyv*, *Mihál Farkas-kódex*) dokumentálható. Ezzel a címfelirattal és szövegálírással került be Kájoni orgonatabulatúrás lejegyzésében a *Kájoni-kódex*-be, és ugyaninnen ismerjük a *Stabat mater*-nek a kancionálékban fellelhetőtlől eltérő dallamát is. Jelen témánk szempontjából most mellékes, de annál izgalmasabb fölvetés, vajon Esterházy és Kájoni ezt az énektudást nem ugyanabból a nagyszombati szellemi közegből és ugyanazokból az évekből, nagyjából az első *Cantus catholici* szerkesztésének és megjelenésének időszakából hozta-e magával.²⁴

²⁴ Kájoni Jánost illetően a nagyszombati tanulmányok egyelőre nem bizonyítottak (valamikor 1648 és 1655 között?); csak feltevésekre hagyatkozhatunk, amíg sem a jezsuita egyetemről, sem a mariánus teológiáról nem rendelkezünk Kájonira vonatkozó, konkrét adattal. Vö. PAPP Ágnes, *A kódex leírói – életrajzi adatok = Codex Caioni saeculi XVII* (facsimile), ed., intr. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, București, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România – MTA Zenetudományi Intézet, 1993 (Musicalia Danubiana, 14/a), 58. Esterházy tanulmányi ideje Nagyszombatban 1646/1647 fordulója és 1652 augusztusa közé esik. (A pontosítást Király Péternek köszönöm.) Esterházy Pál a 05593. számú diák a nagyszombati jezsuita gimnázium tanulóit regisztráló adattárban. *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, I, s. a. r. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, TERNOVÁZ Bálint, Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023 (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon, 3), 533. https://leveltar.jezsuita.hu/nagyszombat_1 (2024. 08. 02.) A kiegészítést Szádóczi Verának köszönöm. Továbbá: IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál = Esterházy Pál Mars Hungaricus*, s. a. r. IVÁNYI Emma, bev., szerk. HAUSNER Gábor, Budapest, Zrínyi, 1989 (Zrínyi-könyvtár, 3), 431–432; KŐSZEGHY Péter, *Esterházy (I) Pál, galántai, herceg = Magyar Művelődéstörténeli Lexikon: középkor és kora újkor, II: Calcagnini–Falkoner*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2004, 414.

Latin	Ave maris stella ²⁵ O gloriosa Domina / Virginum ²⁶ Stabat Mater ²⁷ Puer natus in Betlehem ²⁸ Patris Sapientia ²⁹ Surrexit Christus ³⁰ Pange lingua ³¹ Omni die ³²
-------	---

²⁵ RMDT II, nr. 37/I; *Cantus catholici (1651)*, 114. (Megjegyzés az alábbiakra is: a *Cantus catholici* kiadások megfelelő oldalszámait az *Régi Magyar Dallamok Tára* kötetében a dallamhoz tartozó jegyzetekben lehet megtalálni. Itt csak az első kiadás és a reprint oldalszámaira utalok.) MIR 35, 144.

²⁶ RMDT II, nr. 75/I; *Cantus catholici (1651)*, 116. (*O gloriosa Virginum*); MIR 35, 145. Ezzel a dallammal énekeltek a hasonló szövegkezdetű Venantius Fortunatus-himnuszt: *O gloriosa Domina, excelsa super sydera*. Kájoni nyomtatott énekeskönyvében megtaláljuk szövegét és annak magyar fordítását (*Ó dicsőséges Asszonyosság*), saját kezűleg írt kottáját pedig a *Kájoni-kódex*-ben. *Cantionale Catholicum: Régi és Új, Deák és Magyar Áitatos egyházi Énekek [...]*, Csík-somlyó, 1676 (vö. RMK I, 1188), 372; *Codex Caioni...*, 20. j. i. m., nr. 3. – „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János, *Cantionale Catholicum*, kiad. DOMOKOS Pál Péter, Budapest, Szent István Társulat, 1979, 689–690. Továbbá erdélyi kéziratokban: Petri András-énekeskönyv (OSZK Quart. Hung. 1395), f. 8v és Mihál Farkas-kódex (OSZK Oct. Hung. 482), f. 69v. Vö. Ulysse CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum: Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine ...*, II: L–Z, Louvain, Polleunis & Ceuterick, 1897, nr. 13042.

²⁷ Szekvencia a Fájdalmas Szűzanyáról. RMDT II, nr. 15. és nr. 17/a-b; *Cantus catholici (1651)*, 49; MIR 35, 67; *Codex Caioni*, 20. j. i. m., nr. 82. A *Cantus catholici* énekeskönyvekben és a *Kájoni-kódex*-ben olvasható dallamok eltérnek.

²⁸ A Közép-Európa-szerte ismert énekszöveget több parafrázisban, különféle hosszúságú változatokban és különböző dallamokkal őrizték meg a magyarországi énekeskönyvek, lásd RMDT II, 470–471, nr. 66., nr. 76., nr. 156/I., nr. 230/I; *Cantus catholici (1651)*, 10, 42–43; MIR 35, 24, 59–60. Esterházy változatát ily módon többféleképpen is lehetne rekonstruálni.

²⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1958 (Régi Magyar Dallamok Tára, I), nr. 61/I. (A továbbiakban: RMDT I). *Cantus catholici (1651)*, 47; MIR 35, 65.

³⁰ RMDT I, nr. 146; *Cantus catholici (1651)*, 70; MIR 35, 93. Vö. CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai: 2. átdolgozott, bővített kiadás*, szerk., s. a. r. FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017 (Régi Magyar Dallamok Tára, I), II, 716–717.

³¹ *Cantus catholici (1651)*, 87; MIR 35, 113. (Középkori dallammal.)

³² RMDT II, nr. 45c, nr. 56, továbbá nr. 57. A szöveg több dallammal is megjelent, közülük Esterházy kettőt szólaltathatott meg. 1. *Cantus catholici (1651)*, 262. (*Caelo rores pluunt flores*; MIR 38, 300.), amelyhez Náray György alkalmazta énekeskönyvében az *Omni die* szöveget, lásd NÁRAY György, *Lyra coelestis [...]*, Tyrnaviae, Hörman, 1693 (vö. RMK I, 1479), 162

	Salve mundi Domina ³³
Nem azonosítható	Litania
Magyar	Angyaloknak Királyné / Nagyságos Asszonya ³⁴ [Ó] Istennek Szent Anyja ³⁵ Nékünk születék ³⁶ Dicséretes az Gyermekek ³⁷ Hajnal hajnal ³⁸

(Hymnus Sancti Casimiri). 2. *Cantus catholici* (1651), 127. MIR 35, 157. A *Laetare puerpera* más metrumú, szótagszámú (8, 7, 8, 7) változata. 3. *Cantus catholici latino-hungarici* [...], Cas-soviae, Typis Acad. Soc. Jesu, 1674 (vö. RMK I, 1159), 476. – a latin szöveg egy, csak innen ismert, ezért elszigeteltnek mondható dallamon. A Szent Kázmérnak tulajdonított, a Szűz-anjához szóló imádság fordítását megtalálni Esterházy énekei között, lásd fent a 13. jegy-zetet.

³³ A latin énekszöveg, illetve más versformát, ezáltal más „ad notam”-ot kapott magyar for-dítása csak Kájoninál: *Cantionale catholicum* (1676), 420, 424; DOMOKOS, 26. j. i. m., 758, 763. Dallamutalása a *Mittitur ad Virginem Dei fortitudo* (7, 6, 7, 6), *Uo.*, 193.

³⁴ RMDT II, 505, nr. 103; *Cantus catholici* (1651), 107; MIR 35, 136. Az itt közölt, *Felvetett* szövegű ének a 17. századra valószínűleg keveredett a Vásárhelyi András-féle *Angyalok-nak...* énekkel (RMDT I, nr. 44/I; *Cantus catholici* (1651), 106; MIR 35, 135); „ad notam”-ja Kájoninál az *Angyaloknak nagyságos Asszonya: Cationale catholicum* (1676), 414, 350. („...édes Hazámnak...”, 26. j. i. m., 749, 655.) Az Esterházy által idézett szöveg variánsával (*Angya-loknak Királyné Asszonya*) kottával csak a csíki Deák–Szentés kéziratban, lásd: KÖVÁRI Réka, *A Deák–Szentés kézirat*, Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, MTA BTK, 2013 (Magyar Ferences Források, 6), 186.

³⁵ SAS, 1. j. i. m., 18, 90. jegyzet azonosítása – RMDT II, 285. – nem állja meg a helyét, hiszen ehhez csak a dallamutalás kapcsolja a feltételezett, *Istennek áldott szent Anyja* énekszöveget, lásd *Cantus catholici* (1674), 468. Hogy Esterházy a kassai énekeskönyvet használta volna, összességében a többi, általa idézett ének ismeretében kevésbé valószínű. Sokkal valószí-nűbb az incipit tévesztése úgy, hogy az elejéről hiányzik az „Ó”. Helyesen tehát: *Ó Istennek Szent Anyja*, lásd RMDT II, nr. 45/a-b (453–455). Ez a *Laetare puerpera* dallama, az idézett szöveggel lásd: NÁRAY, 32. j. i. m., 107. A nótajegyzékben volt már példa Náray-féle szö-vegalkalmazásra (*Omni die*) és ennek a dallamnak a variánsa is szóba jöhetett azonosításként. Nárayéval megegyező szövegváltozatot közölt Kájon: *Cationale catholicum* (1676), 356. (DOMOKOS, 26. j. i. m., 664.) Mindazonáltal az ének megvan a kassai énekeskönyvben is: *Cantus catholici* (1674), 168.

³⁶ RMDT I, nr. 181; *Cantus catholici* (1651), 44; MIR 35, 61.

³⁷ RMDT I, nr. 64; *Cantus catholici* (1651), 14; MIR 35, 29. (A *Dies est laetitiae* magyar változata.)

³⁸ Feltételezhetően az *Ó jénységesség szép Hajnal* dallama (RMDT I, nr. 118; MIR 35, 22.), amely-nek hangszeres változata is fennmaradt 17. századi forrásból. Lásd alább.

	Hálát adjunk [recte: Adjunk hálát mindnyájan] ³⁹
Balassi	A Szent Háromságnak Vitézek mi lehet Bocsásd meg Úristen

Énekek Esterházy listájának első oszlopában.

Balassi Bálint versei legalábbis az ismert szerzőség miatt okkal idegen testet képeznek az első oszlop egyházi énekei között. Az első szövegkezdet – *Az Szent Háromságnak* – istenes énekre utal, sőt, egyszerre mindjárt háromra, Balassi azonos kezdősorú három Szentháromság-himnuszára (*Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem*).⁴⁰ Esterházy a versformában megegyező, 17. században élő dallamokkal énekelhette őket, s ha csak a Balassi-strófát tekintjük – a középső himnusz formája ilyen –, akkor is több lehetőség állt a rendelkezésére a *Cantus catholici* énekeskönyv 1651-es és 1675-ös kiadásából (*Meg ne feddj engemet ...*;⁴¹ *Ó dicsőült szép kincs ...*;⁴² *Teremtett állatok ...*;⁴³ *Jaj miképpen dobog ...*⁴⁴ – ebből kettő Nyéki Vörös Máttyás verseihez illesztett dallam).⁴⁵ A második incipit – *Vitézek mi lehet* – az

³⁹ RMDT I, nr. 85; *Cantus catholici* (1651), 157; MIR 38, 192. (*Adjunk hálát mindnyájan*) Esterházynál fölcserélődtek a szavak az incipitben. Sas Ágnes szakirodalmi utalásai félrevezetőek; a *Hálát mi adjunk ...* incipit nyilvánvalóan nem tartozik ide. SAS, 1. j. i. m., 18, 90. jegyzet

⁴⁰ *Gyarmati Balassi Bálint énekei*, közr. KŐSZEGRY Péter, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 197–204 (versek), 304–305 (jegyzetek).

⁴¹ „Psalmus 6. Ne in furore” (háromsoros dallam) és a 23. zsolttár, Sztáray Mihály parafrázisa (négy soros dallam). A *Cantus catholici*-beli kottákat idézi: CSÖRSZ Rumen István, „Hallám egy ifjúnak minap éneklését”: *Versformák és dallamok Balassi Bálint költészetében = Balassi Bálint és kora*, Budapest, Balassi, [é. n.], 89. Vö. RMDT II, 612–613, nr. 249; RMDT I, nr. 28/I; CSOMASZ TÓTH, *A XVI. század magyar dallamai...*, 30. j. i. m., II, 571–573.

⁴² RMDT II, nr. 249/I.

⁴³ RMDT II, nr. 246.

⁴⁴ RMDT II, nr. 62/c (kétsoros dallam). A *Cantus catholici*-ban a második kiadástól kezdve. Ugyanez a kétsoros változat megvan 17. századi német énekeskönyvekben, legkorábban David Gregor CORNER *Geistliche Nachtigall*-jában (Wien, 1649). Wilhelm BÄUMKER, *Das katholische deutsche Kirbenlied in seinen Singweisen*, II, Freiburg im Breisgau, Herder'sche Verlagshandlung, 1883, nr. 357. (*O schwere Gottes Hand*)

⁴⁵ Lásd a versekhez adott dallamokat és jegyzeteiket is: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Máttyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, a dallamokat összeáll. PAPP Géza, Budapest, Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2), 464–465, nr. 73., 500, nr. 98.

„Egy katonának”-é. Mivel ennél a Balassi-strófa ismétlődik,⁴⁶ megint csak az előbbi bőséges készletre kell utalnunk azzal a megjegyzéssel, hogy Esterházy valószínűleg nem írta volna fel külön a játszandók listájára, ha mindkettőnél ugyanazt az éneket „verte volna ki a virginán”. A Balassi verseihez társítható valószínű „ad notam”-ok végső soron megmagyarázzák, mit keresnek a Balassi-énekek a *Cantus catholici* egyházi énekei között, s egyúttal aláhúzzák az „ének” és a „nóta” terminus – az egyházi és a világi műfaj – közti különbségtételt. Közismert adat, hogy a jegyzék első oszlopában lejjebb felbukkanó *Bocsásd meg Úristen ...* kottáját a *Kájoni-kódex* őrizte meg orgonatabulatúra formájában.⁴⁷

Az orgonatabulatúrákra irányuló magyar zenetörténeti kutatás történetének egyik régi epizódját jelentette a feltételezés és annak cáfolata, hogy a *Vietoris tabulatúrák könyve* Esterházy Pál nádor énekeskönyve lett volna.⁴⁸ Ezzel összefüggésben Bónis Ferenc 1957-ben megjegyzéseket fűzött az – akkori elnevezéssel – „Vietoris-kódex”, valamint más magyarországi gyűjteményes zenei kéziratok és Esterházy nótajegyzéke között fennálló párhuzamokhoz.⁴⁹ Esterházy jegyzékének második és negyedik oszlopában – az európai stilizált táncok és a funkcionális hazai táncdallamok csoportjában – jellemzően hangszeres darabok vannak felsorolva; 17. századi, magyarországi, kottás, billentyűs források egyes lejegyzései valóban megfeleltethetők némelyiküknek.

A közelmúltban Király Péter vette alaposabban górcső alá Esterházy reper-toárjának négyes tematikus felosztását, és hívta fel a figyelmet arra, hogy többek között a *Vietoris-tabulatúrában* is hasonló tartalmi csoportosítás fedezhető fel: világi énekek; nyugat-európai táncok; regionális tánczene; egyházi énekek.⁵⁰ Másik,

⁴⁶ Lásd az újabb dallamtársítást Balassi saját nótajelzéséhez (*Csak búbanat*): *Balassi Bálint versei*, közr. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, Balassi, 1993 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 4), 234–235.

⁴⁷ *Codex Caioni...*, 20. j. i. m., nr. 14. Idézi: CSÖRSZ, 41. j. i. m., 88.

⁴⁸ FABÓ, *A magyar népdal...*, 4. j. i. m., 91–110, 197; UÓ, *Az Esterházy tabulatúrák könyve...*, 4. j. i. m.; Benedikt SZABOLCSI, *Probleme der alten ungarischen Musikgeschichte*, III, Zeitschrift für Musikwissenschaft, Heft 6/8 (März 1926), 344–345. A *Vietoris tabulatúrák könyve* kutatástörténeti epizódjainak összefoglalását lásd: *Tabulatúra Vietoris ...*, 21. j. i. m., 15–16. A *Vietoris-tabulatúra* körüli egykori, a possessorral kapcsolatos vitára utalt Stoll Béla. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyveinek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002², 79, nr. 107. Valószínűleg ez az alapja az ilyesféle újabb félreértéseknek, mint HARGITTAY, 12. j. i. m., 401. („a *Vietoris-kódex* [1679] egy utólagos bejegyzése szerint a kódex egyes tartalmú zenei részében Esterházy-szerzemények vannak.”)

⁴⁹ BÓNIS, 9. j. i. m., 268–269.

⁵⁰ KIRÁLY, *Esterházy Pál listája...*, 2. j. i. m.; *Tabulatúra Vietoris ...*, 21. j. i. m.

valamivel távolabbi hazai példája lehet e kézirat-elrendezésnek a *Zayugróci-kézirat* (régében: *Apponyi-kézirat*) modern kottázású – vagyis ötvonalas szisztémákba írt – hegedűdarabjainak nagyvonalú csoportokba osztása: magyar táncok („Hungarici Saltus”), majd asztali zene („ad Mensam”).⁵¹ Elemzésében Király Péter egyúttal arra következtetett, hogy Esterházy listája egy már készen álló tabulatúrás könyvből válogatva készülhetett, amit egyaránt visszatükröz a táncdarabok elnevezése⁵² és az anyag műfaji kategóriákba osztása. Elmondható tehát, hogy a nótajegyzék tematikájában megfelelt a korabeli billentyűs tabulatúrák általános összeállításának. Ha nem is áll fenn a darabok precíz műfaji beosztása, a tartalom nagyjából ugyanezekre vagy hasonló csoportokra osztható a 17. század utolsó negyedében írt *Lőcsei tabulatúrás könyv*ben (más néven: „Tarka gyűjtemény”, a szlovák szakirodalomban: „Pestry zborník”) – egyházi énekek, európai táncok, hazai táncok⁵³ – és a *Starck-féle virginálkönyv*ben (1689) – egyházi énekek (korálok), külföldi és magyar táncok, hangszeres darabok, énekelt zene („Aria”).⁵⁴ A *Victoris tabulatúrás könyv* és Esterházy nótajegyzéke mellé külföldi összehasonlító forrásanyagot is állíthatunk; nemcsak 16–17. századi lanttabulatúrák sorát, hanem ugyanebből az időszakból német billentyűs tabulatúrákat is.⁵⁵ A szóban forgó

⁵¹ *Uhrovska zbirka piesni a tancov z roku 1730*, ed. Emanuel MUNTÁG, Martin, Matica Slovenská, 1974 (Monumenta Musica Slovaca, Facsimile, 1); SZABOLCSI Bence, *Az Apponyi-kézirat*, Magyar Zene 5(1964)/6, 565–568.

⁵² Pl. „Negyedik Szegény Palatinusé”: ez Esterházytól magától nem származhat, hiszen ő a nádor; illetve a sorszámok sem vallanak fejből írt emlékeztetőre.

⁵³ *Pestry zborník: Tabulatura Miscellanea*, ed. Ladislav KAČIČ, Bratislava, Hudobné centrum, 2005 (Monumenta Musicae Slovaca), 32–37.

⁵⁴ *Starck Virginal Book (1689) Compiled by Johann Wohlmutb – Johann Wohlmutb: Miserere (1696)*, ed. FERENCZI Ilona, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2008 (Musicalia Danubiana, 22), 35. Esterházy Pál 1687-ben egyébként két fiának zenetanítását arra a Johann Wohlmutbhoz bízta, aki a Starck-féle virginálkönyvet lejegyezte.

⁵⁵ A lanttabulatúrák példáját Király Péter hozta föl a szakirodalomból. Vö. Joachim LÜDTKE, *Die Lautenbücher Philipp Hainbofers (1578–1647)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Abhandlungen zur Musikgeschichte, 5), 129–132. Lüdtke megfigyelése szerint a szisztematizált, „thesaurus”-típusú kották tanuló példányként szolgáltak. A billentyűs nyomtatványoknál az előszavak tanúsága szerint ugyanez lehetett a helyzet, lásd: Lydia SCHIERNING, *Die Überlieferung der deutschen Orgel- und Klavermusik aus der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts: Eine quellenkritische Studie*, Kassel–Basel, Bärenreiter, 1961 (Schriften des Landesinstituts für Musikforschung Kiel, 12), 7. A száz választófejedelmi környezetből származó billentyűs és pengetős tabulatúrákról lásd: Werner SCHAG, *Wenn Prinzen musizieren und »was Freulein Sophia auf dem Instrumente meisten theils schlagen kan.« Anmerkungen um die verschollene Handschrift Mscr.Dresd.J.307 »Tabulatur Buch Auff der Cytbar«* <https://slub.qucosa.de/api/qucosa%3A79354/attachment/ATT-0/> (2024. 08. 02.) Itt érdemes felfigyelni a „személyes”

külföldi lant- és billentyűs gyűjtemények szembeszökő vonása, hogy leíróik világos választóvonalat húztak az énekelt és a tisztán hangszeres zene között, utóbbin belül pedig zenei formák, típusok szerint csoportosítottak. A gyűjtemény kézikönyv jellegének (tanuló- vagy játszópéldány) megfelelően a hangszeres darabokat hangnemek szerint, az énekeket az énekeskönyv – az egyházi év ünnepei – szerinti sorrendben rendezték. További alaposabb kutatás a közép-európai tabulatúrák repertoárjában párhuzamok és konkordanciák terén még hozhat új eredményeket és tanulságokat, ami némiképp kárpótolhat minket a magyarországi forráshelyzet szegényességéért.

Zárszóként és illusztráció gyanánt következzen Esterházy nótajegyzékének első és a második oszlopából két tétel: a „Hajnal, hajnal” és a „Salamon” felirattal. A jegyzék szerint műfaji besorolásuk ugyan eltér, mai ismereteink szerint mindkettő háttérben egyházi ének húzódik meg, miközben billentyűs hangszeres letétjeik több változatban is tanulmányozhatók a magyarországi billentyűs zene forrásaiban.

A *Cantus catholici Ó fényességes szép hajnal ...* kezdetű éneke,⁵⁶ amelynek dallamára már 16. századi protestáns énekeskönyvek is utaltak, hangszeres tánc formájában került be a *Vietoris* és a *Lőcsei tabulatúrák könyve*be: előbbiben „Hajnal”,⁵⁷ utóbbiban „Tagweis”⁵⁸ felirattal. A táncok az ének eredeti páratlan metrumához igazodva lettek lejegyezve, s ilyen módon különös, hogy szintén páratlan metrumú utótáncot kaptak. A *Vietoris-tabulatúrában* ez a *proportio* új zenei anyagot hozott,⁵⁹ míg a lőcsei tabulatúrában újabb variációt („Curranta drauff”) fűztek a már amúgy is díszített dallamfeldolgozáshoz. A *Vietoris-kézirat* egyházi énekei között megtalálható a szlovák *Cantus catholici* (1655) megfelelő éneke,⁶⁰ melynek szokványosan kétszólamú kottájából az is kiderül, hogy a „Hajnal” tánc már előbb is az énekkel egyező, díszítetlen formában volt lekottázva. A *Cantus*

repertoárra vonatkozó megfogalmazás hasonlóságára az Esterházyével. A táncokat és egyházi énekeket tartalmazó „házi” repertoárgyűjteményekről SCHIERNING, *i. m.*, 110–113.

⁵⁶ RMDT I, nr. 118/I; *Cantus catholici* (1651), 7; MIR 35, 22.

⁵⁷ *Tabulatura Vietoris ...*, 21. j. *i. m.*, 165, nr. 69., 271–272, nr. 298. Utóbbi a klarinóra alkalmazott változat.

⁵⁸ *Pestry zborník*, 53. j. *i. m.*, 60–61, nr. 21–22.

⁵⁹ A két lejegyzésben más-más (dúr, illetve moll) hangnemben.

⁶⁰ *Tabulatura Vietoris ...*, 21. j. *i. m.*, 201, nr. 152. Vö. *Cantus catholici. Pysne katolicke...*, 1655, 44. (*Jyn Božj gse nám Narodil*) A nyomtatványhoz: SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, II: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 830.

catholici másik szlovák szövegével viszont páros metrumban örökítették meg a dallamot.⁶¹

A „Salamon / Salomon”, mint idegen eredetű tánc a *Starck-féle soproni virginálkönyv*ben fordul elő;⁶² másik lejegyzése a *Vietoris tabulatúrás könyv* „Polidora” címet viselő tánca a courante-ok között.⁶³ Besorolása tehát megfelel az Esterházyénak. Az elnevezések eredetét egyelőre homály fedi. A minden bizonnyal külföldről átvett dallam egyházi énekként *Infinitae bonitatis* szöveggel jelent meg az 1651-es *Cantus catholici*-ban,⁶⁴ majd *Aron vesszége virágzik* szöveggel az 1674-es, Sámbar-féle *Cantus catholici*-ban, ahol számos újabb éneknek vált dallammintájává.⁶⁵

Nagyon is elképzelhető, hogy Esterházy kategorizálása hiteles képet ad a „Hajnalének” (egyházi ének) és az *Infinitae bonitatis* (= „Salamon”, vagyis táncdallam) esetében a dallamok eredetéről, a világi és az egyházi rendeltetésű zenei letétek egymáshoz való viszonyáról, vagyis arról, melyikük volt előbb. Az ismertett 17. századi előfordulások egyelőre azt sugallják, hogy az átjárás a kétféle felhasználás között folyamatos volt: a kétféle – egyházi és világi – változat párhuzamosan élhetett egymás mellett. A kontrafaktum vagy átdolgozás megszületésének azonban mégiscsak egyféle iránya kellett, hogy legyen. Addig is, amíg erre a kérdésre keressük a választ, a most ismertett zenei konkordanciák segítségével elvileg megkísérélhetünk némi fogalmat alkotni az Esterházy játszott virginal-letétek mibenlétéről: az énekelt, illetve a hangszeres tánczene megkívánta lehetséges stílári-ritmikai változtatásokról, a variáló feldolgozás szerény kereteiről. Eközben ne feledjük, hogy a dallam és egyetlen kísérőszólam lejegyzése, ez a zenei váz legfeljebb csak halványan utalhat a megszólaltatás mikéntjére, s fogódzót alig ad a rekonstruáláshoz. Számolhatunk-e rögtönzött többszólamúsággal, szabadabb variálással, vagy csupán primitív dallamjátékkal? Mint ahogy a játszott letétek valós színvonaláról, úgy Esterházy billentyűs hangszeres képességeiről is csak óvatos feltevésekbe bocsátkozhatunk.

⁶¹ *Tabulatura Vietoris ...*, 21. j. i. m., 248, nr. 240.; vö. *Cantus catholici* (1655), 312. (*O Wsemobucy Božje nasi*).

⁶² *Starck Virginal Book*, 54. j. i. m., 188–189, nr. 41. [42.], továbbá az alább tárgyalandó variánsokhoz: 276.

⁶³ *Tabulatura Vietoris ...*, 21. j. i. m., 154, nr. 47.

⁶⁴ RMDT II, nr. 200; *Cantus catholici* (1651), 33; MIR 35, 49.

⁶⁵ *Cantus catholici* (1674), 18 (*Aron vesszége*), 68 (*Infinitae bonitatis*). A nótautalásokkal jelzett, e dallamra énekelt szövegek felsorolását lásd RMDT II, 583–584.

BOGÁR JUDIT

Világiság az imakönyvekben (Pázmány és követői)

Az imakönyv definíció szerint vallásos szövegek gyűjteménye,¹ de összeállítótól, használói körtől, funkciótól stb. függően több-kevesebb világi elem is megjelenhet benne: részint magukban az imádságokban, részint a kötetek paratextusaiban és egyéb szövegeiben. Írásomban ezeket a világi(as) elemeket veszem sorra először Pázmány Péter *Imádságos könyvében*, majd a belőle merítő 17. századi és 18. század eleji imakönyvekben, arra a kérdésre is választ keresve, hogy ezek a hozzá kötődő, de bizonyos jellemzőikben tőle lényegileg különböző (pl. más rendhez tartozó vagy világi szerző által összeállított, más közönséghez szóló, későbbi stb.) imakönyvek mutatnak-e jelentős eltéréseket e téren.

Pázmány *Imádságos könyve* először 1606-ban jelent meg Grácban, majd a szerző életében még háromszor: 1610-ben, 1625-ben és 1631-ben Pozsonyban. Bár az imakönyv szövegét Pázmány az első kiadást követően nagyobb, a második után kisebb mértékben módosította, ez az imádságokban megjelenő világi elemeket nem igazán érintette, így az imaszövegeket csak az 1631-es ultima editióban vizsgálom.² A paratextusokat (címlapot, ajánlást, előszót) azonban érdemes mind a négy, valamint a Pázmány halála utáni kiadásokban is szemügyre venni.

Az *Imádságos könyv* első kiadásának címlapján nem szerepel a szerző/összeállító neve, csak az ajánlás végén.³ A második kiadás címlapján már ott van, hogy „Iratott Pázmány Pétertől”, ez talán összefüggésben lehet azzal, amit Pázmány sérelmez is az olvasókhöz írt előjáró beszédében: „Az elmúlt esztendőben egy

¹ Pl. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, Budapest, V, Szent István Társulat, 2000, 259.

² PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1631. – A régi szövegeket, műcímetek mai helyesírással közlöm.

³ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*, Grác, Widmanstadius György, 1606, †4v. – A régi szövegeket, műcímetek mai helyesírással közlöm.

csékély indulattól elragadtatott eperjesi prédikátor [Mihálykó János], maga nevével, nagy részét kinyomtatá Bártfán az elébbi imádságos könyvecskémnek [...] sok helyen megszagatta, és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarazta az én írásomat”.⁴ A következő kiadásokban Pázmány neve után az időközben megszerzett egyházi titulusai is szerepelnek: a harmadikban „esztergami érsek”, a negyedikben „cardinal és esztergami érsek” (az érseki címet 1616-ban, a bíborosít 1629-ben kapta), a többi egyházi és világi címét azonban nem tünteti fel. Az imakönyv későbbi kiadásai is ezt a megoldást követik, többségük „Imádságos könyv, melyet írt Pázmány Péter, a boldog emlékezetű kardinál és esztergomi érsek” címirattal jelent meg.

Sokaktól eltérően Pázmány az ajánlások végére sem írja oda titulusait: az első két kiadás Kapi Annának szóló dedikációja végén csak a neve olvasható: Pázmány Péter, a második, harmadik és negyedik kiadás keresztény olvasókhöz írt bevezetői végén még az sem. A dedikációk retorikájának megfelelően felsorolja viszont az ajánlások elején Kapi Anna férjének, Hethesi Pethe Lászlónak címeit. Így jár el egyébként többi művében is, és az ő címeit is hasonlóképpen sorolják fel a neki ajánlott művek szerzői. Káldi György prédikációinak első kötetét „Az szentséges római anyaszentegyház cardinaljának, Pázmány Péternek, esztergami érseknek, Magyarország primásának és fő cancellariusának, a fölséges Második Ferdinánd római császárnak és magyarországi királynak belső tanácsának etc.” ajánlja.⁵ Ugyanez a címlista szerepel Veresmarti Mihály *Intő s tanító levelében* (érdekessége, hogy a mű 1639-ben, már Pázmány halála után jelent meg, az ajánlás azonban a végén lévő dátum szerint még 1634-ben íródott), s Veresmarti saját címeit is feltünteti: „Nagyságodnak alázatos káplánja, Veresmarti Mihály, bátai apátúr, pozsonyi kanonok etc.”⁶

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyén imádságos könyv*, Pozsony, [Érseki ny.], 1610,):(5r–v.

⁵ KÁLDI György, *Az vasárnapióra való prédikációknak első része*, Pozsony, Riksz Mihály, 1631, j.

⁶ VERESMARTI Mihály, *Intő s tanító level*, Pozsony, [Jezsuita kollégiumi ny.], 1639, j, xxj. – Lépes Bálint *Pokoltól rettentő és mennyei bódogságra édesgető tükkörének* latin nyelvű dedikációja az előbbieknél még hosszabban sorolja Pázmány (és II. Mátyás) titulusait: „Illustrissimo et reverendissimo domino, domino Petro Pazmany, miseratione divina archiepiscopo Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis, loci ejusdem perpetuo comiti, primati Hungariae, Sancto Sedis Apostolicae legato nato, nec non sacratissimmi principis et domini domini Matthiae Dei gratia electi Romanorum imperatoris, semper Augusti, ac Germaniae, Hungariae, Boemiae etc. regis, archiducis Austriae, ducis Burgundiae etc. summo secretario, cancellario et consiliario, domino et mecaenati suo, amore et honore semper colendissimo.” (LÉPES Bálint, *Pokoltól rettentő és mennyei bódogságra édesgető tükkör*, Prága, Sessius Pál, 1617, A2r.)

Az *Imádságos könyv* 1606-os első kiadásának ajánlásában nem nagyon találunk világi elemeket, Pázmány főként Kapi Anna kegyességéről, az imakönyv létrejöttében játszott szerepéről, az imádkozás fontosságáról ír. Hethesi Pethe László fentebb említett címei mellett talán csak a végén olvasható jókívánság sorolható ide, de az is vallásos gondolatok közé beágyazva szerepel:

Az felséges Isten Kegyelmedet szerelmes házastársával, édes magzattal és minden keresztyén rendekkel egyetembe tartsa meg az igaz hitben végig, és áldja meg jó egészséges, békességes, jó szerencsés, hosszú élettel e világon, a másvilágon örök dücsösséggel és bódogsággal.⁷

A második, 1610-es kiadás ajánlásában Hethesi Pethe László s vele Kapi Anna is új címekkel gazdagodott, akinek Pázmány nemcsak „az Úristentől bódog, hosszú életet és örök dicsőséget” kíván, hanem emellett „jó szerencsével bővölködő, kívánsága szerint való bódog állapotot s hosszú ideiglen való egészséges életet” is.⁸ Elmondja, hogy „minden rendektől nagy kedven fogadtaték, és nagy hamar ugyan mindenestül úgy el is oszla az ennyihány száz könyvecske, melyet elsőben nyomtattak vala, hogy immár az kik szorgalmatosan keresik, sem kaphatnak” belőle, ezért szükséges most újra kiadni.⁹ Kapi Anna után a keresztyén olvasókat is megszólítja, hogy tudomásukra hozza (neve említése nélkül) Mihálykó János fentebb már említett „gaztettét”, amelynek kapcsán nem is annyira a „plágium” ténye zavarja („nemcsak nehéz néven nem vöm az prédikátor munkáját, de sőt ugyan meg is akarom vala köszönni az jámbornak fáradságát” – írja, persze ironikusan), hanem „az benne való sok fogyatkozás”.¹⁰ A harmadik és negyedik kiadásban nem találunk patrónushoz szóló ajánlást, az esztergomi érseknek már nincs szüksége mecénásra. Helyette az olvasót köszönti, s röviden tájékoztatja, hogy az elmúlt húsz/huszonhat évben kétszer/háromszor kinyomtatta már az imakönyvet, de elfogytak a példányok, ezért szükséges az újabb megjelentetés.

Az *Imádságos könyv* későbbi, Pázmány halála utáni kiadásaiban a 18. század derekáig jellemző mecénás megnevezése, illetve neki szóló ajánlás szerepeltetése. Az 1665-ös edíciónak nemcsak az ajánlásában, de a címlapján is megjelenik a patrónus:

⁷ PÁZMÁNY, *Keresztyéni imádságos könyv*, 1606, 3. j. i. m., †4r–v.

⁸ PÁZMÁNY, *Keresztyén imádságos könyv*, 1610, 4. j. i. m.,)(2r.

⁹ *Uo.*,)(3r–v.

¹⁰ *Uo.*,)(5r–):(6r].

Cardinal Pázmány Péter Imádságos könyve. Mellyet az méltóságos magyarországi palatinusné, tekintetes és nagyságos gróf Rimaszécsy Anna Mária asszony több ájtatos imádságokkal és Mária Magdolna életével megjobbítván, maga költségén újonnan kibocsátott.¹¹

Az 1724-es és 1758-as kassai kiadást támogató Joanelli Judit neve szintén felkerült a címlapra:

Imádságos könyv, mellyet írt Pázmány Péter, a boldog emlékezetű cardinal, esztergami érsek. És az méltóságos telvanai Joanelli Judith asszonynak öngyágának istenes adakozásából újonnan nyomtatott.¹²

Az 1719-es nagyszombati kiadás címlapján megnevezett Erdődi Gábor titulusából jóval több szerepel, mint a szerzőiből:

Imádságos könyv, mellyet írt Pázmány Péter kardinál és esztergami érsek. És most a méltóságos és nagyságos gróf Erdődi Gábor, egri püspök, nemes Heves, Külső-Szolnok és Varasdi vármegyéknek örökös főispánja, Szentgyörgyi apátúr és a felséges császár és koronás királyunk tanácsa, diecesisében lévő lelki tanítóknak újlesztendei ajándékul osztogatott.¹³

A dedikációkban a már említett világi jellegű elemek (mecenás vagy férje címeinek felsorolása, buzgóságának és egyéb erényeinek hangsúlyozása, hosszú boldog élet kívánása, utalás az imakönyv korábbi kiadásaira és a mostani kinyomtatásának szükségességére) mellett megjelenik Pázmány Péter és könyvének dicsérete, édes hazánk vagy a magyar nemzet sorsa, címerek szimbolikus magyarázata. A Bere-Kereszturi Kereszturi Miklósnak ajánlott 1747-es csíksomlyói kiadásban világi szépségek, ékszerek, virágok, gyümölcsök – bibliai ihletésű – képei fejezik ki a vallásos erények ékességét:

Olyan kegyelemnek megnyerésében is kívántál segéltetni, amely által az alamizsnálkodásnak és irgalmasságnak karékesítőjével, az Isten igéjének hallgatásából termett drága fülfüggőkkel, tiszta életnek gyűrűjével és minden jó erkölcsöknek ékességével felékesíthetné ki-ki az ő lelkét, és az által nyitvatnék [Jn 4,13] oly eleven forrás, melynek kedves íze eloltván minden keserű szomjúságokat, az isteni buzgó szeretetnek ékes rózsáját szívébe plántálván, [Én 2,1] mint a mező virágja és gyöngyvirág megékesítvén lelkét a töredelmesség

¹¹ PÁZMÁNY Péter *Imádságos könyve*, Bécs, Rikesin Susanna, 1665.

¹² PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Kassa, Akadémiai ny., Frauenheim Henrik János, 1724.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Nagyszombat, Akadémiai ny., 1719.

által, kedves illattal virágozott szőlőgerezdeknek édes gyümölcsében, a Krisztus szenvedésének drága érdemében részesülhetne.¹⁴

Bár a fő cél természetesen az imádkozás, olykor a kinyomtatásban is közrejátszanak világi motívumok: az 1689-es nagyszombati kiadás ajánlásában a meg nem nevezett Batthyány Ádám nevében udvarol Rákóczi Juliannának a nagyszombati könyvnyomtató, s az udvarlás eszköze az imakönyv kiadása is.¹⁵ Az 1725 és 1812 közötti nagyszombati, majd budai kiadások azonos tartalmú, „Az ájtatos keresztényhez írott ajánló levél”-l kezdődnek, amelyben főleg Pázmány munkáját dicséri a kiadó. Úgy tudja – tévesen –, hogy az imakönyv volt Pázmány első nyomtatásban megjelent műve. Felhasznál világi szólásokat: „hosszú út választja meg a lovat, hosszú üdő mutatja ki a könyvnek mivoltát”; kicsit viccelődik is: „élj véle szorgalmatosan, nehogy a mollytól, hanem kezedben való gyakor forgatásától emésztetessék meg”.¹⁶

Az *Imádságos könyv* elején a második kiadástól kezdve naptár is található, melyet Pázmány a keresztény időszámítás elemeiről, valamint a naptárreformról szóló tanulmánnyal egészített ki. Kalendáriumában szerepelnek a hónapok magyar elnevezései, a napfordulók és napéjgyenlőségek, a csillagjegyek is. Az 1610-es kiadásban még asztrológiai jelek is mutatják, hogy a Nap mikor lép egy-egy csillagjegybe, később ezek elmaradnak. Az alapvetően magyar nyelvű naptárban a csillagjegyekre utaló kifejezések (pl. „Sol in Tauro”) és az egyes hónapok után olvasható rövid kis versikék, a csízió¹⁷ részei, latin nyelvűek.

A Pázmánynál olvasható latin csízió, amely külföldi katolikus és protestáns forrásokból is ismert, más magyar katolikus imakönyvben nem szerepel.¹⁸ Kérdés, hogy Pázmány miért latin csíziósöveget vett bele imakönyvébe, hiszen a műfaj a középkor óta létezett magyarul is: a legkorábbi magyar nyelvű csízió a

¹⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, [Csíksomlyó], Csíki Sarlós Boldogasszony Kalastroma, 1747, +2v.+3r.

¹⁵ Erről bővebben: KÖPECZI Béla, *Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya*, Magyar Könyvszemle, 1982, 1–8.

¹⁶ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Nagyszombat, Akadémiai ny., 1725, A2r–A3r.

¹⁷ A műfajról bővebben pl.: BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975, 265–347; HEINRICH Gusztáv, *A Cizio Janus történetéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1879, 537–554; UÓ., *A magyar csíziók*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1880, 140–145, 246–253.

¹⁸ BORSA, 17. j. i. m., 282; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Budapest, Universitas–Editio Princeps, 2013 (Pázmány Péter Művei, 6), 265–267.

15. század második feléből maradt fenn. Az első nyomtatott változat Székely István 1540-es években megjelent kalendáriumából ismert, a 17. század elejéig már számos katolikus és protestáns kiadványban (iskoláskönyvben, imakönyvben, kalendáriumban) jelent meg ilyen naptárvers. A csízió a témánk szempontjából azért is érdekes, mert benne vallásos és világi elemek keverednek. Az RPHA például a műfaj 15–16. századi emlékeit a világi versek közé sorolja.¹⁹ A Pázmány által közölt szövegben – hasonlóan más csíziókhöz – az egyházi ünnepek mellett az adott hónapra jellemző, természetel, időjárással, mezőgazdasági munkákkal, néphittel kapcsolatos képek is megjelennek. A februári sorokban pl. „mezítelen Bálint is most jön el, aki a tavasz jöttét hirdeti Péternek, Mátyásnak pedig jövőndől”, májusban „a szép tavasz is elmúlik, Orbánban visszatér a nyár”. A nyári hónapok a mezei munkákról szólnak elsősorban: júniusban „Nikomédész szénát hord Bonifácnak, Vid vetést ígér a Keresztelőnek és Péternek”, júliusban „Immár aratást hoz Mária, Cirill kaszálni fog, amint a gabonát a csűrökbe hordja Magdolna és Jakab”. Októberben a zord időjárás kerül előtérbe: „Ferenc inti Remiget, készüljön a kemény télre: Lukács már esőt hoz, Szeverin megállítja, Simon megfagyasztja”, a következő hónap, a november mégis a vidámságról szól, amiben az új bornak is szerepe van: „Minden szentek, örvendjete, itt van a mustot érlelő Márton, Erzsébet örül Katalinnak és Andrásnak.” A decemberi szakasz elején megjelenik a téli hideg, „Borbála, Miklós és Ambrus már fázik”, a folytatás azonban már a hónap fontos szentjeiről és legfontosabb ünnepéről, Krisztus születéséről szól.²⁰

A naptár előtt és után magyarázó részeket találunk. Előtte az esztendő részéről olvashatunk (hány hónap, hét, nap van egy évben), majd arról, hogy mikor szabad menegzőt szolgáltatni. A naptár után a mozgó ünnepekre és kántorböjtekre vonatkozó tudnivalók következnek, majd a korabeli kalendáriumok és időszámítás fontos elemeinek, az aranyszámnak, az epactának, az újságnak (vagyis újholdnak) és a vasárnapi betűnek a magyarázata. A változó ünnepek kiszámítását a következő évekre táblázat segíti. E részek hasonlóképpen, legfeljebb más sorrendben szerepelnek a korabeli miscskönyvekben is. Új viszont Pázmánynál a naptárreform szükségességéről és mibenlétéről szóló két fejezet (A calendariom

¹⁹ RPHA 0761, 3040, 3041, 4021. <https://f-book.com/rpha/v7/search.php> (A letöltés ideje: 2023. 12. 05.)

²⁰ A latin szöveget Báthory Orsolya fordította le az *Imádságos könyv* kritikai kiadásának jegyzetkötete számára: PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek...*, 18. j. i. m., 269–279.

újításának szükséges voltáról, Mint lett a calendariom újítása). A XIII. Gergely pápa által 1582-ben elrendelt naptárreformot 1588-ban elvileg Magyarországon is bevezették, a protestánsok azonban sokáig nem fogadták el, bizonyára ezért érezte Pázmány fontosnak megmagyarázni, hogy miért volt szükség a változtatásra. A 17. század második felére azonban megszűnt az ellenállás, így ezek a részek (a kalendárium elemeinek magyarázatával és a csízióval együtt) az 1674-es nagyszombati kiadástól kezdve elmaradnak az *Imádságos könyvből*.

Bár az imádság elsősorban Istennel való beszélgetés és lelkünknek Istenhez emelése, az ember mégiscsak a világban él, Pázmány kötete is világi használóknak készült, így az evilági, mindennapi élet elemei, körülményei is megjelennek benne mind az imádságokban, mind a tanító részekben. Bizonyos imák világi jellegű eseményekhez, alkalmakhoz kötődnek, pl. betegség, háború, járványok, utazás idején, világi vezetőkért, föld gyümölcséért, esőért és égháború ellen, különböző életállapotokban lévők által vagy értük mondandók. A szülők többek közt „gonosz társaságtúl, részegségtül, fertelmességtül” kérnek oltalmat gyermekeik számára, a szülőkért mondandó könyörgésben viszont a gyermek nem anynyira szülei testi-lelki jólétéért könyörög, hanem saját maga számára kér segítséget Istentől a szófogadáshoz, engedelmességhez, szüleiről való gondoskodáshoz, az istenes élethez és a szülők imájában említettekhez hasonló bűnök elkerüléséhez.²¹ A betegségben való könyörgések előtt egy „Rövid intés” áll, amelynek konkrét, gyakorlati tanácsai nemcsak a betegnek, hanem a hozzátartozóinak is szólnak: a súlyos beteg elől ne titkolják állapota komolyságát, készítsék fel a halálra; ha kell, írjon testamentumot és rendelkezzen egyéb dolgairól. „És ha látják, hogy feleségén, gyermekin sapolódik, hogy ezeket árvaságban, szegénységben, veszedelmes állapotban hagyja, eleibe kell adni, hogy jobb most maga lelkére gondot viselni, mivelhogy akár mint törje is ezzel magát, csak magának árt, feleségének, gyermekének ezzel semmit nem használ.”²²

Az egyes imák szövegében is sokszor feltűnnek a földi világ elemei: gyakoriak például a természeti képek, hasonlatok, növények, állatok, égitestek, egészség és betegség. Megjelennek az emberi tevékenységek: házimunka, szántás-vetés, aratás, hajózás, orvoslás. Két példa az „Intés a gyakran gyónásra” című részből:

Ha minden nap kisöpörtetjük házunkat, ha ruhánkon nem szenvedhetünk egy pihecskét, szemünkben egy porocskát, ha gyakran tisztába öltözünk,

²¹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, 1631, 2. j. i. m., 327–329, 330–331.

²² *Uo.*, 248–252, az idézet: 252.

hogy férgek ne teremjenek bennünk, mentül inkább az Isten templomát, a mi szívünket méltó gyakran kisöpörnünk, holott az emberi nyughatatlan elme ennyi különbözőféle gondolatok között lehetetlen, hogy sok szemetet ne hordjon lelkünkbe.

Ha a beteg örömet előszámlálja betegségét az orvosnak, ha a terhelt ember örömet leveti hátáról a terhet, sokkal méltóbb, hogy mi is lelki betegségünket gyakran lelki orvos eleibe vessük, bűneink terhét lerakjuk.

Az bizonyos, hogy aki ritkán gyónik, vagy kevés gondot visel lelkére, és az Isten haragjával keveset gondol, vagy bűnei miatt oly vakságra jutott, hogy meg nem ismeri gonoszságát, mert, mint aki valami büdös szaghoz szokott, végre ugyan nem érzi a dögleletes illatot, és a régi rút köntösön meg nem ismerzik imílyen-amollyan makula, mint az új és tiszta ruhán, szinte úgy a bűnben elmerült ember nem érzi nyavalyáját, nem látja lelki rútságát, és mikor gyónásra akar menni, ugyan nem talál semmi fogyatkozást életében.

[...] aki sokáig hever a halálos bűnben, végre úgy megkeményedik a gonoszságban, hogy miképpen a kapához szokott kezet meg nem töri a kapa nyele, ha napestig munkálkodik is, szinte úgy ez nem érzi végre lelkiismeretinek sebeit, de mikor halála elközelgett, akkor vészi eszébe nyavalyáját.²³

A világi témájú hasonlatok mellett számos szólás is színesíti a szöveget, pl. „amely felé dől a fa, ott marad örökké”; „pókháló nincs ott, ahol gyakorta tisztítják a házat”.²⁴

Az evilág képe kettős: csodálatos, ha az Isten által teremtett világról van szó, az ember földi létének helyszíneként viszont nyomorúságos siralomvölgy. Az ember „rothadt férgecske, por, hamu és hívság”,²⁵ legfőképpen pedig bűnös. Az imákban számtalanszor szerepelnek a világi hívságok és bűnök, amelyekért az imádkozó Isten bocsánatát kéri, vagy azt, hogy óvja meg ezek elkövetésétől:

[...] az én üdvösségem keresésére rendelt üdöt sok hívőkodó mulatságokban vesztegettem, sok haszontalan beszélgetésre fordítottam, sok hízelkedő és felebarátom gyalázó szókkal, sok szitkos és éktelen tréfákkal vagy ártalmas hazugságokkal mulattam.²⁶

²³ *Uo.*, 381–383.

²⁴ *Uo.*, 235, 383.

²⁵ *Uo.*, 104.

²⁶ *Uo.*, 350–351.

Ments[d] meg az én nyelvemet minden éktelenségtől, szitoktól, ember-szólló rágalmazástul és hazug mondástul. Fordítsad el szemeimet, hogy fajtalan tekintetekkel botránkozó hiúságot ne lássak. Távoztass el töllem minden fertelmes gondolatot és botránkozó társaságot; őrizz engem a ke-vélyiségtől, fösvényiségtől és másén való ragadozástul.²⁷

A gyónás előtti lelkiismeret-vizsgálat kérdései közt még világibb dolgok is szere-pelnek. Csak néhány példa:

Bűbajos babonaság által, cédulák és egyéb efféle bötűk vagy igék hordozása által magadnak, fiadnak vagy marhádnak egészséget kerested-e?

Varázsló, álomnéző és egyéb efféle ördögi mesterséggel, jövendölőtől és égbenézőtől, értekeztél-e titkos dolgokról, elrejtett kincsekről? Tanítottál-e valakit effélékre? Hittél-e álmaidnak?

[...]

Részegséggel magad vagy felebarátod életét rövidítetted-e?

[...]

A gonosztévőket, mikor tisztet kívánta, megbüntetted-e törvény szerint? Ajándékért, barátságért, a gonosztévőknek latorságokat, kóborlásokat el-szenvedted-e?

[...]

Gonosz tekintetekkel, fajtalan könyvek olvasásával, ocsmány énekekkel, képekkel, fajtalan beszéddel, buja illetésekkel, játékokkal, táncokkal, ál-or-cázással, ölelésekkel bántottad-e Istenedet?

[...]

Adtál-e el valamely marhát, melynek vétkét tudtad, ezt meg nem jelent-vén? Éltél-e hamis mértékkel etc.? Rossz és kent pénzt adtál-e másnak vásárlásodban?

Egyéltetted-e borodat vagy gabonádat, hogy többet nyerhess rajta?

[...]

Voltál-e tékozló, játékban, italban, hívolkodó dolgokban vesztegetvén pénzedet?

[...]

Felebarátodnak reád bízott titkát kicsácsogtad-e? Levelét szakasztottad-e fel?²⁸

Az imádságok és a tanító részek forrásaként Pázmány legtöbbször a *Bibliára* és az egyházatyák műveire hivatkozik, de néhányszor világi, „pogány” szerzőket

²⁷ *Uo.*, 93–94.

²⁸ *Uo.*, 389–390, 396–398, 401–402.

és tekintélyeket is említ és idéz: a naptárreform kapcsán Julius Caesart, Censorinust, Solinust, Macrobiust, Suetoniust, Josephus Flaviust. A szentelt víz használatát védelmezve Pliniust hívja segítségül a lutheristák ellen („De egy cseppnyére sem csuda, ha gyűlölik a szentelt vizet az újítók: mert akit megmárt valamely dühös eb, nem nézhet a vízre, úgy mond Plinius, lib. 28. c. 5.”²⁹); ebben a részben a török császár szokását („mikor a mecsetbe mégyn, egy üveg tiszta vizet visznek előtte, emlékeztetvén ezzel őtet az józan életre és a bornak tilalmára”³⁰) és Marcus Terentius Varro nyomán a pogányok amulettjeit, babonás holmijait („ma is sok effélét látunk a lutheristák gyermekin”³¹) is emlegeti pozitív, illetve negatív párhuzamként. Az esti lelki számvetelről írva Püthagorasra és Ciceróra hivatkozik, Senecától hosszabban is idéz.³² A litániák és körmenetek szokásával kapcsolatban humanista történetíróktól, Sigoniustól, Bonfinitől hoz példákat.³³ Tudós érdeklődése némi nyelvészkedésben, az újítók latin és görög nyelvhasználatának bírálatában is megnyilvánul az ’Agnus Dei’ kifejezés kapcsán.³⁴ Ő maga viszont nem válik világiassá, nem beszél durván sem a protestánsokról (mint néhány hitvitázó művében), sem a bűnökről vagy az ördögről – persze a műfaj ezt nem is engedné.

Láthatjuk, hogy Pázmány *Imádságos könyvében* a világiság számos módon megjelenik, de mindig a vallásos témához kapcsolódva, azzal összefonódva, a vallásos gondolatokat illusztrálva, színesítve, érzékletesebbé és könnyebben befogadhatóvá téve. Tisztán világi szöveget a műben nem találunk. Vajon mi jellemzi e tekintetben az *Imádságos könyv* későbbi kiadásait vagy a Pázmányt követő, imádságait közvetlenül tőle vagy más forrásból átvevő, szó szerint vagy átdolgozva felhasználó 17. századi és 18. század eleji imakönyveket? (Utóbbiaknál terjedelmi okokból nem részletezem a Pázmány-hatás mibenlétét és az egyes imakönyvekben előforduló valamennyi világi elemet, csak azokat emelem ki, amelyek újdonságot jelentenek a Pázmány kapcsán már ismertettekhez képest.)

Az *Imádságos könyv* 17–18. századi kiadói nem sokat változtattak az 1631-es ultima edíció szövegén, csak néhány új imaszöveg került be egyes kiadásokba.³⁵

²⁹ *Uo.*, 80.

³⁰ *Uo.*

³¹ *Uo.*, 84.

³² *Uo.*, 112–113.

³³ *Uo.*, 480, 482–483.

³⁴ *Uo.*, 486–487.

³⁵ Ezekről: PÁZMÁNY, *Imádságos könyv (1631): Jegyzetek...*, 18. j. i. m., 9–13.

Ezek közül egy kívánczik említésre: az 1665-ös bécsi kiadásban szereplő *Gonosz főlhők ellen való imádság*.³⁶ Ennek szövege korábban már megjelent Ferenczffy Lőrinc 1615-ben Prágában kiadott *Imádságos könyvecskéjében* is, amelynek számos darabja egyezik szó szerint vagy nagyjából Pázmány imáival. Korábban felvetődött, hogy Ferenczffy műve Fejérvölgy István 1594-ben megjelent, példányból nem ismert imakönyvének második kiadása lehet, Pázmány pedig az elsőt használta forrásként, innen az egyezések,³⁷ az újabb kutatások szerint azonban Ferenczffy forrása a Pázmány-imakönyv 1610-es kiadása volt.³⁸ A *Gonosz főlhők ellen való imádság* a Szentháromság tagjainak különböző jelzőkkel ellátott, az Athanasius-féle hitvallásból való megszólításával kezdődik, keresztvetéssel:

Teremtetlen Atya +. Teremtetlen Fiú +. Teremtetlen Szentlélek Isten +.
Mérhetetlen Atya +. Mérhetetlen Fiú +. Mérhetetlen Szentlélek Isten +.
Örök Atya +. Örök Fiú +. Örök Szentlélek Isten +.

Ezután egy Krisztushoz szóló kérés következik:

Uram Jézus Krisztus [...] Kérlek, hogy áldd meg és a szent keresztnek + jegyével jegyezd meg az főlhöket, akiket én most szemeimmel látok, hogy az ördögnek minden gonoszsági úbenne megfoghatkozzanak [...]

A folytatás az első imádsághoz hasonlóan háromszor hármassal szerkezetű:

Oszlasson el téged Atya +. Oszlasson el téged Fiú +. Oszlasson el téged Szentlélek Isten +.
Környékezzon meg Téged Atya +. Környékezzon meg Téged Fiú +. Környékezzon meg Téged Szentlélek Isten +.
Rontson meg téged Atya +. Rontson meg téged Fiú +. Rontson meg téged Szentlélek Isten +.

Végül újabb keresztvetésekkel és az alapimádságokkal zárul a gonosz felhők elűzése:

³⁶ PÁZMÁNY *Imádságos könyve*, 1665, 11. j. i. m., 738–740.

³⁷ HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vigilia, 1957/1, 27.

³⁸ HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 67.

Atyának +. és Fiúnak +. és Szentlélek Istennek +. nevében. Amen.

*Mi Atyánk, etc. Üdvöz légy Mária, etc. Hiszek egy Istenben, etc.*³⁹

A szöveget a ráolvasásokhoz való hasonlósága miatt emeltem ki. A középkori Európában a ráolvasások szerepét részben a hivatalos és félhivatalos egyházi áldások és gonoszűző formulák töltötték be, melyek ugyanúgy meríthettek a népi gyakorlatból, mint fordítva. A „vallásos és profán mágia közös rendszere”⁴⁰ a 16. századtól aztán bomlásnak indult. Ebben a benedikciókat elutasító reformáció mellett a katolikus egyház is szerepet játszott, a megjelenő rituálék, köztük a *Rituale Romanum* (1614) már nem tartalmazták a mágikusnak, babonásnak minősíthető szövegeket. Ennek ellenére még évszázadokig használták a félhivatalos vagy tiltott áldás- és átokszövegeket papok, szerzetesek is (csak éppen nem a hivatalos szertartások keretében), főként azonban a népi vallásosságban éltek tovább.⁴¹ A szóban forgó viharűző imádságnak a magyarral csak részben egyező latin változatai megtalálhatók számos rituáléban, breviáriumban, benedikcionáléban, és bár az 1614-es *Rituale Romanum*ban már nem szerepel ilyen szöveg (sem a nagyrészt ezt követő, 1625-ben Pozsonyban megjelent *Rituale Strigoniense*ben), későbbi „félhivatalos” szertartáskönyvekben mégis előfordulnak.⁴² E vihar elleni ima egyébként nem Ferenczffy imakönyvében szerepel először magyarul: hasonló szöveg már 1598-ból ismert.⁴³ Az imádság később más imakönyvekben is megjelent, a már említett 1665-ös Pázmány-kiadás mellett például Pongrácz Eszter 1719-es

³⁹ FERENCZFFY Lőrinc, *Imádságos könyvecske magyar nyelven*, Prága, Sessius Pál, 1615, 387–389.

⁴⁰ PÓCS Éva, „Én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bájos”: Egyházi benedikció – paraszti ráolvasás = P. É., *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán: Válogatott tanulmányok*, I, Budapest, L'Harmattan, 2002 (Szóhagyomány), 197.

⁴¹ *Uo.*, 173–175; BÁRTH Dániel, *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*, Budapest, Pécs, L'Harmattan, PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2010 (Fontes Ethnologiae Hungaricae, 9), 12–16, 24–42.

⁴² BÁRTH, *Benedikció...*, 41. j. i. m., 182–190. – A viharűzés magyarországi egyházi formáiról: BÁRTH Dániel, „Félhivatalos” benedikciók a kora újkori Magyarországon: A zivatar visszaverésének változatai = *Az ábítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 11–20.

⁴³ RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, III, Budapest, Hornyánszky, 1879, 79–80.

Arany koronájában.⁴⁴ A szóbeliségben is élt, a ráolvasások közt számos olyat találunk, amely ugyanezekkel a kifejezésekkel igyekszik elűzni a vihart.⁴⁵

Ferenczfíyéhez hasonlóan 1615-ben Prágában jelent meg Lépes Bálint imakönyve⁴⁶ is, amelyben csak néhány Pázmánytól átvett imádság található, a *Miatyánk* értelmezése kapcsán viszont Pázmány *Imádságos könyvéhez* utalja az olvasót. E kötet érdekessége, hogy Lépes Bosnyák Tamás és Kenderesi Mária gyermekeinek, Tamásnak, Istvánnak, Zsófiának, Juditnak és Katalinnak ajánlja, akik közül a legidősebb tíz, a legfiatalabb egy éves volt 1615-ben.⁴⁷ Az imakönyv azonban nem gyermekimák gyűjteménye, bár a komoly, hosszú imádságok mellett rövidebb fohászokat és Krisztus életéből vett érdekesebb eseményekhez kapcsolódó szövegeket is tartalmaz, pl. „Az harmincnnyolc esztendeig gutaütésben vertengőről” (Jn 5,1–15), „Az havas vagy holdnak járása szerint bolondozó embernek gyógyulásáról” (Mt 17, 14–21; Mk 9, 14–29; Lk 9, 37–43) vagy Krisztus urunk halálakor történt csodákról.⁴⁸ Világi elemeket viszont – bár a címzettek személye miatt esetleg várhatnánk – nemigen találunk benne.

Kopcsányi Márton ferences szerzetes *Keresztjén imádságos könyvecskéje* háromszor jelent meg szerzője életében: 1617-ben (e kiadásból nem ismerünk példányt), 1622-ben és 1637-ben. Első ránézésre jelentősnek tűnik a Pázmány-hatás, mert az imakönyvek felépítése nagyrészt párhuzamos, azonosak a fejezetcímek és gyakran az imák címei is, maguk az imádságszövegek azonban többnyire különbözőek.⁴⁹ Kopcsányi művéből a világiság szempontjából két szövegrészt érdemes kiemelni: az egyik a *Mindennapi elmélkedés e világnak rövid hávságos állapotjáról*

⁴⁴ PONGRÁCZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevededett, drágakövekkel kikirakott arany korona*, Nagyszombat, Akadémiai ny., Gall Friderik, 1719, 453–454.

⁴⁵ Pl. *Magyar ráolvasások*, összeáll. PÓCS Éva, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1985, II, XIII.26, XIII.41, XIII.50.1–3, XIII.52, XIII.53, XIII.54.1–2, XIII.54.4–5, XIII.54.8–9. sz.

⁴⁶ [LÉPES Bálint], [*Imádságos könyv*], Prága, Sesius Pál, 1615.

⁴⁷ MATUNÁK Mihály, *A magyarbéli Bosnyák-család története*, Körmöcbánya, Joerges Ágost özv. és fia, 1895, 10.

⁴⁸ LÉPES, [*Imádságos könyv*], 46. j. i. m., 156–157, 180–181, 404–408.

⁴⁹ Erről részletesebben: BAJÁKI Rita, *Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 11–22.

című vers,⁵⁰ a másik a *Vitéz embernek való imádságok*.⁵¹ Az előbbi a vanitatum vanitas-típusú szövegek szokásos képeit, kifejezéseit, bibliai és világi példáit sorolja páros rímű tízes sorokban, s inti a földi halandókat, hogy a múlandó evilági javak helyett Istenre és a túlvilágra figyeljenek inkább:

[...]

Midőn a várak, faluk, városok,
Elmúlnak majorságok, kastélyok.
Trombita, dobszó, játék, táncolás,
Öltözet, szépség és a jó lakás
Elenyésznek hamarább a füstnél

[...]

Gyönyörűségben élő gazdagok,
Elmélkedjete, végre mint jártok,
Mert ím, elrothad gyöngé ruhátok,
Meghírvad és megszárad orcátok.
Mind elmarad az ti gazdagságtok,
Rövid nap mindentől megfosztattok.
Koporsó léssen szép palotátok,
Rothadás, féreg házastársotok.
Elhadnak fiaid és leányid,
Hölgyed, szolgálid és rokonságid.
Csak ideig tart te híred, neved,
Ó világ! Füst a te dücsőséged.
Hol világbíró Sándor és Sámson?
Ékes Absolon és bölcs Salamon?
Régi császárok és fejedelmek
Hová lettenek? Tudják az férgék.
Hol a víg napok, melyekben éltek?

A vitézek imádságaiban (melyek az 1637-es kiadásban nem szerepelnek) a hangsúly az imádságon van, nem a katonáskodáson. A földi ellenség elleni harc állandó párhuzamaként jelenik meg a bűnök elleni küzdelem, a lelki vitézség pedig előbbre való a testinél. A táborigény élet sok alkalmat kínál különféle bűnök elkövetésére, ezek ellen kéri Isten segítségét az imádkozó, nem az ellenség legyőzéséhez. Könyörög a békéért is, az utolsó, ütközet előtt mondandó imában pedig

⁵⁰ KOPCSÁNYI Márton, *Kereszttyén imádságos könyvecske*, Bécs, Gelbhaar Gergely, 1622, 187–190; UŐ., *Kereszttyén imádságos könyvecske*, Bécs, Formica Máté, 1637, 210–213.

⁵¹ KOPCSÁNYI, *Kereszttyén imádságos könyvecske*, 1622, 50. j. i. m., 409–420.

versben ajánlja életét, testét-lelkét Istennek, s kér bátorságot az Isten dicsőségéért és az igazságért való harchoz és meghaláshoz.

A 17–18. század egyik legnépszerűbb imakönyve Pázmányé mellett az *Útitárs* című könyvecske volt, amelynek első, 1639-es kiadásából csak néhány levélnyi töredék ismert.⁵² A következő, 1643-as és 1678-as edíciók tartalma nem azonos, a világosság szempontjából azonban nem igazán különböznek. Az első kiadás töredékes ajánlásából kiderül, hogy az imakönyvet elsősorban Thurzó Erzsébetnek, Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina első házasságából született leányának, de „egyéb rendeknek is javára” készítették, miután Nyáry Krisztina panaszkodott „olly magyar imádságos könyvecskek szűk volta felől, mellyeket ifjúság, s kiváltképpen leányasszonyok, jó módjával magokkal hordozhatnának”.⁵³ Hogy az imakönyvet fiataloknak (is) szánta összeállítója, „egy istenes papi személy”⁵⁴ (Gajtkó István szerint egy ismeretlen jezsuita⁵⁵), megmutatkozik a gyónás előtti lelkiismeretvizsgálatban, ahol a szokásos bűnök, kérdések között ilyenek is szerepelnek: a játszásban társaimat megcsaltam; az időt henyélve és játékban mulattam; böjti napokon este a kelténél többet ettem; italom miatt alkalmatlan voltam az imádkozásra; bujaságra indító vagy virágénekeket énekeltem; rút szerelemről írt könyvet olvastam, azt tudni akarván; babonás, ördögös és eretnek könyveket olvastál, tanulás okáért; bal szeretődnek ajándékot küldtél vagy tőle olyat vettél; hiúságból cifráztam ruhámat és hajamat stb.⁵⁶ Talán ezzel lehet összefüggésben az is, hogy például a Pázmánynál *Szűlőinkért* felirattal szereplő ima címe az *Útitársban* *A gyermekek szűlőjéért és magokért*.⁵⁷ Ebben az imakönyvben olykor erőteljesebb fogalmazással is találkozunk. A *Tudománytétel a tisztaság megtartásáról* című szövegben például a következőket olvashatjuk: „Utálok, átkozom mindezeket a tisztátalanságokat és ocsmányságokat. Hejában fáradsz, büdös, kísértő, ocsmányságos Sátán [...]”.⁵⁸ Pázmánynak *A tévelygések kigyomlálásáért* mondandó második imádsága az *Útitárs* 1643-as kiadásában *A hitetlenségek kiirtásáért és a tévelygők megtéréséért*, az 1678-asban *A hitetlenek kiirtásáért és a tévelygők megtéréséért*

⁵² HUBERT Ildikó, *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639)*, Magyar Könyvszemle, 1985, 58–62.

⁵³ *Uo.*, 62.

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Budapest, Élet, 1936 (Palaestra Calasanciana: A Piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 15), 41.

⁵⁶ *Útitárs*, Pozsony, [Jezsuita kollégiumi ny.], 1643, 73–75.

⁵⁷ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, 1631, 2. j. i. m., 327–329; *Útitárs*, 1643, 56. j. i. m., 280–282.

⁵⁸ *Útitárs*, 1643, 56. j. i. m., 256.

címmel szerepel.⁵⁹ A kiáltás kifejezés elég erős egy imakönyvben, még a hitetlenségekkel kapcsolatban is, nemhogy a hitetlenekkel – utóbbi feltehetőleg az előbbi hibás olvasatából került a kötetbe. A különféle világi alkalmakra való imádságok itt továbbiakkal egészülnek ki: a Pázmánynál is olvasható föld gyümölcséért, esőért, égháborúk ellen mondandók mellett az *Útitárs*ban esős időben tiszta időért, a mezei veteményért és gyümölcstermésért, drágaság és éhség idejére való is szerepel. A *Vitézlő ember imádságában*, eltérően Kopcsányi hasonló imájától, a földi ellenséggel való hadakozás áll a középpontban. Először az ellenség legyőzését és a csatában való életben maradást kéri az imádkozó, s csak aztán azt, hogy az ártatlanokat ne dülje, a nem-ellenség házában, földjében, marháiban kárt ne tegyen, s a bujaságtól, részegségtől, szitkozódástól és egyéb katonai vétkektől is tartsa őt távol az Úr. A láthatatlan ellenségen való győzedelmeskedés itt csak egy fél mondat erejéig szerepel.⁶⁰

Ugyancsak népszerű volt a ferences eredetű, talán klarissza apáca által összeállított⁶¹ *Liliom kertecske*, amely először 1675-ben jelent meg, és amely ferences harmadrendi vagy kordaviseelő asszonyok számára készülhetett.⁶² Gajtkó István szerint a mű a 17. századi hortulus animae-k legtipikusabb képviselője, az érzelmi irányzat betetőzője, amelyből egészen középkori hangulat árad.⁶³ Előljáró levélben az *Énekek énekéből* vett idézetek segítségével keveredik a világi szépség, a virágok a Jézus-szerelemmel. Az imádságok szövegében a misztikus hasonlatok képein kívül nem nagyon találunk világi elemeket (bár az esti számvetésnél ugyanúgy Aranyszájú Szent Jánost, Püthagoraszt, Senecát idézi, mint Pázmány⁶⁴). Ami témánk szempontjából érdekes, az az egyes imádságok előtti rubrikák kérdése. E bevezető megjegyzések nem is kimondottan világiak, inkább csak „babonásságuk” miatt érezhetjük őket mégis idetartozónak. A rubrikák beszámolnak az imák természetfeletti eredetéről (Szűz Mária tanította, Jeruzsálemben találták Krisztus koporsójában stb.), csodás erejéről, hatásáról (valaki képe

⁵⁹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, 1631, 2. j. i. m., 311–313; *Útitárs*, 1643, 56. j. i. m., 247–248; *Útitárs*, Nagyszombat, Akadémiai ny., Rietmiller Mátvás, 1678, 281–282.

⁶⁰ *Útitárs*, 1643, 56. j. i. m., 284–289.

⁶¹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, Argumentum, 1992, 78.

⁶² GAJTKÓ, 55. j. i. m., 42.

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ *Liliom kertecske*, Pozsony, Zerweg Johann Gergely, 1675, 20–21.

előtt vagy valamilyen ünnepen valahányszor elmondva valahány esztendei búcsú vagy valamilyen segítség nyerhető általuk). Egy példa:

Magával hordozandó mindenkori lelki kincs, tudniillik az boldogságos Szűzhez való ájtatos imádság, mely találtatott Jerusalemben a Krisztus korporsójában, ezerötszázötvenhatodik esztendőben, és a szentséges második Marcellus pápától confirmáltatott.

Valaki mindennap elmondja és magánál hordozza, ezen alól megírt malsztokot nyeri.

1. Gyónás nélkül meg nem hal.
2. Hertelen halállal nem hal meg.
3. A guta meg nem üti.
4. Ellenségtől ment léssen.
5. Meg nem szállja a gonosz lélek.
6. Mennyűtő kötül és az égi háborútól [megmenekül.]
7. A gyermekszülő asszonynak ha a fejére kötik, könnyen szül.⁶⁵

Hasonló ígéretek tartalmazó imádság Pongrácz Eszter *Arany koronájában* (1719) is előfordul.⁶⁶ Az *Arany koronát*, bár sehol nem szerepel benne, hogy első-sorban nőknek szólna, az összeállító személye és a benne található érzelmes, misztikus, az imának csodás erőt tulajdonító, Szűz Máriáról és női szentekről szóló vagy hozzájuk fohászzkodó, női élethelyzetekre írott szövegek miatt általában női imakönyvként tartják számon. Ugyan az eddig említett imakönyvek többségét is nőknek ajánlották, nők kérésére vagy számára állították össze, az *Arany koronában* valóban több „nőies” imádságot találunk. Ezek egy része világibb jellegűnek tűnik, de nem feltétlenül az. A reggeli imák között például vannak öltözködés, mosdás, törölközés közben mondandók, ám ezek mind bibliai idézetek vagy párhuzamok. Világi szerepekhez is több imádság kapcsolódik (több, mint Pázmánynál), például házasok, szülők, vőlegény vagy menyasszony, szüzek, magtalanok, nehézkesek, keresztszülők, gyermekágyas asszony stb. imái, de világias elemek – azon kívül, hogy a várandós nő egészséges gyermeket és könnyű szülést kér – nemigen találhatók bennük. Ebben az imakönyvben is szerepelnek különféle időjárás körülmények, utazások, nehézségek idejére való imádságok (például a gonosz felhők elleni ima) és a betegekkel, haldoklókkal kapcsolatos szövegek is, ezek is jóval nagyobb számban, mint Pázmánynál. Az először 1719-

⁶⁵ *Uo.*, 203.

⁶⁶ PONGRÁ CZ, 44. j. i. m., 300–301.

ben megjelent *Arany korona* nagyon népszerűvé vált, a 20. század elejéig közel negyvenszer adták ki, imáinak részletei pedig később ráolvasásként, mágikus eljárások során vagy archaikus imaként is felbukkantak a szóbeliségben, erről Frauhammer Krisztina írt bővebben.⁶⁷ (Az általa hozott példák közül ugyan több már korábbi imakönyvekben is előfordul, ez azonban nem zárja ki azt, hogy a folklórba az *Arany koronából* kerültek.)

Összességében elmondható, hogy bár megjelennek újdonságok Pázmányhoz képest, a későbbi imakönyvekben sincs több világi elem, mint nála, sőt. Több imakönyvet, például az officium jellegűeket nem is említettem, mert nem volt mit kiemelni belőlük. A bemutatott példák jó része sem nevezhető mindenestül világinak, világiasnak, inkább csak egy-egy vonásuk. E szempontból mindegy, hogy az őket tartalmazó imakönyvek későbbiek; ferences vagy világi az összeállításuk, netán nő; népiesebb jellegűek; gyermekeknek, fiataloknak vagy nőknek szólnak elsősorban – bár előzetesen el tudtam képzelni, hogy e tulajdonságok nagyobb mértékű világisággal járnak együtt. Egy időben és tematikában kiterjedtebb korpusz vizsgálata (ami e tanulmány kereteibe nem fért bele) talán más eredményt hozna, de Pázmány és követőinek munkái alapján úgy tűnik, az imakönyv – a 17. században és a 18. század elején legalábbis – megmaradt vallásos szövegek gyűjteményének.

⁶⁷ FRAUHAMMER Krisztina, *Imák és olvasatok: Imakönyvek a 19. és 20. században Magyarországon*, Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2019 (A vallási kultúrákutatás könyvei, 42), 29, 31, 165–175.

KOVÁCS ESZTER

Áhítattal az asztal körül

*Étkezéshez kapcsolódó biblikus cseh nyelvű énekek és imák
a 17. századi magyarországi nyomtatványokban*

A 17. századi magyarországi nyomtatványokban megőrzött biblikus cseh nyelvű versek és énekek túlnyomó többsége vallásos témájú. Ezen vallásos énekek jelentős része nem a liturgiához, hanem a mindennapi élet profán eseményeihez kapcsolódik, mint például a munka, öltözködés, mosakodás, alvás, utazás vagy éppen az étkezés. Minden imádságoskönyvben találunk étkezés előtti és utáni imákat, amelyek rövid vagy kissé hosszabb, egymáshoz meglehetősen hasonló hálaadások az ételért. Ezeknél sokkal érdekesebbek a tanító, nevelő célzattal írott versek, amelyek a helyes étkezésről, a mértékletességről, a konyhai munkákról és a vallásos emberhez illő asztali viselkedésről szólnak. Ezek három kérdés köré csoportosíthatók: 1. Hogyan vezessük jó gazdaasszonyként a konyhát? 2. Hogyan étkezzünk? 3. Mit együnk?

Az első témakört dolgozza fel a *Korunka, aneb vínek panenskýj*. . . (Koronácska, avagy szűzi koszorú) című verses tanító mű, amely eladó leányok számára ad tanácsokat, a magaviselet, az erényes élet és a háztartás terén. A kötetet Alžběta Dadanka, a zsolnai nyomda tulajdonosa állította össze különféle cseh kiadványokból.¹ Az étkezéssel és az étkezés előkészítésével a *Jak při hospodinství a práci?* (Hogyan végezze a házimunkát?) című vers foglalkozik.² Eszerint az eladó leány-

¹ *Korunka, aneb vjnek panenskýj vssechném pobožným a sšlechtným Pannám národu slovenskébo, a českébo ke zpllasstjmu potěssenj a vřjtku oddaný. [...]*, Žilina [Zsolna], Alžběta Dadanová, 1679. K04337; *Régi Magyarországi Nyomtatványok, V: 1671–1685*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, Budapest, OSzK, 2023, nr. 4288.

² incipit: „Ráno před staršími vstátí, / předkem Bohu děkovatí”, *Korunka* . . ., 1. j. i. m., Csb; KOVÁCS Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század)*

nak elsőként illik felkelni a családtagok közül, és a reggeli imája után rögtön munkához kell látnia. A legfontosabb, hogy tisztaság legyen mindenütt a házban, konyhában. Természetesen ő maga is legyen ápolat, ruhája rendezett:

Hajat simára fésülni, / arcot tisztára mosni, / fehér kötényt, és kesztyűt, / befűzött mellkas, cipő: / a kezeken levágott körmök, / szintén tiszta lábak, / és természetesen megmosott kezek, / az orrod se folyasodj az edénybe! / [...] A guszthusosaktól mindenkinek megjön az étvágya, / a guszttustalanoktól mindenkinek elmegy.³

Az étkezéssel kapcsolatban a szerző három arany szabályt állított fel, az összes javaslat ezekre épül: 1. Tisztaságra kell törekedni a főzésnél és a tálalásnál is. 2. Mindenből bőségesen kell felszolgálni, hogy mindenki jóllakjon. 3. Tilos a pazarlás. Többször megjelenik a versben, hogy a háziasszonyon múlik a család anyagi helyzete és a társadalmi megbecsültsége is.

A második témakörrel, vagyis a helyes asztali viselkedéssel Adam Trajan Benešovský írt *Potrěbné a každodennij w pobožnosti se cvičenij z knížky welmi vtěšené Praxis Pietatis řečené* [Szükséges s mindennapi ájtatossági gyakorlatok a *Praxis Pietatis* című vigasztaló könyvecskéből] című könyvében.⁴ Ahogy a címe is mutatja, Trajan a *Praxis pietatis* elméleteit dolgozta fel verses formában.⁵ Az étkezés keresztény emberhez illő módjáról a *Jak při jídle pobožnosti máš ostříhati s pilností* (Hogyan kell az étkezés közben is szorgalmasan megőrizned a jámborságot) című versében értekeznek.⁶ A vers szövege tartalmilag a *Praxis pietatis* megfelelő szakaszát (19. fejezet) követi, a különbségek csupán a költői átdolgozásból adódnak.

/ *České a slovenské veršované památky v starých uherských tiskách (17. století)*, Esztergom, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022, nr. 1685.

³ *Korunka*, 1. j. i. m., C9a–b. Kovács Eszter fordítása.

⁴ Adam TRAJAN, *Potrěbné a každodennij w pobožnosti se cvičenij z knížky welmi vtěšené Praxis Pietatis řečené...* [Trenčín, Václav Vokál?, 1640k.?, K18889; Régi magyarországi nyomtatványok, III: 1635–1655, szerk. HELTAI János, Budapest, Akadémiai, 2000, nr. 1809.

⁵ Lewis Bayly művének legkorábbi cseh fordítása: Lewis BAYLY, *Praxis Pietatis. To gest, O Cvičenij se w Pobožnosti pravé / Knižka milostná: Kterakby Křesťanský člověk w pravé a spasitedlné známosti / gak Boha, tak y sebe samého, platně prospjvati / a život svůj w bážni Boží dobře pořádate, potěšené w svědomij pokogném strávití / y naposledy geg po dokonánj běhu blahoslavené zavřítí mohí / nvyňugij. [...]*, [Léšno, Tiskárna Bratrská, 1630?]; *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. ed. František HORÁK, Zdeněk TOBOLKA, Emma URBÁNKOVÁ, Anežka BAĐUROVÁ, Praha, ČSAV, 1925–2008, nr. 1015. (A digitalizált adatbázis: www.knihopis.cz. Az utolsó letöltés ideje: 2023. 12. 06.) (A továbbiakban: *Knihopis*).

⁶ „Když se stůl kryje neb strojí, / pokrmové na něm stojí?” TRAJAN, 4. j. i. m. E3b., KOVÁCS, 2. j. i. m., nr. 831.

Az egyetlen jelentős különbség, hogy az eredeti hét helyett Trajan nyolc megfontolandó gondolatot említ:

1. Az éhezés legalább olyan károkat tud okozni, mint a rákbetegség. Ebből következik, hogy az étel, és az ital alapvetően orvosság, és nem élvezeti cikk. Aki ezt szem előtt tartja, az jól tud élni az étellel, és nem válik saját hasának rabjává.

2. Az étel felett illendő elgondolkodni Isten mindenhatóságáról, bölcsességéről és jóságáról, hogy minden teremtményt tud és akar táplálni, még ellenségeit is.

3. Meggondolandó továbbá, hogy milyen sokféle növényt és állatot teremtett Isten azért, hogy minket változatosan tápláljon. Ezek az állatok leöletnek, hogy mi jóllakhassunk.

4. Az étel, és a bőség Isten szeretetének jele, ezért az asztalnál nem lehet Istent káromolni, vagy a felebarátot megszólítani.

5. Hálát kell adni az ételért. Trajan emlékezteti olvasóit, hogy Jézus is mindig megáldotta az ételt és hálát adott érte Istennek. Erre más bibliai példákat is hoz (1Sám 9,13; Joel 2,19; ApCsel 27,35 stb.), szintén a *Praxis pietatis* alapján. Hangsúlyozza, hogy nem szabad megfélemlkezni arról, hogy milyen sok munka van egy tál étel mögött (alapanyagok megtermelése, betakarítása, elkészítése stb.), és sok ember örülne, ha csak a maradékot is megkaphatná. Aki terített asztal mellé ülhet, az nagyon szerencsés, és ezt tartozik megköszönni Istennek.

6. Aki az asztalnál ül, gondoljon arra, hogy Isten szolgája és vendége, és viselkedjen úgy, hogy méltó legyen a vendéglátásra. Ez a hatodik pont hiányzik a magyar és a cseh *Praxis pietatis* kiadásokból is.⁷ Feltehetően Trajan egészítette ki a verset ezzel a bekezdéssel, amely tartalmilag nem hoz újat, a korábbi gondolatokat fogalmazza át.

7. Étkezés közben is gondolni kell a halálra, amely előbb-utóbb biztos mindenkit elér. Felesleges a testet olyan nagyon kényeztetni, érdemesebb a lelket táplálni.

8. Végül meglátása szerint az asztal gyakran lesz csapda az étkezők mértéktelensége miatt, pedig az étel és az ital az egészség megőrzésére van, nem a kárára.

⁷ [Lewis Bayly], *Praxis pietatis, az az kegyesség gyakorlas [...]*, ford. MEDGYESI Pál, Debrecen, Fodorik Menyhart, 1636, 435–443. RMNy 1639; *Praxis Pietatis ...*, 5. j. i. m., 205; *Praxis Pietatis. To gest, O Cvičenj se w Pobožnosti pravé [...]*, [Trenčín, Václav Vokál, 1637?], 1. dől., 199. *Knibopis* 1016. RMNy 1702. Vö. PAPP Ingrid, *A Praxis pietatis cseh nyelvű fordítása*. Irodalomtörténeti Közlemények, 123 (2019), 621–638.

(A magyar nyelvű kiadásban azt javasolta olvasójának, hogy ne keljen fel az asztaltól úgy, hogy nem kíván még egy kicsit, és gondoljon a szegényekre. Trajannál és a cseh változathoz ez hiányzik.) Az egész verset azzal a gondolattal zárja, hogy senki se felejtse el minden étkezésért hálát adni.

Bayly és az ő gondolatait tolmácsoló Trajan szerint tehát az étel Isten ajándéka, jóságának jele, olyan érték, amelyet meg kell becsülni. Ezt a szemléletmódot hordozzák az étellel kapcsolatos egyéb imádságok is. A megszokott étkezés előtti és utáni imák mellett minden fontosabb gyűjteményben szerepelnek éhezés és drágaság elleni könyörgések.⁸ A szűkölködés mellett azonban a túlzott bőőség is veszélyeket rejt, erre utalnak a mértékletességet dicsérő énekek.

A korábban említett *Korunka, aneb vínek panenský... című* könyvben található egy fejezet, amelyben különféle megszemélyesített erények mutatkoznak be, és beszélnek arról, miért fontos, hogy a keresztény nők őket, (vagyis az erényeket) birtokolják. A mértékletesség négy területet emel ki, ahol ő fontos: az értelem (gondolat), a beszéd, az evés, és az ivás.⁹ Az ezekben való mértéktelenség, vagyis a túlzott elvárások, fecsegés, torkosság és részegesség széles híd a többi bűn számára.

Ugyanezt állítja Jiřík Třanovský a *Proti hrůzku opilství* (A részegség bűne ellen) című éneken.¹⁰ Az első versszakokban saját fájdalomról ír, amiért ez a bűn olyan nagyon elterjedt, és Noé napjaihoz hasonlítja korát, amikor a jólét vitte bűnös útra az embereket, amiért Isten a vízözönnel büntette őket. Arra irányítja hallgatói figyelmét, hogy ők Isten képmásai, akiket Uruk elhalmozott ajándékaival, ezért kötelességük megőrizni méltóságukat, és kerülni a lealacsonyító mértéktelenséget az evésben, és főleg az ivásban:

⁸ „Pro svou dobrotu / vzdal od nás hlad i drahotu” KOVÁCS, 2. j. i. m., nr. 1633; „Ó jak hrozná trápení / přišla na křestiany” *Uo.*, nr. 1183; „Otče pro svou dobrotu, / dej nám chléb vezdejší” *Uo.*, nr. 1399.

⁹ „Já se hledím mírně míti, / střednost ve všem zachovati...” *Střednost* (Mértékletesség), *Korunka*, 1. j. i. m., B9b; KOVÁCS, 2. j. i. m., nr. 574.

¹⁰ „Duch můj bolesti cítí / hledě na neřady ...” Jiřík TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum, Pjísne duchovníj, staré y nové [...]*, Levoča, [Samuel Brewer], 1684, *Knihopis* 16309, 555–557; KOVÁCS, 2. j. i. m., nr. 467.

Miért nem szégyenkezel az állatias szokások miatt, ha bárhol és bármikor látsz részeg barmokat? Amaz¹¹ értelem nélkül lévén, csak a szükségleteit keresi, te Isten képmása vagy, tudod, de nem törödsz vele.¹²

A *Korunka* szerzőjéhez hasonlóan ő is felhívja a figyelmet arra, hogy a részegességből még nagyobb bűnök származhatnak, ezeket meg is nevezi: paráznaság, viszály és gyilkosság. Ezen kívül a testet, lelket, egészséget és az egzisztenciát is tönkreteszi, a lelket a pokolra taszítja, mint az evangéliumi „dúsgazdagét”. Végül a sokat éhező és szomjazó Jézus bocsánatát kéri, és a Szentlélek segítségét, hogy az életéből ezt a bűnt kizárhassa.

A harmadik kérdést, vagyis, hogy mikor milyen ételt kell fogyasztani legalaposabban a *Písňé jarní od rozličných autorů složeně ...* (Különféle szerzőktől gyűjtött tavaszi énekek...) ¹³ című nyomtatványban található vers válaszolja meg. Ezt a kis füzetecskét 1683-ban nyomtatták Zsolnán. A címlapján az áll, hogy ez a második kiadás, de semmiféle adatunk sincs az első kiadásról, azt sem tudjuk, hogy Magyarországon vagy Csehországban jelent meg. A benne található négy ének egyenként sem azonosítható sem a cseh sem a szlovák gyűjteményekben.

Az utolsó, negyedik ének mutatja be az étkezési szokásokat.¹⁴ Négy részre osztja az évet: nagybőjtre, húsvéti időre, Szent Iván napjának környékére (vagyis a nyárra), és őszre, amely a szerző értelmezésében farsangig tart. A nagybőjti időszakot a „hal idejének” nevezi, és halételek változatos sokaságát mutatja be. A legelterjedtebb a szárított hal, amely lehet ponty, csuka, vagy viza. A szárított hal, főleg a viza, vízbe áztatva is fogyasztható. Emellett javasolja a sült pontyot és a főtt pisztrángot, köretnek pedig savanyú káposztát, peracet, és hajdina vagy köleskását, szárított céklával összekeverve. Minden lelkesedés nélkül megemlíti a pučálka nevű ócseh böjti ételt, amely korábban kicsíráztatott, párolt cukorborsó. Annak, akinek nem fülk hozzá a foga, kevés olajon megpirított szárított gombát és aszalt körtét ajánl. Ezek az általános ételek, a gazdagabbak halkocsonyát is esznek, hozzá jófajta borokat isznak.

¹¹ ti. az állat

¹² TRÁNOVSKÝ, 10. j. i. m., 556. Kovács Eszter fordítása

¹³ *Písňé jarní od rozličných autorů složeně nyní pak k žádosti a potěšenj mnohých lidj w nové vytlačené [...]*, Žilina : Alžběta Dadanová, 1683, *Knihopis* 12950a, RMNy 4507.

¹⁴ „Pominuly nám slepice, / obrátily se v Bělíce ...” *Ozřnamující jakých, kdy pokrmů v roce užívají* (Tudósítás arról, hogy az év mely szakában milyen ételt kell fogyasztani), ad notam: Půjdem do města slavně, *Písňé jarní...*, 13. j. i. m., A₈b KOVÁCS, 2. j. i. m., nr. 1546.

4. Majd ha le kell mondaniuk a vadról, / lesz helyette viza: / szárított hal be-
 áztatva, / sült ponty, / vagy főtt pisztráng. // 5. Az a parancs, hogy ezekhez
 húzzunk, / hozzá adva hajdinát vagy kölest, / szárított céklával, / amiért ko-
 rán üresen / nagyon korog a gyomrunk. // 6. Szárított gombákkal elkeverik,
 / olajjal sütéshez megkenik / az aszalt körtéket, / midőn a pučalkától, / ló-
 gatjuk az orrunk. // [...] / Miért csodálkozunk, / ha darát eszünk, / hogy
 keveset alszunk éjszaka? // 8. Habár ezt egy ideig kibírjuk, / majd aztán kár-
 pótoljuk magunkat: / Ha elmúlik a hal [ideje], / kipusztulnak a halastavakban,
 / más ételt találunk.¹⁵

A nagyböjti menü egyértelműen cseh környezetre utal. Nem elsősorban a pučalka említése, hanem a halételek ilyen erős hangsúlya miatt, amelyek sokkal inkább elterjedtek a cseh (különösen a délcseh) konyhában.

A húsvéti ételek között felsorolja a tojást, a lapockát és a kolbászt. Különle-
 gesebb étel a császármadár, a galamb és a töltött csirke, de nem állítja, hogy
 kifejezetten a gazdagok eledelien lennének, sőt a két utóbbiról azt mondja, hogy
 az egyszerű emberek (prosta čeladka) eszik. A száraz perec helyett húsvéti kalá-
 csot (mazanec) fogyaszthatnak, és hozzá fogolypecsenyét, amelyből „sok házban
 adnak egy darabkát bárkinek”.¹⁶ Vagyis ez sem számít különösebb luxusnak.
 Ezen kívül elterjedt eledel a borjú és egyéb marhahúsok, disznóhús, szarvas, más
 vadhús, és persze a bárány, amelyet házi mártással kell tálalni. Az ünnepi asztalra
 torta és pástétom is kerül. Ezeket általánosnak mondja a gazdagabbak fácánt és
 kappant is esznek.

9. Már kiittuk a keserűt, / mindenféle hallal felhagyunk, / ebben az időben /
 boldog a hangunk, / van tojás, lapocka, kolbász. // 10. A szárított halak el-
 vesztették ízüket, / a császármadarak visszatértek hozzánk, / az egyszerű em-
 berek / galambot esznek, / és töltött csirkét. // [...] //13. Most az uraság rá
 se ránt a sügérre, / ha van facánja és kappanja, / a tanyasi csirkét / jobban
 értékeli, / mint a pontyot és a keszeget. // 14. A sült hal, viza helyett / van
 elég borjú és marha, / akinek bánkódnia kell, / az a kövér bárány, / amely
 házi mártással ízletes. // 15. Mindenki elfelejtette a böjtöt, / még ti is, akik
 szükségét szenvedtetek, / a csalogány énekel, / a föld melegszik, / és ettől
 mindenki boldog lesz.¹⁷

¹⁵ *Pjsně jarnj* ..., 13. j. i. m., A_{9a}–b. Kovács Eszter fordítása

¹⁶ *Uo*. A_{9b}.

¹⁷ *Uo*, A_{9b}–_{10a}. Kovács Eszter fordítása.

A húsvéti ételek már nem utalnak egyértelműen cseh környezetre, a császármadár például kifejezetten a fenyőerdőket kedveli, ezért Magyarország északi részén elterjedtebb volt, mint Csehországban. A fogoly azonban inkább mezei madár. Mindkettőt általános, elterjedt ételeknek mondja. A fenyőerdők és rétek, mezők jelenléte egymás mellett egyaránt jellemző Dél-Csehországra (Cseh-erdő), emellett a Szudéta-vidékre, a Nyugat-Csehországi és a Kelet-Morvaországi határvidékre is.

A nyári ételek között a gyümölcsök (cseresznye, eper, meggy, alma, körte, sárgaszilva, szeder, erdei bogycsók) mellett újra a halak dominálnak, mégpedig a kistestű folyami halak, mint a márna¹⁸, a vágó durbincs, a fűrgye cselle, a kövi csík, és a pataki rákok. Ezeket, ahogy a versből kiderül, korszónként lehetett megvásárolni. Mindenütt elterjedt halfajták, fogyasztották őket Magyarországon és Csehországban is. Emellett ez a szezonja a galambnak és a vadmadaraknak, amelyeket „fekete mártással” szokás fogyasztani. A „fekete mártás” jellegzetes ócseh köret.¹⁹ Cseh környezetre utal, hogy a vízimadarakat a „széles halastavaknál” fogják el.²⁰

Az őszi menüben nem említ túl sok ételt, újdonság a friss gomba, nevezetesen a vargánya és a rizike. Szent Márton napját emeli ki, mint az őszi fénypontját, mert akkor libapecsenye a hagyományos étel (ez Magyarországon és Csehországban is így van), hozzá kalács és must. A legnagyobb öröm pedig, hogy vége a mezei munkának, és pihenni lehet egészen farsangig. A téli ételekről, beleértve a karácsonyi időszakot is, egyetlen szót sem ír.

27. Amit eljön Szent Márton napja, / már reménykedhetünk, / mert biztos lesz liba, / színtiszta pecsenye, / mindenki élezi a kését. / 28. Akkor dicsérjük Mártont, / amikor megesszük azokat a libákat, / otthon ülünk, / mustot iszunk hozzá, / dacolva bárkivel. // 29. Heveredjünk le, húzódjunk a kemencehez, kalácsot sütvé. (...) // 30. Mert már felszabadultunk, / hogyha a mezei munkát / így befejeztük, / behúzódunk a házba, / és várjuk a farsangot.²¹

¹⁸ A szövegből nem derül ki, hogy melyik alfaja. Mivel folyóvízben él és kicsi, korszóval mérik, lehetséges, hogy Petényi-márna. Nem kizárt, hogy kifejletlen, fiatal márnákat halásztak le, és adták el „korszónként”.

¹⁹ Ócseh recept, csirkevérből (ez esetben az elejtett galamb és egyéb vadmadarak véréből), kevés vízből és kenyérmorzsából készül, húshoz adták. Vö. Čeněk ZÍBRT: *Staročeské umění kuchářské*, [Slavonice], Dauphin, 2012, 135.

²⁰ *Pjsně jarní ...*, 13. j. i. m., A₁₀b.

²¹ *Pisně jarní ...*, 13. jz. i. m., A_{11a}-b. Kovács Eszter fordítása.

Teljesen hiányzik az éves menüből a juh (kivéve a húsvéti bárányt) és a tejtermékek (pl. juhtúró, sajtok stb.), amelyek a szlovák konyha jellegzetes alapanyagai. Nem utal semmi állattartó, pásztorkodó életmódra, sőt kifejezetten mezei munkákról és halászatról van szó, ami sokkal inkább cseh, mint szlovák környezetre utal. A vers vidám hangulatú, nem moralizáló, arra tanít, hogy finom ételekkel élvezni lehet az év minden szakaszát, de ennél nem mond többet, a vallási háttérre csupán a böjti időszak és a különféle ünnepek említése utal.

A 17. századi biblikus cseh nyelvű versek tehát a fenti három kérdésre (1. Hogyan vezessük jó gazdaasszonyként a konyhát? 2. Hogyan étkezzünk? 3. Mit együnk?) összefoglalva azt a választ adják, hogy a háziasszony gondoskodjon a bőséges ételről, az asztalnál ülők pedig uralkodjanak mohóságukon, és élvezzék az év minden szakaszában a változatos ízeket, úgy, hogy közben ne felejtsek el, hogy mindez Isten ajándéka.

HORVÁTH SÁNDOR

„Útitárs” imakönyv és versek horvátul

A 350 éve elhunyt Zrínyi (Frangepán) Katalin irodalmi tevékenységéről

Frangepán Anna Katalin (1625–1673) a horvát és a magyar közéletben és politikában, továbbá az irodalomban is generációkon át szerepet – gyakran vezető szerepet – vállaló horvát családban született. És a jeles személyiségek sora vele nem szakadt meg, hiszen – többek között – unokája volt II. Rákóczi Ferenc.

Szülei Frangepán II. Farkas Kristóf (1578–1652) és Ursula Inkhoffer/Inkhoffer (1590 k.–1673) voltak. Édesanyjáról kevesen tudják, hogy az Inkhoffer – több változatban is szerepel a családnév a forrásokban – család egyebek mellett kőszegi kötődésű is volt.

Férje, Zrínyi Péter (1621–1671) a költő és hadvezér Zrínyi Miklós öccse volt. 1641-ben házasodtak össze. Férjét – és a testvérét, Frangepán Ferenc Kristófot a Wesselényi-féle összeesküvésben lefejezték, családjukat megfosztották vagyontól és büntető szankciókat is bevetettek a két legjelentősebb horvát család ellen. Kiemelkedő irodalmi alkotásként hivatkoznak – a horvátok mellett külföldi irodalmárok is – Zrínyi Péter búcsúlevelére, amelyet a kivégzése előtti napon, 1671. április 29-én este írt feleségének, és amelyet „Moje Drago Zercze [...]” / Drága Szívem [...] megszólítással kezdett. A levél műves megfogalmazásán nem kell csodálkoznunk, hiszen horvátra fordította és *Adrianszkeoga mora Syrena* címen Velencében 1660-ban kiadta testvére *Szigeti veszedelmét*. A horvát irodalomtörténet Zrínyi Pétert (is) költőként tartja számon. Őt is és – különösen a 20. század végén felfedezett kéziratossal – a feleségét, Katalint is.

Családi hagyomány az irodalomban

A *Hortulus animae* horvát nyelvre való átültetése Nikola Dešićnek köszönhető, aki a középkorvégi imakönyvet, amely mind a hóraskönyvek, mind a korai nyomtatott – egyéni vallásosságot szolgáló – imakönyvek tartalmára sokáig nagy hatással volt. A *Raj duše* horvát imakönyvet Dešić Frangepán Katalin – Anna

Katalin férjének, Péternek dédnagyanyja – támogatásával adta ki (Padova, 1560).¹ Ez az első kaj-horvát nyelvű nyomtatott könyv. A Frangepánokkal Dešić szoros kapcsolatban állt. Frangepán Katalin gyóntatója is volt. – Amikor Frangepán Anna Katalin kiadta – horvát nyelvű – *Putni tovaruŝ* (Útitárs) című imakönyvét, a *Raj duše* imakönyvből is átvett részeket.

Joannes Belostenec (1594–1675) pálos szerzetes ugyancsak szoros kapcsolatban állt mind a Frangepán, mind a Zrínyi családdal. Tanulmányai befejeztével a lepoglavai rendház előljárója lett, ezzel egy időben az Ozalj mellett található Svetice priorja is, ráadásul Csáktornyán is szolgált. 1663-ban visszavonult a rendházba és ott élt haláláig. *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatium aerarium* című latin–horvát szótárában mintegy 41 ezer szócikk található, míg a horvát–latin kötetben (*Gazophylacium Illyrico-Latinum*) nagyjából 25 ezer.² Szótárában a három nagy horvát dialektus mindegyike megtalálható, gyakran egymás mellett sorolja a kaj-, a sto- és a csá-nyelvjárás megfelelő kifejezését. Ezzel az úgynevezett „ozalji kör” jeles képviselője. Az ozalji köré, amelynek nagy támogatói voltak a Frangepánok és a Zrínyiek.³

A család irodalmi hagyományához sorolható, hogy Frangepán Anna Katalin volt a mecénása Baltazar Milovec jezsuita (Bolthisar Millovecz, 1612–1678) imakönyvének, amely *Dvojni dušni kinc* (Kettős lelki kincs) címmel jelent meg 1661-ben.⁴ Milovec a kötetet a kiadás finanszírozójának, Katalinnak ajánlotta. – Milovecről tudható, hogy 1642–1644-ben Sopronban tanított, illetve 1653-tól 1655-ig Nádasdy Ferencnél szolgált, annak idején pedig Grácban és Bécsben tanult. Emellett a Muraközben – Stanetinecben, magyarul Határörson – született. Fel kell tételeznünk, hogy nemcsak latinul, hanem németül és magyarul is tudott a horvát mellett. – Ez is figyelmeztet minket arra, hogy a lelkiség kutatásában a nyelvek/kultúrák közötti átjárással is rendszeresen számolni kell.

A család irodalmi hagyományánál röviden ki kell térnünk a családi könyvtárra is. A Zrínyiek könyvtáráról önálló tanulmánykötet is született. A konfiskálás so-

¹ Nikola DEŠIĆ, *Hortulus animae. [Stoye Rechi Ray Duffe]*, Patauiio, 1560.

² Ivan BELOSTENEC, *Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatium aerarium [...]*, *Gazophylacium Illyrico-Latinum*, Zagrab, J. B. Weitz, 1740; Reprint: Uő, Ua, Zagreb, Liber–Mladost, 1972–1973.

³ Tomislav BOGDANOVIĆ, *Kratak pregled povijesti pavlina s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima*, *Cris*, 12(2010), 170–187, idézett hely: 179.

⁴ Baltazar MILOVEC, *Dvoji dušni kinc* [...], vu Bèchu, pri Matheu Cosmiroviiu, 1661.

rán feljegyzett adatok szerint Csáktornyan 95 könyv volt, ebből 7 példányt találtak a *Putni tovaruš*ból, azaz Frangepán Anna Katalin imádságos könyvéből. Ozaljban kb. 200 könyvet jegyeztek fel és Buccariban is őriztek könyveket. A könyvek témáját tekintve alig volt vallási, egyházi vonatkozású.⁵

A családi hagyományokból kitetszik, hogy több szerzetesrend hatása is érvényesült a családtagok eszmei-, lelkiségi fejlődésében. A pálosok adottságként a Frangepán és a Zrínyi családok több központjánál – vagy annak közelében – végezték munkájukat. Egyik jeles képviselőjük, vezetőjük Ivan Belostenec volt, aki szótárával a „ozalji kör” nyelvi mixtúrájáért is dolgozott. A ferencesek zenggi kolostorát a Frangepánok alapították: Trsat – a horvát Loretto – Frangepán Katalin életében fontos szerepet töltött be. A Zrínyi család új generációja, Zrínyi Miklós és Péter jezsuita gimnáziumokba járt, nevelőjük – ha hivatalosan nem is, de – maga Pázmány Péter volt. Tehát a jezsuita Krajačević⁶ és Milovec hatása sem volt véletlen.

A Putni tovaruš

Az egyéni kegyességgyakorlás könyve, a *Putni tovaruš* német előkép alapján készült-e? Talán csak egy német nyelvű kiadvány horvátra fordítása született meg?

Az utókor gyakran úgy jellemezte Frangepán Anna Katalin *Útitársát*, hogy ő azt német nyelvből fordította le; még a közelmúltban, a 21. században megjelent tanulmányban – például Ivan Golub 2003-as írásában – is található ilyen utalást.⁷

Az eddigi kutatás az 1592-ben megjelent *Christlichs Bettbüchlins* imakönyvet tekintik a könyv alapjának.⁸ Amennyiben ez igaz, akkor egy evangélikus teológus, Ludwig Rabus (1524–1592) munkája lenne a forrás. E kötetnek vannak korábbi kiadásai is, először 1574-ben jelent meg. Találhatunk ugyan átfedéseket, hasonló

⁵ *A Bibliotheca Zriniana története*, s. a. r. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Argumentum–Zrínyi, 1991 (Zrínyi Könyvtár, 4).

⁶ Nikola KRAJAČEVIĆ SARTORIUS, *Molitvene knjižica : vzem Christusevem vernem slovenzkoga jezika prižtojne i hasznovite* [...], Vu Posone, 1640.

⁷ Ivan GOLUB, *Hrvatski teolozi XVII. stoljeća*, Bogoslovska smotra, 74(2003), 729–776., idézett hely: 765.

⁸ Ludwig RABUS, *Christlichs Bettbuechlins Erster Theil*, Frankfurt am Main, Johann Feyerabend, 1592.

témákat, imákat a horvát *Útitárs* és Rabus evangélikus imakönyve között, de az nem állítható, hogy e német könyv lett volna annak az alapja.

Az imakönyv tematikus tagolása

A könyv elején – még a kalendárium előtt – egy verses üzenet olvasható, „mind-azoknak, akik majd olvassák e könyvet”.

Vszakomu onomu ki stal bude oue knysicze.	
Nincs e világon másért Teremtve az ember Isten kezétől Mínthogy nemes lelke A földi Paradicsomban Itt úgy járjon Úgy éljen és legyen úton Hogy a halálig igazként jusson És az égben lakozhasson.	Ni za drugo nauom szuitu Chlouik sztuoren od ruk Boga, Kadmu dussu plemenitu Da sirid Raya Zemalyszkgoga Neg da oude tako hodi Tako siui i putuie Dasze v-szmeriti prau nahodi I dà v-nebu goszpoduie. ⁹

Majd a kalendáriumi rész után egy „Emlékeztető” (Spomenek) következik.¹⁰

A „Spomenek” avagy az Emlékeztető

Tartalmilag a következőképpen építi fel azt a gondolatsort, amely figyelmezteti az olvasóját: úgy éljed a földi életet, hogy a halál után eszerint jutsz az örök kárhozatra vagy a menyországba. A következő témákat öleli fel úgy, hogy minden bekezdést szónoki fogásként az „Emlékezzél, ó, ember!” felszólítással indít:

Egyszer meghalsz – Menny vagy pokol vár – Hirtelen út a halál, utána ítélet vár – Jó vagy rossz közül választani – A pokolból nincs megváltás (ha a hangya kiinná a tengert, akkor jöhetnénk ki) – Egyetlen lelkedet egyszer veszítheted el – Üdvözülésre itt minden idő alkalmas – A pokol kínjai (szúnyogcsípés, tüzeságy) – Örömök a bűnbánat nyomán – Emlékezz: üdvözülsz vagy elkárhozol!

⁹ Catharina FRANKOPAN, *Putni tovaris*, V Benetkih, pri Babianu, 1661, [10r].

¹⁰ *Uo.*, [31v]–[36r].

Fohászok

A bevezető után hamarosan egy ortodox fohász következik:

O Agios + O Theos + Agios Igiros + Agios Athanatanos + Eleison imas.
+ Szueti Bose + Szueti Jaki + Szueti Nemertelni smiluj sze meni N.¹¹

A *Trishagion* a Szentháromság keleti, ortodox dicsőítése. A fohász nem „könyörülj rajtunk” végződésű, hanem személyes megfogalmazású: „könyörülj rajtam N”, azaz XY-on.

A horvát nyelvű fohász ismétlődik a 286. oldalon, a dörgés, villámlás és más félelem elleni első ima első felében:

Szueti Bogh, Szueti Iaki, Szueti i Neumerli. szmiluisze nam. / Chritus Kraly
doide ù miru: / Bog chlouek vchinyen je. / Christus Sz-nami sztoij.¹²

(Szent Isten, Szent Erős, Szent és Halhatatlan, könyörülj rajtunk. / Krisztus
Király békében érkezik: / Isten emberré lett. / Krisztus mellettünk állj.)

Majd a 407. oldalon a „Názáreti Jézus Zsidók Királya” felirattal kapcsolatos áldásban is megjelenik a *Trishagion*.

Salve Regina

A *Salve Regina* horvát nyelvű változata olvasható a 130–131. oldalon, a „Salve Regina Kervackzi.”¹³ cím alatt, majd új bekezdésben egy meditatív imával folytatódik az imakönyv. – Lőkös tévesen állapítja meg, hogy ez a cím a horvát nemzettudat kifejeződése lenne, hiszen a cím nem „Üdvözlégy horvát királynő”-t jelent, ahogy azt Lőkös gondolja. Szerinte a cím: „már a horvát nemzettudat egy korai költői kifejeződésével is szembesülünk. Salve Regina hervacki = Üdvözlégy horvát királynő – olvassuk a második imádságot bevezető, az ördög kísértéseire figyelmeztető textusban, az imaszövegekben pedig nem nehéz fellelni mindama allúziókat, amelyek az egykorú horvát hétköznapiakra vonatkoznak.”¹⁴

¹¹ *Uo.*, 20.

¹² *Uo.*, 286.

¹³ *Uo.*, 130–131.

¹⁴ LŐKÖS István, *Az irodalmi szerveződés útján = L. I., Littertura kajkaviana: A kaj horvát irodalom-történet magyar szemmel*, Budapest, Kairosz, 2014, 103.

Asztali áldás

Több asztali áldás is olvasható az imakönyvben. Az asztali áldást – közös fohászként, párbeszédese formában – a *Christlichs Bettbüchlins*ben olvasható német szöveg horvát megfelelőjeként találhatjuk meg a 398–399. oldalon. Ennek magyar megfelelője a „Mindeneknek szemei tebenned bíznak, Uram” kezdetű fohász, asztali áldás.

Ochi vszih vtesze vffaiu Goszpodine, i ti nym daies hranu nyhouu ù vrimenu potribnom. Osztali: Odpiras ti ruku tuoiu, i nahranyuies vsze sto siue, blagoszlouom. [...] Blagoszloui Goszpodine nasz, i oue tuoye daari kotere od tuoye daresliuasztí imamo prieti. [...]

A *Christlichs Bettbüchlins*ben így találjuk a 145. (144.) zsoltárból vett idézetű fohászt:

Aller Augen warten Herr auff dich du gibst in ire Speise zu seiner zeit Du thust deine Hadt auff und sättigest alles was da lebet mit wollgefallen.

A folytatásban már az áldáskéréssel találkozunk. Magyarul is azzal fejeződik be az asztali áldás:

Áldj meg minket, Úristen, és áldd meg ezen adományaidat, melyeket a te bőkezűségedből veszünk magunkhoz. A mi Urunk, Jézus Krisztus által. Amen.¹⁵

Az *Útitárs* tematikus-terjedelmi tagolását így foglalhatjuk össze:

„Emlékeztető” (Spomenek) a négy végső dologra: 10 oldal
 „Kezdetben volt” + Krisztus (főleg szenvedő) + Isten akaratát követni: 64 oldal
 Eucharisztia + Mária (főleg dicsőítve) + Szűzanyának önátadás: 24 oldal
 Őrangyal(ok) + védőszentek + Páduai Szt. Antal tisztelete (a bajelhárításig): 100 oldal
 Zsoltárok + napi imák + kérő imák (eső, stb.): 120 oldal

¹⁵ <https://egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2019/05/Mindeneknek-szemei.pdf> (2024. 01. 18.)

Atya-Fiú-Szentlélek és az „égi karok” segítsége + szülőkért, halottakért + úti officium: 32 oldal

Középkori elemek az Útitársban

A szegezés elleni „áldás”, amelyet a tartalma alapján inkább keresztény ráolvasásnak kell nevezni, erre mutat az is, hogy háromszor kellett megismételni („Tri puti nekasze reche nad Bodczem”):

Blagoszlov.
Szuprot Tiszkaucize illi Bodczu.

Hvalyen budí Bogh + vù ime Bosie + i Blasene Diue Mariee + Blasenoga Szuetoga Antona + iduchi put od Franczie + vkazasze i damu iedan vdaracz ostrom szuliczom i + reche tebe zaklynam od sztrane Bosie + i Blasene Diue Marie + i od sztrane vszega duora nebeszkoga, i Czeszarszkoga, dà ti imas osztauiti to tilo znamenouano i kerscheno, i dà ti imas poiti vtopitisze, ù riku Iordanszku, gdi bi kerschen nas Iesus Christus.¹⁶

(Áldás.
Szegezés ellen.

Dicsértessék az Isten + Isten + az Áldott Szűz Mária + és az Áldott Szent Antal nevében + Francia honból menve + megjelent neki és ütést mért rá éles nádszállal + mondván megátkozlak Isten + és az Áldott Szűz Mária + és az egész égi, Császári udvarral, hogy elhagyd ezt a testet, amely megjelölt és megkeresztelt, és el kell menned elsüllyedni a Jordán vizébe, amelyben Jézus Krisztusunk keresztelkedett.)

A szegezés elleni ima a *Raj duše* (Padova, 1560) kötetben, tehát a *Hortulus animae* horvát változatában is szerepel.¹⁷

Passió-tematika

Kakoti iedan neskodlyiu Ianyacz na krisni aldou pelyati: pred Annassa, Kai-fassa, Pilatussa, Herodessa, nedosztiono miczati; i po kriuih szuidokih kriuo obtusiti, Poplyuati, ospotati, sibami ter bichi vichuuati, ternouum korunum

¹⁶ FRANKOPAN, 9. j. i. m., 285.

¹⁷ DEŠIĆ, 1. j. i. m., 248.

koruniti, na krisnom driuu izuizsiti, med dua lotra raszpeti, z-seleznimi chiuli prikuati, ocztom i chemerom napaiati, dardom preboszti.¹⁸

Szent Patrik fohásza a középkortól él a hívek ajkán: a 20. században archaikus népi imádságokban idézték fel újra és újra e formulát. A *Gömöry-kódex*ben így találhatjuk:

Szt. Patrik úti imádsága: crisnak keresthy en welem legien + elottem legien + utanam legien + Alattam legien + felottem legiin + (...).¹⁹

Az *Útitárs*ban horvátul így szerepel:

+ christusseu budi szmanom, oberh mene, okolu mene i pod menom, Blagoszloui mene (...).²⁰

Az imakönyvben Frangepán Anna Katalin közzé tette Szent Brigitta 15 imáját is.²¹ A *Hortulus animae* révén terjedt el latinul, majd megjelentek a népnyelvi fordításai az európai imádságanyagban. A horvátoknál a *Raj duše* (1560) közölte először, magyarul pedig Pázmány imakönyvében is szerepel (1606). Kéziratokban a 16. századtól terjedt.

„A *Hortulus animae* sem más, mint a hóraskönyvnek kései, főként Németországban elterjedt változata és továbbfejlesztése”²² – írta Szabó Flóris, és ezzel arra is utalt, hogy a *Hortulus animae* mindenütt tovább éltette a középkori lelkiséget, ahol annak népnyelvi, nemzeti nyelvi fordításai születtek a későbbi évtizedekben. Így volt ez a magyaroknál és a horvátoknál is.

Páduai Szent Antal tisztelete a horvát *Útitárs*ban Isten – különösen Jézus, valamint Mária – tisztelete mellett a legterjedelmesebb ebben az imakönyvben.²³ Kegyességi ájtatosságának formái – a kötetben szereplő sorrendben – a következők: 9 keddi ájtatosság; litánia; imák; elmélkedés a hét 7 napján. – Megemlítenéd, hogy a horvátoknál Páduai Szent Antalnak rózsafüzére is van, de ez itt nem jelenik meg.

¹⁸ FRANKOPAN, 9. j. i. m., 50.

¹⁹ *Gömöry Codex*, kiad. VOLF György, Budapest, 1882 (Nyelvemléktár, 11), 1.

²⁰ FRANKOPAN, 9. j. i. m., 7.

²¹ *Uo.*, 372–397.

²² SZABÓ Flóris, *A hóraskönyvek hatása kódexirodalmunkra*, Irodalomtörténeti Közlemények, 71(1967), 163–167, idézett hely: 166.

²³ FRANKOPAN, 9. j. i. m., 223–282.

A szent tisztelete Magyarországon részben délről érkezve terjedt el. A horvátoknál nagyon korán kezdődött kultusza: halála után 35 évvel, 1266-ban már Bihaćon templomot szenteltek fel a tiszteletére.²⁴ Érthető, miért került az imakönyvbe ilyen gazdag tartalommal a Páduai Szent Antallal kapcsolatos ájtatosság. A magyar kultusztörténetbe az obszerváns ferencesek révén a 17. századtól került be.²⁵

Nyelvi gazdagság helyett lelki gazdagság

„Noha a *Putni tovaruš* a kaj-horvát barokk virágzásának századában, a 16. században készült, (...) korántsem jellemzi a gazdag nyelvi színvilág” – írta Lőkös István.²⁶ Viszont az imakönyvek összeállítói nem is a nyelvi gazdagságra, hanem elsősorban a lelki gazdagságra törekedtek. Ugyanakkor ha – például a Máriát dicsérő litániázást, halmozást tekintjük, nyelvi gazdagságot is találunk. És ez a nyelvi gazdagság nemcsak itt fedezhető fel. A példa:

O Goszpa dichna, o kralicza radoszna, o zdenacz milosche. O obilnoszt miloszerdia, o veszelia naszladnoszt, o szvitloszt nebeszka, szlatkoszt Rayszka, o Goszpa Angelszka, o Szuetih ob radoscha. O Divoika krotka, szrichna, i blasena²⁷

(Ó, dicső úrnő, ó, boldogságos királynő, ó, kegyelemnek kútja, ó, könyörület bősége, ó, örömek gyönyörűsége, ó, égi fény, Paradicsom édessége, ó, Angyali Úrnő, ó, Szentek vidámítója, ó, szelíd, szerencsés és áldott Leány)

²⁴ Marko DRAGIĆ, *Štovanje sv. Antuna Padovanskoga u hrvatskoj crkveno-pučkoj baštini*, Etnologica Dalmatica, 25(2018), 47.

²⁵ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium, I: A Mária-ünnepek és jeles napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Budapest, Szent István Társulat, 1977, 435.

²⁶ LŐKÖS István, *Tetszhalál után, Zrínyi Péterné Frangepán Katalin a kaj-horvát irodalomban*, Napút 14(2012)/9, 66.

²⁷ FRANKOPAN, 9. j. i. m., 186.

A horvát szöveg átvétele – A Szent Borbála-himnusz példáján

Sartorius, Nikola Krajačević (1582–1653.)	Ana Katarina Frankopan
Molitvena pesem od sv. Barbare Devica mučenice za srečnu smert ²⁸ Zdrava budi, o Devica, Jezuševa Zaručnica, Paradižomska rožica, Lepe duhe fiolica.	Hymnus. SZ. BARBARE. Zdraua budi o Diuicza: Iesusseua Zaruchnicza. Paradisimszka Rosiczza. Lipe duhe Fioliczza.
Zdrava Deva izebrana, Barbara imenuvana, S tvojom kervjum vsa oprana Nam na vernu pomoč dana.	Zdraua Diua izibrana Barbara imeniuaana Ztuoiõkeruiõ vsza oprana, Nam na vernu pomoch dana,
Zdrava deva odličena, Vsum lepotum nakinčena, Dostojna vsega poštenja I po vsem svetu zvišena.	Zdraua Diua odichena, Vszom lipotõ nakinchena Vszega postenia dosztoina I po vszem szuitu zuissena,
Kak lilium čisto bela Med Devicami precvela, Greh vu tebe nema dela, Vsu si dobrotu imela.	Kak lilium chiszto bela, Pred Diuiczami proczuila, Grih u tebi nima dila, Vszuszi dobrotu dobila.
Ti si dragi demant kamen, Svetla kak ognjeni plamen, Vu nevolje smertne turen, Pri kom je grešnik seguren.	Ti szi dragi Giemant kamen Szuitla kako ognyen plamen, V neuolyi Szmertnoi Tura (sic!) Pri komie grissnik segurã
Jezuševa ti koruna, Ljubavi čiste vsa puna, Svetoga Duha posuda, To svedoče vnoga čuda.	Iesusseua ti koruna Lyubauai chiszte vszaszi puna Szuetoga Duha poszuda To szuidoche vnoga chuda.
Gda si telo na smert dala, Bogu žitek alduvala, Rumenu kerv prelejala, Tu si zmožnost zaiskala.	Gdaszi telo na szmert dala, Bogu sitak aldouala Rumenu keru proliala Tuszi zmosnoszt zaizskala,

²⁸ Krajačević szövege: *Molitvenik hrvatskih pjesnika II (Florilegij)*, Izbor i proslav Josip BRKIĆ. Zaprëšić, 2020, 61–62. <https://tinyurl.com/449ytf7c> (2024. 08. 06.)

Da bi z grehov svojih stali,
Božje Telo prijmali
Pervo neg mertvi opali,
Ki te budu poštuvali.

O Barbara na vse strani
Nas na smerti našoj nrabi
I Božjim Telom nahrani,
Da nas huda smert ne rani.

Hvale te verne dušice
I blažene vse device.
Boga, Barbaru presvetu
Dičite vsi po vsem svetu.

Molitvena knjizica, 1640.

Dabi z-grihou szuoih sztali,
Bosie telo prijmali
Peruo neg mertui opali,
Kite budu postuuali,

O Barbara na vsze ztrani
Nasz na szmerti nassoii brani
I z-Bosijm Telom nahrani
Danasz huda szmert ne rani.

Hualite verne Dussicze
I blasene vsze Divicze
Boga i Barbaru szuetu
Dichite vszi po vszem Szuitu. Amen.

Putni tovarus, 1661, 208–210.

A két szöveg azonos, csupán néhány kiejtésbeli eltérést találhatunk: például Devica – Divica, lepe – lipe, izebrana – izibrana, svetu - svitu; vagy olyan módosítás jelenik meg, amelyen a hiányzó visszaható névmás megjelenik Frangepán Katalinnál: vsa – vsasi (egybeírva!). Nem érthetünk tehát egyet Lókös Istvánnal, amikor úgy véli: „A Putni tovaruš szerzője nem szó és betű szerint közli a korábbi változatok egyikét vagy másikat, nyelvileg is, stílusban is igazít a szövegelőzménye(k)en – a vers értékvilágának hasznára”.²⁹

Frangepán Katalin versei

A 20. század végén került elő Frangepán Katalin kéziratos versgyűjteménye. A bőrrel bevont fatáblákba kötött, 24 x 19 cm-es kötet 160 kéziratlapot tartalmaz.³⁰

A horvát versek mellett néhány latin és német nyelvű is található. Nem mindegyiknek ő a szerzője, vannak például 18. század végi bejegyzések is. Néhol a bejegyző/szerző(?) neve is olvasható. A szövegek elemzése alapján női és férfi szövegeket is megkülönböztethetünk: a hímnem és a nőnem a szláv nyelvekben – a némethez hasonlóan – általában jól megkülönböztethető a személyes meg-

²⁹ LÓKÖS, *Az irodalmi szerveződések útján*, 14. j. i. m., 104.

³⁰ *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*, priredio Josip BRATULIĆ, Zagreb, Matica hrvatska, 2014 (Biblioteka Posebna izdanja), 302.

fogalmazáskor. A férfi-szövegeket testvéreinek, Frangepán Ferenc Kristófnak tulajdonítják a kutatók, ám ez további elemzést igénylő munka után lesz igazolható. A 7a oldaltól a 61b-ig, több kéz jegyével Katalin versei lehetnek (5–34. versek).³¹

Dukić és Lukec elemzésükben a következő sorszámú verseket – összesen harmincat – tekintik Frangepán Anna Katalin alkotásának: 5–6., 8–18., 23–31., 34–37., 40., 43., 50., 56., illetve egy további, az 52. a 24. számú változata csupán.³² Ezekből négy – a 25., a 14., a 23. és a 36. – nyolcas sorokból áll, sőt a legtöbbjük olyan, mint az *Úttárs*ban olvasható verse. 24 versében tizenkettes sorok találhatók, és a nagyobb részük, 14 vers, páros rímes.³³

Hit, vallás a verseiben

Grazi házifogságba, egy rendházba vitték: férje és testvére kivégzése után egészen a halálág az apácák között maradt; lányát, Aurórát apácának küldték egy másik rendházba. Az életét és munkásságát méltatók némelyike úgy vélte, hogy e szörnyű családi tragédia miatt elméje grazi fogságában megzavarodott; Gönczi Ferenc például így fogalmazott: „Az elhagyott s mindenéből kifosztott Zrinyi Péternét fogságba helyezték s később, császári parancs folytán, leányával Aurórával együtt Grácza vitték, hol e kiváló nő a legnagyobb megaláztatások között magányban, boldog családi életének romja feletti mély bánatában megőrülve, férje lefejeztetése után 2 évre, 1673. évben fejezte be minden érző szívet mélyen megható végű életét.”³⁴

Versei gyakran panaszdalok: „perlekedik” Istennel, pontosabban az új állapotaival kapcsolatban – élete Jóbhoz hasonlítható, aki egyszerre elveszt mindent. Végző döntése azonban a panaszok megfogalmazása után a „Legyen meg a Te akaratod!” viszonyulás lesz.

³¹ *Uo.*, 323.

³² Ezzel egy véleményen vannak Ivan Zvonarral, aki egy 2006-os tanulmányában közölte a kézirattal kapcsolatos átfogó kutatásának eredményeit. Ivan ZVONAR, *Ljudski i književni lik Ane Katarine Frankopan-Zrinski = Kajkanski u povijesnom i sadašnjem obzorju 1: zbornik radova s okruglih stolova (znanstvenih kolokvija i skupova) u Krupini 2002–2006*, ur. Nikola CAPAR, Alojz JEMBRIH, Vladimir POLJANEC, Zabok, Hrvatska udruga Muži zagorskog srca, 264–302.

³³ Davor DUKIĆ, Jasminka LUKEC, *Pjesme Ane Katarine Zrinski – poetika i kontekst*, Croatiaica 41 (2017), 279–280.

³⁴ GÖNCZI Ferenc, *Muraköz és népe*, Budapest, Boruth E. Könyvnyomdája, 1895, 43.

Világ teremtője, ha megkérdezhetem
Egykor e világra miért is születtem
Legyen szabad büntelen kérdezni
Azt ami előtted úgy sem tud rejtezni
(Részlet a 6. versből)

Nekem nem megy tovább, hanem befejezem
Életem zárását Istenemtől kérem
Világ megváltója, add meg örömömet
Utolsó órának vessél immár véget. Amen
(Részlet a 9. versből)

Toposzok

Vanitatum vanitas (Minden hiábavalóság! Préd 1,2)

Vízi buborék – elmúlás, a *Tintinabulum*ban (Nyéki Vörös Mátyás)

Mint vízi buborék ezek elmúltanak; / Mint mezei virágok mind elhervadtan-
nak; / Mint kéményből jött füst mind eloszlottanak(63. vsz.)

Hasonló az élet vízi buborékhoz...(93. vsz.)

kot po vodi pina³⁵

Szodomai alma – hiúság, 27. vers 103. p. – A hitvitákban gyakorta fordult elő,
például Temesvári Pelbártnál 1552-ben. Itt:

Ki mi je daroval Sodome jabuku.	Ki ajándékozta a szodomai almát
Izvan zlatu, znuter čemernu i žuhku.	Kívül aranyost, belül mérges és keserűt

Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo. (OVIDIUS, *Epistulae ex Ponto*
IV, 10, 5)

vim če razbit kaplja kamen	Tudom, a csepp széttöri a követ
svojim gustim opadanjem	Sűrű hullásával
stalnim svojim polivanjem	Folytonos öntözésével
iz visine udaranjem. ³⁶	A magasbóli ütésével.

³⁵ *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*, 30. j. i. m., 98, 25. vers.

³⁶ *Uo.*, 57, 15. vers.

Csalárd világ – Balassi Bálint: Kit az szeretőjével való haragjában szerzett
az *Palkó nótájára*

Óh, te csalárd világ, nyughatatlan elme,
Forgandó szerelem, változó szerencse,
Mire most szívembe
Új gyötrelmet hozál eszem vesztésére?³⁷

Zato na stran ostaj ti svite čalarni,
Od sada jur na te ne bu paska meni., (5. vers);
Tuliko li štimaš, ti čalarni svite,
da ne vidim vnoge preprežene pute., (10. vers).

Frangepán Anna Katalin lelkiességének néhány jellemzője

Az *Útitárs (Putni tovaruš)* a halál felé, a túlvilágra úton levők könyve. Az útonjárók könyve vajon férfiaké? – Nem. A nyelvi jegyek alapján női használatnak fogalmazódtak az imádságok.

Legfőbb üzenete, hogy Isten nevében kell mindent kezdeni és végezni! Ezzel összecsengenek a panaszdalokhoz sorolható fájdalmas versei is, amelyek végül ennek a fényében, Isten akaratának elfogadásával zárulnak.

Az imakönyvében a szenvedésközpontú Krisztus-kép rajzolódik ki. Erre hangolódik rá a szenvedő ember a versekben. Imáiban kéri, hogy Isten gyűjtsa fel a szeretet lángját és a félelmet a hívő emberben.³⁸ E korszakban a helytelen út választásának eredményeként a pokol minden kínját vázolják a maguk módján a kegyességben.

Középkori, már-már pogány hagyományt követő elemei is vannak ennek a vallásosságnak. Az imakönyvben olvasható a boszorkányság elleni (bűbájlás elleni ima), továbbá egy ráolvasás (szegezés ellen),³⁹ utóbbit az 1560-ban kiadott *Raj duše* imakönyvből vette át. A pogány elem az – ismeretlen – fordító vagy fordítók által horvát nyelvre fordított Szibilla-könyv, azaz jóskönyvben is meg-

³⁷ BALASSI Bálint *Versei*. Forrás: Balassi Kiadó, 1994. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/balassi-balint-ADB/versek-AE0/kilencedik-B48/> (2024. 01. 31.)

³⁸ FRANKOPAN, 9. j. i. m., 405.

³⁹ *Uo.*, 357–359; 285.

mutatkozik. A possesszorbejegyzés egyértelműsíti, hogy Frangepán Anna Katalinnak férje kivégzése előtt néhány nappal volt a kezében. Míg a magyar *Fortuna* egy lengyel szöveg nyomán készült, a horvátot a magyarból fordították. Lukács István a magyar szöveg hiányzó részeit briliánsan kiigazította a horvát szöveg segítségével.⁴⁰ A horvát nyelvű *Sibila*-kötetet a közelmúltban kiadták a horvátok.⁴¹

Befejezésül

Egy évszázadokon át jelentős közéleti, politikai szerepet betöltő (két) horvát család tagjaként jelen lenni az irodalomban is cseppet sem tűnik könnyű dolognak. Mégis a családból (a Frangepánból és a Zrínyiből) többen is vállalkoztak rá. Sajátos helyet töltött be közülük Zrínyiné Frangepán Anna Katalin, aki mecénása volt mások kiadványainak és maga is kiadott könyvet és verseket írt.

A horvát irodalom- és nyelvtörténetben „ozalji körnek” nevezett alkotói „közösséget” újabban Alojz Jembrih inkább „Zrínyi-Frangepán nyelvi-irodalmi kör”-nek javasolja nevezni; ezzel nyomatékosítható, hogy e két család tagjainak volt meghatározó szerepe a három nagy dialektust ötvözni próbáló köznyelvért való tevékenységben.⁴²

Az imakönyve, a *Putni tovaruš* a barokk egyházi irodalom jegyeit viseli magán a kor eszmeiségéhez igazodva, ugyanakkor több szálon tartja a kapcsolatot a középkorral is. Versei – a vélhető keletkezésük idején hatványozottan tragikus helyzetéből adódóan – a fájdalom, a bajok, a jósors–balsors kettősségét, a „szerencse” forgandóságát tükrözik.

Csörsz Rumen István a közköltészet 16–17. századi kulcstémáinak tartja: a) a vágáns hagyományt, b) a virágéneket és utódait, c) az oktató és alkalmi költé-

⁴⁰ LUKÁCS István, *A horvát Sibila = Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkai István akadémikus tiszteletére*, szerk. LUKÁCS István, Budapest, ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Szláv Filológiai Tanszék, 2017, 219–230.

⁴¹ Előbb irodalomtörténész gondozásában: Zvonimir BARTOLIĆ, *Sibila, Knjiga gatalica Zrinsko-ga dvora u Čakovcu*, Čakovec-Zagreb, «Matica Hrvatska», 2007., majd egy populáris kiadásban: Milan PELC, *Sibila Katarine Zrinske*, Zagreb, AGM, 2017.

⁴² Alojz JEMBRIH, *Zrinsko-frankopanski jezüčno-književni krug i Tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca*, *Gazophylacium*: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku, 10(2005), 1–2, 49–91.

szetet, valamint d) a gravaminális műfajokat, azaz a panaszénekeket, jeremiádo-
kat, a keserveseket és a bujdosóénekeket.⁴³ Frangepán Katalinnál például a gra-
vaminális műfajokba sorolható a 9. vers.

Zvonimir Bartolić *Majka Katarina* (Katalin anya) című monográfiájában
2004-ben Frangepán Anna Katalin történelmi-társadalmi-irodalmi szerepét négy
fogalommal jellemezte: a bánné, az író, az anya és a mártír szerepek egyidejű
vállalását látja személyiségében.⁴⁴

Josip Bratulić pedig vallomásos költészetnek, buzgónak és meleghangúnak
nevezi sokáig fel nem fedezett verseit.⁴⁵

Frangepán Anna Katalin versei feltárása nyomán a horvát irodalomtörténet-
ben még szilárdabb helyet foglal el a jelentős szerzők körében, egyúttal annak
példáját is adja, miként jelenhet meg egyetlen szerző életében a vallási tárgyú írá-
sok mellett a világi tematikájú költészet. Utóbbit azonban átszövi a hívő ember
szellemisége.

⁴³ CSÖRSZ RUMEN István, *A XVI–XVII. századi örökség a XVIII. században = Magyar iro-
dalmi történet*, 15.1. fejezet szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes,
MARGÓCSY István <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1301CSORAXVI> (2024.
08. 06.)

⁴⁴ Zvonimir BARTOLIĆ, *Majka Katarina: Biografski i književno-povijesni kolaž o Ani Katarini
Frankopan-Zrinski & Putni tovaruš*, Čakovec – Zagreb, Matica hrvatska Ogranak Čakovec –
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005 (Zriniana Triptih Knjiga, 3).

⁴⁵ *Pjesmarica Ane Katarine Zrinske*, 30. j. i. m., 287.

MAJOROSSY IMRE

„*keszdem koszoromat koetni*”

Eltérő vizuális eszményábrázolás Lucas Martini Ehrenkränzlein és Pécsi Lukács Szüzeknek koszorúja című művében

1. Bevezetés

Közismert, hogy Pécsi Lukácsnak *Az keresztyen szüzeknek tisteseges koszoróia melyben minden ü ioszagos erkölcböc az közönseges viragoc által ki jelentetnec es kepestetnec* (Nagyszombat, 1591) című műve Lucas Martini *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzlein* (Prága, 1580) munkájának fordítása.¹ Mindkét írásmű a fiatal leányok jellemzéséhez a botanikában fölfedezett jellegzetességeket alkalmazza oly módon, hogy az emberi személyiségvonásokat az egyes növények tulajdonságainak metaforikus megjelenéseként értelmezi.² Az értekezéseket igényes növényrajzok díszítik, ám

¹ „Nemrégiben a véletlen csakugyan megismertetett azzal a német munkával, amely minden tekintetben Pécsi Lukács Koszorúja forrásművének tekintendő. Előbb csak a címét olvastam, de már az annyira megegyezett a Koszorú címlapjának szövegével, hogy nyomban fel kellett benne ismernem Pécsi erkölcsbotanikai művének forrását.” RAPAICS Rajmund, *Pécsi Lukács Koszorújának forrásműve*, Botanikai Közlemények, 28(1931)/5, 122. *A Szüzeknek koszorúja Lukás Martini német evangélikus prédikátor Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzlein című művének magyarítása*. KÖSZEGHY Péter, UTASI Csilla, *Bevezető tanulmány Pécsi Lukács Az keresztyén szüzeknek tisteseges koszorúja (Nagyszombat, 1591) című művének fakszimile kiadásához*, Budapest, Balassi – MTA BTK ITI – MTAK, 2014, 12.

² „Martini könyvében az erényeket virágok, gyógy- és fűszernövények jelképezik.” *Uo.*, 13. „Jól megfigyelhető a húsz virág ismertetése során, hogy sokkal inkább a virágok tulajdonságai határozzák meg a virág jelentését, mint azoknak hagyományos szimbólum-értéke. [...] A Koszorúban vázolt erény–virág párok rögzítettségével kapcsolatban kijelenthetjük, hogy a korszakban több verzió is létezett a különböző virágok értelmezésére, és az egyes változatok nyilván nem zárták ki a többi lehetőséget. [...] A Koszorú azáltal, hogy a virágok tulajdonságait az erényekkel és az erényes lányok tulajdonságaival párosítja, mintegy arra utal, hogy a leányok, asszonyok Isten kertjének virágszájai. [...] A Koszorú erkölcsbotanikai fejezete tehát az, amelyben a szerző a virágokat erkölcsökkel párosítja, majd a virágok tulajdonságait is az erkölcsök tulajdonságaival köti össze, néhol példázatokkal is alátámasztva a párhuzamokat. Erkölcsbotanikának tehát azt nevezhetjük, amikor egy mű vagy műrészlet

az egyes tulajdonságokat illusztráló képeket meghaladó módon az itt vizsgálandó kiadásokban megjelenik egy olyan metszet is, amely összetettsége révén átfogóbb üzenetre enged következtetni. Kőszeghy Péter és Utasi Csilla,³ továbbá Pálos Mónika⁴ már elvégezte ugyan a magyar változatban eltérő képnek a német eredetiben láthatóval való gyors összevetését, ám mintha a metszetekben föllelhető esztétikai rétegzettség, következőképp művészi összehatás és üzenet egyelőre kissé homályban maradna. Az alábbiakban ezért kísérletet teszek arra, hogy az eddigi kutatómunka érdemleges kiegészítéseként hozzájáruljak Lucas Martini és Pécsi Lukács műveinek pontosabb értelmezéséhez.⁵

egyszerre közöl növénytani praktikus(nak vélt) ismereteket és erkölcsi tanítást, s ezeket szorosán, mintegy elválaszthatatlanul összekapcsolja.” PÁLOS MÓNIKA, *Erkölsbotanika és leánynevelés Pécsi Lukács művében = Szöveg, hordozó, közösség (Olvasóközösség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, reciti, 2016, 63, 64, 70–71.

³ KŐSZEGHY, UTASI, 1. j. i. m.

⁴ PÁLOS, 2. j. i. m.

⁵ Ha jól értem Kőszeghy Péter magyarázatát, a magyar, Pécsi-féle kiadásban látható metszeteknek a Martini-mű valamelyik német kiadásának metszetei szolgáltak mintául: „Martini növénytani tudományát (és fametszeteinek előképét) minden valószínűség szerint Pietro Andrea Mattioli (1501–1577) művének első német fordításából merítette, amelyet Georgius Handsch készített (Prága, 1563). [...] A nagyszombati kiadás metszetei Martini művének valamelyik német (vagy cseh) kiadását követik (hogy melyiket, az eldönthetetlen), méghozzá igen pontosan: az eredeti és a róla készült másolat sok esetben alig különböztethető meg. A kivétel, amikor Pécsi programja érvényesül.” KŐSZEGHY, UTASI, 1. j. i. m., 13–14, 15. Metszeteken nyilvánvalóan egyrészt a növényábrázolásokat, illetve a lepárlókészülékek rajzait, másrészt a kerti életképet kell érteni, ám ez a megkülönböztetés a magyarázatban nem bukkan föl. A Martini számára mintául szolgáló Mattioli-mű latin (*Petri Andreae Matthioli commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei, de medica materia*, Velence, Vincenzo Valgriso, 1554), cseh (*Herbarz ginak Bylinář welmi vžitečný a Figúrami pieknými y zřetelnými podlé praveho [...] od Doktora Andřeje Mathiola*, Prága, Georg Melantrich von Aventin, 1562) és német nyelvű kiadása (*New kreüterbuch [...]*, Velence–Prága, Vincenzo Valgriso – Georg Melantrich von Aventin, 1563) ugyanis nem tartalmazza a kerti életképet; az Martininál látszik először fölbukkanni, amelyet Kőszeghy Péter a német kiadónak tulajdonít: „Id. Michael Peterle, az első kiadás készítője nemcsak nyomdász volt, de festő és metsző is, a metszetek feltehetőleg az ő munkái.” KŐSZEGHY, UTASI, 1. j. i. m., 15., 15. jegyzet. Nyilvánvalóan más a minta alapján történő metszetkészítés, illetve az önálló, a műhöz illeszkedő ikonográfiai programot közvetítő metszet(készítés).

2. A vizsgált metszetek közös jellegzetességei

Nem egyszerű képek részleteit folyamatos szövegben, követhető módon elemezni és értelmezni. Vagy egyetlen A/0-s lapra helyezzük el a három vizsgált ábrázolást, és melléjük egy-egy tanulmányt fogalmazunk, vagy pedig mégiscsak egymás után következően elemezzük őket, majd pedig az egyes elemzésekből vonunk le tanulságokat. És hogy miért három, csak részben eltérő képről esik máris szó? Miután Lucas Martini 1580-ban, Prágában megjelenteti művének első kiadását, tíz év múlva ugyanott megjelenik a második kiadás, melyben a vizsgált metszet szemlátomást azonos dúccal készült ugyan, ám minden bizonyonnyal tintával színezett mivoltában minőségileg másmilyen ábrázolásként bukkan föl. Aligha kell magyarázni, micsoda gazdagabb jelentést hordoz bármilyen, színezett rajz az egyszerű, illetve egyszínű, fekete-fehér alkotáshoz képest. A harmadik vizsgálandó kiadás pedig az első magyar nyelvű edíció 1590-ből, amely Pécsi Lukács fordítói munkájának eredményeként jött létre.

A különbségek számbavétele és értelmezése előtt azonban rögzítsük a három illusztráció közös vonásait. Ennek érdekében olyan általános megállapításokat kell tennünk, amelyek mindhárom esetben igazak: a metszetek egy bekerített kertben ülő, kézimunkát, mégpedig koszorúfonást végző, azt a kép készültének pillanatában megszakító és fölpillantó nőalakot ábrázolnak, aki mellett legalább egy gyermekalak is látható, és akit két angyal babérkoszorúval készül ékesíteni. Ezen utóbbi, egy hamarosan bekövetkező eseményt sejtető, kimerevített mozdulaton kívül a kép teljesen statikus. Mindhárom ábrázolást kétszer kétsoros vers vesz körül, melynek első két sora a kép fölött, a másik kettő a kép alatt olvasható. Az első két, német változat szövege megegyezik, ám a magyar fordítás nemcsak kissé eltér, de többletjelentést is hordoz.

A befogadó tehát egyrészt kétféle kódolásban szembesül az üzenettel: szöveget olvas, és képet szemlél. Másrészt pedig szellemi erőfeszítést tesz, hogy a szöveg és a kép közötti összefüggést megragadja. Az illusztrációnak a művön belül elfoglalt, a vizsgált esetekben a tulajdonképpeni értekezést megelőző pozíciója,⁶

⁶ Az 1580-as prágai kiadásban a vizsgált metszet a *Vorrede* és az értekezés (*Der Jungfrauen Ehenkränzelein*) között, a tizenkettedik lap rectóján található. Az 1590-es, szintén prágai kiadásban a tizenegyedik lap versóján találjuk a metszetet, amelyet azután még egy, a koszorú, illetve az azt alkotó virágok erkölcsi jelentőségét és üdvösség szempontjából tekintett hasznosságát taglaló vers is követi, és csak azután olvashatjuk az értekezést. Pécsi Lukácsnál

valamint a női alak, a koszorúzás mint művelet és az erkölcsi fogalmakat tartalmazó, kétrészes verszet együttesen lehetővé teszi, hogy az illusztráció egészét emblémaként azonosítsuk, és értelmezését ekképpen kísérjük meg:⁷ az *inscriptio* elméleti igazságára hivatkozik a *subscriptio* konkrét leírása, amely leírást a *pictura* jeleníti meg: a központi nőalak az ölében heverő növényekből koszorút fon, és eközben kipillant a képből. Ekkor még nem tudhatjuk, hogy az egyes növények egyes erényeket jelképeznek, melyek összessége, „koszorúba” fonása ékesíti a keresztény leányt. A nőalak kezében egyelőre félkész állapotban lévő koszorú az üdvösség soha nem hervadó koszorújának evilági leképeződése, az ideális, eszményi tökéletesség jelének földi mása. Az ideák és a földi lét összekapcsolódását a mindhárom képen megfigyelhető, két kompozíciós elem is bizonyítja: a fenti, tökéletes és a lenti, készülőben lévő koszorú függőlegesen párhuzamos vonalakal összeköthető, amely párhuzam egyúttal az egyetlen szimmetrikus elem az

pedig a címlap versóján áll a metszet. „Így például a címlap verzóján, amelynek előképe jól felismerhetően a német-cseh kiadások metszete.” KÖSZEGHY, UTASI, 1. j. i. m., 15. „A többi, Martinitől átvett metszettel ellentétben ezt a forrásműben lévőhöz képest máshol is helyezte el. Martininél a kép az előszó után – tehát a főszöveget megelőzően – található, míg Pécsinél a címlap után ez az első, amit megpillanthatunk, s a képet Pécsi előszava követi. Ez utalhat arra, hogy a Koszorúban található kép szorosabban kötődik a szerző-fordítóhoz, mint Martini esetében, ahol sokkal inkább a könyv mondanivalójának bemutatása a kép célja.” PÁLOS, 2. j. i. m., 62.

⁷ „Embleme bestehen aus einem Zusammenspiel von graphischen Elementen und Textbestandteilen, die sich gegenseitig erläutern und zu neuen Bedeutungsebenen verschmelzen. [...] Die Bestandteile *Motto*, *Pictura* und *Subscriptio* treten in ein variables Interaktionsgefüge von Darstellung und Deutung, von Verschlüsselung und Auslegung. Häufig, allerdings nicht immer, stehen *Motto* und *Pictura* in einem Spannungsverhältnis, das erst in der *Subscriptio* zu einer Auflösung kommt. Im Rahmen einer 'emblematischen Trias' wird in diesen Fällen das Thema in rätselhaft verborgener Form im *Motto* angedeutet, der bildliche Teil, die *Pictura*, erfüllt objekt-darstellende, manchmal auch partiell-deutende Funktionen, während der untere Textbestandteil, die *Subscriptio*, die Funktion des Auslegens übernimmt.” Gilbert HESS, *Text und Bild in der frühen Neuzeit: Die Emblemik = Bilder (Ein neues Leitmedium)*, Hrsg. Torsten HOFFMANN, Gabriele RIPP, Göttingen, Wallstein, 2006, 172. „Die *inscriptio* (Titel, Lemma, *Motto*) hat die Gestalt eines knappen lateinischen, griechischen oder volksprachlichen Sinnspruchs; sie ist eine sentenzhafte Moral, Lebensregel oder Handlungsanweisung, die eine ethische Wahrheit ausdrückt. Von der *inscriptio* abhängig sind die *pictura*, ein zumeist eine allegorische Deutung verlangendes Bild, sowie die *subscriptio*, das Epigramm, das häufig als Bildbeschreibung (*Ekiphrasis*) gestaltet ist, also ‚malende Worte‘ beinhaltet, die zum Entwurf einer *pictura* dienen.” Wolfgang NEUBER, *„Sinn-Bilder“: Emblemik in der Frühen Neuzeit = Handbuch Literatur & Visuelle Kultur*, Hrsg. Claudia BENTHIEU, Brigitte WEINGART, Berlin–Boston, De Gruyter, 2014, 342.

egész képen. A mitológiai eredetű,⁸ a megbecsülés és elismerés jeleként elnyerhető babérkoszorúk a késő ókortól kezdődően kibontakozó kereszténységben⁹ az erényesség szentírásai alapú¹⁰ jelvévé vált. Az e téren helyes, sőt, erényes viselkedés jutalmául elnyert babérkoszorú így az Istentől érkező elismerésnek, az erényes élet jutalmának elvont kifejeződésévé vált. A vizsgált képeken a két angyal babérkoszorút tart ugyan, ám a nőalak nem ezt a koszorút igyekszik lemásolni, hanem egy, talán fából kialakított karikára virágos növényekből álló másik koszorút készít, pontosabban: köt. A két koszorú között azonban lényegi különbség áll fenn: a megbecsülést, elismerést és győzelmet hirdető babérlevelek helyett különféle virágos növények képezik, mely virágos növények azután az értekezésben rendre fölbukkannak, mint egyes jellemvonások botanikai megfelelői.

⁸ „arbor eris certe», dixit, »mea! semper habebunt / te coma, te citharae, te nostrae, laure, pharetrae. / tu ducibus Latii aderis, cum laeta triumphum / vox canet et visent longas Capitolia pompas. / postibus Augustis eadem fidissima custos / ante fores stabis mediamque tuebere quercum, / utque meum intonsis caput est iuvenale capillis, / tu quoque perpetuos semper gere frondis honores.« / finierat Paean: factis modo laurea ramis / adnuit utque caput visa est agitasse cacumen.” Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, ed. William S. ANDERSON, Berlin–Boston, Teubner, 1998, I, 558–567.

⁹ A számtalan példa közül csak néhány álljon itt az egyházatyák munkásságából: „Neque enim idoneus potest esse miles ad bellum qui non exercitatus prius in campo fuerit, aut qui agonisticam coronam quaerit adipisci in stadio coronabitur, nisi usum et peritiam virium ante meditetur.” CYPRIANUS Carthaginensis, *Epistola de exhortatione martyrii*, PL 4, 653A. „Ergo quando vides viduam dispendiis aliquibus laborare, aut filiorum incommoditate: vel morte justum, vel injuriis affici; nolí ex istius saeculi incommodis merita ejus pensare, aut mirari quod derelictus a Domino sit. Hic quidem luctamur, sed alibi coronamur.” AMBROSIIUS Mediolanensis, *Exhortatio virginitatis*, PL 16,362C–D. „In divinis autem Scripturis assidue invenimus promitti nobis coronam, si vicerimus.” AUGUSTINUS Hipponensis, *De agone christiano*, PL 40, 290–291. „Vide quibus nos Apostolus exemplis ad coronam promissae immortalitatis invitat.” PETRUS Chrysologus, *Sermo CXIX: De vero cursu pro corona*, PL 52,525c.

¹⁰ „A versenyzők valamennyien megtartóztató életet élnek, minden tekintetben. Ők hervadó koszorúért, mi pedig hervadhatatlanért.” 1 Kor 9,25. „Ha majd megjelenik a legfőbb pásztor, elnyeritek a dicsőség hervadhatatlan koszorúját.” 1 Pét 5,4. „Készen vár az igazság győzelmi koszorúja, amelyet azon a napon megad nekem az Úr, az igazságos bíró, de nemcsak nekem, hanem mindenkinek, aki örömmel várja eljövételét.” 2 Tim 4,8. „De annyit azért már látunk, hogy Jézus, aki kevéssel lett kisebb az angyaloknál, a halál eszenvedéséért a dicsőség és nagyság koszorúját nyerte el, hiszen Isten irgalmából mindnyájunkért megízlelte a halált.” Zsid 2,9. „Légy hú mindhalálíg, és neked adom az élet koszorúját.” Jel 2,10d. „A trón körül huszonnégy szék, a székeken huszonnégy vén ült, fehér ruhába öltözve, a fejükön aranykoszorú.” Jel 4,4.

3. A szöveges üzenet és eltérései

Mindkét vizsgált német változat ugyanazon négysoros páros rímű verset adja meg, melynek két-két sora a metszet fölött és alatt áll:

Zucht / Ehr und Tugend /
Ziert wol die Jugend.¹¹

alább pedig:

Davon will ich mein Kränzlein winden /
Hierinn die schönen Blümlein finden.

azaz, nyersfordításban:

Nevel(tet)és / becsület és erény /
díszíti igencsak az ifjúságot.

illetve:

Ebből akarom koszorúcskámat kötni, /
benne a szép virágocskákat találni.

Ha ehhez a megközelítőleg pontosnak nevezhető fordításhoz hasonlítjuk a Pécsi Lukács által készített, 1590-ben megjelent magyar nyelvű változatot, a következőt olvashatjuk:

Tisztesség, io erhoelch, es emberseg,
Az iffiusagnal kedues ekesseg.

alább pedig:

Ezekboel keszdem koszoromat koetni,
Szep viragit elmemmel szedegetni.

¹¹ Ez a két sor közmondásként maradt fenn: „Zucht, Ehr’ und Tugend ziert wol die Jugend; je länger man sie trägt, je besser sie eim ansteht.” *Deutsches Sprichwörterlexikon*, V, Hrsg. Karl Friedrich Wilhelm WANDER, Leipzig, Brockhaus, 1880, 612. A német közmondás első része a következő latin mondásnak felel meg: „Integritas morum juvenem facit esse decorum.” *Latinum chaos de, ex, et pro omni, seu compendiolum pro usu quotidiano*, Hrsg. Andreas SUTOR, Augsburg, Gruber, 1716, 723.

Az első, általános igazságot tartalmazó sorpárt a második, immár konkrét teendőt megfogalmazó sorpárral a második sorpár élén álló névmás köti össze. Még ha eltekintünk is a jelentésmező századokon átívelő változásaitól, akkor is világosan láthatjuk, mely pontokon változott és bővült az eredeti szöveg, aminek közvetetten az is a következménye, hogy a magyar rímek kevésbé pontosak lettek. Már az első sor is kissé más: a *Zucht* – akár – a *tartáson* keresztül jelenthet *tiszteletet* is, ám ha pusztán a szó használatára keresünk példákat, akkor nevelési szakmunkákat találunk.¹² Az *Ehr(e)* szó becsületet, megbecsülést és dicsőséget egyaránt jelent – ebben az esetben az erényesség kiváltotta közösségi elismerésre utalhat. Különösen valószínű ez a lehetőség, ha a hamarosan alászálló babérkoszorú hagyományos német nevére gondolunk: *Ehrenkranz*. A harmadik, régiesen írott kulcsszó (*Tugend*) körül nincsen bizonytalanság: *erényt* jelent.

Mindehhez képest az első sor magyarul lényeges értelmi hangsúlyeltolódást tükröz: a *Zucht* és a *tisztelet* közötti hasonlatosság pusztán a nehezen körülhatárolható jelentésmezőben áll fönn. Ha viszont eltekintünk a szavak sorrendjétől, a *tisztelet* mögött fölfedezhető az *Ehr(e)* mint becsület. A másik két kulcsszó azonban továbbra is újdonságként hat, és ha követjük az első és a második szó sorrendjének megfordításának lehetőségét, akkor a *jó erkölcs* a *Zucht* megfelelője lehet, a *Tugend* pedig *emberség*ként került át a magyar változatba.

A versnek a kép alatt olvasható sorpárja kevesebb változtatást szenvedett el. Négy apróságon kívül¹³ új elem a magyar szövegben az eszközhatározóként álló *elmém*, melynek a német eredetiben nincsen megfelelője. A szóválasztást tudatosnak föltételezhetjük: használata elmebeli, értelmi, gondolkodásbeli, intellektu-

¹² Néhány könyvtári internetes keresés a következő példákat adja: Johannes PONTANUS, *Jungfran Zucht*, [s. l., s. n.], 1547; Veit DIETRICH, *Von der Kinder zucht, auß dem Evangelio Luce 2. Lehr und Vermanung*, Nürnberg, vom Berg, 1566; PHILIPP I. von Hessen, *Ordnung von Gots gnaden [...] inn etlichen notwendigen, zu erhaltung christlicher Zucht vnd Erbarkeyt, auch guter Pollicei, dienlichen Puncten und articuln*, Marburg, [s. n.], 1543; Leonhard CULMANN, *Kynder zucht Höfliche sitten*, Wien, Singriener, 1530, és kissé később: Michael SAXO, *Zuchtspiegel Aller Christlichen jungen Gesellen vnd Jungfrauen*, Leipzig, Nerlichs, 1602.

¹³ will – kezdem; Kränzlein – koszoro; Blümlein – virágít; finden – szedegetni;

ális feladattá teszi az erények gyakorlását, ami közvetlen következménye a jó mellett hozott döntésnek,¹⁴ azaz az *optio fundamentalis*nak.¹⁵ A második sorpárt megnyitó összekötő névmások (*Davon / Ezzekeboel*) az első sorpárban szereplő tulajdonságokat jelölik meg egyfajta alapanyagként, amelyek majdan a koszorú legfontosabb összetevőivé válnak.

4. A három ábrázolás egyenkénti bemutatása

Az 1580-ban, Prágában megjelent Lucas Martini-mű első kiadásában található metszetet a következőképpen írhatjuk le részletesen. (Lásd: A Mellékletben az 1. képet.) Mivel a további ábrázolások ehhez viszonyulnak, szükségesnek tűnik a fokozott aprólékosság, hiszen a legkisebb részlet itteni jelenléte máris hangsúlyt kap, ha valamelyik későbbi változaton már nem található majd meg.

A kép középpontjában egytetszetős ruhában ülő, rendezett hajú, fejfedő nélküli, tehát föltételezhetően hajadon, fiatal nő koszorúkötéssel foglalatoskodik. Az ábrázolt pillanatban éppen egy szálát húzott át a koszorú keretén, kezét és csuklóját a mozdulat felső holtpontján, kecsesen tartja. A kézmozdulat kecsesége párhuzamban áll a fejtartás kecsességével: az összezárt lábakkal, egyenes háttal üléssel együtt mindkettő a rendezett nőiességet közvetíti. A környezete ehhez képest kissé rendetlen. Tőle jobbra egy abrosszal leterített asztalon valamilyen, pontosan nem kivehető, kibontott szájú zsákféle, illetve egy könyv hever,

¹⁴ „Hagyd el a rosszat és tedd a jót, akkor megmaradsz mindörökre.” Zsolt 37,27. „Amikor a pogány törvény híján a természet szavára jár el a törvény szerint, törvény híján saját magának a törvénye. Ezzel igazolja, hogy a törvénytiszta cselekedet a szívébe van írva. Erről lelkiismerete tanúskodik és önitétele, amely hol vádolja, hol menti majd azon a napon, amelyen evangéliumom szerint Isten Jézus Krisztus által ítélkezik az emberek rejtett dolgai fölött.” Róm 2,14 – d 17.

¹⁵ „Spezieller Akt personal-freiheitlicher Selbstbestimmung, durch den der Mensch über sich selbst als Ganzer verfügt (*optio fundamentalis*); in der Regel Ergebnis eines subjektiven Prozesses, dessen Anstoß nicht ausschließlich eigenem Willen entspringt, sondern der Reflexion eigenen geschichtlichen Geworfenseins gnadenhaft entfließt. [...] Beeinflusst durch Vorarbeiten Jacques Maritains und Joseph Maréchals versteht vor allem Karl Rahner Option als Äußerung personaler Grundfreiheit, die die Person entweder auf das Gute oder auf das Böse ausrichtet, ohne eine dritte Möglichkeit zuzulassen. Obwohl von Einzelhandlungen der Wahlfreiheit nicht unabhängig, bestimmt letztlich doch die Option die sittliche Verfassung des Menschen.” *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII., Hrsg. Michael BUCHBERGER, Walter KASPER, Freiburg–Wien, Herder, 1998, 1077; 1078.

azaz a koszorúkötéshez szükséges anyagi-tárgyi, illetve eszmei-szellemi alapanyag. További lehetőség, hogy a könyv maga a mű,¹⁶ amelyet a kezünkben tartunk, így a *Kränzlein* máris négy alakban jelenik meg. A kezünkben tartott nyomtatott változatban, az asztalon heverő képmásában, az angyalok tartotta eszményi, illetve a nő kezében látható félkész formában.

A nő balján egy körülbelül tízéves, a nőhöz hasonlóan rendezett ruhájú, koronába és két copfba fonott hajú, bal oldalán erszényfelét viselő kislány széthajtott kendőt mutat, és mozdulatára választ vár, ám mivel a nő éppen kitekint a képből, nem kapja meg. A kislány mellett egy, gyermekeknek méretezett széken apró bölcső áll, minden bizonnyal a kislány játékszere. Így máris három generációt láthatunk, még attól függetlenül is, hogy a nő esetleg mégiscsak a kislány édesanyja, illetve, hogy a bölcső játékszer, vagy valódi gyermekbútor. Az asztalon félig kibontott zsák hever, talán a koszorú megkötéséhez használt textilekkel színórokka, a nő előtt a kert egy része látszik, benne még lábon álló virágokkal. A munka azonban szemlátomást folyik: az asztal szélén, a nő ölében és a földön virágszárak és -szirmok hevernek.

Mindezen alakok és részletek a képnek nagyjából az alsó felét töltik ki, ám a perspektíva szempontjából a kompozíció három részre oszlik. A középső terület ugyanis az asztal, a nő és a kislány mögött található, ahol rendezett, sétányokkal, dísznövényekkel, szökőkúttal és pázsittal kialakított, francia stílusú kert terül el, amelyben három emberi alak látható. Mindenesetre a kert szépségét eleven lények élvezik; a természet az emberi értelem irányította rendezés nyomán nem holtta, hanem éppen az ember által áttekinthetővé és biztonságosan élvezhetővé vált. A perspektivikus hatást a szökőkút kissé megzavarja, hiszen túl nagynek tűnik ahhoz, hogy a kert szintjén, azaz lent legyen. Ha alaposabban megvizsgáljuk a képet, láthatjuk, hogy az asztal a nő mellett folytatódik, a szökőkút pedig nem is a kertben, hanem a két asztalrész közé látszik becsúfolva lenni. Éppen a kompozícióban elfoglalt furcsa helyzete indíthat arra, hogy esetleg szimbolikus jelentést tulajdonítsunk neki. A szökőkút ugyanis a *János evangéliumban* olvasható „örök életre szökellő vízforrást” idézi föl, így az egyetlen elem a képen, mely a keresztény gondolatkincsre látszik utalni – ha az angyalkáktól most eltekintünk.¹⁷

¹⁶ „[...] Martininél egy asztal áll, rajta egy zsákkal, és mellette nyitott könyv — talán épp az elkészült *Ehrenkränzlein*, hogy útmutatást nyújtson a koszorúkötéshez és az erkölcsökről való elmélkedéshez.” PÁLÓS, 2. j. i. m., 60.

¹⁷ „De aki abból a vízből iszik, amelyet én adok, az nem szomjazik meg soha többé, mert a víz, amelyet én adok, örök életre szökellő vízforrás lesz benne.” Jn 4,14.

Különösen figyelemreméltó, hogy a szökőkút ábrázolása nem teljes, nagyjából egyharmada nem is fér el a képen, illetve nyilvánvalóan nem áll központi helyen. Helyette a nőalak vonja magára a figyelmünket, aki saját igyekezetéből igyekszik (erény)koszorút fonni, és ezzel a tökéletességre törekedni. Ebben az isteni kegyelem talán segíti, de mintegy mellékesen, amely ábrázolás éppen az emberi igyekezet komoly szerepét hangsúlyozva a katolikus fölfogásnak felel meg.¹⁸

Ha visszatérünk a kép előterének vizsgálatához, a perspektíva különös volta továbbra is elgondolkodtató: mintha a koszorúfonásban résztvevők, illetve a szükséges tárgyak valamiféle emelvényen állnának. Ha pedig ez valóban így van – márpedig az arányok változása erre enged következtetni –, akkor a kézimunka aligha egy valóságos kert szélén folyik, hanem inkább valamiféle elvont térben, ahol a kert ábrázolása pusztán háttérül, egyben pedig programmatikus üzenetként szolgálhat. Ha csak az eddig megvizsgált részleteket tekintjük, láthatjuk, hogy az ábrázolt személyeket és dolgokat a rendtelenség és a rend eszméje köti össze. A virágos növényrészekből készülő koszorú éppúgy a rendezett természet egyik formája, mint a háttérben fekvő kert, amely maga éppen az ember uralma alá hajtott természet *par excellence* megvalósulása. A koszorúfonás így a kert kiala-

¹⁸ „Hac igitur ratione iustificatis hominibus, sive acceptam gratiam perpetuo conservaverint, sive amissam recuperaverint, proponenda sunt Apostoli verba: Abundate in omni opere bono, 'scientes, quod labor vester non est inanis in Domino' (1Cor 15,58); 'non enim iniustus est Deus, ut obliviscatur operis vestri et dilectionis, quam ostenditis in nomine ipsius' (Hebr 6, 10), et: 'Nolite amittere confidentiam vestram, quae magnam habet remunerationem' (Hebr 10,35). Atque ideo bene operantibus 'usque in finem' (Mt 10,22) et in Deo sperantibus proponenda est vita aeterna, et tamquam gratia filiis Dei per Christum Iesum misericorditer promissa, et 'tamquam merces' ex ipsius Dei promissione bonis ipsorum operibus et meritis fideliter reddenda (Can. 26 et 32). Haec est enim illa corona iustitiae, quam post suum certamen et cursum repositam sibi esse aiebat Apostolus, a iusto iudice sibi reddendam, non solum autem sibi, sed et omnibus qui diligunt adventum eius (2Tim 4,7).” DH 1545; valamint: „Neque vero illud omittendum est, quod, licet bonis operibus in sacris Litteris usque adeo tribuatur, ut etiam qui uni ex minimis suis potum aquae frigidae dederit, promittat Christus, eum non esse sua mercede cariturum (Mt 10,42), et Apostolus testetur, id quod in praesenti est momentaneum et leve tribulationis nostrae, supra modum in sublimitate aeternum gloriae pondus operari in nobis (2 Cor 4,17): absit tamen, ut christianus homo in se ipso vel confidat vel gloriatur et non in Domino (cf. 1 Cor 1,31; 2 Cor 10,17), cuius tanta est erga omnes homines bonitas, ut eorum velit esse merita (can. 32), quae sunt ipsius dona.” DH 1548 = *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Hrsg. Heinrich DENZINGER, Freiburg, Herder, 2015, 479, 480.

kításának, azaz a vad természet megszelídítésének szimbóluma, az ábrázolás egésze pedig az emberi értelem meghatározta rend szimbolikus megjelenítése, egyben pedig a viselkedés rendjét célzó értekezés emblémája.

A perspektíva azonban még tovább is vezet szemlélő tekintetünket. A kertet szabályosan összeszerkesztett palánkkerítés zárja le, egyben pedig különíti el a külvilágtól, ahová egyetlen, kétszárnyú, talán túlzásként timpanonnal díszített kapu vezet ki. A kerítésen épphogy belül, egymás mellett álló két jegenyeszervű fa vizsgálatakor tűnhet föl, hogy a kép távlatában magasodó két, pontosabban három dombocska talán nem is véletlenül különbözik egymástól. Míg a jobb oldalinak a legnehezebben megközelíthető, azaz legmagasabb pontján már egy takaros építmény áll, s hozzá – talán éppen a kert kijáratától – út is vezet, a bal oldali még érintetlennek, sőt, talán sziklásnak is látszik. A dombocska azonban talán mégsem föltáratlan terület, hiszen a tövében, a jegenyéktől jobbra kicsiny házikó áll. A távolban kibontakozó tájkép tehát alighanem illeszkedik az illusztráció, illetve a mű egészének szerzői programjába: a vad természetből a rendezett természetbe, a rendtelenségből a rendezettségbe vezető útmutatásba, mely kétfajta természetet a szemlélő számára vizuálisan éppen a fák kötik össze. Önmagában a távlatosság nem pusztán dekorációs háttér, hanem a külvilághoz fűződő viszony világos kifejeződése: a virágszedésen és koszorúkötésen, a rendezett kerten és szabályos palánkkerítésen túl is van élet: már meghódított, azaz rendezett és még meghódítatlan, azaz rendezetlen terület.

* * *

Grafikáját tekintve az 1590. évi második kiadás változatlan, még az apró részletek is megegyeznek az első kiadás metszetén láthatóakkal. (Lásd: A Mellékletben a 2. képet.) Ez arra enged következtetni, hogy talán maga a tulajdonos gazdagította saját színezésével, amely így számottevő vizuális többletet: színeket és a fényárnyék ellentétének lehetőségét nyújtja. A fenti részletezést röviden megismételve tehát: a nő felsőruhája és keszkenője lila, köténye (Schürze) fehér, szoknyája, illetve a tőle jobbra álló asztal abrosza bordó – és teljesen véletlenszerűen megkapja ezt a színt néhány virág is. A kislány ruhája és keszkenője egyaránt sötét narancssárga, és ugyanilyenek a kerti alakok, sőt, a palánkkerítés rézsütös síkja is. Az angyalszárnyak, a szökőkút és az előtérben húzódó virágoskert sötét okkersárga – és ugyanilyen a nőalak alsószoknyájának kikandikáló szegélye is. A

kert teljes egészében színezetlen: sem a sétautak, sem az ágyások nem színesek, sőt, az immár beépítettnek és ezzel műveltnek föltételezhető jobb oldali domb sem, így valamiféle összefüggés látszik a két terület között fönnállni. Új színt jelent a színezetlen dombbal szemben a bal oldali és középső domb kékje, illetve az annál kissé világosabb kék ég, az angyalok fölött. Végül pedig fölbukkan még egy szín, a barna, amelynek valójában nem színező, hanem árnyaló funkciója van, hiszen az árnyék ábrázolását segíti: ezt láthatjuk a nőalak jobb arcfelén és a jobb alkarjának bal oldalán, a nőalak és a kislány között, továbbá az asztal mellett-alatt, végül pedig az angyalokon: egyszer a hátul lógó, bal lábon, egyszer pedig a teljes, balra eső testfelén.

Hiába gazdagítja mindösszesen nyolc szín a fekete-fehér metszetet, a kép nem nyer lényegesen bővebb, illetve új értelmet. Ellenkezőleg, a technikailag nyilván nehezen kivitelezhető pontos színezés el is homályosít részleteket: a kislány keszkenője elvész a narancssárga kulimászbán, a színek pedig általában is túlzottan magukra vonják a befogadói figyelmet, így a kompozíciónak az 1580-as kiadás példáján bemutatott végiggondoltsága kevésbé érvényesül.

* * *

Mindmostanáig azért vizsgáltuk ilyen hosszasan a fekete-fehér, illetve a színezett ábrázolást, hogy minél szilárdabb viszonyítási alapot képezzünk a Pécsi Lukács 1591-ben megjelentetett kiadásában látható, ismét csak színezés nélküli képhez, amely ugyan első pillantásra a korábbiak egy, némileg egyszerűsített, más téren egyúttal kissé gazdagított változata, ám ha alaposabban szemügyre vesszük, kiderül, hogy igencsak más üzenetet közvetít, mint az előzőek. (Lásd: A Mellékletben a 3. képet.)

Az ábrázolás kötetbeni elhelyezése figyelemreméltó: a rákövetkező három lapon, illetve az azutáni lap rektóján Pécsi Lukács szól a gyermeknevelés fontosságáról („Az keresztyén házas embereknek...”). Ebben – személyes érintettségét

is megemlítve¹⁹ – a nevelés kiegyensúlyozott mivoltának szükségességét hangsúlyozza.²⁰ Ennek fényében válik sokatmondóvá a két gyermeki alak arckifejezésének értelmezése.

A korábbi metszetekhez képesti különbségek annyira látványosak, hogy a hasonlóságok csak később jutnak érvényre. A kép főszereplője ugyanis egy inkább babaarcú alak, akinek az eddigiektől eltérően neve is van (Martha), csakúgy, mint a mellette álló két gyermeknek: az egyik kezén madárkát szemlélő, a másik kezében virágcsokrot tartó és ezzel a koszorúkötésben segídezni látszó nagyobacsának (Emre) és a játékvacskázó kisebbiknek (Lachko). Még egy név szökik a szemünkbe: az angyalok tartotta koszorúban Peechi nevét olvashatjuk. Az ábrázolás így nevet, azaz térhez és időhöz kötöttséget nyer, még ha semmiféle további hely- és időmegjelölés nem szerepel is a képen.²¹

¹⁹ „[...] egy kisedd hat esztendőös leanzo, kit veletek öszve Isten eltessen, az ű szent nevenek tisztessgere, okot ada ez intesre, kit még olyan artatlansagban, hajlandot latek, ez vilagi kilső cziffrára, ki senkinek tanetassabol koszorot kött vala 1. Julii 1590.” Pécsi, id. mű, A3v-A4r.

²⁰ „Azert akarta Szent Pal, hogy bizonyos modot, es közep utat talallyanak, az szülek gyermekeknek föl nevelessebe, ugy hogy se igen kemények, se lassuk ne legyenek, [...]” Pécsi, id. mű, A3r.

²¹ A szakirodalom véleménye egybehangzónak mondható a tekintetben, hogy a metszeten ábrázolt alakokat Pécsi feleségével és két fiával azonosítják. „Valószínűleg Pécsi családját ábrázolja; ez esetben feleségét vagy leányát Mártának hívták, két fiát pedig Imrének és Lászlónak.” KŐSZE GHY, UTASI, 1. j. i. m., 15. „Ha azonban világi emberként tekintünk rá, a kép mindjárt más megvilágításba kerülhet. Iványi Béla és Gárdonyi Albert 1927-es művükben amellet foglalnak állást, hogy Pécsi család os ember volt, s szerintük a képen Pécsi családjának portréjával van dolgunk: Martha a felesége vagy a lánya lehetett, Lachko és Emre pedig a fiai. Utasi Csilla és Kőszeghy Péter is ezen a véleményen vannak. Bár erre vonatkozóan egyelőre nem ismerünk konkrétabb forrást, számomra is ez utóbbi vélemény látszik elfogadhatónak.” PÁLOS, 1. j. i. m., 60. „Érdekesen alakult át a címlap verzőj át díszítő illusztráció, amely a prágai kötetben szelíd dombvidék előtt elterülő, reneszánsz szökőkúttal ékesített kertben koszorút kötő fiatal nőt, s bájos kisleányt ábrázol. A Pécsi-kötet illusztrátora a tájhátteret elhagyta, s a lényegesen leegyszerűsített kertben feltehetően Pécsi Lukács családját – a feliratok szerint 'Martha' asszonyt, a fűzfalovon lovagló 'Lachkót' és a madarat s virágot tartó 'Imrét' – mutatta be. A prágai illusztráció könnyedén lebegő, koszorút tartó angyalainak helyét felhőn álló, kissé merev és zömök angyalkák foglalták el, a koszorú közepére pedig a Peechi név került. A nagyszombati fametszet is vonzó és tetszetős illusztráció, kompozícióját és távlati megoldását tekintve azonban mintaképénél kezdetlegesebb.” V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszjei, 1473–1600*, Budapest, Balassi-OSZK, 2004, 114. A kép értelmezésének szempontjából irrelevánsnak tartom, vajon az emberalakok köthetők-e az értekezős szerkesztőjéhez, vagy fordítójához. Véleményem szerint ugyanis érdektelen, hogy a szereplők az elvont erény, vagy a családi idill ábrázolására kaptak helyet. Amint elemzésemben kísérletet teszek rá, a metszetek ennél összetettebb

A perspektíva teljesen eltűnt: sem emelvényt az előtérben, sem kertet hátrébb nem látunk, továbbá semmiféle kilátás nem nyílik a távolba. A két-háromféle növényvel szabályosan beültetett kert nagyjából szimmetrikusan veszi körül a szereplőket. A játéklovacskán túl más effélet nem látunk, így bölcsőt sem, továbbá egyik gyermek sem tűnik a főalak valamiféle megfelelőjének. Egyetlen mozdulatpárhuzamot mégis fölfedezhetünk: a koszorúkötés során, az új szál áthúzásának – ezúttal kissé kevésbé – kecses mozdulata még egyszer fölbukkan: Emre nagyon hasonlóan tartja jobb kezét, ám nem két ujjá között tart egy szálát, hanem a mutatóujján madárka ül.

A főalakon is fölfedezhetünk több újdonságot, még ha nem könnyen kivehető is: nem hajadonfőtt, hanem gyermeki kora ellenére koszorúval ékesítetten ül, ruhájának szegélye a korábbinál kissé szélesebb, inge hosszú ujjú, spanyolgal-lérja kissé nagyobb, ami fizikailag indokolhatja alakja egészének másféle tartását. Míg a német változatok nőalakja bizonyos alázatossággal pillantott föl, ez a ba-barcú szépség büszkén pillant a szemlélőjére, ami akár az immár elnyert koszorú kiváltotta büszkeség is lehet. Ha pedig így van, szerepfölfogása, illetve annak értelmezési lehetősége is gyökeresen megváltozik. Immár nem magának köt és fon, hanem másnak – hiszen a két gyermek, alig észrevehetően, de mégis egyértelműen elnyerte már a koszorút. Így az eddigiekhez képest hárommal több koszorú szerepel a képen, az egyik pedig kifejezetten egyvalakinek van címezve: az értekezés fordítójának. Ezzel a koszorú jelentése egyrészt visszanyer valamennyit antik hagyományából, amennyiben az kiváló költői – ezúttal: fordítói – teljesítményért jár, másrészt kétértelművé is válik, hiszen a vers értelmében a koszorú erényekből áll majd össze, Peechi pedig egyrészt máris elnyerni látszik, másrészt valamennyi alakot máris koszorú díszít, vagyis példaképpül állhatnak az értekezés befogadói számára. Így a főalak immár nem egyike az erényekre törekvő leányoknak, hanem őket megelőző eminens, illetve akár tanítónő. Koszorúkötésének elemei immár nem *Zucht*, *Ehr'* és *Tugent*, hanem *tisztesség*, *io erboelch* és *emberseg*.

értelmet látszanak hordozni. V. Ecsedy Judit és Pálos Mónika rá is mutattak az ábrázolás lényeges egyszerűsödésére, ám a változások értelmezésével nem szolgáltak. Pálos is csak annyiban tesz erre utalást, amennyiben az a saját bevallása szerint is igen gyengén alátámasztott családi ábrázolás-elméletet szolgálja: „Martini metszetén tehát egyrészt nagyobb a hangsúly az épített környezeten, a gondosan megszerkesztett kerten, s a középpontban valóban egy fiatal nőt és egy leányt láthatunk, akiknek okulására a könyv rendeltetett. Pécsinél nagyobb a hangsúly a családi értékeken, s azt láthatjuk, hogy a nők erényre nevelésének két célja, hogy a házasságkötésig megőrizzék tisztaságukat, házasságkötésük után pedig fiúgyermeküknek nevelését ellássák.” PÁLOS, 1. j. i. m., 61.

Az alakok jellemének további megértésében segítségünkre lehet az arckifejezések vizsgálata. Amennyire a műfaj és az alkotó technikai tudása megengedte, a szereplők más és más arckifejezéseket nyertek. A nyugodt, nyílt, kissé büszke tekintetű Martháról már esett szó, Emre tekintete mintha derűs is lenne, ám Lachko jobb szemének sarkából mintha könny csordulna alá, illetve szájának széle is mintha szomorúságtól görbülne le. Éppen a gyermekek arckifejezésében föllelhető eltérések mutatnak rá a madárka jelentőségére. Amint a Martini-képeken a gyermekszéken álló (játék)bölcső, úgy itt a madár jeleníti meg azt a rejtélyes szereplőt, aki nem oly módon van jelen a képen, mint a többiek. Mivel mindekelőtt a metszet műfaja zárja ki, illetve mivel semmilyen jel nem utal arra, hogy a Szentlélek megjelenése lenne, a madarat egyszerű és közismert lélekjelképként értelmezhetjük – kérdés mármost, kinek a lelkét tartja Emre a kezében. Ha a madárkára tekintene, Lachko játéklovacskájának párjaként lenne értelmezhető, ám Emre egyértelműen és bizonyos büszkeséggel mellette néz el, Lachkóra. Így Emre derűje Lachko könnyes szemének ellentétének tűnik: Emre kézben tartja a lelkét, vagyis önuralmat gyakorol, tartása (*Zucht*) van, míg Lachko – ismeretlen okból bár és nyilván a kora folytán, de mégis – szabad utat enged elkeseredésének.

Lachko ábrázolása mindenesetre kizorította az abrosszal borított asztalt és a kibontott zsákot; a koszorúhoz szükséges hozzávalók – mégpedig kizárólag növények – csak a nőalak kötényén láthatók. Kizorította továbbá a szökőkutat is, ám kérdés, hogy a katolikus Pécsi valóban nem ismerte föl a szökőkút szimbolikus jelentését, esetleg – talán éppen a zsúfoltság miatt – nem tartotta a képbe illőnek, vagy pedig egyszerűen a gyermek ábrázolását fontosabbnak ítélte.

Éppen ezen kompozíciós döntés gyökerét kutatva kísérlelhetjük meg azt az alapvető különbséget értelmezni, mely az összetevők átcsoportosítása és egyszerűsítése nyomán keletkezett. A magyar kiadásban látható illusztráció ugyanis lényegileg más világgépet közvetít, mint a német minta. A különbség pedig éppen a jelentősen leegyszerűsített térábrázolásban rejlik. Míg a német változatban a bemutatott – akár jelképes –, rendezettség, a virágokból koszorú fonására irányuló tevékenység az előtérben zajlik, továbbá a természet szélesebb értelmű rendezettségét a kert jeleníti meg, végül pedig a palánkkerítésen túl a még csak részben meghódított és az ember kezenyomát viselő természet húzódik, a magyar illusztráción az első és a második szint egybeolvad. A kert pusztán szimmet-

rikusan elrendezett, dekoratív, szinte absztrakt környezetté egyszerűsödik, melynek egyetlen, a korábbihoz képest máshol elhelyezkedő, kissé egyszerűbb, nyitott kapuja valójában nem vezet sehová. Eltűnt a két jegenye, és nincsen kívülág sem: sem sziklás-erdős, sem kicsiny templommal ékesített dombocska. Így az angyalok immár nem a fákra és a dombra támaszkodnak lebegve, hanem puha felhőt kaptak, sőt az eddig csak a jobboldalit díszítő szalag valóságos vállszalaggá szélesedett. Maguk is kissé nőttek, így talán kevésbé tűnik föl a természeti távlat hiánya: az, hogy a palánkkal kerített békés, a koszorúfonást nyugalmasan biztosító kerten túl nincsen más. Pedig nem a gyermekkorú koszorúfonó alak, nem a nevesített új szereplők, talán nem is az eddig egyetlen keresztény szimbólumként azonosítható szökőkút hiánya a legfontosabb változás, hanem a perspektíva eltűnése: nemcsak grafikailag, hanem – akár szándékolta az alkotó, akár nem – világnézetileg is. A képen szereplő három alaknak nincsen kitekintése, mert aligha van rá szükségük: a koszorút már elnyerték, az angyalok hamarosan megkoszorúzzák az értekezés fordítóját – ami ezen kívül esik, érdektelennek tűnik.

5. Összefoglalás

Jóllehet, a Martini- és a Pécsi-féle kiadás programadó illusztrációja első pillantásra pusztán némi változtatással, de igencsak hasonlóknak tűnik, és a magyar kiadás metszete látszólag a német kiadásét merőben utánozza, az alaposabb vizsgálat arra mutat, hogy a két kép alapvetően eltérő ikonográfiai programot hordoz. Míg Martini gondosan szerkesztett, három mezőből álló, az erényességet és a rendezettséget hirdető, valós és szimbolikus perspektívát nyújtó alkotást illeszt erényességet és rendezettséget hirdető, erkölcsi perspektívával kecsgetető művébe, addig Pécsi a mű fordítása mellé egy látszólag hasonló, a valóságban azonban lényegesen leegyszerűsített, következőképp más világképet közvetítő metszetet alkalmaz.

Bármely korszakbéli befogadó számára azonnal fölismerhető különbség ugyanis a távlat, a perspektíva hiánya, ami a két (illetve: három) illusztráció alapos összehasonlítását megindokolja. Míg a mintául szolgáló kiadások a perspektívus térábrázolás révén alig eltéveszthető elméleti – minden bizonnyal erkölcsi-pedagógiai – programot közvetítenek, a magyar változat a nevek révén ugyan ténylegesen személyesebb, ám eszmeileg üresebb. A változatlanul körülkerített, szimmetrikus kertben ábrázolt szereplők nincsenek ugyan bezárva – hiszen a kapu nyitva áll –, ám figyelmük az immár uralmuk alá hajtott természet kijelölt

területénél messzebb nem terjed, mert nem terjedhet. A kapun túl ugyanis sem táj, sem távlat, sem cél nem várja őket. A központi, inkább gyermeki, mint női alak a koszorút elnyervén immár a következőn dolgozik – talán a következő ére-nyes hölgynek. A fordító is hamarosan elnyeri a személyesen neki címzett kos-zorút, a feladat végrehajtatott, a költői-fordítói szorgalom, egyúttal az ére-nyek is megkoszorúztattak, illetve koszorúba köttettek.

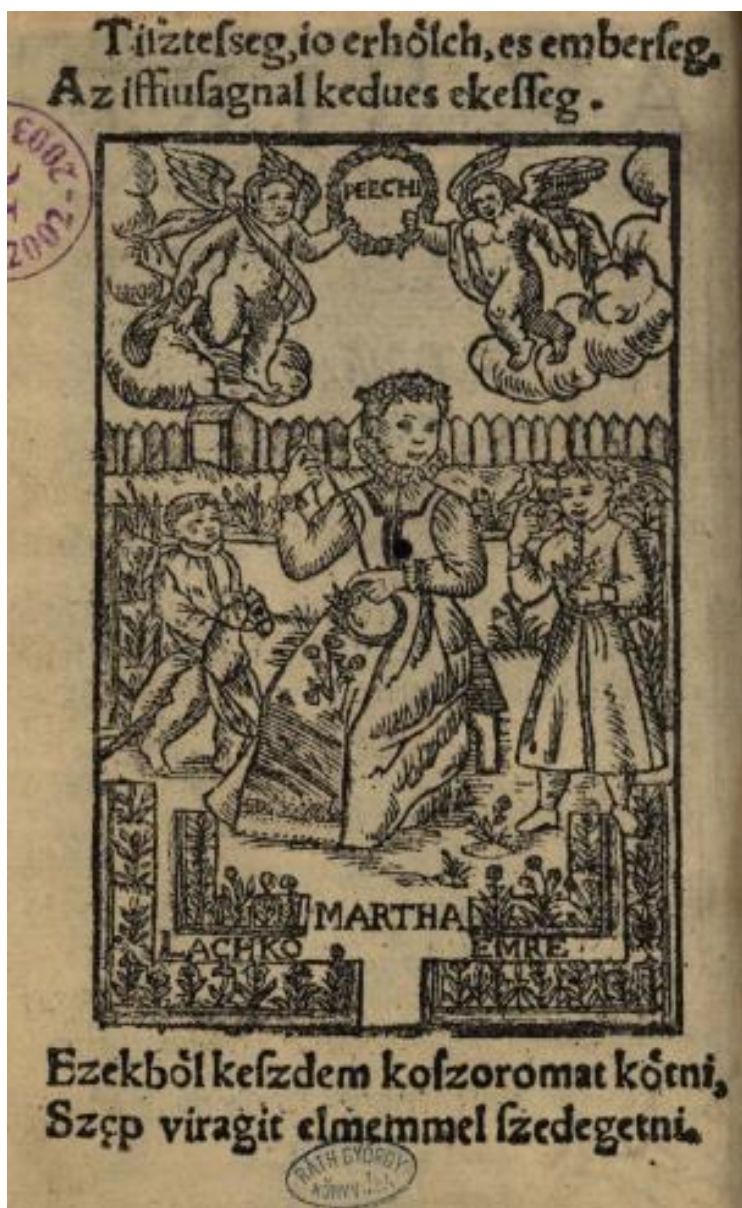
Melléklet

1. kép. Lucas MARTINI, *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzelein*, Prag, Michael Peterle, 1580, [27]. A kép forrása: <https://tinyurl.com/2x2b344y> (2024. 08. 04.) Őrzési helye: Bayerische Staatsbibliothek, München. Jelzete: Asc. 3087.

2. kép. Lucas MARTINI, *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzelein*, Prag, Michael Peterle, 1590, [30]. VD16 XL 30. A kép forrása: <https://tinyurl.com/564njhx9> (2023. 12. 06.) Őrzési helye: Bayerische Staatsbibliothek, München. Jelzete: Asc. 3088.

3. kép. PÉCSI Lukács, *Az keresztényen szüzeknek tiszteleg koszorója* ..., Nagyszombatba : [typ. capituli], 1591, RMK I 250, RMNy 670 (MTA KIK, Ráth 53) A kép forrása: <http://real-r.mtak.hu/181/> (2024. 08. 06.) Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Raktári száma: Ráth 53, törzsszáma: 000483775.

MACZÁK IBOLYA

Mint jó kalauz

Verestói György „asztroteológiai” prédikációja*

Móricz Zsigmond a következőket írta *A fákhya* című, először a Nyugat hasábjain, 1917-ben megjelent regényében¹ az idősebb Cséri Verestói Györgyről:

Nem csoda, hogy Verestói uram oly kedves és szeretett prédikátor vala: ma is gyönyörűség vele haladni, s amint a komoly természettudományi ismeretek a naív, szinte alchimista balítéletekkel vegyesen csorognak elő, látni a díszes úri gyülekezeteket, akik prémes bundákban s meleg bekecsekben, kifent bajusszal s kíváncsi szívvel, gyermekül ülnek a templom fagyos padjain, s órák hosszágig rendületlen figyelemmel hallgatják a bölcs prédikátor mézédés csevegését.²

Nem véletlen, hogy Móricz is a természettudományi ismereteket említette a hitszónok művei kapcsán. Verestói ugyanis saját korában is erről híresült el. Ezért írta róla Lukácsy Sándor nem minden malícia nélkül a következőket:

Verestói György (az idősb, mert a fia is a halottibeszéd-iparban dolgozott) különönc szerző. Nemcsak cikornyás barokkjá, inkább orációinak meglepő természettudományi elrugaszkodásai miatt. Az egyházi beszéd tág és nyitott műfaj, sok minden befért, tudós értekezések is, már Káldinál (szemiotikáról, a nevezetes forrásvizekről, a sírásról stb.), de amit Verestói művelt, az már furcsa, egyéni szeszély.³

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ MÓRICZ Zsigmond, *A fákhya*, Nyugat, 1917/9–23. számokban.

² *Uo.*, Nyugat, 1917/17, 386. A két mű kapcsolatáról bővebben: TÖRÖK Sándor Mátyás, *Intertextuális vonatkozások Móricz Zsigmond A fákhya című regényében*, Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 57(2022)/3, 113–123.

³ LUKÁCSY Sándor, *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertescskéje: Verestói György (1698–1765)*, Kortárs, 1993/5, 108.

Holtakkal való barátság című, Kolozsváron, 1783-ban megjelent gyűjteménye 1730 és 1758 között Erdélyben elmondott halotti prédikációit tartalmazza. A gyűjteményes kötetben fellelhető beszédek egy része megjelent korábban önállóan is, de amint azt a szerző a bevezetőben is megfogalmazta „...némelylyek kétszeri nyomtatás után is csak hamar”⁴ elfogytak. A Jó Akaró Olvasóhoz címzett előszó arról is beszámol, hogy már a nyomtatás idején összegyűlt egy újabb kötetre való halotti beszéd. A(z új) kiadást indokolta az a körülmény is, mely szerint „látván mind a’ b. e. Autornak az Orátziók matériájának kiválogatásban és elő-adásában való szép módját, mind pedig ez Orátzióknak az Erdély nevezetesebb Familiák’ Genealógiájának kitanulásában való nagy hasznát [...]”⁵

A Verestói-beszédek korabeli népszerűsége ellenére sem nézte mindenki jó szemmel azokat. Hermányi Dienes József a következőket írta róla a *Nagyenyedi Demokritus*-ban:

Ekhárt Gergely torockai unitárius esperes hírét hallja vala, micsoda jeles orációkat mond egy református professzor (ez Verestói György vala, certe ad majora factum erat illud ingenium), igen kér vala az becsületes ember, hogy vagy egyet közlenék vele, minthogy az unitáriusoknak prédikációi is nem igen reálisok. Küldöm azért nékie azt az orációt, melyben az halált szolgának szegődötteti az orátor, amelyben bizony nagy profánitásnak tartom most is, amint a Krisztus halálát jádziképpen oda elegyíti az a becsületes ember. Továbbá én nem venném jó néven, ha kedves halottamon kacajokat indítana az orátor.⁶

Verestói György természettudományos műveltségének (lebetséges) forrásai

Verestói igen széles körű filozófiai és természettudományos olvasottsággal rendelkezett: orációiban gyakran említette „Keplerus, Newton, Verulamius Bacon Ferenc, Leibnitzius és különösen gyakran Renatus Cartesius nevét”⁷ – olyannyira, hogy a hazai filozófiai szakirodalom a három karteziánus püspök egyikeként említi. Tordai Zádor megfogalmazása szerint „[a] karteziánizmus uralkodó helyzetére jellemző, hogy három kartéziánus tanárból is püspök lesz – Szilágyi

⁴ VERESTÓI György, *Holtakkal való barátság*, Kolozsvár, 1783, I–II. [Bevezető.]

⁵ *Uo.*

⁶ HERMÁNYI DIENES József, *Nagyenyedi Demokritus*, vál. bev. jegyz. ROHONYI Zoltán, Bukarest, Kriterion, 1970 (Téka), 101–102.

⁷ LUKÁCSY, 4. j. i. m., 108.

Tönkö Debrecenben, Verestói Erdélyben református, és Pálfi Zsigmond Erdélyben unitárius püspök”.⁸

Németh S. Katalin meglátása szerint „Verestói természettudományos érdeklődése törvényszerű”, hiszen „Franeckerben hallgatott matematikai, kémiai, botanikai, orvosi előadásokat, Kolozsvárott pedig a filozófia mellett kezdettől a matematika professzora is volt. A kollégium irattárának tanúsága szerint a fizikai gyakorlat számára »réz és üveg instrumentumokat készítettettk«. A kémiatörténeti szakirodalom megállapítása szerint Verestói kéziratban maradt munkájában lépést tartott a korabeli természettudományos felfedezésekkel, bár nem mindig jutott helyes következtetésre.”⁹ Verestói monográfusa, Farkas Wellmann Éva arra is kísérletet tett, hogy a 18. századi szerző forrásait (illetve könyves műveltségét) feltérképezze.¹⁰ E tekintetben elsősorban Szilágyi Ferenc kutatásaira támaszkodott, aki igyekezett áttekinteni az ilyen tartalmú – főként a 18. század utolsó harmadában ismeretes – műveket és szerzőket, emellett hangsúlyozta a fiziko-teológia jelenlétét a régi magyarországi egyházi irodalomban.¹¹ Ez az irányzat az anglikán lelkész, polihisztor William Derham munkássága nyomán terjedt el széles körben – és lényegét tekintve a természetismeretet a hit, az apologetika és a tértítés szolgálatába állította.¹²

Szilágyi Ferenc is elsősorban az angol szerzőket regisztrálja vonatkozó tanulmányában, s elsősorban Segesvári István Derham-fordítása felől „néz vissza” a 18. századi előzményekre. Ugyanakkor Lengyel Réka erősen vitatta a kismonográfiáról írott recenziójában a fiziko-teologizmus érvényesülését a Verestói-életműben,¹³ részben nem tartotta azt valóban jellemzőnek, másrészt álláspontja

⁸ TORDAI Zádor, *A magyar kartezianizmus történetének vázlatja*, Magyar Filozófiai Szemle, 1962, 72.

⁹ NÉMETH S. Katalin, *Magyar orátor a 18. században: Verestói György*, Irodalomtörténet, 1984, 877.

¹⁰ FARKAS WELLMANN Éva, *Irodalom és közönsége a XVIII. században: Verestói György munkássága*, Budapest, Gondolat, 2013, 143–166.

¹¹ SZILÁGYI Ferenc, *Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, II, 794–803.

¹² Vö. SZÉNÁSI Réka, VASSÁNYI Miklós, *William Derham lelkész-csillagász és a kora újkor fiziko-teológia*, Természet Világa, 147 (2016), 261–264.

¹³ LENGYEL Réka, *Farkas Wellmann Éva: Irodalom és közönsége a XVIII. században: Verestói György munkássága*, Budapest, Gondolat, 2013, 293 l., Irodalomtörténet, 96(2015)/1, 89–95; vö. UŐ, „A világosodás a tudomány”: *A fevilágosodás mint módszer Verestói György balotti beszédeiben =*

szerint ez az irányzat ekkor még Magyarországon nem hatott, csak a század második felétől, még inkább harmadik harmadától mutatható ki. Ennek kapcsán viszont Imre Mihály azt fejtette ki saját tanulmányában, hogy bizonyosak lehetünk benne, „hogy Verestói már az 1720-as években, hollandiai peregrinációja során biztosan találkozott a fiziko-teologizmus képviselőivel, irodalmával, látásmódjával, Franeker annak egyik központja volt. Aligha vonható kétségbe, hogy ez érvényesül prédikációiban is, bár név szerint nem emlegeti forrásai között Derhamet, azonban a fiziko-teologizmusra jellemző szemlélet számos korabeli – bár meg nem nevezett – szerzőhöz köthető.”¹⁴

Munkája a magyarországi irodalomra is hatást gyakorolt – így a teológiai apologetikára, mely a kutatások szerint komoly szerepet kapott az oktatásban. Jó példa erre a jezsuita Szentiványi Márton, aki 1749-ben megjelent *Dissertatio Ase-tico-Physico-Theologica de Statu Futurae Vitae*¹⁵ című munkájában a túlvilági és a feltámadás utáni életről közöl adatokat Derham szellemében: a mű a lelkek állapotával foglalkozik a halál előtt és után. Művének egyik részében – melynek címe *A lelkek állapota a pokolban az utolsó ítélet napja előtt* – a pokol leírása során felveti a hely befogadóképességének kérdését is.

Ehhez mindenekelőtt a világ fennállásának idejét kellett meghatározni; azt a teremtéstől kezdve az időszámítás utáni kétezredik évig adja meg, összesen 6000 évre szabva az emberiség életkorát. Az ez idő alatt elkarhozottaknak a Föld földrajzi közép pontjában található és két németmérőföld hosszúságú, szélességű és magasságú kockát alkotó pokolban kell elhelyezkedniük. Ennek kapacitását Szentiványi az alábbi számítással adja meg: A két német mérőföld megfelel 4000 geometriai lépésnek, vagyis 20 000 geometriai lábnek (20 000 emberi lépésnek.) A kocka egy-egy négyzet alakú oldala tehát 400 millió négyzetlábnek, térfogata pedig 160 trillió köblábnek felel meg. Szentiványi egy sze-

A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750), szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016, 318–328.

¹⁴ IMRE Mihály, *Veszített csata a fiziko-teologizmus örökségével (Szőnyi Benjámín öregkori verseskötete: Istennek Trombitája..., Buda, 1790–91.) = Szőnyi Benjámín és kora: 1717–1794: Tanulmányok Szőnyi Benjámínról*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997, 131–137; UÓ, *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*, Budapest, reciti, 2024.

¹⁵ HORVÁTH Róbert, *Kuriózumok egy magyar „fiziko-teológus” művéből*, Világosság, 2(1961), 49.

mélyre 10 köblábnyi férőhelyet tartott tartózkodás szempontjából szükségesnek, vagyis 16 trillió („helyesen”: 800 milliárd – H. R.) fő lenne a pokol befogadóképessége.¹⁶

Protestáns közegben is számos olyan forrást ismerünk, amelyek hasonló kérdéseket tárgyalnak, Imre Mihály a sárospataki a református kollégiummal kapcsolatban így fogalmaz:

az 1780-as, 1790-es évekből származó disputációknak mintegy a fele valamilyen módon érintkezik a fiziko-teologizmussal. Ez a magas szám azt bizonyítja, hogy még mindig kitüntetett figyelem irányult rá. Legtöbbször Szentgyörgyi István tanítványai közül választották ezt a témakört az 1780-as években. Korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is: már olyan nagy a Theologia Naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás, ami annak ellentéte.¹⁷

A fenti példák elsősorban arra világítanak rá, hogy a korabeli magyar oktatásban is komoly szerepet kapott a fiziko-teológia – és azon belül is annak számokkal, számításokkal, matematikai statisztikával kapcsolatos része. Ezekben az esetekben azonban nem a tudományos ismeretterjesztést szolgálták elsősorban, hanem az egyes hittételek igazolását – lényegében retorikai érvként funkcionáltak.

„Nyelvettermés” a kegyességi gyakorlat nyomán

Verestói György fiziko-teológiai munkásságának elemzéséhez izgalmas retorikai szempontokat adott Trócsányi Zoltán az 1930-as években, ismeretterjesztő munkáiban.¹⁸ Meglátásai szerint Verestói munkásságát, illetve annak természettudományos vonatkozású részeit retorikai-stilisztikai síkon érdemes leírni. A hitszónok ugyanis nem egyszerűen „ismeretterjesztő” prédikációkat írt.

Bár példáit (és adatait) természettudományos tárgykörből meríti, ezért ír a mikrokozmosz-tanról (IV. beszéd), a fiziognómiáról (III. beszéd), a csillagászatról (VII. beszéd), apologetikai kérdésekről (XII. beszéd), vagy a hadi ácsmester-

¹⁶ Uo.

¹⁷ IMRE, *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*, 15. j. i. m., 273.

¹⁸ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Csillagászat és repülés egy kélszáz évvel ezelőtti magyar prédikációban*, 2(1936), 546–548; UÓ, *Régi magyar fiziognómia*, Tükör, 5(1937), 569–572.

ségről (XXIII. beszéd), ezt nem minden kritika és sajátos szempontrendszer nélkül teszi. Jó példa erre Tycho Brache, akiről Verestói mint „dániai nagy égmérő bölcsről” így ír:

a' ki szántsándékkal kívánta rövid Mértékre szorítani a' *Planetáknak* és a' Napnak, kiváltképpen pedig az Álandó Tsillagoknak e' Földről való Távol-Lételeiket, hogy a'-nál hitelesb dolgot terjeszthetne Világ' eleibe; de mikor így akarná rövid Mértékre szorítani e' nagy Világot, ő-is meg-szorítaték a' *Mathematicai* Igazságnak erejétől, és nem tselekedheté azt, hogy az említett Egi nagy Testeket e' Földhez igen közel tegye.¹⁹

Brache célja természetesen a mérés, illetve az arányos leképezés, szemléltetés volt és nem az égitestek távollétének csökkentése. Figyelmesebben olvasva a szöveget egyértelmű, hogy ezzel valójában Verestói is tisztában volt – ám saját retorikai céljának rendelte alá természettudományos ismereteit. Jól érzékelhető tehát, hogy a hitszónokot nem feltétlenül a természettudományos ismeretterjesztés igénye vezérelte prédikációszerzés közben, hanem sokkal inkább a hatáskeltés.

Trócsányi arra is felhívta a figyelmet, hogy Verestói prédikációinak textusát nem a *Bibliából* vette, hanem klasszikus szerzőktől. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a prédikációk retorikai eszköztárát tudatosan és látványosan módosítja. Nem maradhatnak el a természettudományos szállóigék – például az ismert arkhimédieszi mondás: „Adjatok nékem csak egy punctumotskát a' Földön kívül, mellybe bősi lábamat meg-vethessem; mert így jobbik lábammal helyéből kirugom a' földet.”²⁰ Ugyanakkor előfordulnak beszédei élén máshonnan származó bölcs mondások is: „Fülep király, halandó ember vagy!”²¹ Ugyanakkor kevéssé ismert, világi eredetű mondásokat is használ, például a következő Seneca-idezetet: „A' nagy erejű bánat szót botsát ki, de es nagyobb erejű azt meg-tartóztatja”.²²

E két retorikai példacsokor is jól érzékelteti a fiziko-teológia hazai térhódításának azon folyamatát, amelyet Imre Mihály a következőképpen vázolt fel:

¹⁹ VERESTÓI, 4. j. i. m., II, 179.

²⁰ Vö. TRÓCSÁNYI Zoltán, *Szép régi mondatok*, Budapesti Hírlap, 59(1939)/41, 3.

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*

[a]z isteni kinyilatkoztatás két területének folyamatosan hangoztatott egyensúlya alkotja ennek a szisztémának az alapját: az experimentális tudományokkal rohamosan bővülő theologia naturalis és a theologia revelata. A theologia naturalis kiterjedésének, fogalmi, megismerő rendszereinek erőteljes változást hozza a 18. század, amit még az istenismeret (cognitio Dei) meghatározó eszközének tekintenek. A természetismeret új értelmezői és leírói technikákat képez, majd fokozatosan nyelvet teremt hozzá, illetve alakít át a kegyességi gyakorlatból [...], ami az intellektuális erőfeszítés mellett felszabadítja, bátorítja a mindezek nyomán átélhető, természetre irányuló csodálatot és rajongást, inspirálja a reflektált és személyesen átélhető művészi kifejezés formáinak keresését, újak teremtését.²³

Asztró-teológia Verestói prédikációjában

Érdemes külön is figyelmet szentelni annak a beszédnek, amelyet 1735. július 17-én Gyalukúti Lázár Anna felett mondott Verestói. Ez a szöveg ugyanis a fiziko-teológián belül az asztró-teológiai művek közé is besorolható. Ez az irányzat szintén William Derham munkásságához köthető, aki fiziko-teológiával foglalkozó művét követően (egy év múlva) 1715-ben *Astro-theology, or, A demonstration of the being and attributes of God from a survey of the heavens* (Asztró-teológia vagy Az Isten létének és tulajdonságainak bemutatása az egek tanulmányozásából) címmel publikált újabb kötetet. Ebben a vallás és a csillagászat összefüggéseiről ír a szerző. A műben (mely 1777-ig tizennégy angol és hat német kiadást ért meg) azt kívánta igazolni, hogy az világegyetem formájától és méretétől kezdve az égitestek mozgásáig bezárólag minden a Teremtő dicsőségét hirdeti. Példának okáért tudjuk – állította, hogy más csillagok körül is bolygók keringenek (és azon égitestek lakosai is az Urat dicsérik), de az ember nem láthatja őket.

Az ég felé vezető út természetesen a lélek útja a halál után, azonban Verestói leszögezi, hogy minekelőtte az ég felé vezető utat megmutatná hallgatóinak, megmondja, hogy annak az égnek útját keresi, amely a legfelső csillagos égnek boltozatján is felül vagon és amelyben lakozik az örökkévaló Isten az ártatlanságban megmaradott angyalokkal és a megdicsőült szentekkel egyetemben. A Szentírás ezt a dicsőséges eget harmadik égnek nevezi, minthogy ez nemcsak a Földnek nagy golyóbisát körül folyó levegőégen, hanem a bujdosó csillagokat és

²³ IMRE, *A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai*, 15. j. i. m., 273.

az állandó (álló) csillagokat magában foglaló égnek kékszínű superlátján is felül vagyon. Más névvel ez az ég a Szentírásban Paradicsomnak mondatik.

„E’ ditsőséges ÉGBE kívánkozik az én Lelkem, e’ be akarok én menni, és, mint jó Kalauz, e’ nek UTJÁRA akarlak, én Titeket vezéreni?”²⁴ – írja Cséri Verestói György. A továbbiakban kifejti, hogy hosszú az ég felé vezető út és igen nehéz dolog e mélyen fekvő Földről a harmadik égbe fölmenni, minthogy csak a legalsóbb csillagos ég is távol van innen –ennek nyomán elképzelhető, milyen távol van a harmadik ég, amelyet e Földről sem „szemünk tzirkalmával fel-nem vehetünk, sem akármely hosszú Perspektívával-is meg-nem láthatunk” – hiszen sok ezer, sőt ezerszer ezer mérföldnyi távolságára van ez tőlünk. E természettudományos ismeretek megszerzésére pedig a hitszónok vezet a híveket:

Jértek-bé velem együtt egy kevéssé, Szomorú Hallgatóim, a’ Természet’
Vĩsgáló Bõltseknek *Schólájok*ba és nézzétek-meg az õ Számvetõ Táblájokon,
melly meszsze legyen az Ég e’ Földtõl és mely hosszú Ut legyen az ÉG FELE’
VEZETÕ ÚT!²⁵

Hiábavaló fejtörésnek nevezi a hitszónok a különböző, kapcsolódó találmányokat is, illetve azok munkásságát, „a’ kik olyan repülõ Hajókat akartanak tsinálni, mellyel a’ levegõben úgy evezhetne az ember, mint a’ Vizi Hajóval a’ Vízen”.²⁶ Egyedüli megoldást e helyzetben csak a lelki kincsek jelentenek:

igaz, valóságos, és magát a HALÁLIG megalázó ALÁZATOSSÁG kívántatik az idvességre: e’rõl szõlok mostan, e’rõl beszéllek, és ezt a’ mind HALÁLIG ALÁZATOS ALÁZATOSSÁGgot tészem az ÉG FELE’ VEZETÕ ÚTnak.²⁷

Erre ad példát a hitszónok szerint Jézus Krisztus is:

Isten lévén, Emberi, sõt Szolgai Formába öltözött, és magát meg-alázta mind Halálíg még pediglen a’ Keresztnek gyalázatos Haláláig!²⁸

²⁴ VERESTÓI, 5. j. i. m., 174. Kiemelések az eredetiben.

²⁵ *Uo.* Kiemelések az eredetiben.

²⁶ *Uo.*, 188.

²⁷ *Uo.*, 192. Kiemelések az eredetiben.

²⁸ *Uo.*, 194.

A szakirodalom elsősorban természettudományos hivatkozásaiban, pontosabban azok részletezésében, illetve adatgazdagságában látják a hitszónok retorikai különségét. Többek véleményét összegzi Lukácsy Sándor példája:

A régiek ismerni vélték a Föld és a menny távolságát, s erről sokan írtak, prédikátorok is, ám az csak Verestóinak jutott eszébe, hogy az Ég felé vezető út pontos adatait, planétától planétáig, német mérföldekben és táblázatokba foglalva közölje egyik beszédében.²⁹

Kétségtelen, hogy – a hivatkozott katolikus és protestáns példák ellenére – Verestói beszédgyűjteménye sajátos szint jelent a fiziko- vagy asztró-teológia magyarországi példái között. Jól érzékelhető ugyanis benne az a rendszerszemlélet, „nyelverteremtő szándék”, melynek révén a retorika megszokott eszközeit új, természettudományos alapokon nyugvó rendszerrel helyettesítette.

Nem meglepő tehát, hogy érvrendszerében helyet kaptak matematikai számítások is: a Lázár Anna felett mondott temetési beszédében egyebek mellett a következők olvashatók:

Cassinus híres astronomus a planétáknak és a Napnak Földünkötől való távolságait megmértvén, a következő táblázatot készítette: a Hold a Földtől 61 féltengely távolságra van, amikor a legmesszebb van, középszerű távolléte 57 féltengely, kisebb távollétele 53 féltengely. A Mercuriusnak a Földtől való nagyobb távolléte a Földnek 33 ezer féltengelye, középszerű távolléte 22 ezer féltengely, kisebb távollétele 11 ezer féltengely [...] A Saturnusnak a Földtől való nagyobb távollétele a Földnek 244 ezer féltengelye, középszerű távollétele 210 ezer féltengely, kisebb távollétele 176 ezer féltengely.³⁰

Sőt, hogy megkönnyítse a szomorú halotti gyülekezetnek e távolságok elképzelését, Verestói német mérföldekben is kiszámítja a nevezett bolygók Földtől való távolságát.³¹

Nem véletlen, hogy ez a prédikáció a későbbiekben csillagászati szakcikk forrása is lett – igaz, némi hiányérzetet is keltett a szerzőben. Lugossy József ugyanis a következőképpen írt az ég útja kifejezésről:

ha ez elnevezés, melyet én a *néptől* nem hallottam, nem csupán az astrogostáknál és buzgalmi íróknál divatos via coeli pusztá fordítása, hanem

²⁹ LUKÁCSY, 4. j. i. m., 108.

³⁰ VERESTÓI, 5. j. i. m., 175–176; vö. TRÓCSÁNYI, *Csillagászat és repülés...*, 19. j. i. m., 546.

³¹ VERESTÓI, 5. j. i. m., 177–178.

valóban szokásos a haza valamelyik részében népünknel: úgy csodálni lehet Verestói Györgymúlt századi elhírhedt halotti verselő és szónok (erdélyi superintendens † 1765.) népietlenségét, ki b. Korda sz. Lázár Anna fölötti Ég útja címet viselő oratóójában (h. n. 1735. 4r.) az égnek mindenféle mesés útjait előszámlálván, épen ez egyet, e tőle leginkább várhatót mellőzi el [...].³²

Összességében tehát elmondható Verestói György orációiról, hogy elsősorban egy sajátos nyelv megteremtése és alkalmazása teszi egyedivé őket. Mindebben egyaránt kulcsszerepe van a hitszónok szövegeiben a természettudományos ismereteknek és azok teológiai értelmezésének is.

³² LUGOSSY József, *Ősmagyar csillagismeii közlemény*, I, Új Magyar Múzeum, 5(1855)/1, 60.

BÍRÓ CSILLA

Miről elmélkedjék egy uralkodó?

*A cogitatio mortis Andreas Pannonius királytükreiben**

Andreas Pannoniusnak, a 15. századi magyar származású karthauzi szerzetesnek három műve maradt fenn: egy kommentár az *Énekek énekéhez*,¹ egy Mátyás királyhoz írt királytükör és egy másik királytükör Ercole d'Estéhez, Ferrara hercegéhez.² A karthauzi szerző mindhárom művében tárgyalja az elmélkedés és a szemlélődés témakörét, ugyanis egy földi halandó az elmélkedés és a szemlélődés folyamatában tud Isten jobb megismerésére törekedni.

Andreas Pannonius *Énekek éneke*-kommentárja, az *Expositio super Cantica canticorum*, amely a monasztikus teológia terméke, és szerzetes írta szerzeteseknek a gyakorlati felhasználás céljával, a szemlélődés tárgyaként a teremtett világ dolgait és Krisztus szenvedéstörténetét ajánlja. Világi uralkodókhöz írt királytükreiben azonban egészen máshogyan jár el: sem a teremtmények szemlélése, sem a *memoria passionis* témája nem jut szerephez bennük. Helyettük a karthauzi szerző mind a Mátyáshoz írt műben, mind az Ercole d'Estének ajánlott szövegben a négy végső dolgról (halál, utolsó ítélet, kárhozat, örök dicsőség) való elmélkedésre inti a címzetteket.³

* A szerző a Magyarságkutató Intézet Eszmetörténeti Kutatóközpontjának munkatársa.

¹ ANDREAS PANNONIUS, *Expositio super Cantica canticorum*, OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 443.

² Andreas Pannonius műveinek kiadásai: ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*; *Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus* = *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, Budapest, MTA, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, 1). – A Mátyáshoz írt mű fordítása: ANDREAS PANNONIUS, *Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva* (1467), ford. BORONKAI Iván = *A magyar középkor irodalma*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 371–529.

³ ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus...*, 2. j. i. m., 100–133.; Uő, *Könyvecske az erényekről...*, 2. j. i. m., 481–529.

Jelen dolgozatban a végső dolgok közül a halálról való elmélkedésre koncentrálok: összehasonlítom a két mű vonatkozó részleteit, és kitérek arra, hogy milyen hivatkozott és hivatkozás nélküli forrásokat használt fel hozzájuk Andreas Pannonius.

Az úgynevezett *meditatio mortis* vagy *cogitatio mortis*, azaz ’elmélkedés a halálról’ elnevezésű meditációs műfaj központi helyet foglalt el a szerzetesek elmélkedései között. A szerzetesi irodalom halálról szóló meditációi arra koncentráltak, hogy a halál jó, a halál vezet el a földi élettől Istenhez. Ez a felfogás módosult a 14. század folyamán, elsősorban az 1347-től 1351-ig Európa-szerte tomboló pestisjárványnak⁴ köszönhetően, amelynek hatására mind az irodalomban, mind a képzőművészetben új kifejezési formák születtek.⁵ Ekkortól a *cogitatio mortis* a világi hívők számára is fontos jelentést hordozott:⁶ a keresztény gondolkodásban szoros kapcsolatba került egymással a halál és a bűn fogalma,⁷ aminek bibliai alapját Pál apostol *Rómaiakhoz írott levele* 6. részének 23. versében találjuk meg: „Mert a bűn zsoldja a halál, Isten kegyelmi ajándéka azonban az örök élet Jézus Krisztusban, a mi Urunkban.”⁸ Tehát a halálról való elmélkedés ahhoz segít hozzá, hogy felfedezzük eredendően bűnös voltunkat, elrettenjünk a haláltól, és bűneink megvallásával az örök életre próbáljunk készülni. Azaz a *cogitatio mortis* során az ember természetes félelme a haláltól átalakul a végítélettől való félelemmé.

⁴ Ole J. BENEDICTOW, *The Black Death 1346–1353: The Complete History*, Woolbridge, The Boydell Press, 2004.

⁵ Mircea ELIADE, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, III, ford. SALY Noémi, Budapest, Osiris, 2002, 172; Alberto TENENTI, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, Torino, Einaudi, 1957, 49; Lotario dei SEGNI [III. INCE pápa], *Az emberi lét nyomorúságáról*, ford. LŐKÖS Péter, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2005, 5.

⁶ Amy APPLEFORD, *Learning to die in London, 1380–1540*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2015, 82.

⁷ CSEJTEI Dezső, *Filozófiai metszetek a halálról: A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 2002, 20.

⁸ „Stipendia enim peccati mors, gratia autem Dei vita aeterna Iesu Domino nostro.” Róm 6,23.

A <i>cogitatio mortis</i> Andreas Pannonius királytükreiben	
A Mátyás királyhoz írt királytükör (Ferrara, 1467)	Az Ercole d'Estéhez írt királytükör II. rész (Pavia, 1471)
XXVIII. <i>De meditatione regis</i>	VIII. <i>De genere et ordine mortis</i>
XXIX. <i>De meditatione mortis</i>	IX. <i>De memoria mortis</i>

Andreas Pannonius forrásai a <i>cogitatio mortis</i> -részletekben	
A Mátyás királyhoz írt királytükör (Ferrara, 1467)	Az Ercole d'Estéhez írt királytükör II. rész (Pavia, 1471)
XXVIII.: PETRARCA, <i>Seniles</i> XI. 11.	VIII.: PETRARCA, <i>Ad familiares</i> XXII. 12. (15–22.)
XXIX.: PETRARCA, <i>De otio religioso</i> II. II. 6–10.	IX.: PETRARCA, <i>De secreto conflictu curarum mearum</i> I.; <i>De otio religioso</i> II. II. 6–8.

A Mátyáshoz írt királytükör *De meditatione regis* című XXVIII. fejezete a négy végső dolgot, azaz a halált, a végső ítéletet, a kárhozatot és az örök dicsőséget ajánlja a király elmélkedési tárgyául. A *De meditatione regis* című fejezet nagy részét a továbbiakban Petrarca *Seniles* című levélgyűjteményének XI. 11. levele alkotja. A levelet, amely az emberi élet nyomorúságairól szóló metaforalánc, Petrarca az élete vége felé írta tanítványának, a padovai Lombardo da Sericónak (más néven Lombardo della Seta, ? – 1390). Közeli kapcsolatukat mutatja, hogy da Sericót bízta meg végrendeletében, hogy gondoskodjon a könyveiről, illetve több munkája sokszorosítása és terjesztése is da Sericónak köszönhető. Az említett *Seniles* XI. 11. levél hagyományozódása kapcsán elmondható, hogy a *Seniles* levélgyűjteménytől függetlenül, önállóan is hagyományozódott,⁹ így Andreas Pannonius akár úgy is hozzájuthatott volna, hogy magát a levélgyűjteményt nem ismerte részletesen, ám Bene Sándor legújabb kutatásai bebizonyították, hogy már a Mátyás királyhoz írt királytükörben számos *Seniles*-részletet használt fel.¹⁰

⁹ Például a Melk, Stiftsbibl. Cod. 1794 (786; O 22) jelzetű kódexben is megtalálható önállóan.

¹⁰ BENE Sándor, *Egy reneszánsz magyar író: Andreas Pannonius*, Budapest, L'Harmattan, 2024 (Károli könyvek – Monográfia).

A Máttyáshoz írt királytükör *De meditatione mortis* című XXIX. fejezete először is a halál fogalmát próbálja körüljárni, amihez a szerző a legismertebb filozófusoktól és teológusoktól ragad ki egy-egy gondolati elemet: a halál a lélek és a test szétválása (Arisztotelész); a dicsőség a halál után is fennmarad (Cicero); a halál biztos, a halál órája bizonytalan; a halál oka a bűn (Szent Ágoston, Szent Tamás); mindennap úgy kell élnünk, mintha az lenne az utolsó napunk (Seneca); Szent Ágoston *Isten országa* című művének XIII. könyvében négyféle halált különböztet meg, ebből Andreas Pannonius a halál három formáját veszi át: vagyis az első halált vagy természetes halált, amikor a lélek elhagyja a testet, a második halált vagy a lélek halálát a *Jelenések könyve* alapján, amikor Isten elhagyja a bűnös ember lelkét, illetve a harmadik halált, amely a lélek és a test halála.¹¹

Ezt követi egy terjedelmes részlet Petrarca *De otio religioso* című lelkiségi művéből, amely a halálról való elmélkedés toposzait foglalja össze. Petrarca fivérének, a karthauzi Gherardónak ajánlotta lelkiségi művét, amely a szerzetesi magány humanista megközelítése. A *De otio religioso* népszerű olvasmány volt a remeterendek körében, a monasztikus irodalom részét képezte, számos kolostori könyvtárban megvolt, Andreas Pannonius 1467-ben már ismerte. Andreas Pannonius azért használja fel Petrarca részletét, hogy bűnbánatra intse a királyt, hiszen nem tudhatja, hogy mikor érkezik el utolsó órája. A *De otio religioso*-ban található *cogitatio mortis* a 14. század folyamán bekövetkezett műfaji, tartalmi változások hatását mutatja.¹² Ekkortól a *cogitatio mortis*-írások alábbi motívumai terjednek el, amelyek Petrarca szövegében is felfedezhetők.

A <i>cogitatio mortis</i> toposzai
<i>Ubi sunt</i> -formula
<i>Vanitatum vanitas / contemptus mundi</i> – a földi élet hiábavalósága
A holttestek szemlélése
A haldokló szemlélése
A halál körülményeinek és idejének bizonytalansága
A halál különböző fajtái

¹¹ CSEJTEI, 7. j. i. m., 20.

¹² Jean LECLERCQ, *Tempi monastici nell'opera del Petrarca*, Lettere italiane 43(1991), 1, 52.

Az *ubi sunt*-formula a *cogitatio mortis* egyik fő motívuma: vagyis „hol vannak az egykori hírességek”. A formula gyökerei feltehetőleg a Bibliáig nyúlnak vissza: ötletadója lehetett a *Báruk könyve* 3. fejezetének 16–19. verse („Hol vannak a népek vezetői, és azok, akik a föld állatai fölött uralkodtak? Azok, akik az ég madaraival játszottak, azok, akik gyűjtötték az aranyat és az ezüstöt, amelyben az emberek bizakodnak, vagyis azok, akiknek a gazdagsága határtalan volt? Azok, akik annyi gonddal dolgozták meg az ezüstöt, hogy munkájuk felülmúlta a képzeletet? Eltűntek, leszálltak a holtak országába, helyükre mások léptek.”¹³), illetve az *Izajas próféta könyve* 19. fejezetének 12. verse („Nos, hol vannak most a bölcseid? Álljanak elő és mondják meg: Mit határozott a Seregek Ura Egyiptom fölől.”¹⁴), 33,18 verse („Szíved visszaemlékezik elmúlt félelmeire: Hol van már, aki számolt, hol van, aki mérlegelt, és hol van, aki összeírta az ékszereket?”¹⁵) és 37,13 verse („Hol van Hamat királya, Arpád királya, Szefarvaim, Hena és Ivva királya?”¹⁶), valamint Pál apostol *Korinthusiakhoz írott első levele* 1. fejezetének 20. verse („Hol marad a bölcs? Hol az írástudó? Hol az e világi tudás szószólója? Nem megmutatta Isten, hogy a világ bölcsessége balgaság?”¹⁷).

A formula az ókeresztény kortól kezdve gyakori, megjelenik mind az egyházi, mind a világi irodalomban. Ritkán képez önálló művet, azonban sokféle műfajban szerepelhet (például ballada, prédikáció, elmélkedés, elégia, *ars moriendi*), és gyakori elem a prédikációs segédkönyvekben is.¹⁸ A keresztény irodalomban a formula népszerűségét nagymértékben segítette Sevillai Izidor *Synonymorum libri* vagy másként *De lamentatione animae peccatricis* című műve II. könyvének 91. fejezete. („E világnak rövid a boldogsága, szerény a dicsősége, esendő és törékeny

¹³ „Ubi sunt principes gentium et qui dominantur super bestias quae sunt super terram, qui in avibus caeli inludunt, qui argentum thesaurizant et aurum, in quo confidebant homines, et non est finis acquisitionis eorum, qui argentum fabricant et solliciti sunt, nec est inventio operum illorum, exterminati sunt et ad inferos descenderunt, et alii loco eorum exsurrexerunt.” Bár 3,16–19.

¹⁴ „Ubi sunt nunc sapientes tui, adnuntient tibi et indicent, quid cogitaverit Dominus exercituum super Aegyptum?” Iz 19,12.

¹⁵ „Cor tuum meditabitur timorem, ubi est litteratus, ubi legis verba ponderans, ubi doctor parvulorum?” Iz 33,18.

¹⁶ „Ubi est rex Emath et rex Arfad et rex civitatis Sepharvaim Ana et Ava?” Iz 37,13.

¹⁷ „Ubi sapiens, ubi scriba, ubi conquisitor huius saeculi? Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi?” 1Kor 1,20.

¹⁸ Mariantonia LIBORIO, *Contributi alla storia dell' „Ubi sunt”*, *Cultura neolatina*, 20(1960), 2/3, 157.

az időleges hatalma. Mondd, hol vannak a királyok? Hol a hercegek? Hol a hadvezérek? Hol a gazdagok? Hol az e világi hatalmasok? Hol a tehetősök? Úgy tűntek el, mint az árnyék, úgy foszlottak szerte, mint az álom. Keressük őket, és nincsenek.”¹⁹⁾

A formula magyar előfordulásait, köztük Andreas Pannonius Mátyáshoz írt királytükreben található részletét, Lukácsy Sándor gyűjtötte össze *Ubi sunt* (*Egy formula rövid életrajza*) című tanulmányában, amelyhez Bárczi Ildikó szolgáltatott újabb adatokat a magyarországi latin nyelvű prédikációirodalomból.²⁰ Az *ubi sunt*-formula olyan szónoki kérdés, amelynek célja a megindítás, egyházi író esetében az erényes életre ösztönzés. Ezzel a céllal használja Andreas Pannonius is. Az ő felsorolása az eddigi legkorábbi, magyar származású szerzőhöz köthető *ubi sunt*-formula.

Lukácsy részletesen bemutatja a formula négy elemét: az első a megszólítás (*Dic!*), ennek az elemnek a használata nem kötelező, Andreas Pannoniusnál el is marad.

A második a kérdés (*Ubi sunt?*; *Ubi est?*; *Ubi?*), amely Andreas Pannoniusnál szerepel, és amellyel szorosán összekapcsolódik a harmadik elem, a katalógus, ahol a szerző az elmúlt korok nagy személyiségeit, jellegzetes alakjait, birodalmakat, eseményeket, használati tárgyakat vagy fényűzési cikkeket sorakoztat fel. Andreas Pannonius Mátyáshoz írt királytükreben részint a hagyományos katalógusok alapján, részint Petrarca *De otio religioso* című traktátusa alapján épül fel a formula. A *De otio*-ból származó terjedelmes átvételt nem hagyja változatlanul a szerző: *ubi* kérdőszóval egységesíti a szöveg elejét, és a katalógusba olyan személyeket is beemel, akik Petrarcánál hiányoznak, ám az *ubi sunt*-formula hagyományozódása során állandó jelzővel bővültek²¹ (*Hector fortissimus*; *Alexander mundi dominus*; *Absolon pulcherrimus*). A nagy uralkodók felsorolását magyar vonatkozású elemekkel bővíti:

¹⁹⁾ „Brevis est huius mundi felicitas, modica est huius saeculi gloria, caduca est et fragilis temporalis potentia. Dic ubi sunt reges? Ubi principes? Ubi imperatores? Ubi locupletes rerum? Ubi potentes saeculi? Ubi divites mundi? Quasi umbra transierunt, velut somnium evanuerunt.” PL 83, 865D.

²⁰⁾ LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza* = UÓ, *Isten gyertyáscskáái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 286; BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Budapest, Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 23), 86, 126.

²¹⁾ LUKÁCSY, 20. j. i. m., 290.

Kérdezem tehát, hogy hol van Vespasianus, Titus, Domitianus, Traianus meg Antoninus, akik nevétől zengett Róma és az egész birodalom? Végül pedig hol vannak a keresztény császárok: Constantinus, Valentinianus, Theodosius, Nagy Károly meg a többi frank király, a pannónok jeles királyai: Lajos, a leglovagibb király, Zsigmond császár, Hunyadi János úr, a pannónok kiváló hadvezére, ha még oly ragyogó volt is a halála az Úr szemében?²²

A formula negyedik eleme a válasz, amely az első elemmel együtt el is maradhat. Andreas Pannonius azonban alkalmazza ezt az elemet: csak a síremlécek vannak meg. Itt a szerző bővíti Petrarca szövegét az egyházi irodalomhoz köthető, Bibliából származó válasszal: maguk a halottak vagy az örök életre, vagy az örök kárhozatra jutottak, cselekedeteik szerint. Ezután folytatódik a félbeszakadt katalógus a földi élet kellékeivel és szereplőivel.

A formula jellegzetessége, hogy tetszőlegesen aktualizálható, szűkíthető vagy bővíthető. Andreas Pannonius változtatásai mellett jó példa erre szintén a magyar irodalomból Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt egy-egy sermója. Laskai a magyarokhoz köthető mondavilág hőseivel bővíti *ubi sunt*-formuláját.²³

A *cogitatio mortis*-elmélkedések másik jellegzetes témája, amely az *ubi sunt*-formulát követheti, az enyészetnek indult emberi szépség félelmet keltő látványának leírása. Andreas Pannonius forrása itt is a *De otio religioso*, amelyet szó szerint használ fel a Mátyáshoz írt királytükrenek XXIX. fejezetében:

Ama látvány is borzalmas, de módfelett ösztönző az üdvösségre, dicső Király – mármint a sírok, főként a friss sírok fölnyitása, főként az ismert embe-

²² ANDREAS PANNONIUS, *Könyvecske az erényekről...*, 2. j. i. m., 486. Az eredeti szöveg: „Quaeram igitur, ubi Vespasianus, Titus, Domitianus, Traianus atque Antonius, quorum nomen Romae totoque imperio tam celebre fuit? Postremo ubi et Christiani imperatores, videlicet Constantinus, Valentinianus, Theodosius, Karolus magnus et ceteri reges Francorum, et Pannoniorum reges excelsi, videlicet Ludovicus fortissimus regum, Sigismundus imperator, Albertus et novissimus illustrissimus princeps dominus dominus Johannes de Hunyad, dux praeclarissimus Pannoniorum, quamvis mors eius preciosa sit in conspectu Domini?” ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus ...*, 2. j. i. m., 96–97.

²³ BÁRCZI, 20 j. i. m., 86., 126.; Csilla BÍRÓ, *Apponyi Hungarica Book Collection in the National Széchényi Library, especially the sermonaria of the collection = The Apponyi Family in the History of Book Culture*, Martin, Slovak National Library, 2015, 125–127.

rek sírjái, miközben látjuk a férgek nyüzsgését meg a szanaszét heverő zsigereket, a helyükből kiforgatott csontokat, az elrothadt orrot, a kitört fogakat, az összesárosódott szemgödröt, a mocsoktól összetapadt hajtincseket...²⁴

Andreas Pannonius számára tökéletesen felhasználható Petrarca szövege. A célja ugyanis az, hogy Mátyásban a haláltól való félelmet összekösse a kárhozattól való félelemmel.

Mielőtt rátérnénk az Ercole d'Estéhez írt királytükör vonatkozó részeinek a vizsgálatára, tekintsük át röviden a halál keresztény felfogásának evolúcióját a korai kereszténységtől Andreas Pannonius koráig.²⁵

A korai kereszténység és a skolasztikus felfogás úgy tekintett a halálra, mint átlépésre az örök életbe, a túlvilágra fókuszált, számára a halál az igazi élet küszöbe volt, nem pedig a létezés befejezése. A 12. századtól fokozatosan egyre nagyobb hangsúlyt kapott az egyéni felelősség és az utolsó ítélet. A 14. század végétől – összefüggésben a járványokkal és az egyre gyakoribb háborúkkal – a halottak realiztikusabb ábrázolása figyelhető meg, a holttest a bűnös ember brutális végének empirikus, kézzelfogható jele.

A 14. század végétől, a 15. század elejétől a halál tematikája egyre gyakoribb a művészi ábrázolásokon és az írott szövegekben egyaránt. A jelenségnek az oka leginkább az 1347–1351 közötti pestisjárvány, amely Európa egyharmadával végzett, és olyan kollektív traumát jelentett a kor embere számára, amely az alábbi témákat hozta felszínre: a halál mindenütt jelenvalósága; az élet rövidsége; a halál bizonyossága; a halál órájának bizonytalansága.

Petrarca *De otio religiosó*jában található *cogitatio mortis* – amely Andreas Pannonius alapvető forrása a vizsgált részletekben – ezeknek a 14. század folyamán bekövetkezett műfaji, tartalmi változásoknak a hatását mutatja.

Az 1471-ben keletkezett, Ercole d'Estének ajánlott királytükör *cogitatio mortis*-részlete a II. könyv VIII. és IX. fejezetében (*De genere et ordine mortis; De memoria*

²⁴ ANDREAS PANNONIUS, *Könyvecske az erényekről...*, 2. j. i. m., 487. Az eredeti szöveg: „Illud quoque spectaculum horrendum, sed efficacissimum ad tuam salutem, o rex inclite, apertio scilicet sepulcrorum praecipueque recentium eoque magis, si sint hominum notorum, dum vermium scaturigines, dum viscera sparsa cernuntur, dumque ossa suis mota sedibus, consumptae nares, convulsi dentes, oculorum specus limo obsitum, ceno concreta caesaries...”
ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus...*, 2. j. i. m., 98.

²⁵ HORÁNYI Ildikó, *A halál perszonális ábrázolása a középkor művészetében*, Valóság 38(1995), 12, 31–47.

mortis) szerepel, és két új elemmel bővül a Mátyás királyhoz írt királytükör vonatkozó részleteihez képest.

Az egyik új elem a VIII. fejezetben olvasható, és a halál különböző nemeit mutatja be. Alapgondolata, hogy a halál sokszor nem úgy, nem ott, és nem akkor történik meg, mint ahogy az ember várná. Egy katalógus található a szövegben Petrarca *Ad familiares* XXII. 12. levelének 13–22. részei alapján (a vegyes tartalmú levelet Albertino da Cannobbio milánói orvos ismerősenek írta, és részben a halál szükségyszerűségéről szól):

Ez a fegyvertől fél, de hajótörésben hal meg; azt, amíg elkerüli a tengeri vihart, a parton megöli az ellensége; emez megmenekülve a csatából lezuhan a lováról; amaz megkímélve magát a munkától pihenés közben huny el. [...] Láthatod, hogy Nagy Sándort, aki legyőzhetetlen volt a csatában, az italozás győzte le; Pompeius Magnus, aki Thesszáliában életben maradt, Egyiptomban árulás áldozata lett; Iulius Caesar a külső ellenséget legyőzve a saját emberei által vesztett el; Augustust, aki a villámcsapástól rettegett, a betegség és az öreg kor vitte el; és Domitianust, aki tartózkodott a gombaevéstől, karddal gyilkolták meg; Africanus Minor, akit semmiféle hadsereg és semmiféle ellenség nem tört meg, sem Numantia, sem Karthágó, a hitvesi ágyban halt meg.²⁶

Az Ercole d'Estéhez írt királytükör IX. fejezete (*De memoria mortis*) lényeges eltéréseket mutat a Mátyás-királytükör hasonló témájához képest: a fejezet jóval rövidebb, elmarad az enyészetnek induló testek bemutatása, helyette egy haldokló utolsó pillanatairól olvashatunk:

Hosszabban szükséges itt időznünk, és buzgón elmélkedve sorra kell vennünk a közülünk távozók minden egyes testrészét: miközben a végtagjai részketnek a hidegtől, a középső része felhevül és kellemetlen verejtékben úszik, a sokáig lüktető éltető lélegzet a halál közelségében elbágyad. Mindehhez járulnak a megfáradt, nedves szemek, a könnyben úszó tekintet, az összeráncolt és elkékült homlok, a beesett arc, a kimeredt fogak és orr, a habzó száj, az

²⁶ „Hic ferrum metuens naufragio periit; ille, dum procellam evitat aequoream, hosti iugulum dedit in littore; illum praelio fugientem equi lapsus abicit; hunc parcentem laboribus sopor et requies oppressere. [...] Alexander Macedo clarus in bello pugnandoque invictus bibendo vincitur et necatur. Magno illo Pompeio tutior fuit hostilis acies quam clientis domus in Aegypto. Julius Caesar externorum victor hostium a domesticis circumventus est et occisus. Augustum Caesarem fulmina metuentem morbus ac senium resolvit. Et Domitianum fungis abstinentem invenerunt gladii. Africanus iunior, quem nulla acies, nullus hostis infregerat, non Numantia, non Carthago, mortem reperit in coniugali cubiculo.” ANDREAS PAN-NONIUS, *Libellus de virtutibus...*, 2. j. i. m., 254. Bíró Csilla fordítása.

elakadó és lepedékes nyelv, a kiszáradt szájpadrás, az elgyötört fej, a nehezen lélegző mellkas, a rekedt hörgés és az akadozó légzés, az egész test kellemetlen szaga, és különösen az elváltozott arckifejezés rémülete. Mindezek könnyebben felidézhetők, és mintegy készenlétben és kéznél vannak annak a számára, aki saját maga szemlélte a halál valamilyen emlékezetes példáját. Ugyanis élen-kebben szoktunk visszaemlékezni azokra a dolgokra, amelyeket láttunk, mint amelyeket hallottunk.²⁷

Az elrettentő leírás szintén gyakori témája a középkor végi halálról szóló meditációknak, Andreas Pannonius ezennel egy másik Petrarca-műből, a *De secreto conflictu curarum mearum* I. könyvének 141. részéből emeli át a hivatkozás nélküli részletet, amelyet felcserélt sorrendben az *ubi sunt*-formula követ, amelynek a forrása a Mátyás-királytűkörből is ismert *De otio religioso*-részlet. A valamikor 1342 és 1353 között keletkezett *Secretumot* Petrarca feltehetően nem a nagyközönségnek szánta, ám a 15. századra Európa-szerte ismertté vált, és a szerzetesi könyvtáraknak is gyakran a részét képezte.²⁸

Az Ercole d'Estéhez írt királytűkörből is szerepel az *ubi sunt*-formula, ám ki-marad belőle az uralkodók felsorolása, csak Petrarca *De otio religioso*-részlete található meg rövidített formában az eltűnt földi javak felsorolásával, majd a holttestek megsemlélésével.

A felhasznált forrásokból jól érzékelhető, hogy Andreas Pannonius 1471-ben, amikor már a pavai Santa Maria delle Grazie rendházban élt, és Ercole d'Estéhez címzett királytűkrét írta, újabb Petrarca-művekkel ismerkedett meg (*Ad familiares; De secreto conflictu curarum mearum*), amelyeket lelkesen be is épített az Ercole d'Estéhez írt királytűkrébe.

²⁷ „Immorari diutius oportet atque acerrima meditatione singula moventium membra percurrere et extremis quidem iam algentibus media torreret et in opportuno sudore defluere, diu pulsari vitalem spiritum mortis vicinitate lentescere. Ad haec defessos natantesque oculos, obtuitum lacrimosum, contractam frontem liventemque, labentes genas, dentes rigentes atque nares, spumantia labra, torpentem squamosamque linguam, aridum palatum, fatigatum caput, anhelum pectus, raucum murmur et molesta suspiria, odorem totius corporis molestum, praecipue alienati vultus horrorem. Quae omnia facilius ac velut in promptu et ad manum collocata succurrent, si cui obversari coeperit memorandum aliquod conspectae mortis exemplum. Tenacior enim solet fore visorum quam auditorum recordatio.” ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus...*, 2. j. i. m., 255. Bíró Csilla fordítása.

²⁸ C. Cardelle de HARTMANN, *Die Leser des »Secretum« im 15. Jahrhundert außerhalb Italiens. Beobachtungen anhand der Handschriften*, Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur, 133(2011), 1, 100–120. <https://doi.org/10.1515/bgsl.2011.006>. (2024. 08. 05.)

Áttekintve a karthauzi Andreas Pannonius világi politikai személyiségekhez írt két királytükrenek *cogitatio mortis*-részleteit az alábbi következtetéseket vonhatjuk le.

Andreas Pannonius Petrarca, azaz egy világi szerző műveit használta fel forrásaiként, de ezekre mint a monasztikus irodalom termékeire tekintett. Talán ez lehet az oka, hogy magára Petrarca-ra egyszer sem hivatkozott, holott a *cogitatio mortis*-részletek mindkét királytükreben Petrarca művei alapján épülnek fel. Ami a *cogitatio mortis* toposzait illeti, elmondható, hogy mindkét művében hasonló szellemiségűek a részletek. A köztük eltelt néhány év a szövegek gondolatiságában nem hozott változást, és a szerző egyik művében sem tesz hozzá újat, egyénit a műfaj bevett elemeihez. Az Ercole d'Estéhez írt királytükör elsősorban forrásaiban jelent újítást, mivel Andreas Pannonius Paviában újabb, számára eddig nem ismert Petrarca-művekkel ismerkedett meg, a *Secretummal* és az *Ad familiares* levélgyűjteménnyel.

GYULAI ÉVA

Biblia, erkölcsstan vagy költői mű?

*Johannes Bocatius Siracides című bibliaparafrázisa (Wittenberg, 1596)**

Eperjes és Wittenberg

A *Biblia*, illetve mindenkori értelmezése – beleértve a kora újkor első évszázadát is – számos bölcsészeti szakterület, szaktudomány, elmélet és gyakorlat tárgya, forrása, eszköze lehet, így ugyanolyan joggal foglalkozhatunk vele a hitújítás különféle vallási és felekezeti szövegeinek irodalomtudományi és textológiai vizsgálatánál, mint a lelkeségtörténet, művelődéstörténet különböző aspektusaival kapcsolatban.¹ Az Ó- és Újtestamentum 16–17. századi latin versekbe szedett parafrázisai, köztük a Magyar Királyságban alkotott szerzők ilyen irányú művei elsősorban mégis az irodalomtudomány tárgykörében ismertek.²

A főként protestáns verses ótestamentumi bibliai parafrázisokat a kordivat a 16. század közepétől a 17. század első feléig „csúcsra járatta”, a legnépszerűbbek, természetesen, a zsoltárparafrázisok voltak. Feltűnő azonban, hogy már a 16. század második felében mennyi kiadása, jelesül fordítása, valamint latin és más

*A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

¹ A tanulmány a III. Neolatin Konferencián (*A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, Debrecen, 2017. december 7–9.), valamint XVI. Lelkeségtörténeti Konferencián (*A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben*, Budapest, 2023. április 13–15.) elhangzott hasonló című előadások szerkesztett változata.

² Legújabbban: POSTA Anna, *Sacra poesis: A késő humanista (1514–1619) neolatin bibliai költészet hazai és nemzetközi kontextusban*, PhD értekezés (kézirat), Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskolája, 2019; UÓ, *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022 (Csokonai Könyvtár, 61); UÓ, *Latin paraphrases of Old Testament books in verse in 16th century Hungary*, *Hungarian Studies* 37 (2023), 15–31.

nyelvű parafrázisa volt a *Sirák fia könyve*, vagy más néven *Ecclesiasticus*, apokrif (deuterokanonikus, illetve a trienti zsinaton kanonikussá nyilvánított) ótestamentumi könyvnek. A már korán *Siracides* (jelentése: Sirák leszármazottja, fia) címen is említett ószövetségi könyv Sirák fiának, Jézusnak bölcsességeit tartalmazza. A latin *Ecclesiasticus [Liber]* (Egyházi könyv) elnevezés egyházi (azaz nem kanonikus) jellegére utalhat, illetve, hogy gyakran használták már az ókeresztények is katekumenek és keresztény hívek oktatására. A *Sirák fia könyve* többféle átírása, átköltése, ezzel különféle értelmezése révén a Magyar Királyság bibliarecepciójában, és a késő humanista irodalom egyik neolatin szerzője, Bocatius irodalmi corpusában is külön fejezetet érdemel.³ A *Siracides* bibliai kötődése mellett sokkal inkább mint erkölcsi szabályok gyűjteménye, *quasi* keresztény erkölcstani tankönyv, sőt mint életvezetési tanácsokat, a magatartás jó gyakorlatát tartalmazó mű vált népszerűvé.

Johannes Bocatius *Siracides*-parafrázisa⁴ is ilyenként értékelhető, hiszen megjelenésének körülményei, szerzője nem sokkal korábban induló tanári, iskolaigazgatói karrierjéhez, sőt egzisztenciájához fűződő viszonya arra mutatnak, hogy szerzője iskolai használatra szánta. Johannes Bocatius (Vetschau, 1569 – Ungarisch Brod/Uherský Brod, 1621) Hans Bock néven született a cseh koronához, így a Habsburg Birodalomhoz tartozó Alsó-Lausitzban, sziléziai eredetű evangélikus családban, szorb (más néven vend) anyától és német apától. Drezdában, a morvaországi Iglauban (ma: Jihlava, Csehország) tanult, majd 1588-ban iratkozott be az Odera-Frankfurtban lévő Viadrina egyetemre, bölcsészetet (artes liberales) és teológiát hallgatott, majd baccalaureatusi fokozatot szerzett.⁵ 1590 körül került a Magyar Királyságba, előbb házitanító volt a Héderváry és az

³ Bocatius *Sirák*-könyvéről lásd Posta Anna publikációit: POSTA, *Sacra poesis...*, 2. j. i. m., 90–101; Uő, *Latin paraphrases...*, 2. j. i. m., 22–24.

⁴ *Siracides vel Ecclesiasticus Iesu, Filii Sirach, Paraeneses ad vitam bene beateque, transigendam, in locos communes redactae, et versibus elegiacis redditae* per M. Iohannem Bocatium VVetschariensem P. L. Scholae jam Epperiensis in Hungaria superiore Rectorem. Dedicatae Christophoro Libero Baroni a Teuffenbach Capitaneo generali in Hungaria superiore, Et Quinq ibidem regijs et liberis confoederatisque civitatibus, Cassoviae, Leutschoviae, Bartphae, Epperies, Cibinio. Cum praefatione Dn. Aegidii Hvnnii, Ss. Theologiae Doctoris, Professoris et Pastoris VVitenbergensis, Witenbergae, Typis M. Georgy Mullerj, Anno 1596 (RMK III. 880). Modern kiadása: Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia 1–2: Poetica, 3: Prosaica*, szerk. CSONKA Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1990–1992, 1: 63–198.

⁵ Bocatius életrajzához lásd: Doris TEICHMANN, *Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus*, *Létopis* 52 (2005)/1:48–72; CSONKA Ferenc, *Vita Ioannis Bocati = BOCATIUS, Opera quae exstant...*, 1, 4. j. i. m., 9–28.

Ostrosith család gyermekeinél, majd 1593-ban Eperjes szabad királyi város tanácsa meghívta a helyi evangélikus iskola tanítójának. A felső-magyarországi Eperjesről került 1596 tavaszán a wittenbergi egyetemre, hogy rektori állásához magiszteri fokozatot szerezzen, anélkül, hogy korábban ott tanult volna. Bocatius az eperjesi evangélikus iskola rektoraként, azaz első tanítójaként, egyben igazgatójaként⁶ publikálta *Siráé*-parafrázisát Wittenbergben 1596-ban. Ugyanekkor egy másik nyomtatványt is megjelentetett, ugyancsak Georg Müller nyomdásznak a Jüdenviertel 133. számú házban felállított, 1590-ig Clemens Schleich és Anton Schöne tulajdonában lévő nyomdájában.⁷ Ez a törökök vallásáról, azaz az iszlámról szóló szövegeket tartalmazó kiadvány⁸ egyben magyarázatot ad Bocatius wittenbergi feltűnésére is.⁹ Az eperjesi rektor ugyanis a magiszteri fokozat megszerzéséért kereste fel a wittenbergi egyetemet, amely máshol szerzett és igazolt baccalaueratusi fokozat birtokában is lehetőséget adott a mesterdiploma megszerzésére a bölcsészeti fakultáson, amennyiben a jelentkező bizonyította megfelelő tudását. Ennek megállapítására fél évente tartottak vizsgálatot az egyetemen, ezen a professzorok és a diákok is kérdezték a jelöltet. A *magister artium* cím

⁶ Az eperjesi evangélikus iskolába 1540-es években kinevezett Gyalui Thorda Zsigmond (?–1569) vezette be a három állandó tanári állással (rector, subrector, conrector) működő oktatási rendszert. HÖRK József, *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*, Kassa, Bernovits Nyomda, 1896, 35.

⁷ Insa Christiane HENNEN, *Printers, Booksellers, and Bookbinders in Wittenberg in the Sixteenth Century: Real Estate, Vicinity, Political, and Cultural Activities = Publishing Sacrobosco's De sphaera in Early Modern Europe. Modes of Material and Scientific Exchange*, ed. Matteo VALLERIANI, Andrea OTTONE, Berlin, Springer, 2021, 112–113, 135.

⁸ *Oratio De Profanitate Turcae Religionis deque rebelliosis male dicti regni initijis et incrementis, habita in inchoata Academia Witebergensi a viro clarissimo et doctissimo Domino M. Antonio Evonymo Carintho ethices et logices professore publico cum 45 doctos viros gradu magisterij publicis solennitatibus insigniret: item quaestio, An de Turcae imperio et potentia tyrannica ulla in scripturis divinis extet praedictio, et quid de illa spiritus Domini dicat*, proposita a M. Iohanne Bocatío P. L. Scholae Epper. Rectore, cui respondit clarissimus, doctissimus et humanissimus M. Lavrentius Fabritius Hebraeae linguae professor publicus. Quaestio an de Turcae imperio et potentia ulla in scripturis divinis extet praedictio, Witebergae, Typis G. Mulleri, 1596 (RMK III. 881).

⁹ A nyomtatványról bővebben lásd: GYULAI Éva, *Oratio de profanitate Turcae religionis – Beszédék Bocatius János wittenbergi magiszteri avatásán, 1596 = Reformáció v Strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mittel Europa II*, szerk. Katalin Mária KINCSES, Peter KÓNYA, Annamária KÓNYOVÁ, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2018, 462–488.

odaítélése után következett a záró aktus, a *quaestio*, az avatással egybekötött vita-előadás.¹⁰ A vita kérdését a válaszolók már előre megkaptak, ez egyben az előadások tematikáját is meghatározta.

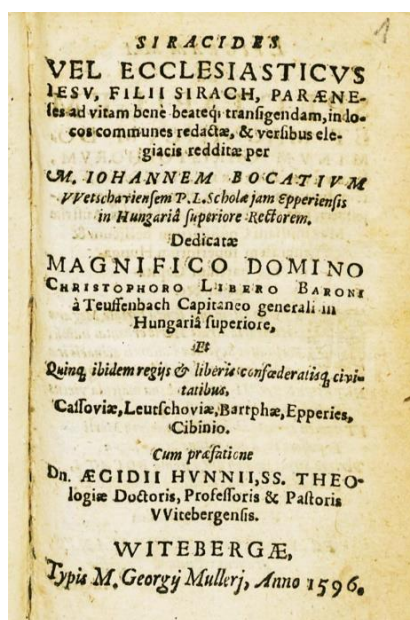
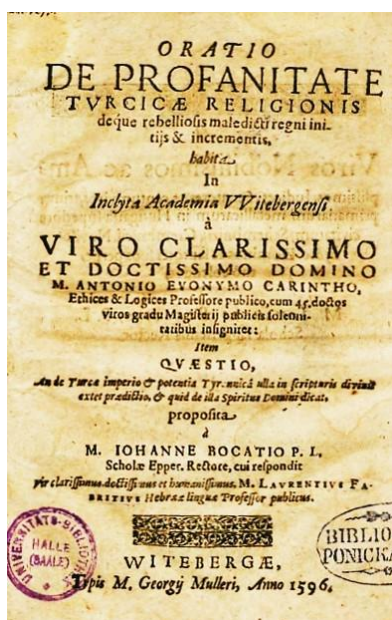
Bocatiust Wittenbergben negyvennégy társával együtt 1596. március 30-án,¹¹ mégpedig az ónaptár szerint,¹² avatták ünnepélyes keretek között magiszterre. A *poeta laureatus* címmel rendelkező¹³ Bocatius eperjesi rektornak jutott az a megiszteltetés, hogy az aktus során ő tehette fel a kérdést (*quaestio*) az egyetem evangélikus vallású professzorainak: Vajon a török birodalomról és önkényuralomról van-e szó a *Szentírásban*, és ha igen, mit mond erről a Szentlélek („An de Turcae imperio et potentia tyrannica ulla in scripturis divinis extet praedictio, et quid de illa spiritus Domini dicat”)? Kérdésével együtt, külön szövegben, saját véleményét is kifejtette a témában.

¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáljai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház, 1984, 223.

¹¹ Az *Oratio de profanitate Turcae religionis* című nyomtatványban nem szerepel az ünnepélyes avatás dátuma, Bocatiust azonban barátai és támogatói – szintén Müller nyomdájában megjelent – üdvözlő költeményekkel köszöntötték ebből az alkalomból, amely szerint a legmagasabb bölcsészeti „grádust”, azaz a magiszteri fokozatot március 30-án (ad tertium Calendas Aprilis Anno 1596) kapta meg a wittenbergi egyetem filozófiai fakultásának dékánjától: *Gratulationes pietate, eruditione ac doctrina ornatissimo viro, Domino Iohanni Bocatio P. L. scholae Epperiensis in Hungaria superiore Rectori dignissimo, cum ei summus in Philosophia gradus, Decano spectabili et clarissimo Dn. M. Antonio Evonymo ad tertium Calendas Aprilis Anno 1596. decerneretur. Scriptae ab Amicis. Witebergae, Typis M. Georgij Mulleri 1596 (RMK III. 882)*. Ugyanekkor a boroszlói Henricus Lorcius is megszerezte ugyanezt a fokozatot, és neki is gratuláltak humanista barátai egy wittenbergi nyomtatvánnyal ugyancsak 1596. március 30-iki dátummal: *Humanissimo et Doctissimo viro Dn. Heinrico Lorcio VVratislaviensi Silesio. De Novis Magisterii Philosophici honoribus, quibus solenniter in Academia VVitebergensi Rectore Magnifico Ernesto Hettenbach Medicinae Doctore ac Prof. Ex decreto facultatis philosophicae ornabatur a Spectabili Decano M. Antonio Evonymo Logices et Ethices Professore publico: Mense Martio die 30. Anno 96. gratulantvr cives, fautores et amici. Vvitenbergae, Excudebat Zacharias Lehman, M. D. XCVI*.

¹² Azaz a német evangélikusok által használt julián naptár szerint, amely a gregorián időszámítás szerint április 9-ikét jelentette.

¹³ Bocatius ismeretlen időben, 1590 után nyerte el a *poeta laureatus caesareus* címet II. (I.) Rudolf császártól. John L. FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire: A Bio-bibliographical Handbook*, 1, Berlin–New York, De Gruyter, 2006, 199–200.

1/a-b. képek: Bocatius Wittenbergben megjelent nyomtatványainak címlapja (1596)

Siracides (*Dedikáció*)

A Bocatius művét bevezető, latin értekező prózában írt *Lectori salutem* Aegidius Hunnius teológiai doktor és wittenbergi lelkész nevéhez fűződik (A2r–A4r). Id. Aegidius Hunnius vagy Hunn (Winnenden, 1550 – Wittenberg, 1603) evangélikus teológus 1592-ben lett az egyetem professzora, egyben wittenbergi prédikátor, aki a *Siracides* Arisztotelész *Nikomakebosi etikájához*, illetve Cicero *De officiis* című morálfilozófiai munkájához hasonlítja. Ezeket, jóllehet a pogány antikvitás („libri gentilium”, „Ethnicae vetustatis monumenta”) könyvei, Hunnius korában is nagy becsben tartják, és mivel erényekről és erkölcsökről szóló tudományos igényű magyarázatok („nobis doctrinam de virtutibus et moribus explicatam”), ezért keresztény könyvtárakban őrzik, sőt iskolákban is oktatják őket. A keresztények azonban leginkább a bibliai könyvekben találhatják meg az erkölcsök formálására és az élet vezetésére vonatkozó szabályozást. Ilyen bibliai könyv az *Ecclesiasticus* is, amely az igaz Istenről szóló tudomány mellett az egyház sok egyéb, a pogányok előtt ismeretlen tanításával együtt mutatja meg bármely társadalmi helyzetű embernek, milyen szabályok szerint kell a tökéletes életet élnie („Ecc-

lesiasticus [...] tradit rationem, normam et formam instituendae vitae, praescriptis saluberrimis regulis ac praeceptis [...], omnium ordinum homines gerere [...] debeant”). Hunnius a bibliai könyv szerzőjét, Sirák fia Jézust egyenesen „a mi Siracidesünknek, istenesnek, a Szent Lélektől inspiráltak, egyházdoktor-nak” („Siracides noster, vir Deum religiose colens, ductus Spiritus Sancti, Ecclesiae doctor”) nevezi. Előszavában Bocatius művének mintáját Eobanus Hessus zoltárparafrázisaiban találja meg, amelyeket Luther és Melanchthon is igen nagyra tartott. Hélius Eobanus Hessus (1488–1540) erfurti humanista, reformátor, költő először 1539-ben jelentette meg verses zoltárátíratait,¹⁴ amelyek igen népszerűek voltak kortársai körében. Hunnius szerint Bocatius műve a legmegfelelőbb olvasmány a keresztyén ifúságnak, ráadásul szerzője a bibliai szöveg tudatos szerkesztésével azt is lehetővé tette, hogy az egyes bölcs mondásokat könnyen ki lehet választani és így további célokra használni.¹⁵

Siracides (*ajánló versek*)

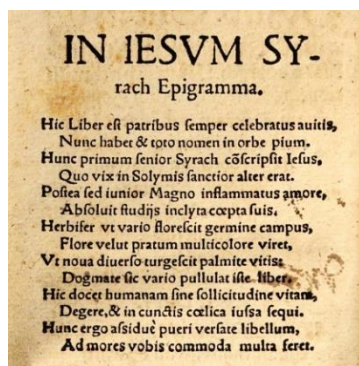
Hunnius tudományos igényű ajánlását az egyetemi kiadványok kötelező üdvözlő versei követik (A4v–A5v), szám szerint négy.¹⁶ A Bocatiusnak gratuláló, disztichonokban szerkesztett költeményeket azonban kiemelik a hasonló művecskék közül szerzőik, egyrészt maga a wittenbergi rektor, Ernestus Hettenbach (1552–1616), másrészt a boroszlói származású Salomon Gesner (1559–1605), aki 1593-ban lett az egyetem teológiaprofesszora; illetve Nicolaus Steinberg (1543–1610) *poeta laureatus* Boroszlóból, aki 1578–1610 között a sziléziai város Elisabethan nevű neves gimnáziumának rektora volt. Hettenbach szerint a görög filozófusok erkölcsi tanítása nem mérhető a Krisztus vére által megszentelt istenfélelemhez, valódi erkölcsi tanítás ugyanis csak Krisztusra támaszkodva születhet. Ilyen Bocatius szent szövegeket versekbe szedő műve is, amely ráadásul az iskolásoknak

¹⁴ *Psalterium Davidis carmine redditum* per Eobanum Hessum: Cum annotationibus, Viti Theodori Noribergen(sis) quae commentarii vice esse possunt, Strassburg, Apud Cratonem Mylium, 1539¹

¹⁵ „Bocatius [...] opus vere aureum omniumque celebratione longe dignissimum, literatae juventuti Christinae hoc etiam modo commendat. Ubi simul operam dedit, ut adhibita methodo, quae sparsim alias hinc inde toto libro leguntur, in certa capita redigeret: ut quaeunque de re vel in Ecclesia vel Schola disserendum alicui sit, ex suis quasi cellulis sententias ad institutum congruentes proferre et ad usum praesentem accommodare queat.” BO-CATIUS, *Siracides...*, 4. j. i. m., A3v

¹⁶ POSTA, *Latin paraphrases...*, 2. j. i. m., 22.

is könnyen megtanulható.¹⁷ A teológus Gesner azért dicséri Bocatiust, mert tehetségét nem szórakoztató művekre feccséri, hanem a kegyes Sirák művében megjelenő erkölcsi előírások megverselésére.¹⁸ A boroszlói evangélikus gimnázium rektora, Bocatius költőtársa, aki egyébként majd két év múlva versben köszönti Győr felszabadítását,¹⁹ szintén költeményben üdvözli Bocatiust és művét. Nicolaus Steinberg a munkát egyértelműen életvezetési tanácsok gyűjteményének („vitae praecepta colendae optima”) tekinti, és azt is meghatározza, hogy az kiknek szól: „fiúknak”, azaz a tanítványoknak, amennyiben derék, bölcs és kegyes férfivá kívánnak válni („Sedulus has versa leges... Puer / si probus et sapiens et vir pius atque beatus / dici cupis”).

2/a-b. képek: J. Spangenberg köszöntése a *Sirák fia könyve* (vagy *Jézus Sirák*) prágai (1580) és wittenbergi (1596) kiadásában

¹⁷ „De moribus pie docebat Socrates: / Platoque Aristotelesque [...] quidem recte docent, / Sed quae timore cassa vero numinis / Non Christianam percipit praesentiam / Finemque nacta pessimum, menti nocet [...] Pleno Dei sed quae timore pullulat et corde surgit, sola virtus vivida / Haec est, bonoque sulta sub fundamine, / Casta fideque nixa Christi Sanguine. [...] BOCATI dum Syraciden libros / Sacros in ordinem ductos exhibes / Accommodo discentibus fusos metro: / Opus bonum Deo, bonis et omnibus / Gratum facis.” (Ernestus Hettenbach)

¹⁸ „Bocatus melior, qui non vult venam effundere / In Bachi non vult Venerisque jocos / Sed pia Siracidae lingua praecepta latina exprimit, et cultis versibus ornat opus.” (Salomon Gesner)

¹⁹ Nicolaus STEINBERG, *Elegia de Jaurino nuper die XXIX Martii recuperato*, Vratislaviae, Georgius Bauman, 1598 (App. M. 217)

A köszöntések közé azonban bekerült egy halott költő, Luther barátja és harcos-társa műve, vagy művének részlete is. Johannes Spangenberg (1484–1550) reformátornak a *Siráé fia könyvét* köszöntő verse (*Ex Epigrammate Iohannes Spangenbergii in Siraciden*) már korábban olvasható volt nyomtatásban, mégpedig a *Jézus Sirák* először 1563-ban a prágai Melantrich-nyomdában megjelent németből fordított cseh nyelvű verses parafrázisának²⁰ ajánlásaként, ennek második felét, négy distichont közöltek újra Wittenbergben.

A köszöntések után a *salutem dicit* következik (A6r–A8r) a szerző, Johannes Bocatius *magister* tollából, aki először szűkebb hazája evangélikus lelkészeit (Skulteti Szeverin bártfai esperest, Timeus Tamás kassai, Platner Antal lőcsei, Sauter Sámuel eperjesi, Troster György kisszebeni és Florianus György nagysárosi lelkészt), egyrészt mint támogatóit („fautoribus”), másrészt mint atyafiait („affinis”) köszönti, majd a felső-magyarországi Pentapolis bírát, szenátorait és tanácsnokait („centumviris”) üdvözli. Az ajánlásban szereplő lelkészekkel egyébként pár hónappal korábban Bocatius együtt vett részt az evangélikusok eperjesi zsinatán.²¹ A városok és az evangélikus egyház vezetői minden bizonnyal anyagilag is támogatták az eperjesi rektort wittenbergi vállalkozásában, a nyomtatványok nem jelenhettek volna meg az egyetemi városban hathatós pénzügyi támogatás nélkül, mindezért Bocatius a *Siracides* egy-egy példányával mondhatott köszönetet. Eperjes város tanácsának számadáskönyve szerint a Wittenbergből hazatérő Bocatius magiszternek a *Siracides* című verses „könyvecskéért” öt forint honoráriumot fizettek a város pénztárából 1596. június 29-én.²²

Három évvel a *Siracides* megjelenése után, 1599-ben maga Bocatius is köszöntő verset közöl Leonhartus Mokoschinus németlipcsei (ma: Partizanská

²⁰ *Gezus Syrach / gináké Knijhy Eklezyastykus / o dobrých Mravijch a chvalitebném obcovánij...*, [Praha], Jiří Melantrich z Aventýna starší, 1563¹. További kiadásai 1580-ban és 1597-ben jelentek meg.

²¹ Az 1595. október 10-diki eperjesi zsinaton jelen voltak névsora. „[...] M. Samuel Sautter, pastor ecclesiae Eperiensis subscripsit, M. Georgius Troester, pastor ecclesiae Cibiniensis subscripsit. Georgius Florianus, pastor ecclesiae Nagy Sarosiensis sincere subscripsit. Adamus Sculteti ecclesiastes Cassoviensis. [...] Joannes Bocatius, ludi rector Eperiensis [...]” *Magyar protestáns egyház-történelmi adattár*, II, szerk. STROMP László, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1903, 45–46.

²² „Honoraria: 29. Junii [1596] M(agistro) Joanni Bocatío, Ludimoderatori Epperiensi pro Libello Syracidis per ipsum carmine reddito floreni 5.” BOCATIUS, *Opera omnia*, ..., 3, 4. j. i. m., 500.

Lupča, Szlovákia) evangélikus lelkész ugyancsak Wittenbergben megjelent *Ószö-
vetség*-parafrazísához.²³ Mokossini kanonikus könyveket költött át latin versekké,
és munkáját Bocatius, aki az eperjesi iskolában tanító szorb nemzetiségű koszo-
rús költőként és magiszterként nevezi meg magát („M. Iohannes Bocatius So-
rabus, Poeta Laureatus Caesareus, Ludrector Epperiessinus”) isteni műnek,
mennyei dísznek, csodálatra méltó alkotásnak („divine labor”; „coeleste decus”;
„mirabile opus”) tartja.

Gratulationes (RMK III. 882)

Az „otthoniak” gratuláló versecskéi külön nyomtatványban jelentek meg Wit-
tenbergben.²⁴ Ebben a következők köszöntik magiszteri fokozatot megszerző
Bocatiust. Christiani Ábrahám († Bártfa, 1619) a szepességi Keresztfalu (Kreuz,
ma: Krížová Ves, Szlovákia) evangélikus lelkésze (*Pastor Ecclesiae Crucensis*); a
pfalzi Dalheim szülötte, Nikolaus Erhard Dalhemius († Bártfa, 1600), a gradéczi
Horváth Gergely Bártfa melletti nagyőri birtokán (Nehrer, Sztráska, ma: Strážky,
Szlovákia) alapított evangélikus iskola rektora,²⁵ valamint a lübecki származású
lócsi rektor, Iohannes Rhau. A feltehetően 1596. január végén előre megírt gra-
tulációkat Bocatius magával vitte Wittenbergbe. Johann Rhau rektor, maga is
magiszter köszöntése nemcsak azért érdekes, mert mint kollégájának gratulál Bo-
catiusnak, hanem, mert a versből kiderül, már kora ifjúságától ismeri, sőt maga
is támogatta és oktatta az eperjesi rektort („Bocatum... Huncce mihi tenera
conjunxi aetate dicatum, / Hunc fovi et tinxí fonte labella sacro”). Kérdés, hogy

²³ *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine redditarum, Libri: Genesis. Exodus. Numerorum. Iosuae. Indicum. Ruth. Samuelis Duo. Regum Duo. Per Leonbardum Mokoschinum Pannonium Liptoviensem. Cum Praefatione luculenta*, Dn. Aegidii Hunnii, S S. Theologiae Doct. Profes. ac Pastoris in Acad. Vvitebergensi, Wittenberg, Krafft, 1599 (RMK III. III/1. 938). Vö.: POSTA, *Sacra poesis...*, 2. j. i. m., 128–136.

²⁴ *Gratulationes pietate, eruditione...* 11. j. i. m.; Vö.: Klára KOMOROVÁ, *Ján Bocatius vo fonde SNK= Poeta laureatus Ioannes Bocatius (1569–1621): Zborník z celoslovenskej konferencie, ktorá sa konala v dňoch 29. - 30. septembra 2009 v Košiciach pri príležitosti 440. výročia narodenia a 410. výročia príchodu Jána Bocatia do Košíc*, Košice, Verejná knižnica Jána Bocatia, 2009, 92.

²⁵ „Nicol. Erhardus Dalhemius Palatinus, Gymnasii quod Magnificus et Generosus D. D. Gregorius Horwath etc. foveit in Neerer Rector: 16. Jan. An. 96 perscripsit.” (*Gratulationes pietate, eruditione...*, 11. j. i. m.)

a lübecki származású tanár hol találkozott a lausitzi Vetschauban született, Drezdában és Odera-Frankfurtban tanult ifjú Bocatiussal. Kapcsolatuk még feltárára vár a Bocatius-kutatásban.

A köszöntő kötet további szerzői: Láni Dániel szentkereszti (Svätý Kríž, Kreuzdorf, ma: Krížovany, Szlovákia) lelkész („Daniel Lanij Pastor oppidi S.† ad oras Scepusiacas”), Brechtel Márton kassai polgár, aki egyébként 1587-ben iratkozik be a wittenbergi egyetemre és 1592-től a kassai latin iskola tanítója.²⁶ Ostrosith István csak annyit árult el magáról, hogy magyar nemes („Vngarvs”), feltehetően Bocatius egykori magántanítványa, alkalmi verséből is az derül ki, hogy még karrierje elején áll. Szerinte Magyarországon nem becsülik a tudományos fokozatot, tanulásnak elég, ha valaki hivatalra jut. Bocatius igyekezetét azonban maga a Mindenható Isten igazolja, hiszen kincsek helyett lelki gazdaságot keres Wittenbergben, az egyetem és a klasszikus tudomány pedig valódi megtiszteltetéssel ítél („Leucoris et Cicero melius discernit honores”). Ifj. Ostrosith Miklós (†1598) fia, az ifjú giletinci Ostrosith István (†1649), a későbbi koronaőr, egyébként az illavai vár és uradalom (ma: Ilava, Szlovákia) birtokosa családjával együtt már kezdettől szoros kapcsolatban állt Bocatiussal. Utóbbi a *Hungaris* (1599) versei közé bevesz egy költeményt, amelyet István apjához, Miklóshoz, Illava urához írt a trencsényi meleg források mellől, amelyekben végre megfürdhetett, és amelyekből végre ihatott Ostrosith Miklós jóvoltából.²⁷ Bocatius, a már diákkorában is szívesen verselő Ostrosith Istvánt, annak unokatestvérével, Andrással együtt tanította az illavai várban, amint erről megemlékezik 1612-ben, az egykori tanítványához írt újévi köszöntőjében.²⁸ A késmárki Unterbaum Kristóf

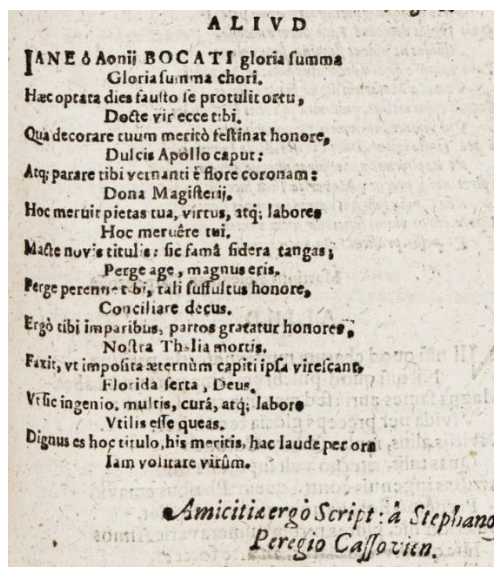
²⁶ Iulia CAPROȘ, *Kaschauer Studenten an deutschen Universitäten vom Anfang des 16. Jh. bis zur Gründung der Jesuitenakademie zu Kaschau im Jahr 1657 = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006, 91.

²⁷ „Ex aqua calida Trenschiniensis dioeceseos ad Gen(erosum) et Egr(egium) Dominum Nicolaum Ostrositium, Dominum in Illava ad Vagum fl(uvium).” Johannes BOCATIUS, *Hungaridos Libri quinque poematum martialium, encomisticorum, nuptialium, miscellanorum et sepulchralium, accedunt. Epistolae ad Bocatium*, Bartphae, Klöss, 1599, 351.

²⁸ „D(omino) Steph(ano) Ostrosith, A(urato) E(quit) – Nunc auratus eques, mea quondam cura docentis, / Vere-nobilium flosque decusque virum, Te taceam? qui scribebas puer ipse poema, / Versiculos agedum carminis autor ames. / Princeps nobilium lepus escarum, inquit ut ille / Vates, heroes inter id esto viros.” Johannes BOCATIUS, *Hexasticha Votiva, vel Strena Poetica omnis boni gratia. Anno Deo VoLente erIt MeLIVs*, Bartphae excudebat Jacobus Klez, 1612, B3r–v.

1591-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és 1598-ban már a Szepesi Kamara számvevősegi írnoka, ilyen minőségében („Sacrae Caes. Regiaeque Majestatis a Rationibus latinis in Camera Scepusiaca”) bocsátja útjára a Wittenbergbe készülő Bocatiust. Az eperjesi rektort három további kollégája is verssel köszönti, egyrészt Gerstman János bárjai első tanító, másfelől kollégája és helyettese Eperjesről, Fabini Miksa – Lucas Fabinus (†1586) korábbi eperjesi rektor fia –, aki majd 1600-tól váltja Bocatiust a rektorságban Eperjesen, illetve Kunisch Ádám (1562–1600), a kassai evangélikus iskola beosztott tanítója.

A *Gratulationes*-kötet szerzői között feltűnik a kassai Peregi István, Bocatius jó barátja is, aki 1599-ben a *Hungaris* egyik üdvözlő epigrammáját mint a Szepesi Kamara számtartója („Stephanus Peregius, Caes. in Cam. Scepusi. Rationarius”) írja alá.²⁹ Peregi gratuláló verse már szedésével is különbözik az általában disztichonban szerkesztett költeményektől, ugyanis a huszonnégy soros versben a hexamert nem pentameter, hanem ennek fele, egy hémiepesz kolón, azaz két daktilus és egy csonka versláb követi.

3. kép: Peregi István Bocatiust köszöntő verse, 1598 [január]
 (*Gratulationes pietate, eruditione...*, RMK III. 882)

²⁹ BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 6v

A korponai (ma: Krupina, Szlovákia) Rosenman Márton valódi búcsúverssel engedi barátját Wittenbergbe, aki az Elba folyónál sorsszerűen nyeri majd el a Múzsák jutalmát, vagyis a magiszteri fokozatot.³⁰ Nem nélkülözheti a sorsszerűséget, hogy Bocatius és Rosenman szinte egy időben kap I. Rudolf királytól címeradományt, mégpedig két évvel a wittenbergi magiszteri avatás után. 1598 nyarán talán együtt jelent meg a két barát, vagy támogatóik a prágai udvarban, hogy Rosenman (az oklevélben: Rosenmann) Márton és négy fivére, illetve két unokatestvére 1598. június 10-én, Bocatius pedig két hónappal később, augusztus 10-én adománylevelet kapjanak. Bocatius armálisának szükséztű argumetációjában az uralkodó arra hivatkozik, hogy adományával folytatni kívánja uralkodó elődei tudósok jutalmazásában megnyilvánult erényes gyakorlatát („virtutis colendae studiosos antecessorum [...] Regum exemplo prosequi”). Rosenman Márton esetében viszont az armálisához fűzött indoklás konkrétan említi az adományos királyi hivatali gyakorlatát, korábban ugyanis több évet töltött Miksa főherceg (1558–1618), Rudolf király fivére kancelláriáján, majd az oklevél kiadásának idején már a bécsi hadi kancellárián tevékenykedett („qui vigiliter et indefesso studio in Cancellaria Serenissimi Archiducis Maximiliani fratris nostri charissimi arduos quosuis labores et sudores mente stabili et valida praeferendo per certos annos vsus et prout et nunc in Cancellaria Bellica Viennensi uteris”). Rosenman Márton 1602-ben a Szepesi Kamara kötelékében szolgált tábori hadititkárként, és családjából többen is kassai kamarai hivatalnokok lettek a 17. század elején, Rosenmann Sebestyén már 1599-ben eperjesi postabeváltó.³¹

³⁰ „[H]eu miserum qualem via te deducet ad Albim? / Fortè quoque ignoti syderis arva petes? / Quis fugiat demens? Fatis parere necesse, / Albidos ut videas flumina, fata volunt / Fata volunt: quos tud decoratus honore magistri / Praemia Musarum digna favore feras... – Martinus Rosenman Carponensis.” *Gratulationes pietate, eruditione...*, 11. j. i. m.

³¹ FALLENBÜCHL Zoltán, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon: Adattár* (Nemzeti Téka), Budapest, Osiris, 2002, 268–269.

4/a-b. képek: Rosenman Márton és barátja, Bocatius címaradománya, 1598
(Forrás: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu> és SR SAL)

Rosenman Márton nemesként kapott címet, míg Bocatius *agilis* jogállással, azaz olyan polgári státusszal, amelybe a nemes feleséggel rendelkezők kerülnek. Bocatius is ilyen volt, hiszen 1594-ben feleségül vette az akkor már néhai Bels (Belsy) János eperjesi nemes lányát, Erzsébetet.³² Bocatius címerképén maga az eperjesi rektor látható hosszú vörös mentében, bal kezében könyvet szorongatva, amint egy hófehér, repülni készülő hattyú éppen zöld koszorút helyez a fejére.³³ Rosenman címerképén is szerepel a koszorú, mint a tudomány és a költészet attribútuma, ráadásul babérból, hiszen a korponai Martin Rosenmann 1543–

³² Johannes BOCATIUS, *Celadon. Ecloga, qua Ioannes Belsius Epper. diui Ferdinandi, olim in legatione ad Solymanum Turc. imperatorem, a secretis, statum Vngariae iam per Dei clementiam felicem celebrans, pro nobilitate sibi data, et ut vocant, prouisione annis ab hinc plurimis gratias agit et perstringit laudes Rodolphi II. [...] cum eos ad nuptias suas, cum eiusdem Joannis Belsii, hoc 1594. anno pie defuncti, relicta filia Elisabetha 21. die Iunij celebrandas inuitare*, Barthpae, Gutgesell, 1594 (RMNY 739). Bels János (†1594), aki részt vett Verancsics Antal első konstantinápolyi követségében, innen visszatérve, 1555. december 1-jén nyert címeres nemességet I. Ferdinándtól, armálisában, amelyet egykor Szepes vármegye levéltárában őriztek, ma pedig a lőcsei Állami Szepességi Levéltárban (MV SR Spišský archív v Levoči) az ezüst pályával harántosztott pajzs jobb mezejében egy tigris látható, a pályára arany liliomot és két vörös rózsát raktak. A címet Szepes vármegye nemesi közgyűlésén hirdették ki 1569. november 2-án. Vö. SVÁBY Frigyes, *Közlemények Szepes vármegye levéltárából*, Turul, 1889/3, 123.

³³ *[C]ygnus utroque pede eminentiori intermedio collis iugo innixus, alis expansis subuolantique similis insistere, rostro autem Sertum viride, ex capite hominis rubra veste oblonga hungarica induti et ad dextrum Scuti latus stantis, manuque dextra lumbis et laeva similiter librum complicate gestantis iniecta, asportare cernitur. ... Bocatius címer- és nemességadománya, I. (II.) Rudolf, Prága, 1598. aug. 10. MV SR Spišský archív v Levoči (MV SR SAL) [Állami Szepességi Levéltár, Lőcse, Szlovákia]. Egykor Szepes Vármegye Levéltárának címereslevél-gyűjteményében. Turul, 7(1889)/3, 123.*

1549 között tanult Wittenbergben, ahonnan magiszteri fokozattal távozott.³⁴ A Rosenmann-armális leírása szerint a sisakdíszén egy fiatal férfi látható fején zöld babérmagyal (a címerminiatűrén szereplő alak fején nincs koszorú!), bíborszínű köntösben, egyik keze a csípőjén, a másikkal egy zöld ágas vörös rózsát (névcímer!) tart. A pajzs sötét színű rózsával és arany oroszlánnal négyelt.³⁵

A *Gratulationes* további költeményeiben a németlipcsei Mudrony András – aki Darholcz Kristóf eperjesi házában volt magántanító, és akit munkaadója bevett a *Balassi-Epitaphia* (1595, RMNY 759) szerzői közé –, azzal biztatja Bocatiust, hogy vagyon és gazdagság helyett a valódi hírnevet és érdemet költészettel nyerheti el, Krószus kincse elenyészett, a gőgös Gáza városa leomlott, de Arisztotelész, Ennius, Catullus hírnevében tovább él.³⁶

A gratulálók között a legfiatalabb ifj. Hoffmann György (1583 k. – Eperjes, 1629. júl. 3.), id. Hoffmann György (Kassa, †1613. márc. 1.), a Szepesi Kamara tanácsosa (1607-től kamaraelnök)³⁷ fia, Bocatius eperjesi tanítványa, akihez, valamint apjához, Bocatius több költeményt is írt. Az ifjabb Hoffmann verseckéje megható búcsú tanítójától, akinek wittenbergi útjához szerencsét kíván, és akit magiszterként vár vissza („Vade bonis avibus, redeasque Magister ad Hunnos”). Az evangélikus tanuló ekkor még nem tudja, hogy néhány év múlva, 1600-ban fivérével, Hoffmann Istvánnal együtt apja beírta a bécsi jezsuitákhoz,³⁸ ahol

³⁴ RITOÓKNÉ SZALAY, 10 j. i. m., 234.

³⁵ „matura aetate virumque juvenem, caput Serto viridi siue laurea corona redimitum purpurea veste amictum laeva manu lumbis iniecta dextra vero rubram rosam viridi suo ramusculo annexam [...]” Rosenmann Márton és rokonai címeradománya és nemességének megerősítése, I. (II.) Rudolf, Prága, 1598. jún. 10. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskeméti vonatkozású oklevelek, oklevélmásolatok gyűjteménye (1075–836) N° 36 (MNL BKML IV. 1525/36.) <https://tinyurl.com/bdzjdfrh> (2024. 08. 05.)

³⁶ „Sunt Plutonis opes funus cum funere Croesi: / Moenia culta jacent: Gaza superba jacet: / Vivit Aristoteles et maxima fama Catullus / Ennius ingenio vivit et ipse suo [...] Non te cassa premit nummorum cura Bocati / Sed mage laurigerae doctè Poëta chelys [...] – Andreas Mudronius Teutolyphschensis.” *Gratulationes pietate, eruditione...*, 11. j. i. m.

³⁷ Hoffmann György Hugo Blotius tanítványa volt a strassburgi egyetemen, majd Páduában tanult 1571/72-ben. Ismert Blotiusal folytatott levelezése. Vö. MENCSIK Ferdinánd, *A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574)*, Erdélyi Múzeum, Új folyam 5(1910)/1, 22–50; Johanna von ERNUSZT, *Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius*. Beiträge zur Geschichte des Humanismus in den Donauländern aus dem Briefwechsel eines Wiener Humanisten im XVI. Jahrhundert, A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet (Bécs) Évkönyve, 10(1940), 40–41.

³⁸ CAPROŞ, *Kaschauer Studenten...*, 26. j. i. m., 88.

katolizál, és a 17. század első harmadában a Szepesi Kamara katolikus főtisztjeinek egyike lesz. A lőcsei Martin Rausch is tanuló (discipulus), minden bizonnyal az eperjesi evangélikus iskolában, amikor jó diákként, a humanizmus antik remiszencenciáival bocsátja tanítóját útjára Eperjesről.³⁹ Rausch Márton egyébként több mint húsz év múlva szánja rá magát a peregrinációra, 1620-ban Stettinben tanul Lőcse város ösztöndíjasaként.⁴⁰ Telegdi István (†1612), a későbbi fogarasi református lelkész 1595-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ezért írhatta gratuláló versét Wittenbergben („Stephanus Thelegdius... faciebat Wittebergae”). Ebben ugyancsak a görög mitológiát idézve szólítja meg Bocatiust, a Helikon múzsáinak fényét és díszét („lux Aonis IANE decusque chori”), aki nagy szerűen elsajátította Apollón költői művészetét („bene tu pulchras es doctus Apollini artes”). Egerer Jakab (†1613), a későbbi soproni evangélikus lelkész szomolnokai tanítóként kezdte a pályáját, 1590-ben viszont már a neckermarkti (Sopronnyék, Ausztria) evangélikusoknál szolgált, majd 1595-től récényi (ma: Ritzing, Ausztria) lelkész. Egerer csak egyetlen disztichonnal búcsúztatja az eperjesi iskola rektorát, szerencsés visszatérése reményében. Jacobus Manilius ugyancsak Bocatius diákja, aki szeretett tanítójának („Praeceptor/Rector amande”) németországi útjára Isten áldását kéri, és szerencsés visszatérésében reménykedik, hogy az eperjesi „zsenge ifjúságot” továbbra is formálhassa („teneram rediens possis formare juvenam”). Az evangélikus lelkészcsaládból Hrabeci Miklós, a későbbi nagyfalui/velicsnai (ma: Veličná, Szlovákia) evangélikus tanító, majd alsókubini (ma: Dolný Kubín, Szlovákia) lelkész szintén Wittenbergben tartózkodhatott a *Gratulationes* kiadásakor, hiszen 1595. október 23-án iratkozott be az egyetemre.⁴¹ Hrabeci alkalmi versében a magiszteri fokozatot elnyert Bocatiust köszönti, akit virtusa – a Pegazus segítségével – egészen az elíziumi mezőig repített, ugyanakkor, akárcsak a római magistereket, a *fascis* és a *purpura*, azaz a bíborszegélyű toga

³⁹ „Dotibus innumeris cum sis irnatus et auctus / Contigerint artes donaque Pieridum [...] I nunc, et redeas laetus Praeceptor amande, / Hic decus et laudis fama perennis erit [...] – Martinus Rausch Leutschowiensis, discipulus.” *Gratulationes pietate, eruditione...*, 11. j. i. m.

⁴⁰ *Lőcsei stipendiánsok és literátusok: Külföldi tanulmányutak dokumentumai, 1550–1699*, szerk. KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (Fontes rerum scholasticarum, 2), 146., 150–151. sz., (237–240, 244–253).

⁴¹ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszipográfiái rész, I: A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610): I/1: A–L*, Budapest, MEDiT, 2014, 721.

is megilleti.⁴² A rosenbergi vagy rózsahegy (ma: Ružomberok, Szlovákia) Kalinka János (1567–1640), később trencsényi és rózsahegy lelkész, Telegdi Istvánhoz hasonlóan, ugyancsak wittenbergi hallgató volt 1596-ban,⁴³ és szintén Bocatius ékkőként ragyogó, a bibliai Dávid király és Szolón bölcsességével, nem kevésbé Turnus erejével felérő „virtusát” dicséri. A *virtus* ugyanis nem omlik össze, Ulixes, Herkules, Aeneas, Sámson tetteit most is tiszteljük, a Styx folyó vize elmoshatja a tetet, de az erényeknek nem árthatnak a Párkák, sem a halál, sem a tűz és a „fáma”, sem a víz árja, a *virtus* éteri magasságokig emelheti Bocatiust is.⁴⁴ Mind Telegdi István („Vngarus”), mind Kalinka („Pannonius”) aláírásában utal a wittenbergi magyar coetushoz tartozásához, kérdés, hogy miért nem „fértek be” a *Siracides*-kötet ajánlói közé, miért csak a magyarországi búcsúztatók között helyezték el gratuláló versüket. Talán hallgatói státusuk miatt, esetleg, mert alkalmi költeményük nem illett a professzorok ajánlásai közé.

A Wittenbergbe induló Bocatiust jókívánságaikkal ellátó szövegekben (*Gratulationes pietate, eruditione...*, RMK III. 882), érdekes módon, nincsen szó a *Siracides*ről, ennek ellenére Bocatiust mint Apollón pártfogoltját, a múzsák kegyeltjét, azaz tudós költőt, illetve pedagógust engedték útjára választott hazájában, aki eddigi munkássága alapján méltán pályázik a szabad művészetek magiszteri fokozatára.

Tolnai Balog János

Bár Tolnai Balog János (†1618) Bocatiushoz fűződő korábbi kapcsolata ellenére sem szerepel a két wittenbergi nyomtatványban, sem a *Siracides* ajánlói, sem a *Gratulationes* szerzői között, Bocatiushoz szóló, 1598-ban írt elégiájában⁴⁵ Bocatius tisztelői között említi Brechtel („Brechtelius, celebrem dea quem Tritonia

⁴² „Pernix Elysios virtus se subvehit usque / Alipedes, tua jam BOCATI, vindice Christo, / Est vere, dexter dum Pegasus undique currit / Ille tuus: docet ac traducere rite, labores / Magnos, te re vehit virtutis adoptio magna / in fascis: qui dependunt tibi rite labores. / Ergo sit felix tibi purpura docte Magister [...] – Nicolaus Hrabecius.” *Gratulationes pietate, eruditione...*, 11. j. i. m.

⁴³ CSEPREGI, *Evangelikus lelkészek...* I/1., 41. j. i. m., 788.

⁴⁴ „Corpus aquas penetrat Stygias: virtutibus ipsis / Parcae, mors, ignis, fama nec unda nocent, / Sic tua se semper virtutis gloria tollit / Altius, aethereos jam petitura polos [...] – Iohannes Kalinkius Rosenbergius Pannonius.” *Gratulationes pietate, eruditione...*, 11. j. i. m.

⁴⁵ A vers címe: *Viro Clarissimo Dn. M. Ioanni Bocatio, P. L. C. Gymnasiarchae Epperien. digniss. et mihi amicissimo – Xatqew = Elegiae duae: altera m. Ioannis Bocatii p. l., altera p. Ioannis Balogi*

fecit”), Peregi („qui multa perita peregit”) és Kunisch Ádám nevét is. Az elégiában Tolnai Balog János, mint a Sáros vármegyei Kisszilvás és Deméte (ma: Malý Slivník és Demjata, Szlovákia) református lelkésze hivatkozik a *Siracides*re is, amely egyenesen Vergilius műveire mérhető („Tu Sulmonensis repetis monumenta poetae: / Hoc Elegia frequens Siracidesque facit”).

Pedig a kisszilvási és demétei prédikátor is megírta a maga köszöntő versét – ráadásul hendekaszillabusokban – barátjának, amikor Eperjesről Wittenbergbe indult, a mű meg is jelent a *Hungaris*ban.⁴⁶ A *Cum Te, docte...* kezdetű versben Tolnai Balog szerint Bocatiust, a hét múzsa és a hét szabad művészet díszét, aki költészetével több nyelven oktatja és „simogatja” az embereket, már sok helyen dicsérik, így lágy földje terméséről, az eperről elnevezett városban is, de most Luther és Melanchthon sírjához, a nevezetes Wittenbergbe visz hosszú útja, ahogyan a csillag vezette a napkeleti bölcseket Krisztus bölcsőjéhez. És ahogyan a Bölcsek is visszatértek hazájukba, Bocatiust is hozza haza őrangyala épségben Pannóniába.⁴⁷

Újra Eperjesen

Amikor Bocatiust magiszterként, 1596 késő tavaszán őrangyalai visszavezették Eperjesre, újabb gratulációk fogadták azoktól, akiket felvett a *Siracides* dedikációjába. Ezeket Bocatius 1599-ben a *Hungaris* című gyűjteményében tette közzé.

Th. amicis lectoribus exhibendae. Bartphae, Gutgesell (RMNY 819); BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 499–505. Tolnai Balog verséről bővebben: POSTA Anna, „Pallas magyar ivadéka” a tudóslevelezésben és a neolatin költészetben = *Szöveg, hordozó, közösség – Olvasóközönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fialok Konferenciája 2015*, szerk., GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2016, 158–162.

⁴⁶ BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 481–483.

⁴⁷ „[C]um te, docte nouem decus Bocati / Musarum decus artiumque septem / Laudent propter Hyanthas puellas, / Graias, Ausonias, Palaesinias / Sclavi, Teutonias, Hungari, Poloni, / Quos tu suauiter, annuente Phoebos, / Demulcesque docesque personasque / (Istis artibus his tribusque linguis / Quas in tot pupulis tot vribusque / Es fama meliore consecutus / Hinc bacca viridante lauretus) / Demulcesque, docesque personasque ex hac vrbe cui dedere nomen / Enascentia fraga molliore / Terra Pannonibus diu dicata / Laudant nunc magis ad patrem quod Albim / Lutherique Melanthonis busta / Lonquinqum capis his iter diebus / Magos stella quibus tulit conuscans / Ad canubala dulciora Christi. [...] Ergo Stella Magos vt illa duxit, / Felices tulit et Tonans supremus, / Reduxit simul ad suos penates [...] Deducatur comes Angelus redicat, / Latetum Pannonicisque sistat oris [...] – Ioannes Balogus, concionator Szilven(sis) et Demeten(sis) scr(ibat).” *Elegiae dvae* ..., 45. j. i. m.

Platner Antal lőcsei lelkész már 1596. május 30-án ír az Eperjesre visszatért barátjának, hogy megkapta a *Siracides* és a *Gratulationes*-füzetet, maga is csatlakozik a gratulálókhoz, és örül, hogy Bocatius szerencsésen végrehajtotta wittenbergi küldetését. Szerencsét kíván további oktatói munkájához, ugyanakkor három „vastag” aranyat is küld neki.⁴⁸ Georg Tröstner kisszebeni (ma: Sabinov, Szlovákia) evangélikus lelkész is üdvözlí a *Siracides*, amely nemcsak az ifjúság, hanem a lelkészek épülését is szolgálja majd; viszont csak egy aranyat küld azért, hogy neve bekerüljön az ajánlók közé.⁴⁹ Lőcse város igényes latinsággal írt levélben köszöni meg és dicséri Bocatius kiváló művét, amelyben egyfajta *loci communes*ként, vagyis a keresztény vallás tanainak összefoglalásaként szerkesztette meg, ráadásul kiváló stílusban, az életvezetési szabályokat.⁵⁰ Idősebb Hoffmann György – jóllehet nem saját jogán, minthogy fia szerepelt a *Siracides* köszöntői között – ugyan-

⁴⁸ „Humanitate, Eruditione et pietate praestanti Viro, Domino M(agistro) Ioanni Bocatio, Rectori Scholae Epperensium solertissimo, amico et fratri carissimo. S(alutem) in Christo unico et salutis nostrae autore! Libellum a te mihi missum, humanissime domine magister, accepi, una cum aliquot bonorum amicorum congratulationibus, quibus et meam nunc adiungo, et sincere tibi gratulor, quod de rebus tuis Vitebergae feliciter expeditis, in itinere sanctorum angelorum custodia conservatus, tandem salvus et laetus ad tuos redieris. Pro munere mihi misso, ut aliqua erga me tuae benevolentiae et gratitudinis extet testificatio, hisce tribus grossis aureis te orno [...] Leutschoviae, ultimo Maii anno 1596. Amantissimus tui – Antonius Platnerus.” BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 447–448.

⁴⁹ „Ornatissime et doctissime domine magister, te salvum et incolumem Viteberga ad nos rediisse non solum laetor, verum etiam tibi ob rem feliciter confectam gratulor [...] Quod inter alios viros doctos, vir clarissime, me quoque huius tuae Syracidae patronum esse voluisti, fateor, cum tot gravissimorum et doctissimorum virosum iudiciis et suffragiis munitum esse, ut meo patrocinio vix opus habeat. Et cum opus ipsum commendet artificem: libellus iste tuus non solum invictus contra omnes malevolos et invidos (qui arrodere aliquid, sed imitari non possunt) stabit, sed etiam suam laudem et approbationem ab illis ipsis sciolis et Zoilis, licet non palam, tamen in conscientia et corde 3 eorum clam merebitur. [...] Certe, fateamur, necesse est T(uam) H(umanitatem) non solum iuventuti, verum etiam omnibus ecclesiae ministris hoc opere inseruisse. Ut autem ego saltem gratam animi mei significationem ostendam, mitto unum aureum [...] Datae Cibinii, eodem die, quo tuas acceperam, anno 96. H(umanitati) T(uae) addictissimus M(agister) Georg(ius) Trösterus, Pastor ibidem.” BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 448–449.

⁵⁰ „[c]um omni laude digni sint poetae, qui artem conferunt, non ad ineptias, sed ad verum finem, videlicet, gloriam Dei et salutem hominum. Certe tuum, clarissime domine magister, studium non possumus non probare, quod librum Syracidae, qui praecepta sparsim tradit, in formam quasi locorum communium, eleganti et amabili stylo et foecunditate redegisti, ut sperandum sit, quam plurimos iam suos mores ex eo ad gloriam Dei ac ad sui aliorumque aedificationem, qui verus finis est humanae vitae, facilius informaturos et institutos esse. [...] Leutschoviae ultima Maii anno 1596. ludex et iurati cives Civitatis Leutschoviensis.” BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 446–447.

csak meleg szavakkal dicséri levelében Bocatius elégiákba szedett művének tudományos igényű és költői stílusát, és a könyvben foglalt tanításokat, szabályokat és megfontolásokat igen hasznosnak ítéli az ifjúság valódi nemességére való nevelésében. Külön hálás, hogy ifjabb Hoffmann György is szerepelhetett a wittenbergi *Gratulationes*-nyomtatványban, és háláját, fia nevében is, a levéllel együtt küldött tallérokkal fejezi ki.⁵¹

Siracides (*Bocatius salutem dicit*)

Bocatius az említett evangélikus lelkészeihez, illetve a Pentapolis választott vezetőihez szóló beköszöntő szövegében legelőször a *Salutem dicit* (6r–8r) műfaját magyarázza. A szerzői üdvözlés ugyanis szokásban van a nagy formátumú művek bevezetéseként („qui ... honestas et graves scribere velint, in vestibulo libri quaedam permittant”), és ebben a szerzők egyrészt kifejezik alkotói szándékukat, másrészt előre felvértezik magukat a Zoilusok, azaz rosszindulatú bírálóik ellen. Bocatius azonban, aki magát pályakezdő költőként mutatja be („poetam crescentem et messem suam adhuc in herba videntem”), nem kíván ilyesféle előszót írni, hiszen azt már megtették mások, így Hunnius, illetve az ajánló versek szerzői. Véleményük alapján senki sem kételkedhet Bocatius abbéli szándékában, hogy az arra érdemes emberek iránti jóindulatát kifejezze, és tanítványainak is csak a javát akarja. Bocatius saját költői kvalitását illetően ironiával hivatkozik Vergiliusra,⁵² hiszen korának számos kiváló költője van, így a hatyúk között legfeljebb csak libaként gágoghat („anserem me strepere inter olores, quod rex ille

⁵¹ „[a]ccepi tuas litteras, vir ornatissime, accepi et Elegiacum libellum, legique perlubens. Nam munus mihi fuit gratissimum, cum ob carmen ipsum, docto ac poetico plane stylo compositum, tum quod iuventuti nostrae, non solum quae verae nobilitatis sit origo, qui ortus, quae incrementa, erudite ostendis: verumetiam praecepta, regulas et rationes, quibus pueri generis sui nobilitatem non modo tueri, sed augere, exornare et excolere possint, praescribis. [...] Et quia in opusculo Georgii quoque mei nomen extare voluisti, pro eo tuo in filium animo ac studio gratiam habeo, et filius aliquando, ut caetera quoque tua merita, sic et hoc gratus accipiet. Nunc vero testandi sui in te utcunque animi gratia, Ioachimicos istos, quos in hunc usum per praesentem tabellarium mihi, idem Georgius humanitati tuae offerret; quos peto, donec maiora praestiterit, aequi bonique consulas. Bene vale. Cassoviae 6. Aprilis, anno 1595. Tui amantissimus Georgius Hoffman.” BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 445–446.

⁵² „Lycidas [...] Nam neque adhuc Vario videor, nec dicere Cinna / digna, sed argutos inter strepere anser olores.” Vergilius, *Eclogae*, IX, 35–36. Idézi: POSTA, *Sacra poesis...*, 2. j. i. m., 37.

poetarum Virgilius de se ipso pronunciare non dubitavit”). Hevesen sóvárog azonban az ifjúság elismerésére („Bene de juventute merendi conatu totus ardeo”).

Az ifjúság iránti odaadását senki nem kérdőjelezheti meg, tanítóként hálát érez, mert a Szentlélek és az egyház műhelyében az Isten dicsőségét hirdető tudományokra oktathatja, s ezzel okosabbá, de legalábbis jobbakká formálhatja tanulóit.⁵³ Mert az eperjesi rektort semmiféle hálátlanság, semmilyen nehézség és fáradtság nem tántoríthatja el az oktatástól és neveléstől. A nádpálcája alatt élő diákokat a többi között poétikai tanulmányok folytatására is hívja. Bár nem mindenki hajlik eléggé a poézisre, Bocatius egyetlen alkalmat sem halaszt el, hogy beavassa tanulóit a költészet isteni ismeretébe. Csekélyke művét („opusculum”) sem azért alkotta oly sok órán át, hogy megjelentesse, hanem, hogy iskolájában („παιδευτήριο meo”)⁵⁴ megmutassa diákjainak, hogyan kell egy másik szöveg alapján, kinek-kinek tehetsége szerint, verset írni („rationem pro virili versiculos ex alia materia conficiendi monstrarem”). Ezek szerint egy megadott szöveg alapján maguk a diákok is alkottak latin parafrázisokat az eperjesi skólában. Bocatius könyve kéziratát eljuttatta egy-két tanult emberhez, de mivel nem kapott érdemi bírálatot, így sokáig habozott; végül, miután több helyen többeknek is megmutatott néhány lapot belőle, és ezek tetszést arattak, elhatározta, hogy nyomdába adja művét, noha nem csupán ez ösztönözte a kiadásra. Már nem tart annyira műve súlyosabb megítélésétől, mert megnyerte magának az Ötváros lelkeszeit és vezetőit támogatónak.

Források és előzmények: Sirák latinul

Bocatius művének lehetséges forrásai között már maga a wittenbergi kötet Hunnius által írt előszava kijelöl két művet és ezekkel együtt irányokat is. Eobanus Hessus először 1539-ben Strassburgban megjelent latin zsoltárparafrázisainak

⁵³ „[e]x animo mihi gratulor, quod pubem in officina Spiritus sancti et Ecclesiae seminario ut bonis artibus, in quibus, ut Plato dicit, Deus gratam de se famam sparsit, ita doctrina coelesti imbuere et doctiores veltantum meliores reddere possim [...]” BOCIATIUS, *Siracides...*, 4. j. i. m., 6v

⁵⁴ A *paidutérion* (παιδευτήριο) a késő antik görög–római oktatásban többszintű (több osztályos) nyilvános iskolát jelentett, ahová társadalmi állástól függetlenül járhattak a tanulók. Stephen J. DAVIS, *Christ Child: Cultural Memories of a Young Jesus*, New Haven – London, Yale University Press, 2014, 100.

említésével a humanista bibliaparafrázisokat, Johannes Spangenberg prágai *Siracides*-ajánlásának (*Gezus Syrach... Eklezjastykus*, editio princeps: Melantrich, 1563) újraközlésével pedig a 16. századi *Ecclesiasticus*-kiadásokat, beleértve az anyanyelvű fordításokat is. A latin versekbe szedett Bocatius-féle *Siracides* forrásainál természetesen magát a *Vulgatát* is megnevezhetjük, amelynek éppen Bocatius feltűnésének idején adták ki a következő évszázadokra is meghatározó, revideált szövegét. Az V. Sixtus neve alatt 1590-ben a Vatikánban kiadott *Vulgata Sistina/Sixtina*,⁵⁵ majd ennek javított változata, az 1592-ben – VIII. Kelemen pápa akaratából – megjelent *Vulgata Sixto-Clementina* vagy *Vulgata Clementina* (*Biblia Sacra Vulgatae editionis*), bár első renden a katolikus hívek használatára szolgált, a *res publica litteraria* alkotói felekezettől függetlenül tanulmányozhatták a szövegét. Erasmus latin bibliafordítását nem tekinthetjük forrásnak, hiszen a humanista filológus csak az *Újszövetség* latin szövegét emendálta, illetve fordította újra. A *Sistina* és a *Clementina* a trentói zsinat 1546. évi ülésének határozata alapján az *Ószövetség* szerves részeként foglalta magában a korábban deuterokanonikusnak tekintett könyveket,⁵⁶ így a *Sirák fia Jézus könyve*, más néven az *Ecclesiasticus* már kanonikus könyvként szerepel a pápák által a Tridentinum előírásainak megfelelően kiadott vatikáni *Szent Bibliában*, amint azt a címben is jelzik: *ad concilii tridentini praescriptum emendata*.

A *Vulgatának* azonban voltak protestáns változatai is a reformátorok korában, így latin protestáns kiadásokról is beszélhetünk.⁵⁷ Luther és tudós kollégái az *Újtestamentum* és néhány ótestamentumi könyv emendált latin szövegét már 1529-ben kiadták, majd Johannes Brenz (Brentius, 1499–1570) evangélikus teo-

⁵⁵ *Biblia sacra vulgatae editionis: ad concilii tridentini praescriptum emendata* (et a Sixto V, P. M. recognita et approbata) tribus tomis distincta, Romae, Typographia Apostolica Vaticana, 1590.

⁵⁶ Erről bővebben: Peter G. DUNCKER, *The Canon of the Old Testament at the Council of Trent*, *The Catholic Biblical Quarterly*, 15(1953)/3, 277–299.

⁵⁷ Vö. John M. LENHART, *Protestant Latin Bibles of the Reformation from 1520–1570: A Bibliographical Account*, *Catholic Biblical Quarterly* 8(1946)/4, 416–432; Bruce GORDON, „Blessed Jerome”: *The Protestants and the Vulgate in the Sixteenth Century = Reading Certainty: Exegesis and Epistemology on the Threshold of Modernity: Essays Honoring the Scholarship of Susan E. Schreiner*, ed. Ralph KEEN, Elizabeth PALMER, Daniel OWINGS, Leiden, Brill, 2022 (*Studies in Medieval and Reformation Traditions*, 237), 19–38.

lógus és filológus, heidelbergi professzor gondozásában nyomtatták ki Lipcsében 1544-ben⁵⁸ a teljes *Vulgatát*.⁵⁹ Nem sokkal később, 1561-ben ugyanott ismét megjelent a protestáns *Vulgata*, a Brenz-féle kiadások tartalmazták az *Ecclesiasticus* is.⁶⁰ Szászországban oktatási céllal jelentették meg latinul a *Lutherbibel* alapján fordított latin *Szentírás*t, Erős Ágost szász választófejedelem (†1586) szerint ugyanis a protestáns latin iskolákban a klasszikus auktorok helyett inkább annak segítségével kell a latint oktatni. 1565-ben Paul Eber és Georg Maior szerkesztésében meg is jelent a teljes *Szentírás* kétnyelvű kiadásban.⁶¹ A gyermek Sándor szász hercegnek (1554–1565) dedikált *Biblia Germanico-Latina* 1574-ben második kiadásban is megjelent, mégpedig fasciculusokban, ezek között az *Apokrypha* c. kötet tartalmazza a *Sirák könyvét*,⁶² de ez *Ecclesiasticus Sive Liber Jesu Filii Sirach / Das Buch Jesus syrach* címen, önálló címlappal, külön is megjelent. A kilenckötetes *Germanico-Latina* sorozatban a Luther-féle német és a *Vulgatából* vett, emendált latin szövegeket egymás mellé, két hasábra szedték, ami igencsak megkönnyítette az iskolai használatot.

A protestáns latin *Ecclesiasticus*-szövegek között különleges helyet foglal el David Chytraeus (Chyträus, 1530–1600) evangélikus teológus először 1564-ben Wittenbergben kinyomtatott könyve, amelyben *Jézus Sirák fia* bibliai apokrif könyvét latin nyelven tette közzé, saját szövegezésében. Műve előbb a bibliai

⁵⁸ *Sacrae scripturae et divinarum literarum byblia universa*, cum diligentia elaborata, deque sententia doctissimorum virorum Hebraicae linguae peritorum, plurimis in locis ultra priores editiones emendata atque correctae: et D. Erasmi roterod. Uersione Novi Testamenti, juxta priorem appositae. Praemissis prolegomenis, et insuper prooemio eximii Joannis Brentii accessit Latina interpretatio, nominum Hebraeorum item, chosmographica locorum indicatio. Et index rerum sententiarumque, Leipzig, Nikolaus Wolrab [impensis Sebastian Reusch], 1544 [1543].

⁵⁹ GORDON, „Blessed Jerome”..., 37. j. i. m., 26–27.

⁶⁰ *Ecclesiasticus – Iesu Filii Sirach = Sacrae scripturae et divinarum literarum byblia universa*..., Leipzig: Nikolaus Wolrab, 1561², 582–613.

⁶¹ LENHART, *Protestant Latin Bibles*..., 57. j. i. m., 430.

⁶² *Biblia Germanico-Latina* [8] / *Apocrypha*: Hoc Est, Libri, Qvi Caeteris Sacrae Scripturae partibus non aequales habentur, et tamen vtiliter leguntur = *Apocrypha*: Das sind Bücher, so der Heiligen Schrift gleich gehalten, vnd doch nützlich vnd gut zu lesen sind, Wittenberg: [Krafft], 1574 [4°] (*IV. Liber Sapientiae / Das Buch der Weisheit* A1–Ji4) (VD16 B 2674)

textust, majd az egyes szentenciákhoz fűzött latin nyelvű magyarázatokat tartalmazza.⁶³ Chyträus, Melanchthon tanítványa, a rostocki egyetem teológiaprofesszora, rektora, a bibliai könyvek ismert kommentátora latin *Sirák*-edícióját egy „keleti gót”, azaz svéd arisztokratának ajánlotta. Karl Holgersson a Gera (1515 k.–1566) királyi tanácsos, 1561-től Björkvik bárója (friherre) és Småland kormányzója Jöran nevű fivérével együtt 1539-től Wittenbergben tanult. Chyträus a bibliai szöveget a keresztény erények gyakorlására vonatkozó legfőbb gyűjteménynek tekinti, a magyarázó szövegeket már használta az ifjúság oktatása során. A Björkvik bárónak szóló ajánlásában a *Siracides*-ben lefektetett életvezetési szabályokat, erkölcsi útmutatót, az összes erény tárházát, azaz a *panaretont* a *Tízparancsolat* magyarázataként tekinti, s gyermekek oktatójaként (*puerilis magistri*) is ajánlja svéd patrónusának, illetve fivérének, Györgynek. Karl Gerát mint apát, sőt feleségét nemrég elveszített özvegyet is megszólítja az *epistola dedicatoriában*, ezt a könyvet ugyanis a báró is használhatja félárva kislánya többirányú nevelésében.⁶⁴ David Chyträus egy másik művében is utal a *Siracides* bölcsességeire, ráadásul a *Példabeszédek könyvével* együtt, a *Tízparancsolathoz* fűzött erkölcsi magyarázatok mutatójában az egyes témáknál a *Sirák* fia és Salamon könyvének megfelelő textusaira is hivatkozik.⁶⁵

A latin kiadások jó része iskolai használatra készült, így Matthias Berg (1536–1592) humanista filológus, teológus, klasszika-filológus, pedagógus, az altdorfi egyetem etikaprofesszora 1580-ban a braunschweigi evangélikus iskolák használatára („scholasticae iuventuti brunswicensium, nec non aliis etiam Sapientiae discipulis”) jelentette meg latin nyelvű *Sirák*-átdolgozását az alsó-szászországi Helmstedtben, a latin szöveget görög és latin nyelvű edíciók alapján szerkesztette

⁶³ David CHYTRÄUS, *Sententiae Iesu Syracidae: Quae Svnt Vera Et Sacra Christianorum Ethica: Illustratae explicatione*, Wittenberg: Johannes Crato, 1564 [1565]¹

⁶⁴ „Epistola Dedicatoria [...] Iesu Syracidae sapientiam (ut Graece editionis titulus est) seu παναρετον, hoc est, librum complectentem summam praeceptorum de omni virtute: illustratum explicationibus a me iuventuti studiosae in hac schola traditis [...] filii vestri institutione feliciter et pie perficienda, usui vobis hic Iesu Syracidae libellus erit [...] *Sententiae* Jesu *Syracidae Brevi Et Utili Explicatione Davidis Chytraei Illustratae* [...] Has Vitae Regulas et mentis diuinae radios, sapientissimas uidelicet ac dulcissimas sententias de omnium uirtutum officii, in omnibus uitae generibus, recte laudabiliter obeundis uelut eruditissimam enarrationem totius Legis Dei seu Decalogi, ac uere παναρετου, Iesus Syracides in Ebraea lingua primum colligit [...]” CYTHRÄUS, *Sententiae Jesu Syracidae*..., 63. j. i. m., A3r–v; B1r–v

⁶⁵ *Davidis Chytraei Regulae Vitae, Seu Virtutum Descriptiones In Praecepta Decalogi distributae*, ac iam postremo recognitae. Accessit Index, Sententias Salomonis et Syracidae cum Regulis vitae coniungens, Frankfurt am Main, Johann Wechel, 1582

meg, de sokat egyszerűsített a bibliai szövegen.⁶⁶ Matthias Berg és kortársai egyébként a *SirákJézus* bibliai könyv szövegét tekintve csak görög és latin változatokra támaszkodhattak, hiszen az eredeti héber nyelvű szöveg még nem állt a filológusok és bibliatudósok rendelkezésére, csak a 19. század végén, illetve a 20. század közepén kerültek elő héber nyelvű töredékek. A *SirákJézus* görög szövegét egyébként önálló kötetben a reformátor és görög filológus id. Joachim Camera-rius (1500–1574) tankönyvként adta ki Bázelen, latin magyarázatokkal ellátva, 1551-ben,⁶⁷ majd Lipcsében is megjelent. Lipcse és Wittenberg iskoláiban a görög nyelv oktatására is használták.

A *Vulgata* megújítása mellett a 16. század második felében, ráadásul a katolikus *Sixtina*, illetve *Sixto-Clementina* előtt, az 1570-es évtizedben a protestáns bibliikum új latin szöveggel jelentkezett. A protestáns és az egyetemes bibliatörténet egyik fontos alkotása, a református filológusok által alkotott Tremellius-féle latin *Biblia* újszövetségi része Théodore de Bèze alkotása, míg az ószövetségi könyveket a hebraista Immanuel Tremellius, illetve veje, a francia származású heidelbergi teológus, az idősebb Franciscus Iunius (François du Jon, 1545–1602) fordította latinra; az apokrif könyvek, így a *SirákJézus* fordítója Iunius volt.⁶⁸

Bár a *Biblia Germanico-Latina* bilingvis kiadása, akárcsak Luther wittenbergi *SirákJézus*-nyomatványa, önálló füzetként is megjelenhetett, az egyes fasciculusok mégis a teljes edíció részei maradtak. Bocatius forrásai között azonban kitüntetett helyet foglalnak el az önálló *SirákJézus*-kiadások, és éppen ezek jelzik az apokrif könyv kivételes népszerűségét a 16. századi – főként protestáns – bibliahasználatban. Nem tudjuk, Bocatius ismerte, illetve használta-e a korszak különleges evangélikus *SirákJézus*-kiadását, amely éppen latinsága miatt lehetett egyik lehetséges forrása. Idősebb Justus Jonas (1493–1555) német jogász, humanista, teológus,

⁶⁶ *Ecclesiasticus seu sapientia Jesu siracidae*, liber nunquam satis laudatus, collatione optimarum utriusque linguae editionum illustratus, et Graece ac Latine editus, ad usus scholarum pu-erilium: studio et opera Matthiae Bergii brun., Helmstedt, Jakob Lucius, 1579.

⁶⁷ *Sapientia Iesu filii Sirachi, sive liber de universa virtute, interpretatione Latina* expositus a Ioach(imo) Camerar(io) cum quorundam locorum notatione, Basel, Johann Oporinus, 1551¹.

⁶⁸ *Testamenti Veteris Biblia sacra sive libri canonici*, praeae Iudaeorum ecclesiae a Deo traditi, Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusque Scholiis illustrati ab Immanuele Tremellio et Francisco Junio. Accesserunt libri qui vulgo dicuntur *Apocryphi*, Latine redditi et notis quibusdam aucti a Francisco Junio, Frankfurt am Main, Wechel, 1574–1579

Luther barátja műve⁶⁹ ugyanis Luther német szövegét fordította vissza(!) latinra, igaz, nem versben, hanem prózában! Jonas latin parafrázisa ugyancsak Wittenbergben jelent meg 1538-ban, még a *Lutherbibel*/kiadása előtt. A reformátor János, György és Joachim anhalti hercegeknek szóló dedikációja szerint egyfajta katekizisként adta közre Luther fordításának fordítását, mind a protestáns prédikátorok, mind a tanuló ifjúság használatára és épülésére, a *Jézus-Sirák* ugyanis alkalmas arra, hogy a *Tízparancsolatot* magyarázza a híveknek, és nyelve, a latin miatt Luther interpretációját több nemzet is olvashatja.⁷⁰ Jonas latin szövegét a wittenbergi származású és az egyetemen promoveált, illetve lelkésszé avatott Lukás Geyerberg (Geierberg, 1533–1578) – 1556-tól a felső-lausitzi Solms-Laubach grófság Sonnewalde, később Laubach nevű helységében lett evangélikus lelkész – adta ki ismét „Sirák fia Jézus bölcs mondásai” címen, saját jegyzeteivel.⁷¹ Geierberg fordította egyébként latinról németre Melanchthon Konstantinápoly elfoglalásáról szóló művét.⁷²

Ugyancsak önálló kötet Viktorin Strigel (Victorinus Strigelius, 1524–1569) jénai, lipcsei, majd heidelbergi professzor latin nyelvű, kommentárral kísért lipcsei kiadása is, amely ugyancsak Luther német *Sirák*-fordítását tette át latinra.⁷³ Strigelius szerint *Sirák fia Jézus könyve* nem oktatási, hanem nevelési célzatú, hiszen a

⁶⁹ *Liber Iesv Syrach*, Ex Germanica translatione D. Martini Lutheri Latine redditus, per Iustum Ionam. Praefatio In Eundem librum Syrach Doctoris Martini Lutheri Latine redditus, Wittenberg, Peter Seitz, 1538¹ (VD16 B 2674).

⁷⁰ „[A]d eam piam externam conuersionem, ad honorandos ministros uerbi, ad conseruandum piam educationem iuuentutis et ad reuerenter tractandum cultum Dei, cum liber Iesu Syrach in primis diligenter adhortetur pios omnes, contineatur utilissimam cathecesin, et tot eximias conciones, quibus Decalogus erudite explicatur, Illum ex Germanica translatione D. Mart. Luteri transtuli in Latinum, ut et aliis nationibus usui esse possit in Ecclesia [...]” [Iustus IONAS, Zerbst, 1538. máj. 10.] IONAS, *Liber Iesv Syrach*,..., 69. j. i. m., A7r.

⁷¹ *Sententiae Iesv Syracidae*, ex Germanica translatione D. Martini Lutheri Latine redditae, per Iustum Ionam, S. Theologiae Doctorem [...] in easdem Sententias. Descriptae in Locos communes, in gratiam piae iuuentutis, studio M. Lucae Geyerbergij, Frankfurt am Main, Egenolff, 1564 (VD16 G 706).

⁷² *Warbaffige Historia von der zurstörung der zwo löblichen Stedte, Athen vnd Constantinopel: geschehen im Jar nach Christi geburt 1453 den 29. tag des Monats Majj durch Mabometum, der zeit Türckischen Keiser etc.* Erstlich in Latinischer sprache beschrieben Durch Philipp. Melanth. Jetzund aber allen Deudschen zur vermanung jr Vaterland wider den Erbfeind der Christenheit zu retten in Deudsche sprache gebracht Durch Lucam Geyerberg, Wittenberg, Creutzer, 1557 (VD16 M 2623).

⁷³ *Sirach sapientia*, Interprete Victorino Strigelio, Leipzig, Ernst Vögel, 1565¹.

prófétai hagyományból vett példákra épít, s ezzel a Kr. e. 7. században élt Megarai Theognis politikai és erkölcsi szabályokat, sőt illemtant tartalmazó gnómagyűjteményéhez hasonló. Igaz, Theognis csak az állam, vagyis a világi hatalom iránti engedelmességre tanít, és nem szólítja meg az Istent, míg az ószövetségi bölcs példázataival az isteni törvény iránti engedelmességre és az Isten segítségül hívására buzdít.⁷⁴

Nemzeti nyelvek

Protestáns oldalon, különös tekintettel Bocatius evangélikus vallására,⁷⁵ a források között első renden természetesen Luther német fordítását kell figyelembe vennünk, még akkor is, ha szövege nem latin, a fordítás ugyanis mindig interpretáció is. A *Siráék* fontosságát jelzi a lutheri biblikumban, hogy az apokrifnak nyilvánított ótestamentumi könyvet már 1533-ban – hasonlóan más apokrif könyvekhez – külön nyomtatványban, két különböző nyomdában is megjelentette Wittenbergben, előszavában olyan „mesterműnek” nevezve az ótestamentumi szöveget, amelyet több könyvből válogattak, ahogyan a méh is többféle virágból szívja a nektárt, és így vegyíti [mézzé] össze. A *Siráékot* Luther az egyszerű embereknek ajánlja, mert általa a polgárok, családapák képesek lesznek istenfélővé, bölccsé és jámborrá válni, az Istennel és igéjével, illetve saját környezetük tagjaival szembeni helyes magaviseletet tanúsítani. Így minden házban ott kell lennie a könyvnek, hogy ebből a jámbor házigazda vagy családfő – az eré-

⁷⁴ „Littera dedicatoria [...] Scriptum Siracidae non est Didacticum, sed Paraeneticum, quia docet lectorem de fundamento seu de articulis fidei, sed tantum hortatur ad credendum, et ad pios et honestos mores. Et quoniam in genere Paraeneticum potissimum florent ac dominantur exempla, ideo Siracides post collectionem praeceptorum repetit exempla ex historia prophetica, quae non minus mouent hominum animos, quam grauissimae sententiae. Hinc intellegi potest, quid intersit Theognidem et Iesum filium Sirachi. Nam Theognis tantum praecipit de politica disciplina et nec invocat verum Deum. Siracides vero hortatur lectorem ad piam obedientiam erga totam legem, et suo exemplo nos ad veram inuocationem Dei inuitat. [...] Heidelbergae, 1569. Victorinus Strigelius” *Sirach sapientia*, Leipzig, Vögelin, 1569², A2v–A3r.

⁷⁵ A *Jézus-Siráék* evangélikus recepciójához lásd: Peter BECKMAN, *Sirach in the Lutheran and Anglican Traditions*, Expository Times 132(2021)/12, 533–540; Eve-Marie BECKER, *Jesus Sirach und das Luthertum des 16. Jahrhunderts. Über Inhalt und Funktion eines schlesischen Katechismus von 1561 = Ben Sira's God: Proceedings of the International Ben Sira Conference Durham – Ushaw College 2001*, hrsg. Renate EGGER-WENZEL, Berlin – New York, De Gruyter, 2002, 352–360.

nyek gyakorlása és a jó magaviselet mellett – a rá háruló vallásos nevelés mikéntjét is elsajátítsa.⁷⁶ A kiadás fogadtatására jellemző, hogy 1534-ben, majd 1535-ben szinte változatlan formában újranyomták Wittenbergben. A *Jézus-Siráék* fordítása az először 1543-ban megjelent teljes *Lutherbibel*be is bekerült.⁷⁷ De a teljes német *Biblia* megjelenése utáni évtizedekben továbbra is kinyomatták Wittenbergben a *Siráék* Luther-féle külön edícióját (utoljára 1572-ben Peter Seitz nyomdájában; VD16 ZV 16886), és a wittenbergi kiadás alapján, más helyeken (Augsburg, Strassburg, Erfurt, Magdeburg, Lipcse, Neuburg an der Donau, Nürnberg, Bern, Frankfurt am Main) is.⁷⁸

A szorb származású, Eperjesen szlovák evangélikusokat is tanító Bocius előtt minden bizonnyal ismeretes volt az 1579-től 1594-ig hat részletben megjelenő, a Magyar Királyság szlovák evangélikusai által is több évszázadig használt, biblikus cseh nyelven kinyomtatott *Kralicei Biblia*,⁷⁹ amely hozzájárult, hogy évszázadokig ez maradjon a magyarországi szlovákok liturgikus nyelve. A *Kralicei Biblia* egyébként, Luther fordításához hasonlóan, az apokrif könyveket, így az *Ecclesiasticust* (*Ecclesiasticus, aneb Maudrost Gežusa, syna Sirachowa*) is tartalmazza. Az apokrif könyvek cseh fordítása 1588-ban jelent meg Kralice nad Oslavouban.⁸⁰ A magyar evangélikusok viszont évszázadokig az 1590-ben megjelent *Vizsolyi Bibliát* (RMNy 652) tekintették anyanyelvű Szentírásuknak, amelyben az *Ószöveget* apokrif könyvei (*Az Ó testamentum melle vettetet könyvec, Melhyec Apocryphusoknac*

⁷⁶ „Solchs zeigt auch an das in diesem Buch nicht ordenlich ein stück auff das ander gefasset ist als eines Meisters werck sondern aus mancherley Meistern vnd Büchern gezogen vnd durch einander gemenet. Wie eine Biene aus mancherley Blumen / jr sefftiln seuget / vnd in einander menget. [...] ES ist ein nützlich Buch für den gemeinen Man Denn auch alle sein vleis ist das er einen Bürger oder Hausuater gottfürchtig from vnd klug mache wie er sich gegen Gott Gottes wort Priestern Eltern Weib Kindern eigen Leib Knechten Güter Nachbarn Freunden Feinden Oberkeit vnd jederman halten sol. Das mans wol möcht nennen ein Buch von der Hauszucht oder von den Tugenden eines fromen Haushern welchs auch die rechte geistliche Zucht ist vnd heissen solt [...]”, *Jesus Syrach*: zu Wittemberg verdeuscht Marti. Luther, Wittemberg, Lufft, 1533, [A2v]–A3r.

⁷⁷ *Apokrypha IV. Das Buch Jezus Syrach = Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrift: Deusch*, Auff New zugericht, D. Mart. Luth., Wittenberg, Hans Lufft, 1543, CLXXVIIIv–CCIV.

⁷⁸ Hans VOLZ, *Die Wittenberger Übersetzung des Apokryphenteils des Alten Testaments = D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, 12: Deutsche Bibel 1522–1546*, hrsg. Hans VOLZ, Weimar, Böhlau, 1901, XXXIII–XXXIX.

⁷⁹ *Biblj České Djl' prvni Totiž, Patery Knihy Mogyjssovy W nově nydané*, [Kralice, Bratrská tiskárna: Zachariáš Solín, 1579–1594], K01107.

⁸⁰ *Eklezjastykus = Biblj České Djl' pátý, W němž se knihy, ty kteréž sau nazvány Apokryffa*, pokládaj, W nově wydaný Léta MDLXXXVIII, [Kralice, Tiskárna bratrská], 1588.

nevezetne) között utolsóként olvasható *Siráék fia Jézus* szövegének fordítása (*Jesus-nac Sirach fianac bölzezege. Deákul Ecclesiasticus. Ez Könyvis ninzen Sidojul, hanem czac Görögül*), majd a *Hanani Bibliában* (1608, RMNy 971) hasonlóan függelékben szerepel az apokrif könyvek között, később „kikopik” a magyar református hagyományból, az 1660–1661. évi *Váradai Biblia* már nem tartalmazza. Kérdés, hogy Károli (Károlyi) Gáspár fordítását ismerte-e Bocatius, aki értett ugyan, de nem írt magyar nyelven. Ugyancsak nem ismeretes, hogy Bocatiushoz eljutott-e a magyar nyelvű könyvkiadás egyik korai műve, a kolozsvári 1551. évi *Jézus-Siráék*-fordítás, amely Gyulai István és Heltai nevéhez köthető (Kolozsvár, Hoffgref, RMNy 92). A magyar fordítást Eszéki Szigeti (Zigerius) Imre és Tövisi (Mucceius) Mihály tolnai prédikátorok, egykori wittenbergi peregrinusok végezték, Gyulai István kolozsvári református lelkész feladata az emendatio volt, a görög szöveggel való összevetés alapján. A kolozsvári bibliafordítás önálló nyomtatványaként megjelenő kötetének előszavából egyértelműen kiderül a *Siráék* korabeli népszerűségének titka: ebből több jó erkölcsre való tudományt tanulhatunk, mint Platón és Arisztotelész nagyon hosszú könyveiből. A kolozsvári magyar fordítás egyértelműen erkölcstanként közvetíti az apokrif könyvet.

A *Siráék fiának könyve* a tolnai lelkészek Kolozsváron kinyomtatott magyar fordítása után alig huszonöt évvel szlovénül is megjelent önálló kötetben az *Ecclesiasticus*, annak a Hans Mannelnek vagy Jan Manelznek a ljubljana nyomdájában, akit a magyar művelődéstörténet Manlius néven fog megismerni, amikor 1582-ben Németújváron (ma: Güssing, Ausztria) állítja fel nyomdáját. Hanns Mannel, azaz Manlius (Janž Mandelc, 1530?–1604?) Laibachban (Ljubljana) 1575-ben vend (Windisch, azaz szlovén) nyelven nyomtatja ki, önálló kötetben a *Siráékot*, kétnyelvű címlappal és Manlius német nyelvű előszavával.⁸¹

Parafrázisok

A fordítások mellett külön csoportot képeznek a 16. század második felében született *Siráék*-parafrázisok, egyrészt prózába, de főként verses formába átültetett

⁸¹ *Jesus Sirah, ali negove bukvice (Latinski Ecclesiasticus); sa vse shlaht ludy, suseb sa kerszhanske hishne ozhete inu matere, vslouenski iesik stolmazhene, sueistu pregledane, inu s' red enim kratkim nuznim registrom, sdai peruizh drukane / Jesus Syrach Windisch sampt kurtzen Argumenten vber alle Capitel, vnd einem nutzlichen register, so am end des büchleins zu finden ist, Ljubljana, Joannes Mandelz, 1575.*

változatok. A német átírások közül talán a legkorábbi Caspar Huberinus (Caspar Hueber/Kaspar Huber, 1500–1553) evangélikus teológus, reformátor, augsburgi, majd öhringeni lelkész először 1552-ben megjelent, hangsúlyos német verseselésben írt *Sirák*-parafrazisa.⁸² A *Spiegel der Hauszucht*, azaz a „Házi fegyelem” címmel ellátott – a latinul csak kevésbé tudó, de gyermekeiket keresztény módon nevelni kívánó – családfőknek szánt *Sirák*-értelmezés igen népszerű volt saját korában. Az 1575-ig tizennyolc németországi kiadást megért műben a rövid verseket Huberinus magyarázatai kísérik, egyfajta prédikációk gyanánt. Huberinus egyébként – a családi nevelésben is hasznosnak ítélte – evangélikus katekizmusokat is írt a fiataloknak. A *Jézus-Sirák könyvének* német verses változatához fűzött értelmezéseiben sok hétköznapi, népies kifejezést, szólást és népszerű nyelvi fordulatot használt, hogy az ifjúság minél jobban megértse.⁸³ Az evangélikus magánáhítatot és házi oktatást célzó *Hauszucht* nemcsak a verses átköltés miatt kapcsolódhat Bocatius wittenbergi könyvéhez, hanem, mert német szövege alapján készült Tomáš Rešl (Rešel) Hradecký (1520–1562) író, műfordító, szótárszerkesztő, katolikus pap(!) cseh fordítása,⁸⁴ amelynek említett, Johannes Spangenberg által írt latin köszöntő versét Bocatius wittenbergi *Sirák*-kiadása is átvette. A cseh változat ugyancsak könnyen tanulható verseket és hozzájuk fűzött magyarázatokat tartalmaz. A német Huberinust a Magyar Királyságban is olvasták, Sopronban, a bányavárosokban, sőt az Esterházy családban is.

⁸² *Spiegel der hauszucht, Jesus Syrach genant: Sampt eyner kurtzen Außlegung. Für die armen Haußvätter nunnd ihr Gesinde, Wie sie ein Gottselig leben gegen menigklich sollen erzeygen; Darinnen der Welt lauff begriffen.* Nürnberg, Hain, 1552.

⁸³ Franz GUNTHER, *Kaspar Huberinus und die Reformation in Hobenlobe = Reformationsgeschichte Württembergs in Porträts*, hrsg. Siegfried HERMLE, Holzgerlingen, Hänssler Verlag, 1999, 347.

⁸⁴ *Gezus Syrach / ginák Knijhy Eklezjastykus o dobrých Mrawijch a chwalitebném obcowánij [...]*, [Prah]: Melantrich, 1563 K02191. Más címen, amely a német eredetire is utal: *Knihá Gezusa Syrachá ginák Ecclesiasticus [...]* A Summau Knijha tato slauti muože Zrcadlo Pobožnosti Ctnosti Kázně y Počestnosti. Z té chudij a sprostnij Hospodári y ginij Zprávowé Čželádky mohau sobě Naučenij bráti, yakby se sami při swém Powolánij při swých pracech předkem ku Pánu Bohu k swým Bližnijm y ke wssem tém gessto k gich Zprávám náležejij pobožné a náležíté chowati měli. Gest pak w Jazyk Český z Německého přeložená a nynij znouw přehlednutá ano y potřebnými Concordancými y také s vžitečným Registrum zpravená y rozhogněná, Praha, Melantrich, 1575⁴ K02194.

Evangélikus költőnként, pedagógusként is egyedülálló az evangélikus Magdalena Heymairin (1535–1586), aki közép-bajor dialektusban szedte verseibe a *Sirákot* 1571-ben, verseit templomi és áhítatos éneklésre szánta, megadván a dalmot is.⁸⁵

A jobbára protestáns szerzők alkotta 16. századi latin verses parafrázisok jó részét elégikus formában születtek, ahol az elégia – eredeti, klasszikus jelentésének megfelelően – disztichonban írt verset jelent. A *Sirák* egy-egy témát, valláserkölcsi imperatívuszt, viselkedési normát reprezentáló fejezetei azonban önálló költeményként is megjelenhetnek. Heinrich Hermann Lippianus, azaz a vesztfáliai Lippstadtba való Heinrich Hermann evangélikus szerző latin költői parafrázisban fogalmazta újra a *panareton* bölcsességét, azaz az erények összességéről szóló tanítást.⁸⁶ A Lipszében kinyomtatott versekhez magyarázatokat is fűzött, a jobb megértés kedvéért, így feltehetően az iskolában is használták. Michael Hempel (1533–1611) wittenbergi diák (1552), később a freiberger *Lateinschule* rektora egy négylapos wittenbergi alkalmi nyomtatványban (1557) 3 ótestamentumi szöveget költött át, köztük a Siracides 39. fejezetét.⁸⁷

A greifswaldi poétikaprofesszor és *poeta laureatus*, egykori wittenbergi diák, a boroszlói Johann Seckerwitz (1520–1583) latin elégiákban – azaz disztichonos versformában – íródott bázeli kiadású műve⁸⁸ mindenképpen előképe, sőt talán mintája, forrása is lehetett Bocatusnak. Seckerwitz több ószövetségi szöveget is átültetett versebe, a Bázélben önálló kötetben megjelent *Sirák*-parafrázisához Philippus Bechius (Philipp Bächli, 1521–1560) orvos, a bázeli egyetem görög-, majd logikaprofesszora, klasszika-filológus írt ajánlást, ugyancsak elégikus formában. A verses *Ad lectorem* kiemeli a bibliai könyv átköltésének tanító jellegét, hiszen

⁸⁵ *Das Buechlein Jesu Syrachs in Gesangweisz verfast durch Magdalenam Heymairin*, Teutsche Schulmaisterin zu Regenspurg vnd der lieben Jugendt zu gutem in Truck gegeben [...] Vorrede von M. Josua Opitius, Regensburg, Sunderreitter, 1571.

⁸⁶ *Sophia panaretos: id est, Iesu Siracidae doctrina de omni virtutum officio: paraphrasi poetica reddita, et brevibus ac perspicuis argumentorum et carminum singulis capitibus adiectorum, notationibus ita illustrata, vt lectio illius vtilissima et dulciss[im]a futura sit. Authore Henrico Hermanno Lippiano, Lipsiae, Iohannes Steinman, 1586. Vö. W. Leonard GRANT, Neo-Latin Verse-Translations of the Bible, The Harvard Theological Review, 52(1959)/3, 210–211.*

⁸⁷ Siracidis XXXIX. Caput, et Psalmus CXXVII. Carmine redditus, et De Custodia Angelorum Hymnus, dedicatus Clariss. Viro D. Johanni Brager I. V. Doctori À Michaele Hempelo Fribergense, Wittenberg, haer. Peter Seitz, 1557 (VD16 H 1884).

⁸⁸ *Iesu Syraci liber: qui vulgo Ecclesiasticus dicitur: carmine Elegiaco redditus Ioanne Secervuitzio Wratislaviensi autore. Adiectum eiusdem autoris Carmen De Christo Agno, Basileae, Per Michaëlem Martinum Stellam, 1556.*

feszes, tömör, szép és világos, mégis gazdag tartalommal bíró stílusával képes megismertetni a saját maga és Istene iránt elkötelezett olvasót teste és lelke adományaival, megtanítja, hogyan kell az Istenről beszélni, feltárja a bűnök félelmetességét, miközben az erényt magasztalja, kevés szóval is megmutatva a csillagokhoz vezető utat. A verses *Siráke* éjjel-nappali olvasása boldoggá tehet, mert segít a jó és rossz között különbséget tenni. A költő a német lutheri reformáció egyik vezető politikai aktorához, Fülöp württembergi és tescheni herceghez szóló dedikációjában (*Epistola nuncupatoria*) a költészet kettős spirituális célját említi, egyrészt az Isten dicsőítését (*finis gloriae Divinae Poesis*) másrészt, a humanisták nyomán: a múzsák szolgálatát, a mennyei harmónia és zene megszólaltatását (*Poesis... pars fit Musicae coelestis... Musicam quandam aeternam in ipsis coelorum thronum sonare*). A kortársak előtt Fülöp herceget úgy ismerték, mint aki több mint tíz, főként jövődől elkészeket képző lutheránus iskolát – ún. evangélikus kolostoriskolát – alapított Württembergben az evangélikus vallás terjesztését célozva. Seckerwitz szerint a herceg csodálatra méltóan támogatja mind az irodalmat és művészeteket, mind Krisztus egyházának dekórumait (*literas atque artes bonas et cuncta ecclesiae Christi ac Reipublicae ornamenta mirifice tum amet, tum summa liberalitate afficiat*).

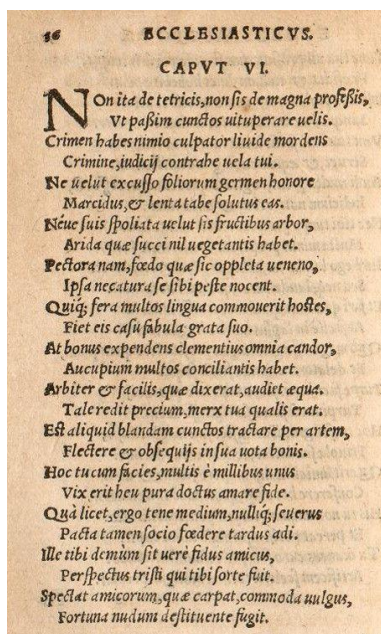
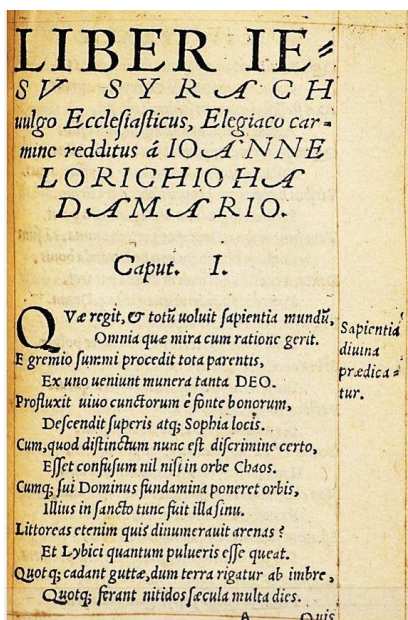
A versben interpretált bibliai könyvet Seckerwitz az evangélikus papi rend használatára szánta (*librum... ad omnes eius Republicae ordines informandos*), azaz a reformáció tanait közvetítő munkának. A bázeli *Siracides* az eredeti ótestamentumi szöveget és beosztást követi, így ötvözi a bibliai textust és a költői invenciót.⁸⁹

Bocatiusz latin verses parafrázisának ha nem is forrása, de mindenképpen fontos előzménye az 1544-ben megjelent, azaz Bocatiust egy fél évszázaddal megelőző ingolstadti kiadvány, amelynek – a számos korabeli protestáns kiadvánnyal ellentétben – katolikus szerzője van.⁹⁰ Gerhard Lorich katolikus reformteológus fia, a hesseni Hadamarból származó idősebb Johannes Lorichius Hadamarius (Johann Lorich, 1542–†1577⁹¹) az ingolstadti jezsuita egyetem poézis-, illetve görög-professzora lett, ugyanakkor humanista néven – Johannes Lorichius – kora ismert neolatin költője volt, a *poeta laureatus* címet is elnyerte.

⁸⁹ A műről mint parafrázisról bővebben: POSTA, *Sacra poesis...*, 2. j. i. m., 97–98.

⁹⁰ Johannes LORICHIIUS, *Ecclesiasticus: Liber Iesu Syrach recens Carmine Elegiaco redditus a Ioanne Lorichio Hadamario*. Dii Coepta Secvndent, Ingolstadii, Weissenhorn, 1544.

⁹¹ Sírköve a freisingi Szent András-káptalan templomában található. Deutsche Inschriften Online. Die Inschriften des deutschen Sprachraumes in Mittelalter und Früher Neuzeit. Bayern/Freising (www.inschriften.net/freising-stadt/inschrift/nr/di069-0296.html). (2024. 03. 25.)

5/a–b. képek: J. Lorich (Ingolstadt, 1544) és J. Seckerwitz (Bázel, 1556) parafrázisának első oldala

1544-ben ingolstadti görög *lectorként* elégikus formában alkotott művét Kirchberg és Weisseinhorn három grófjainak, három Fuggernek – Anton Fugger (1493–1560) és fia, (III.) Jakob (1542–1598), valamint az utóbbi unokatestvére, Raymond (†1535) fia: Georg Fugger (1518–1569) – ajánlotta. Az *Epistola nunciatoriában* parafrázisa poétikai jellegét hangsúlyozza, ez persze nem akármilyen költészet, hiszen Lorichius a könnyed versecskék (*nugas*) helyett inkább a legszentebb és igen hasznos bibliai könyvre szánta alkotói idejét. A költő is hivatkozik az *Ecclesiasticusra*, mint erényeket felvonultató katalógusra (*panaretos*), egyzersmind egyházi témákkal foglalkozó tartalmára. Lorich művét hasznosnak ítéli a közélet, hivatalok és a gazdaság szereplőinek is, itt minden biztonnal a Fuggerekre utal, hiszen a könyv az élet minden területén megmutatja a helyes viselkedés szabályait.⁹² A Fuggereket mint a műzsák támogatóit, akik egyébként

⁹² „[m]elius me horas collocaturum credidi, si in eo libello utilissimo et sanctissimo uerendo elaborarem, quam si nugas aliquas magno studio et temporis iactura et animae dispendi non mediocri proferre uoluisssem [...] se commendet ipse titulus [Ecclesiasticus]... liber de Ecclesiastica Politia

ispotályokat alapítottak, és az augsburgi Fuggereit is felépítették a szegényeknek, Maecenashoz, a Pliniust támogató Vespasianus császárhoz, a Polizianót segítő Lorenzo de' Medicihez hasonlítja. A könyv megtartotta a bibliai könyv fejezetekre való beosztását, címet ugyan nem adott az egyes verses caputoknak, de a lapszámon rendre szerepel az egyes szövegrészek regesztája, témája, megkönnyítve a tájékozódást, igaz, semmiféle index, így tárgymutató sem szerepel a kötet végén.

Bocatus lehetséges forrásait összefoglalva, jól láthatóan számos *Siracides*-kiadás eljuthatott hozzá, köztük latin verses parafrázisok, sőt több nemzeti nyelvű edíció, a *Lutherbibel* mellett ide értve a Králicei és Vizsolyi Bibliát is. A *Jézus-Siráé* népszerűségét mutatja, hogy kassai könyvkereskedésében Johann Gallen 6 példányt tartott 1583-ban a német nyelvű könyvek között 86 dénár értékben (*Jesus Syrach 6 exemplar – d. 86.*)⁹³ A kassai polgárok 17. századi könyvjegyzékeiben többször is szerepel a *Siráé*, ráadásul egyszer latin nyelven is, a jegyzékek azonban a kiadásokról nem tájékoztatnak, így nem tudjuk, vajon az egykori kassai főbíró, Bocatus művét olvasták-e. A latin példányt (*Syrach Lateinisch*) 1654-ben írták össze Venceslaus Machilles fegyverkovács kassai hagyatékában sok más értékes könyvvel együtt.⁹⁴ Talán a wittenbergi Bocatus-kötetről van szó. A tulajdonos mindenképpen rokona (fia?) lehet annak a Johannes Machilles nevű, Teschenből származó evangélikus prédikátornak, aki 1635–1643 között a kassai szlovák evangélikusok lelkésze volt.⁹⁵

Siracides vel Ecclesiasticus, Paraeneses, loci communes, versus elegiaci

Végül a címben feltett kérdést, vagyis, hogy a wittenbergi *Siracides*t bibliának, erkölcsannak vagy költői műnek tekintsük-e, maga Bocatus válaszolja meg

exactius et absolutius tradit, multo tamen rectius apud veteres *πανάρετος* dictus est, quasi omnium uirtutum cathalogus. [...] Praeterea quid in reipub. administratione requiratur ostendit, magistratui suum officium praescribit... Hinc ad Oeconomiam et res demesticas bene gerendas quid hoc lobro utilius?" LORICHIUS, *Ecclesiasticus*..., 90. j. i. m., A3v–A4r.

⁹³ *Magyarországi magánkönyvtárak 1:1533–1657*, szerk. VARGA András, Budapest, MTA, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 22.

⁹⁴ *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, s. a. r. MONOK István et al., Szeged, József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára – Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 44–45.

⁹⁵ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, II: *A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*, II/3: *Kelet-Magyarország (az ötvárosi egyházkerület és az erdélyi magyar evangélikus gyülekezetek)*, Budapest, MEDiT, 2021, 346.

könyve címében: mindháromnak. Egyfelől: a „*Siracides vel Ecclesiasticus Iesu, Filii Sirach*” ismert és népszerű ótestamentumi – igaz, a protestánsoknál továbbra is apokrifnak nyilvánított – könyv, másfelől: parainézis, azaz főként fiataloknak szóló erkölcsi tartalmú intellem, tanítás, vagyis tankönyv az élet jól és boldogan való végigvezetéséhez szóló intelmekkel (*Paraenesis ad vitam bene beateque transigendam*). Ugyanakkor a parainézishez Bocatius hozzákapcsol egy további fontos meghatározást, sőt műfajt: *paraenesis [...] in locos communes redactae. A loci communes* mint számos jelentéssel bíró terminus Melanchthon hasonló című munkája óta egy tan, tárgykör általánosan elfogadott témáit jelenti a (retorikai) érvelésben,⁹⁶ vagyis Bocatius a valláserkölc legfontosabb, mindenki által elfogadott témái, alapvetése szerint szerkesztette meg, sőt rendszerezte verses bibliai könyvének tartalmát, így a Bocatius-féle *Siracides* összefoglalja mindazt, amit a vallástanról és a valláserkölcéről tudnia kell egy hívőnek, főként, ha az diák. Ennek megfelelően a négy könyvre osztott mű fejezeteinek címet is adott, ezek egyben a *loci communes*, azaz a tárgykörök, a témák tartalmára is utalnak. Mivel az egyes könyvek címmel ellátott elégiáiból, azaz disztichonba szedett versekből állnak, mindez a könnyebb tanulást is segítette. A négy könyv összesen 72 elégiát tartalmaz igen különböző terjedelemben, a legrövidebb az 1/VI. elégia „De verbo divino” címmel és 8 disztichonnal, a leghosszabb az 1/III. „Elegia de Sapientia” 209(!) disztichonnal.

Bocatius Siracides v. művének felosztása

Liber Primus Ecclesiastici

- Elegia I. [Haec ego Siracides...]
- Elegia II. Ex praefatione.
- Elegia III. De sapientia.
- Elegia IIII. De timore Dei.
- Elegia V. De fiducia in Deum.

Liber Secundus Paraenesium Siracidae

- Elegia I. De πολυπραγμοσύνη vitanda.
- Elegia II. De magistratus officio.
- Elegia III. De Tyrannis.
- Elegia IIII. De impiis.
- Elegia V. Oratio ad Deum contra impios.

⁹⁶ A *loci communes* értelmezéséhez lásd: FÖRKÖLI Gábor, *Loci communes theologici: Egy melanchthoniánus modell interkonfesszionális használata? = Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Budapest, reciti – BTK Irodalomtudományi Intézet, 2020, 87–103; BUZOGÁNY Dezső, *Szegedi Kis István az európai tudományos teológiában = SZEGEDI KIS István, A tiszta teológia főrészei Istenről és az emberről – Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításainal szemlélve*, ford., jegyz., utószó BUZOGÁNY Dezső, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, 2022.

Elegia VI. De verbo divino.
Elegia VII. De operibus divinis.
Elegia VIII. De misericordia Dei.
Elegia IX. Gratiarum actio pro Dei
misericordia.
Elegia X. De peccato.

Elegia XI. De poenitentia.
Elegia XII. De oratione.
Elegia XIII. De sacrificiis.

Liber Tertius Ecclesiastici.

Elegia I. De ira et vindicta.
Elegia II. De avaritia.
Elegia III. De amicis.
Elegia IIII. De inimicis.
Elegia IV. De Elemosyna et mutua ope
aliis praestanda.
Elegia V. De rebus mutuo dandis.
Elegia VI. De vadimonio.
Elegia VII. De crapula.
Elegia VIII. De paupertate.
Elegia IX. De mendicis.
Elegia X. De labore.
Elegia XI. De fama secunda.
Elegia XII. De superbia.
Elegia XIII. De calumnia.
Elegia XIIIII. De veritate.
Elegia XV. De mendacio.
Elegia XVI. De iuramentis.
Elegia XVII. De taciturnitate.
Elegia XVIII. De adversis patienter fe-
rendis.

Elegia VI. De officio parentum.
Elegia VII. De officio liberorum.
Elegia VIII. De officio herili et servili.
Elegia IX. De adulteris et impudicis.

Elegia X. De virtutibus honestae coniugis
et quomodo a marito fit tractanda.
Elegia XI. De vitii foeminarum.
Elegia XII. De pudore.
Elegia XIII. De modestria in capiendo cibo.
Elegia XIV. De ebrietatis vitio.
Elegia XV. De honore senibus exhibendo.
Elegia XVI. De sapientibus.
Elegia XVII. De consilio.
Elegia XVIII. De stultis.

Liber Quartus Ecclesiastici.

Elegia I. De correptione.
Elegia II. De morbis.
Elegia III. De medicina.
Elegia IV. De generis humani miseria.
Elegia V. De Morte.

Elegia VI. De veteris Testamenti patribus.
Elegia VII. De Enoch, Noa, et Abraham.
Elegia VIII. De Mose.
Elegia IX. De Aarone.
Elegia X. De Phinea.
Elegia XI. De Iesu Nave.
Elegia XII. De Caleb.
Elegia XIII. De Samuele.
Elegia XIV. De Davide.
Elegia XV. De Salomone.
Elegia XVI. De Elia Propheta.
Elegia XVII. De Elisaeo.
Elegia XVIII. De Ezechia rege.
Elegia XIX. De Iosia, Ieremia, Ezechiele...

Elegia XIX. De tristitia.

Elegia XX. De desperatione.

Elegia XXI. De somniis.

Elegia XX. De Simone Oniae filio.

Ha Bocatius művét a *Vulgata* szövegével vetjük össze, jól látható, hogy a *Szentírás* 1614 versével szemben a Bocatius-költemény majdnem 5000 sort, azaz közel 2500 disztinchont tartalmaz, ami egyértelműen önálló költői alkotást jelez. A szövegek összevetése is arra vall, hogy Bocatius tudatos alkotóként követte a *libertas poetica* elvét, a bibliai textusoknak csak az üzenetét tartotta meg, illetve közvetítette humanista szellemű költőként.

Vulgata (Clementina) 1592

CAPUT PRIMVM

[1] Omnis sapientia a Domino Deo est: et cum illo fuit semper, et est ante aeuum.

[2] Arenam maris, et pluuiae guttas, et dies saeculi, quis dinumerauit? Alitudinem caeli, et laitudinem terrae, et profundum abyssi quis dimensus est?

[3] Sapientiam Dei praecedentem omnia, quis inuestigauit?

[4] Prior omnium creata est sapientia, et intellectus prudentiae ab aeuo.

[5] Fons sapientiae verbum Dei in excelsis, et ingressus illius mandata aeterna.

Bocatius: *Syracides (1596)*

Elegia III.

De Sapientia

Ipse Deus cordis fons et sapientis origo est, Pullulat aetheris Spiritus ille locis.

Solut enim toto Dominus cum prouidus aeuo

Sit, quis eum praeter tam bene mente sapit?

Adsit is aequoreas recitet qui certus arenas,

Et pluuiae guttas qui numerare queat.

Qui prius in rerum speciem quam cuncta venirent,

Noverit aetatem lunaque solque tuam.

Qui spacium vasti mihi praedixisset Olympi,

Nondum humeris coelum cum tenuisset Atlas.

Hogy maga Bocatius is „szuverén” költeményeknek tekintette a Siracides elégiáit, igazolja két „párhuzamos” költeménye. A *Hungaris* II. könyvében a Báthory István lengyel király krakkói udvarában tevékenykedő Niccolò Bucelli (Bucella, 1520–1599) orvosnak ajánlotta *Laus Medicinae* c. versét,⁹⁷ amelynek alcíme: „az Ecclesiasticus 38. fejezete alapján (*ex dicto*⁹⁸ *Ecclesiastici 38*)”.⁹⁹ A *Vulgata Ecclesiasticus*-könyvének 38. fejezete¹⁰⁰ valóban az orvosi hivatásról szól, és a wittenbergi

⁹⁷ BOCATIUS, *Hungaridos libri*...., 27. j. i. m., 201–204.

⁹⁸ A *dictum* jelenthet bibliai ígét is.

⁹⁹ A versről bővebben: Jana BALEGOVÁ, František ŠIMON, MAGYAR László András, *Bocatius orvosi tárgyú versei*, Orvosi Hetilap, 157(2016), 2011–2015.

¹⁰⁰ Kezdő versei: *Honora medicum propter necessitatem etenim illum creavit Altissimus. A Deo est enim omnis medela, et a rege accipiet donationem [...]*.

Siracides IV. könyvének III. Elégijája (*De medicina* címmel) is ennek költői parafrázisa. 1596-ban csak rövid, 12 disztichonos versben költötte át a bibliai textust a wittenbergi nyomtatványban, míg a *Hungaris*ban már hosszú költeményt szentel az orvoslás dicséretének. A *Jézus-Siráé* alapján írt két elégikus vers, bár az ószövetségi szöveg ihlette őket, csak a forrást, témát, illetve a formát tekintve azonosak, eltérő költői invencióval.

Bocatius: *Siracides* (1596)

Liber quartus
Elegia III – De medicina

Gnarus Apollinea redametur in arte Machaon,
Est medicis etiam certus habendus honos.
Quid ferat hora sequens, quid vesper serus et Eos
Crastina, tu nescis, novit at omne Deus.
Is citius dicto bene sanos viribus artus
Orbat, et in renes spicula caeca iacit.
Una necat, vitam Domini manus altera reddit,
Ut vivas mediis utere nempe datis.
Est medicus coeleste bonum, produxit ab ima
Quod tellure suis viribus ipse faber.
Quis putet in modicis lateat vis tanta quod herbis,
Ut referant sanas pro bonitate vices?
Restituant animas, ubi pharmaca dulcia praebent,
Et faciant laeto membra vigore geras.
Arte potens, rerum dominis chirurgus amator,
Admittuntque manus numina Phoebe tuas.
Rex medicum colit in suggesto nixus eburno,
Hinc ope pro multis ille reportat opes.
Te quoque forte decet, quod rex sibi ducit honestum,
Si nescis, soboles est medicina Dei.
Tu quoque qui Domino peccasti viribus audax
Ipse tuis, Domino, si cupis esse, lites.
Hinc docti doctas inquire Machaonis artes,
Illius officio vita manere potest.

Bocatius: *Hungaridos liber II.* (1599) [Részlet]

Laus medicinae ex dicto Ecclesiast(ici) 38:
Honora medicum propter necessitatem, quia
Dominus eum fecit.
Ad Magn(ificum) et Excell(entem) V(irum),
D(ominum) Nicolaum de Bucellis, Ital(um),
olim Steph(ani) R(egis) Pol(onici) Archiatrum,
Med(icinae) Doctorem, Cracoviae

Crede si Graecis fas est, Epidaurius ipso
Aesculapius Phoebo dicitur esse satus.
Ex hoc rursum orti Podalirius atque Machaon,
Par medicum toto nobile in orbe satis.
Queis medicen voluit pia commendare vetustas,
Heic sua quo claris laus foret arte viris.
Inventumque Dei quod crederet esse medentis,
Aetas prisca fuit grata memorque magis.
Hinc medicos opibus magnis et honoribus auxit,
Insertos claro iussit et esse loco.
Non paucis grandeis passim statuere columnas,
Pharmaca vel sancti numinis instar erant.
Et merito: aegrotis qui scit bene reddere vireis,
Is certe magno dignus honore vir est.
Biblia pro nobis faciunt, non Graecia mendax,
Si quid Siracidae pectoris esse putas.
Ut doctor praestet medicaminis, efficit ipse,
A quo nostra venit vita salusque, Deus.
His igitur coelum quod honoreis destinat altos,
Clarat Apollineos gloria iure viros.
Verum hodie paucos laus iussa celebrat, et aegra
Vel fera barbaries Poenas ore petit.
Iam, licet egregii, vano ludibria vulgo
Sunt medici, et laudeis nescit Apollo suas.
[...]

Nincs forrásunk arra, hogy Bocatius 5000 soros, tankönyvnek is szánt művét hogyan fogadták az eperjesi evangélikus iskola nebulói, arra viszont van, hogy Bocatius milyen fáradságosnak és mennyire alábecsültnek tartotta a tanítói hiva-

tást. Erről 1590-ben egykori iglauri tanárához írt propempticonjában vall igen ke-
resrűen, amikor Nicolaus Gäbelt Iglauból a körmöcbányai evangélikus iskolába
hívják meg rektornak: az, aki tehetségével az ifjú lelkeket arra oktatja, hogyan
lehet a Helikon ormára feljutni, nem kapja meg megérdemelt jutalmát a hálátlan
világtól, ahogyan a gyermekeket nemző szülők sem. Később már a körmöcbá-
nyai rektortól kérdezi: hogyan tud olyan kitartóan tanítóskodni, amikor a tanítás-
nál nincs lenézettebb, fáradságosabb és fizetelenebb hivatás.¹⁰¹

Bocaius: *Hungaridos Liber II.* (161–163.)

Propempticon V(iro) Doctiss(imo), D(omino)
M(agistro) Nicolao Gaebelio, Suid(niciens) Si-
lesio, Iglavia Marcomann[orum] ad Cremnicien-
sium Hungariae Scholam gubernandum vocato
1599 (1590)

Ergo pios Iglae, praeceptor amate, Penateis
Linquens semotos pergis adire Lareis?
Qua Mahometa graves caedes, qua bella minatur,
Omnia qua foedo sanguine tincta madent.
[...]
Gratia quae tanto possit pro munere reddi?
Talia quis valeat pendere lance pari?
Sed fateor, nemo, quotquot sol aspicit axe,
Pro meritis novit reddere digna tuis.
Scilicet ingenuis iuvenum qui pectora formans
Artibus, Aonium culmen adire docet:
Ac nos in lucem qui progenuere parentes,
Non capiunt meritis praemia digna suis.
Et licet, ingratus mundus non tale rependat,
Attamen hos caelis dona superna manent.
Dumque tibi mens est abundi, docte magister,
Quo te parentem fata Deusque vocant
[...]

Bocaius: *Hungaridos Liber IV.* (339–340.)

Viro Doctiss(imo) Nicolao Gaebelio,
M(agistro), S(cholae) Cremnicensis R(ectori)
1599 (1592?)

Gaebeli, decus inclitum dearum,
Formatorque meae potens iuventae!
Miror, miror, ut usque pertinaci
Nervo ac unde queas docere ludis?
Quid contemptius est docere ludis?
Quid molestius est docere ludis?
Quid pauperius est docere ludis?
Hoc olim haud bene credidi magistris,
Quod sat experior modo magister.
Eloquar, taceamve? sustinemus
Nos, nos coelum humeris Atlantis ingens.
Et fors conditio rudis bubulci
Est nostra potior; laboriosi
Quod nocteisque diesque taediosum
Exantlamus onus, nec ulla nostris
Sors arridet, et ulla Gratiarum
Se non praebuit optinis benignam
Praeceptoribus arte liberali.
O mellite magister, o iuventae
Quondam Musa meae beatoris.
Ipse nunc didici docere ludis
Crucem maximam et esse id eruditus
Taediosius omnibus molestus.

*

¹⁰¹ BOCATIUS, *Hungaridos libri...*, 27. j. i. m., 161–163, 339–340.

Bocatus Siracides c. verses művét elsősorban nem bibliaparafrázisnak, hanem *Sirák*-parafrázisnak, *Ecclesiasticus*-parafrázisnak tekinthetjük, ahogyan a kor más szerzőinél, köztük pedagógusoknál, a hangsúly ennek a bibliai könyvnek mint erkölcsannak, az erények „katalógusának” a kiválasztásán van. Az eperjesi rektor és újdonsült wittenbergi magiszter nem választhatott volna megfelelőbb munkát kivételes latinitása, költői tehetsége és pedagógusi éthosza reprezentálására, mint Sirák fia Jézus bölcsességének átköltését.

TÜSKÉS ANNA

Binder János Fülöp vallásos könyvillusztrációi

A 18. század második felében és a 19. század első évtizedében Budán működött Johann Philipp Binder (1736/7–1811) a 18. század középső harmadának kiemelkedő augsburgi rokokó rézmetszői közül Gottfried Bernhard Göz (1708–1774) hagyományát követte, sok más kortársával – például az augsburgi ifjabb Johann Andreas Pfeiffel (1715–1768) és a bécsi Johann Asnerrel (1706–1748) – együtt. Binder egész kompozíciókat másolt Göztől, főként a vallásos tematikák esetében. Rózsa György 1998-ban megjelent, háromszáznyolcvannyolc Binderhez és műhelyéhez köthető metszetet közlő katalógusa óta többen foglalkoztak munkásságával. Tanulmányomban kilenc, Binder életműve szempontjából még nem vizsgált könyvben vagy nyomtatványban talált és három önálló lapon felfedezett közel húsz szignált, vallásos és világi témájú rézmetszettel egészítem ki az eddig ismert életművet. Ezek közül az egyik némileg módosítja a művész eddig ismert és elfogadott életrajzát is. A Budapest Főváros Levéltárában őrzött és a hungaricana adatbázisban hozzáférhető, 1811. december 23-án, halála után öt nappal kihirdetett végrendelete alapján bemutatom milyen ingóságokat hagyott második feleségére, aki még egy évtizeddel később is működtette a műhelyt.

I. Kutatástörténet

Rózsa György előtt Pataky Dénes 1951-ben nyolcvan Binder-metszetet vett számba.¹ Knapp Éva, Szilárdfy Zoltán és Tüskés Gábor az 1970-es évek végétől foglalkozott behatóan Binder munkásságával elsősorban a vallásos tematikájú

¹ PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Budapest, Közkutatásügyi Kiadóvállalat, 1951, 82–86.

sokszorosított kisgrafikák vizsgálata során.² Az 1987-es búcsújáráhely-ábrázolásokat bemutató katalógusuk harminchét Binder-metszetet tartalmaz.³ Rózsa Binder-életrajzának fő tézisei a következők:⁴ Pozsonyban született 1736/37-ben és Budán halt meg 1811. december 18-án. Művészeti tanulmányait Bécsben végezhetette, és ott vette feleségül a bécsi születésű Gruber Évát 1760. augusztus 3-án. Hat gyermekük született, Gruber 1810. április 22-én halt meg. Rózsa feltételezte, hogy Binder másodszor is megházasodott, mert özvegye még 1822-ben is fenntartotta a műhelyt. A Rózsa által ismert első, Budán szignált művei az 1759-es évszámot viselik. Úgy gondolta, hogy a teljes névvel jelzett metszetek saját kezűek, a csak vezetéknévvel jelzettek viszont a műhelyének tagjaitól származnak. Legfontosabb megrendelőjének az 1777-ben Nagyszombatból Budára költözött Egyetemi Nyomdát tartotta, amelynek tankönyvillusztrációkat készített, s emellett számos egyházi megrendelésnek tett eleget vallásos könyvek (elsősorban imakönyvek) illusztrálásával.

Rózsa katalógusa 388 metszetet tartalmaz. Az azóta eltelt negyed században többeknek sikerült újabb lapokkal gazdagítaniuk a listát, mások egyes műveket részletesebben elemeztek a keletkezés körülményei és a stílus szempontjából. Knapp Éva Szent István király 15–19. századi sokszorosított grafikai ábrázolásait bemutató könyvében rámutatott, hogy a legtöbb rézmetszetet Binder készítette, akinek 1763–1800 között készült tizenegy lapja közül egy 1786 körüli metszet tovább bővítette a Rózsa-féle katalógust.⁵

² SZILÁRDFY Zoltán, *Képes emléklap az 1763-as földrengésről: Egy ismeretlen Binder J. F.-metszet*, 1979 (Tanulmányok Budapest Múltjából, 21), 348–360; Uő, *Magyar barokk szentképek*, Művészettörténeti értesítő 30 (1981)/2, 125, 133; Uő, *Barokk szentképek Magyarországon*, Budapest, Corvina, 1984; TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Budapest, Akadémiai, 1993, 137; KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Budapest, Borda Antikvárium, 2000, 46, 47, 95, 97; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők*, Budapest, Osiris, 2001, 33, 246.

³ SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújárárbelyekről*, Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1987.

⁴ RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1998 (Művészettörténeti Füzetek, 25), 61–135.

⁵ KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja” *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Budapest, Borda Antikvárium, 2001; Gábor TÜSKÉS – Éva KNAPP, *Die Ikonographie des Königs Hl. Stephan I. = Arbeitskreis Bild Druck Papier, Tagungsband Budapest 2003*, Hrsg. Christa PIESKE, Konrad VANJA, Sigrid NAGY, Münster, Waxmann, 2004, 65-82; Éva KNAPP – Gábor TÜSKÉS, *Die Ikonographie des Königs Stephan I.*

Az elmúlt években több tanulmányban foglalkoztam Binder-grafikákkal, elsőként a Batthyány Tivadar hajófelvonulását ábrázoló metszettel.⁶ A máriapócsi kegykép kisgrafikai ábrázolásait elemző dolgozatban bemutattam, hogy Binder két, egymás utáni évben készített rézmetszeten ábrázolta a máriapócsi kegyképet, illetve annak esztergomi, a Bakócz-kápolnában tisztelt másolatát: az 1765-ben készített, címlapelőzékként felhasznált egyik metszet méretében és ikonográfiai részleteiben is eltér az 1766-ban ugyancsak címlapelőzők funkciójában megjelent másik metszettől.⁷ A częstochowai kegykép Magyar Királyságbeli tiszteletének vizsgálatát segítette Binder 1770 körüli rézre metszett szentképének felirata, amely szerint a kegyképet 1723. november 10-én Belgrádból átvitték a zimonyi (Земун/Zemun, Szerbia) obszerváns ferences templomba.⁸ A Gyurián–Bagó nyomda 19. századi vallásos témájú ponyvanyomtatványai illusztrációinak vizsgálata során felfigyeltem arra, hogy több fametszet Binder rézmetszeteit követi.⁹

Stanko Andrić 2010-es tanulmányában a szirmiumi szentek fáját ábrázoló, 1777-es metszettel gyarapította Binder oeuvre-jét, amelynek eddig ismert egyetlen példányt a vukovári ferences kolostor őrzi.¹⁰ A kutatás a leggyakrabban a városlátképeket és kegyhelyeket bemutató Binder-metszeteket elemzi, mivel ezek gyakran az egyetlen képi forrást jelentik az adott hely 18. század második felében lévő állapotáról. Ilyen ábrázolás például Pest város második, 1716–1723 között emelt, majd 1810-ben lebontott Szentháromság-emlékműve is Andreas Reider

des Heiligen in der Druckgraphik des 18. und 19. Jahrhunderts, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 2004, 69–78.

⁶ TÜSKÉS Anna, *Batthyány Tódor hajóinak képzőművészeti ábrázolásai*, Művészettörténeti Értesítő 53 (2004)/ 1–4., 172–179. DOI:10.1556/MuvErt.53.2004.1-4.11

⁷ TÜSKÉS Anna, *A pócsi Mária-kegykép kisgrafikai ábrázolásai = Ars perennis: Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, 2nd Conference of Young Art Historians Budapest, 2009*, szerk. T. A., Budapest, CentrArt Egyesület, 2010, 269; Anna TÜSKÉS, *Representations of the Mary-Icon of Máriapócs in Engravings*, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica 18(2014)/1, 159.

⁸ TÜSKÉS Anna, *Adatok a częstochowai kegykép kultuszához a 17–18. századi Magyarországon / Cult of the Devotional Picture of Our Lady of Częstochowa in 17th-18th-Century Hungary*, Baroque | Barok | Baroko | Barock 2010, 160.

⁹ TÜSKÉS Anna, *A Bagó Márton nyomdájában kiadott vallásos ponyvanyomtatványok = Doromb: Közellészeti tanulmányok 4*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, reciti, 2015, 443, 448.

¹⁰ Stanko ANDRIĆ, *Blessed John the French, The First Franciscan Minister Provincial in Hungary, and his Miracles = Promoting the Saints, Cults and Their Contexts from Late Antiquity Until the Early Modern Period: essays in honor of Gabor Klaniczay*, edd. Balázs NAGY, József LASZLOVSKY, Katalin SZENDE, Marcell SEBŐK, Ottó GECSER, Budapest – New York, Central European University Press, 2011 (CEU Medievalia, 12), 86.

szobraival, amelyről Binder 1775-ben készített metszetet.¹¹ Egy metszet elkészítésére vonatkozó szerződés is előkerült: Sánta Sára megtalálta a Szily János szombathelyi püspök által megrendelt és 1791-ben megjelent első Szombathely városmonográfia iratanyagát, benne a Binderrel 1790. szeptember 27-én kötött szerződést a Szent István országfelajánlását ábrázoló metszetre.¹² A metszeten nem szerepel Binder szignálása, ami arra inti a kutatókat, hogy vannak / lehetnek további, számba még nem vett, szignálatlan Binder-metszetek.

Bindertől gyakran rendeltek illusztrációkat egy (akár száz évvel) korábbi mű újabb kiadásához vagy más nyelvű fordításához. Ezekben az esetekben a művész a korábbi kiadás metszeteit követő lapokat készített. Ez történt Pázmány Péter *Imádságos könyve* 1797-es kassai kiadásában, amihez az 1701-es kiadás Hans Frank von Landgraff-féle metszeteinek egyszerűsített változatát készítette el,¹³ illetve a Le Maître de Sacy (= Rayaumont)-féle, a 17. század utolsó negyedében Monsban, Brüsszelben és Párizsban többször kiadott janzenista bibliafordítás¹⁴ illusztrációit követő 1759-es horvát nyelvű *Szentírás*-kiadásban, amit a Landerer-nyomda jelentetett meg Budán.¹⁵ Szentképek, imalapok esetében is ugyanezt az eljárást követte, ennek egyik jó példája az andocsi kegyhely 1764-es metszete, melynek Jeremias Gottlob Rugendas (1710–1772) Pozsonyban is dolgozó augsburgi művész 1743-as ábrázolása szolgált előképül.¹⁶

¹¹ További példákhoz ld. KNAPP Éva, *Librum evolvo, Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Budapest, reciti, 2017, 206, 208; TERDIK Szilveszter, *A mátraverebély-szentkúti remeteség és zarándoktemplom a 18. században – Művészettörténeti problémák, megoldási kísérletek = Mátraverebély-Szentkút története az írott források tükrében*, szerk. SIPTÁR Dániel, Mátraverebély-Szentkút, 2022, 137, 283.

¹² SÁNTA Sára, *Az első magyar városmonográfia kiadása Schönnisner István és Szily János levelezésének tükrében*, Magyar Könyvszemle 135 (2019)/2, 214–216.

¹³ BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének kiadásai és a reprezentáció = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 13), 71.

¹⁴ Pl. Isaac Louis LE MAISTRE DE SACY, *L’histoire du Vieux et du Nouveau Testament, avec des explications édifiantes, tirées des Saints Pères*, chez Pierre le Petit, 1680.

¹⁵ *Ogledalo temelja vire i zakona katoličanskoga, to jest Sveto pismo [...] s tolmačenjem svetih otaca [...]*, prev. PAVICH Imre, Budim 1759. Lásd: RÓZSA 1998, kat. 5–103.

¹⁶ KNAPP Éva, *Andocs*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2020 (Régi magyarországi vallásos nyomtatványok, 5), 29, 34, 47.

Előzetes vizsgálatok nyomán Bánfi Szilvia 2016-ban foglalkozott Binder máriaradnai kegyképet ábrázoló, a Landerer-nyomdában megjelent könyvillusztrációival.¹⁷ Binder vallásos témájú metszetei nemcsak római katolikus, hanem görög katolikus érdeklődésre is számíthatnak, ezekkel legutóbb Terdik Szilveszter foglalkozott.¹⁸ Knapp Éva Martin von Cochem magyarországi recepciójának vizsgálata során fedezett fel a *Goldener Himmelschlüssel* című imakönyvnek (első kiadás: Frankfurt, 1695) a Gyurián–Bagó nyomdában 1837-ben készült kiadásában egy csaknem teljesen lekopott Binder rézlemezeről készült szignált metszetet, amiből arra lehet következtetni, hogy ez a nyomda birtokolt Binder nyomólemeze(ke)t, azaz a Binder-örökös valamikor eladta a még használható Binder-rézlemezeket.¹⁹

II. Binder végrendelete

A Budapest Főváros Levéltárában őrzött, 1811. október 17-én kelt, és 1811. december 23-án, halála után öt nappal kihirdetett végrendelete műhelyére vonatkozó adatokat nem tartalmaz, viszont képet alkothatunk családtagjairól és közvetlen a halála előtti vagyoni állapotáról.²⁰ Általános örökösének második feleségét, Anna Máriát teszi meg, emellett támogat jámbor alapokat (szegényintézet, szegényház, tűzpenztár). Az első házasságából született és élő három gyermekére – két férjnél lévő lányára (Pristelspergerné Annára, Rinaldiné Erzsébetre) és Franz Xaver nevű fiára – hagyja a két külön oldalon felsorolt ingóságokat. Az ingóságok felsorolásában az elhunyt első feleség ruhái (szoknyák), ágy, asztalok, székek, négy festmény, rézüst és egyéb konyhai felszerelések (pl. tányér, tál, gertyatartó) szerepelnek. A végrendeletet három személy látta el hitelesítő pecsétjével: Bikfalvai Falka Sámuel, a Királyi Egyetem Könyvnyomda metszője és öntődei felügyelője, Perger Ignác a Magisztrátus Tanács tagja és Mayer Mihály

¹⁷ BÁNFI Szilvia, *Binder János Fülöp metszetei a máriaradnai kegyképről a budai Landerer-nyomda kiadványaiban (1762–1771)*, Művészettörténeti Értesítő 65(2016)/1, 99–111.

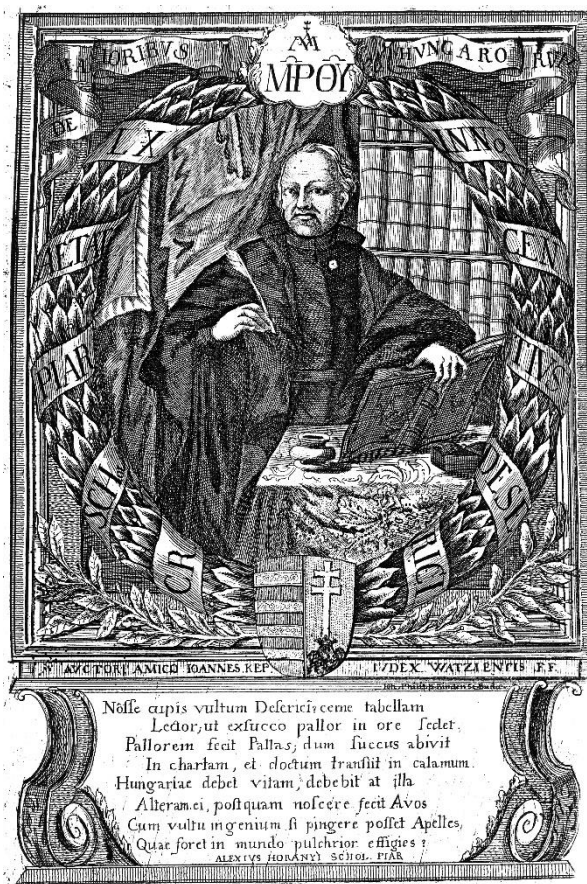
¹⁸ Pl. *Orvád világossága: Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK Szilveszter, Debrecen, Magyarországi Sajátjogú Metropolitai Egyház, 2020, Kat. II.1., Kat. IV.15., Kat. IV.17.

¹⁹ KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, Negyedik rész: Himmelschlüssel*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2023, 106 (nr. 14).

²⁰ BFL - IV.1002.y - 1811 - II.a.0537.

jegyző. Más korabeli végrendeletekkel összehasonlítva Binderét jól látszik, hogy tehetősbudai polgárként hunyt el.²¹

III. Eddig ismeretlen vagy rosszul datált Binder-metszetek

1. kép. Johann Philipp Binder: Desericzky József Ince. Rézmetszet, 1748. BEK Gb Ívr 13.

²¹ GÉRA Eleonóra, *A 18 századi Pest–Buda bétköznapi élete a források tükrében*, Levéltári Közlemények 85(2014), 45–51.

1. Desericzky József Ince (1702–1763) portréja 1762-re datálva szerepel Rózsa katalógusában (kat. 111.), aki a MNM Történelmi Képcsarnok példányát ismerte.²² A portré azonban nem önálló lap, hanem az ábrázoltnak a magyar őstörténetről írt ötkötetes műve Budán 1748-ban kiadott első kötetében megjelent címlapelőzőék. A befoglaló mű teljes leírása: Josephus Innocentius Desericus: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria, quibus accedit [...] manuscriptum ex Vaticana Bibliotheca deprotum, hactenus desideratum*, Budae: Typ. Nottenstein, 1748. Példányok találhatóak belőle például a Budapesti Egyetemi Könyvtárban (Gb Ívr 13) és az Országos Széchényi Könyvtárban (400.413), de az utóbbiéból hiányzik a portrémetszet. A metszet némileg színezett példányát albumba illesztve őrzi a budapesti Piarista Múzeum.²³ További metszet is van Desericzky művének negyedik kötetében: a magyar uralkodók leszármazási fáját Zeller Sebestyén metszette rézbe.²⁴ Eddig a szakirodalom 1759-re datálta Binder munkásságának kezdetét, ezzel a portréval azonban ez az időpont egy évtizeddel korábbra, 1748-ra tolódik. Ennek megfelelően a művész születési évét is korábbra kell tenni, 1730 körülre. A portré írásszalaggal körbefont babérkoszorúban könyvespolc előtt asztalnál ülve könyvvel és lúdtollal kezében ábrázolja a piarista történetíró. Ez a portré a 17. századi babérkoszorús és a 18. századi dolgozószoba típus ötvözete. Binder metszetének közvetlen előképe Pápai Páriz Ferenc 1708-ban megjelent latin–magyar szótárához készült portréja lehetett.²⁵ Nagyon szoros a párhuzam a volutás talapzat és a feliratszalagos babérkoszorú ábrázolásában. Míg a magyar címer Pápai Páriz könyvében a díszcímlap bal alsó sarkában áll, Desericzky portréján a babérkoszorú alsó részére került.

2. Szignált és szignálatlan Binder-metszetek találhatóak a mindennapi áhíthatokat (imák, litániák stb.) közreadó, évszám nélkül, feltehetően 1760 körül megjelent *Quotidiana pietatis exercitia permultum aucta* című műben. A mű korábbi latin kiadásában nem voltak rézmetszetek, itt viszont a címlapszöveg kiemeli, hogy ebben a kiadásban szép képek vannak: „pulcherimisque iconibus exornata, et in usum omnium Christi fidelium piarum animarum nunc novissime impressa”

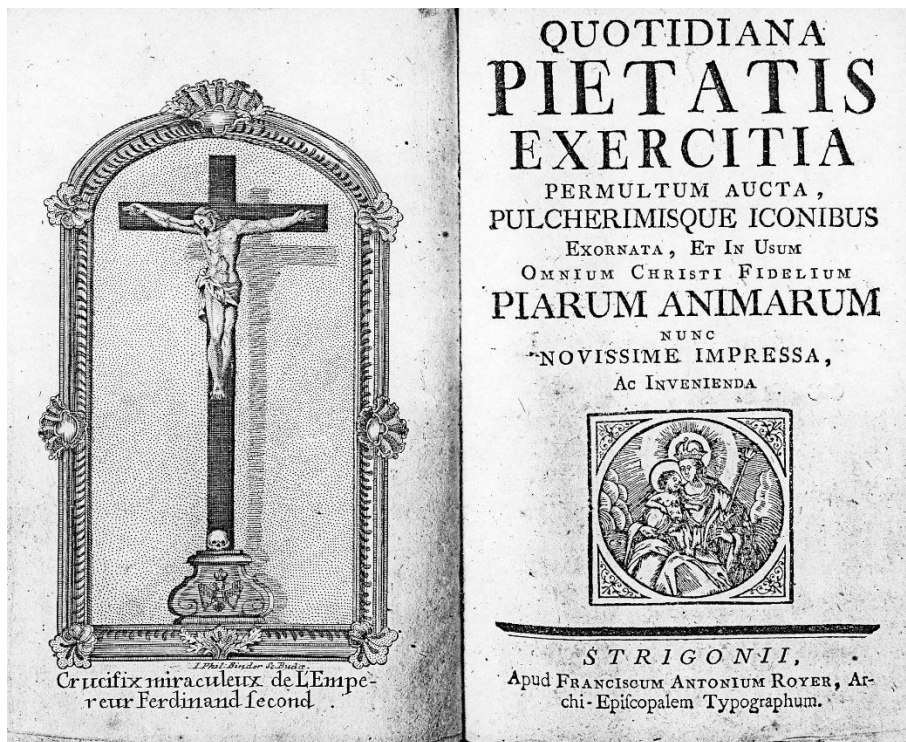
²² RÓZSA, 4. j. i. m., 80.

²³ A XVI. számú fényképalbum 87. oldalán. https://mandadb.hu/tetel/716327/De-zericzky_Ince_piarista_portreja (2024. 08. 08.)

²⁴ Erről lásd: UGRY Bálint, *Hun uralkodók: Sebastian Zeller rézmetszete Desericzky Ince De Initiis ac Majoribus Hungarorum című munkája IV. könyvében, 1758.* = *Hitve tudásra: A piaristák és a magyar művelődés*, Budapest, Piarista Rend Magyar Tartománya, 2017, 354–357.

²⁵ Példánya pl. Budapesti Egyetemi Könyvtár KRNYP RD21115.

Strigonii: Typ. Royer, [1760 körül]. Az általam ismert egyik példány Éder Zoltán tulajdonában volt. E műnek az Országos Széchényi Könyvtárban két másik kiadása tanulmányozható, melyekben részben más illusztrációk szerepelnek, mások hiányoznak.²⁶

2. kép: Johann Philipp Binder: *Quotidiana pietatis exercitia permultum aucta* című mű illusztrációi. Rézmetsetek, 1760 körül. Éder Zoltán tulajdonában.

Az Éder-féle kiadás metszetei szinte teljesen megegyeznek az OSZK-ban őrzött 1764-es kiadásával (jelzet: 816.008). Az OSZK másik, ugyancsak évszám nélkül

²⁶ *Quotidiana pietatis exercitia permultum aucta, iconibus adornata, et sumptibus illustrissimi domini comitis Stephani Csáky de Keresztsgyh perpetui terrae Scepusiensis denuo recusa*, Strigonii 1764. OSZK 816.008; *Quotidiana pietatis exercitia permultum aucta, pulcherimisq̄ue iconibus exornata, et in usum omnium Christi fidelium piarum animarum nunc novissime impressa, ac invenienda*, Strigonii [1760 körül]. OSZK 288.720.

megjelent példánya (jelzet: 288.720) jelentős eltéréseket mutat az illusztrációkban a másik kettőhöz képest.

oldal	Éder Zoltán tulajdona, OSZK 816.008	OSZK 288.720
címlap- előzők	II. Ferdinánd keresztje (2. kép) Binder szignó	Keresztrefeszített Krisztus nincs szignó
29	Oltáriszentség megalapítása nincs szignó	Oltáriszentség megalapítása nincs szignó
53	Mária Szentlélekkel nincs szignó	Maria Immaculata nincs szignó
97	Jézus a kínszenvedés eszközeivel nincs szignó	-
105	Dávid király nincs szignó	-
143	Szent Péter apostol nincs szignó	Szent Péter apostol nincs szignó
153	Szentáldozás (2a kép) Binder szignó	-
166	Tisztító tűzben szenvedő lélek nincs szignó	-
187	Szentháromság nincs szignó	Szent Család Szent Annával és Joachimmal nincs szignó
192	Mária a gyermek Jézussal (2b kép) Binder szignó	-
196	-	Pieta nincs szignó
202	Szent József Jézussal (2c kép) Binder szignó	-
204	Órangyal nincs szignó	-
219	Szent Borbála (2d kép) Binder szignó	-
237	Vanitatum vanitas (2e kép) Binder szignó	Keresztvivő Krisztus nincs szignó
291	-	Rózsafüzéres Madonna nincs szignó
385	-	Tisztító tűzben szenvedő lélek nincs szignó
Összes metszet száma	14	9

Az illusztrációkat tehát az 1760 körüli kiadás számára készítette az esztergomi Royer nyomda Binderrel, a mű *Tägliche Andachts-Übungen zum gebrauch Ibro Kaiserlichen Majestät Der Königin Zu Ungarn und Böheim* című,²⁷ német változata valamelyik (egyelőre nem meghatározott) kiadásának Franz Feninger vagy Marcus Weinmann metszette illusztrációit előképül véve (pl. Wien, gedruckt bey Joh. Peter v. Ghelen, zu finden bey F, 1754.). Az OSZK 1764-es latin kiadásban ugyanazok az illusztrációk szerepelnek, mint az Éder Zoltán tulajdonában volt példányban.

2a

2b

²⁷ Példányok pl. *Tägliche Andachts-Übungen, zum Gebrauch ihr e Kays. Majestät der Königin zu Ungarn und Böheim zum drittenmal aufgelegt, vermehrt, und mit schönen Kupfern geziert*, Tyrnau, 1761. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára 1. N, B125Iaz

2c

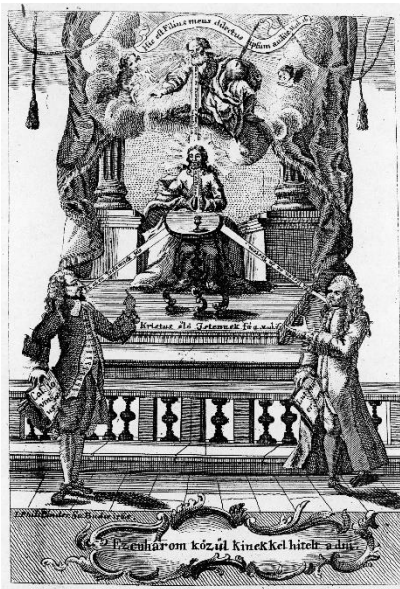

2d

2e

3-4. Telek József (1716–1773) ferences szerzetes, teológiai tanár, hitszónoknak az oltáriszentségről szóló, két úrnapi prédikációját tartalmazó könyvének²⁸ címlapelőzékén Binder teljes nevével szignált és 1768-as évszámmal ellátott rézmetszet díszíti a Budapesti Egyetemi Könyvtár példányában, míg az az OSZK-éből hiányzik. A metszet témája Krisztus természete katolikus, református és evangélikus szempontból. Telek úrnapi prédikációit tartalmazó, valószínűleg egy évvel későbbi könyvének címlapelőzékén a Jó Pásztort ábrázoló szignálatlan metszet található, amely ikonográfiája és stílusa alapján közel áll az előzőhöz, így feltehetően ez is Binder műve.²⁹

3. kép: Johann Philipp Binder: Krisztus természete katolikus, református és evangélikus szempontból. Rézmetszet, 1768. BEK 142823/coll. 1.

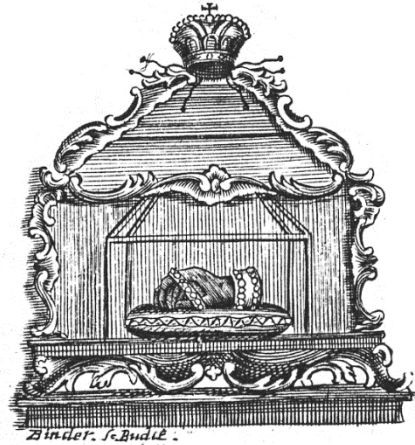
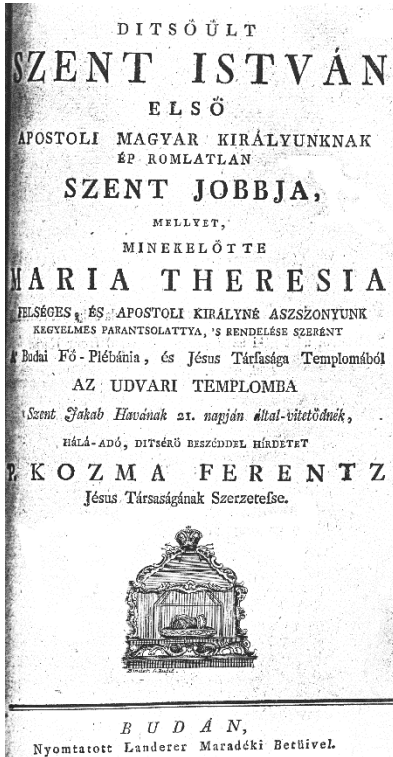

4. kép: Johann Philipp Binder: Jó pásztor. Rézmetszet, 1769. BEK 142823/coll. 2.

²⁸ TELEK József, *Úr napi két zöld ágak, az az, az oltári nagy szentségnek valóságát bizonyító úr napi két beszélgetések*, Kalocsán [1768]. Példányok pl. BEK 142823/coll. 1.; OSZK 603.648/1.

²⁹ TELEK József, *Négy világító Úr napi lámpások [...]*, Kalocsán [1769]. Példány pl. BEK 142823/coll. 2.

5. A Szent Jobbot ábrázoló 1771-es Binder-metszetet Rózsa önálló lapként ismerte,³⁰ van azonban kiadványcímlap megjelenése is Kozma Ferencnek az ereklye budai elhelyezése alkalmából mondott beszédét közlő, 14 lapos nyomtatványának elején.³¹

5. kép: Johann Philipp Binder: Szent Jobb. Rézmetszet, 1771. BEK I 2r 63/14.

³⁰ RÓZSA, 4. j. i. m., kat. 164.

³¹ KOZMA Ferencz, *Ditsőült Szent István első apostoli magyar királyunknak ép romlatlan szent jobbja* [...], Buda, [1771]. Példánya pl. BEK I 2r 63/14.

6. Agyich István (1730–1789) pécsi kanonok Esterházy László Pál pécsi püspöknek ajánlott 1781-es *Bucoliconját*³² Binder eddig ismeretlen, a Jó pásztor ikonográfiaját követő rézmetszete díszíti.

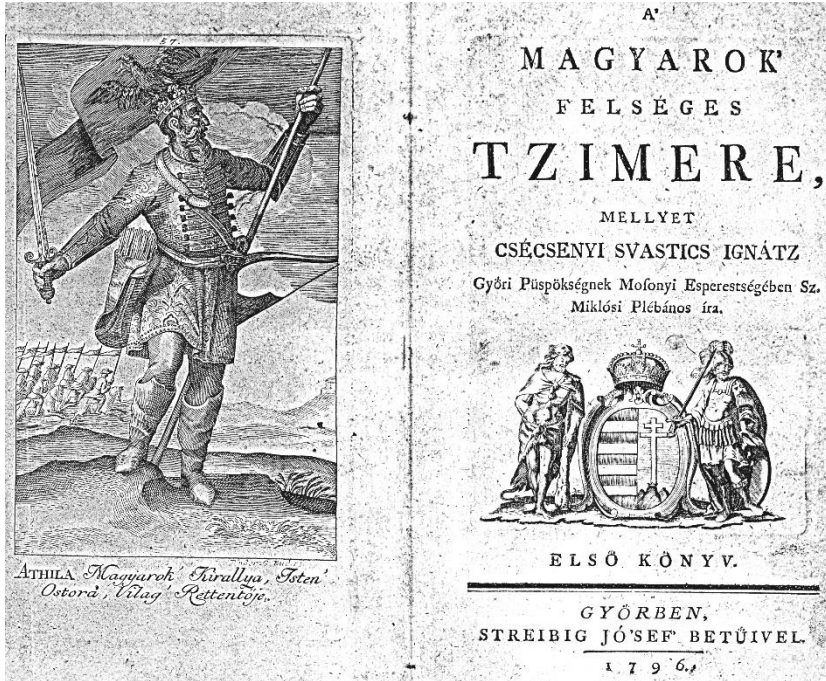
6. kép: Johann Philipp Binder: Jó pásztor. Rézmetszet, 1781. Jászó, premontrai prépostsági könyvtár Misc. 52.

7. Svastics Ignác (1752–1825) pap, történész *A magyarok felséges tüzimere* című 1796-os művének³³ címlapelőzéke egy Attila hun királyt ábrázoló „Binder” szignójú metszet, ami Nádasdy Ferenc 1664-es *Mausoleumjának* azonos témájú ábrázolását

³² Stephanus AGYICH, *Bucolicum in auspiciatissimum adventum [...] Pauli Ladislai e comitibus Esterházy de Galantha Quinque-Ecclesiarum episcopi*, Quinque-Ecclesiis, 1781. Általam ismert példányok, OSZK 186.884; Jászó, premontrai prépostsági könyvtár Misc. 52.

³³ Példányok pl. BEK Gb 997, OSZK 287.000.

követi. Ugyanezt a Binder-metszetet latin aláírással megtaláljuk Heltai Gáspár *Magyar krónikája* 1789-es győri kiadásában is.³⁴

7. kép: Johann Philipp Binder: Attila hun király. Rézmetszet, 1796. BEK Gb 997.

8. Alexandra Pavlovna orosz nagyhercegnő, magyar nádorispánné 1800-ban készült dicsőítő lapját Rózsa a Történelmi Képcsarnok példánya alapján közölte,³⁵ itt azért térek ki rá, mert egy másik példányt sikerült azonosítani az OSZK Kisnyomtatványtárában.³⁶ Ennek a lapnak külön érdekessége, hogy Pápay József Miklós pesti ügyvéd és alkalmi költő írt a metszet alá két disztichont. Binder és Pápay együttműködése más lapokon is megfigyelhető, így a Batthyány Tivadar 1802-es pozsonyi hajófelvonulását és a Mária Ludovika királynét dicsőítő 1806-os metszetet.³⁷

³⁴ RÓZSA 4. j. i. m., kat. 223.

³⁵ *Uo.*, kat. 286.

³⁶ Dobozos anyag, 4° 94. doboz.

³⁷ RÓZSA 4. j. i. m., kat. 291, 299.

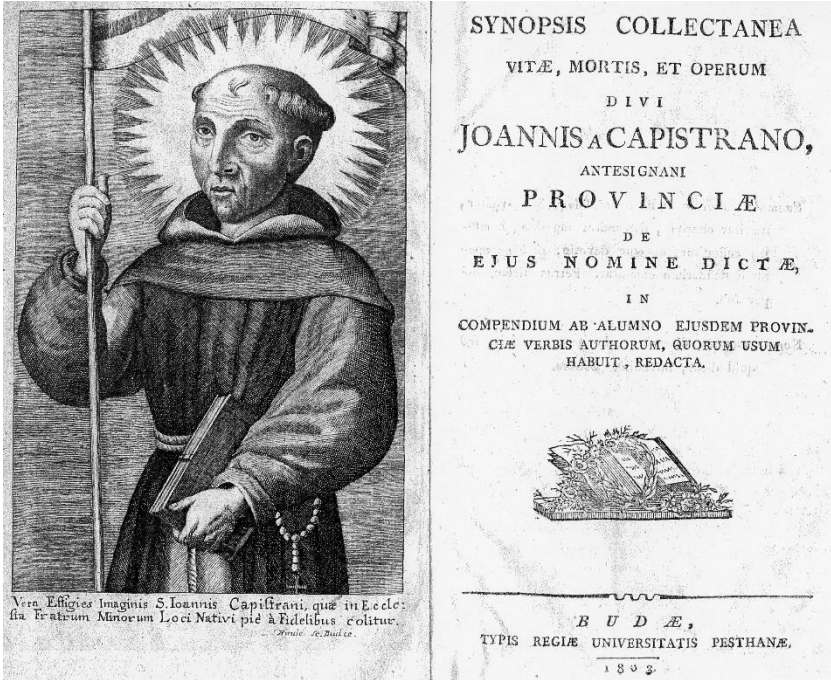

8. kép: Johann Philipp Binder: Alexandra Pavlovna dicsőítése. Rézmetszet, 1800. OSZK Kisnyomtatványtár, Dobozos anyag, 4° 94. doboz.

9. Jakosics József (1738–1804) ferences szerzetes Kapisztrán Szent János életét és munkásságát bemutató 1803-as könyvének címlapelőzéke szintén Binder-metszet.³⁸ A latin aláírás szerint a metszet a capestranói ferences templomban

³⁸ *Synopsis collectanae vitae, mortis et operum divi Joannis a Capistrano antesignani provinciae de eius nomine dictae, in compendium ab alumno ejusdem provinciae verbis authorum, quorum usum habuit, redacta, Budae, 1803, 46.*

lévő képet követi. Binder már jóval korábban, 1766-ban is dolgozott a ferences rend Kapisztrán Szent Jánosról nevezett rendtartománya megrendelésére két illusztráció erejéig.³⁹

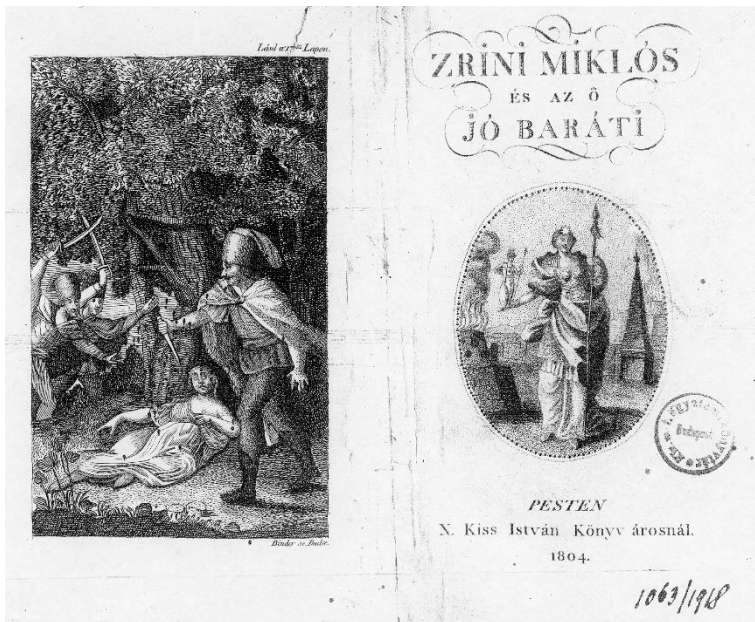
9. kép: Johann Philipp Binder: Kapisztrán Szent János. Rézmetszet, 1803. OSZK 803.338.

10. Rózsa katalógusában szerepel Zrínyi Miklós hadvezér portréja a Történelmi Képcsarnok példánya alapján.⁴⁰ Ez a Dominicus Custos augsburgi metsző 1601-es ábrázolását követő portré azonban nem önálló lap, hanem egy könyv illusztrációja.

³⁹ RÓZSA 4. j. i. m., kat. 136–137. *Ramus viridantis olivæ, in arcam militantis ecclesie relatus, seu Paraphrastica, et topographica descriptio provincie nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae, Ordinis Minorum Regularis Observantiae [...] per Ungariam, Slavoniam, Syrmium, et Banatum diffusae, clientalis obsequii ergo [...] Josepho Maria de Vedano [...] oblata a P. Emerico Panich a Buda [...]*, Budaë, 1766.

⁴⁰ RÓZSA 4. j. i. m., kat. 291, 292.

rációjának készült, amelyben további Binder-metszet is található a címlapelőzőken: *Zríni Miklós Horváth országai bán szerimvári barátjainak és Illyefalvi Judit kisasszonynak története*. Fordítottatott Németből B. Á. által. Pesten, 1804, Trattner Mátvás bet. N. Kiss István Könyvárosnál.⁴¹ Az eredeti mű Fessler Ignác Aurél (Zarándfalva, 1756 – Szentpétervár, 1839) *Jodocka von Igendorf oder die drey Freunde von Serimwar* című, 1799-ben Bécsben megjelent regénye,⁴² melynek címlapelőzők ábrázolását hűen követi Binder. Zrínyi-portré csak a magyar fordításban szerepel, a német eredetiben nem.

10. kép: Johann Philipp Binder: Zrínyi Miklós barátaival és Illyefalvi Judit kisasszonnyal. Rézmetszet, 1804. OSZK 284.566.

11. A MNM Történelmi Képcsarnok Havi Boldogasszonyt ábrázoló Binder-metszete (I215) alá egy ismeretlen kéz azt jegyzete fel, hogy „Fejér Várm: Bodajkon lévő kép”, ez azonban tévedés, mert a bodajki kegykép egy Mariahilf ábrázolás. A metszet keretezésén felül a trinitárius rend címere, kereszt látható. A

⁴¹ Példány pl. OSZK 284.566.

⁴² Ignaz Aurelius FESSLER, *Jodocka von Igendorf oder Die drey Freunde von Serimwar, ein Roman aus den Zeiten Nicolaus Zrini Banus von Kroatien*, Wien, 1799.

Havi Boldogasszony kegykép másolatai széles körben elterjedtek Közép-Európában.⁴³ Az ábrázolás olyan trinitárius templomhoz köthető, ahol Havi Boldogasszony kegykép másolatot tiszteltek.

*Binder J. z.
Fájó Pálm - Boldogasszony kegykép.*

11. kép: Johann Philipp Binder: Havi Boldogasszony. Rézmetszet. MNM Történelmi Képcsarnok, T215.

12. A váci Tragor Ignác Múzeum őrzi a pesti Alcantarai Szent Péter ferences templom Pietà-szobra Binder-ábrázolásának eddigi ismereteim szerint egyetlen ismert példányát. Binder szignója a jobb alsó sarokban töredékesen („nder Sc.”)

⁴³ Pl. Trencsén. Lásd Rugendas metszetét, SZILÁRDFY, TÜSKÉS, KNAPP 3. j. i. m., 355.

olvasható, az attribúció azonban így is biztos. Ez a szobor hasonlít ugyan a sasvária, de Mária merev, frontális tartású, illetve Jézus arca nem fordul teljesen szembe a néző felé.

12. kép: Johann Philipp Binder: A pesti Alcantarai Szent Péter ferences templom Pietà-szobra. Rézmetszet. Vác, Tragor Ignác Múzeum.

VI. Összegzés

Noha Rózsa számos köz- és magángyűjteményből állította össze a Binder-katalógust, az azóta eltelt negyed század múzeumi katalogizálásai, illetve az adatbázisok új perspektívát nyitnak a kutatásnak. A Szlovák Nemzeti Galéria tizenhárom Binder-metszetet tart nyilván,⁴⁴ a budapesti Piarista Múzeum tízet,⁴⁵ a budapesti Iparművészeti Múzeum,⁴⁶ a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár,⁴⁷ az amszterdami Rijksmuseum és a Bildindex egyet-egyet. Egy új, teljesebb Binder-katalógus összeállításához és egyáltalán a 18. századi magyarországi sokszorosított grafikai korpusz feldolgozásához fontos módszertani tanulság, hogy lehetőleg minden könyvpéldányt kézbe kell (kellene) venni, mert nem minden illusztrációt kötöttek be minden példányba. Egy ilyen Binder-katalógus lehetővé tenné a grafikus stílusváltozásának, és a segédtek fokozatos bevonásának elemzését.

Rövidítésjegyzék

BEK – ELTE Egyetemi Könyvtár

BFL – Budapest Főváros Levéltára

MNM TKCs – Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár

⁴⁴ <https://www.webumenia.sk/en/autor/866> (2024. 08. 06.)

⁴⁵ <https://tinyurl.com/2wtuk9b> (2024. 08. 06.)

⁴⁶ <https://tinyurl.com/yckh9n43> (2024. 08. 06.)

⁴⁷ <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&cid=554570> (2024. 08. 06.)

TORNAY KRISZTINA

*Szent és profán, mennyei és földi – a hatalom 18. század eleji
klarissza felfogása*
(Csáky Éva Franciska szövegei alapján)

„... énnis valóba köszörüllöm szívemet Istennek akaratiához”¹

A kutatás témájának inspirációja

A dolgozat témáját az egykori Benén (1893-tól Mátrafüred) álló Keresztelő Szent János kápolna² belső terének ikonográfiája ihlette. (1. kép)

1. kép. Mátrafüred, ún. benei kápolna (Keresztelő Szent János kápolna), 1767, barokk oltárképek, Fotó: Tornay Krisztina

¹ Csáky Anna Franciska szavai 1630-ból testvéréhez írott levelében: HORN Ildikó, *Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák*, Aetas, 1992/3, 30.

² A mátrafüredi-benei Keresztelő Szent János kápolna 1766–1767-ben épült a gyöngyösi városi tanács döntése nyomán. DEZSÉRI BACHÓ László, *A benei kápolna*= Gyöngyösi Kalendárium, A Gyöngyösi Öregdiákok Szövetségének kiadása, 1938/9, 115–122.

A kápolnában a főoltár a szokásnak megfelelően a védőszentet ábrázolja (Keresztelő János megkereszteli Jézust), további négy nagy mellékoltárképének mindegyike királyi szenteket állít elénk. Két olyan személyt, akik saját hatalmukról lemondtak (Szent Vendel és egy szent apáca) s három olyat, akik a hatalom felvállalásával együtt éltek példamutató keresztény életet (Szent István, Imre, László). A négy oltárképen hangsúlyos szerepet kap a korona, a hatalom jelképe, különböző összefüggésekben: a szent apáca és Szent Vendel előtt letéve, a földön láthatjuk, Szent István kezében tartja, felajánlva a Szűzanyának, s egyedül László viseli a fején.³ Lehetséges, hogy mind az öt képet ugyanaz az olasz származású gyöngyösi mester készítette az 1760-as években, s ilyen szempontból is jogos az összekapcsolásuk.⁴

Hogy miért kerültek ezek a királyszentek a ma Gyöngyöshöz tartozó Mátrafüred, az egykori Bene falu a gyöngyösi városi tanács által emelt, eredetileg egy korábbi pestisfogadalomhoz kötött zarándokltról híres kápolnájába⁵, az talán összefüggésbe hozható azzal, hogy a közösségek vezetése, és az uralkodás, hatalomgyakorlás jámbor, keresztény módja a 18. század elején, a török uralom után Magyarországon is véglegesen berendezkedő Habsburg világban aktuális téma volt. Mária Terézia alatt tovább épült a Habsburgok elevenen élő saját családi kultusza, egyben szakrális legitimációja is: ez megnyilvánult családi őseik megújult tiszteletében, s a Habsburgok tudatosan kapcsolódtak szent elődeik mintájához. S hogy a saját családi szentek mellé kerültek a magyar szent királyi elődök is, ezzel ők is mintegy az uralkodóház támogatóiként jelentek meg.

E tanulmány megírását egy tévedés inspirálta. A Mátrafüreden királyi származásúként ábrázolt szent apácát először Prágai Szent Ágnessel azonosítottam, s

³ A kápolnában van még két mellékoltár, ezek provenienciája különbözik a négy egységesen komponált, keretezett és stílusában is nagyon hasonló képtől. Ugyanakkor ezeken is megjelenik a hatalom témája: a Napbaöltözött Asszony, Immaculata Szűz Mária csillagkoszorús szobrát szintén a két királyszent, István és Imre fogja közre, míg Szent Borbála képén egy angyal töviskoszorút és palmaágot, a szenvedés-mártírság szimbólumát hozza a hatalom által megkínzott szentnek.

⁴ TERDIK Szilveszter, *Adatok Szent Aja magyarországi és erdélyi kultuszához* = *Arte et ingenio: Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. GÁLFI Emőke, KOVÁCS Zsolt, P. KOVÁCS Klára, Kolozsvár–Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 764.

⁵ 1767-ben Kozniycz Imre, 1769-ben Csala Pál költségén készültek, a főoltár alkotója Vidi Ferenc. DEZSÉRI BACHÓ László, *A gyöngyösi templomok története*, Gyöngyös, szerzői kiadás, 1944, 172. <https://tinyurl.com/2j77buvv> (2024. 08. 07.)

maga a kép, illetve a közeg fent bemutatott narratívája, amelynek részeként találkoztam vele, indított a klarissza lelkiség új szempontú vizsgálatára, amelyben a hatalomhoz való viszonyulás került a fókuszba.

A képen függöny lebben fel előttünk, s *teatrum sacrum*ként egy keresztet tartó, térdelő, glóriás apácát látunk, aki másik kezében egy teleírott papírt tart, övében egy táskányi dokumentumot, mögötte a megnyílt menny jelenik meg angyalokkal, s előtte, lábainál a földön bársonypárnán két koronát láthatunk. Az apácán a szerzetesi ruha fölött hermelin palást van, s ruhaujjai is finoman fodros kézelőben végződnek, de lábán szegényes sarut visel. Láthatóan előkelő származású, aki önként mondott le a koronákkal jelzett életútról, s szent életet élt. (2. kép)

Ez a kép a (Habsburg-) Lotharingiai-ház egyik őst, a 7–8. században élt grófnét, majd Mons-i kanonissza apácát, Szent Agláját (Ája) ábrázolja. S míg a lábainál fekvő két korona anakronisztikusan került oda, hiszen nem volt sem hercegi, sem királyi leszármazott, csupán az utódai nyertek ilyen méltóságokat, az ábrázolás ezzel együtt mégis felhívta a figyelmemet arra a szentre, akinek – unokatestvéréhez, Árpád-házi Szent Erzsébethez hasonlóan – ikonográfiájában a legjogosabban szerepel a kettős, császári és királyi korona: Prágai/Csehországi/Árpád-házi Szent Ágnesre. Egy 1701-es prágai kiadványban lévő metszeten a Szent térdeinél látható egy korona, a fejről Jézus veszi le a másikat, és ad helyette egy harmadikat, amelyért hátranyúl egy angyalka felé, aki azt kezébe adja. (3. kép)⁶

2. kép. Szent Ája, 18. század vége, Mátrafüred, Keresztelő Szent János-kápolna, Fotó: Tornay Krisztina

⁶ Jan František BECKOVSKÝ, *Milá Chot' nebeskébo Miláčka blaboslavená Anežka Panna*, Praha, Jan Karel Jeřábek, 1701. (Boldog Premysl Ágnes szűz az Égi Jegyes kedves menyasszonya). Kép közlése: <https://tinyurl.com/bdhujzye> (2024. 08. 05.)

3. kép. Jézus megkoronázza a királyi öltözetű Prágai Szent Ágnest, metszet, 1701.

nak, Offerduccio di Favaronének (1194–1253), az előkelő és gazdag patríciuscsalád leányának, későbbi nevén Assisi Szent Klárának radikális döntésével. (4. kép) Leveleztek is, s közvetlen kapcsolatuk jele, hogy Klárától ajándékba kapta annak saját csészéjét, s abból étkezett.

Ágnes alakja szimbóluma lett a kortársak közt és a kultuszát fenntartó közösségekben az utódok előtt is a világi javak, a földi hatalom radikális és szabad elutasításának.

Szent Ágnes (1211–1282), a klarissza szerzetessé lett cseh királylány I. Přemysl Ottokár (királyként: 1198–1230) és felesége, Magyarországi Konstancia gyermekeként született, anyja révén III. Béla király unokája és I. Vencel cseh király (1230–1253) testvére volt.

Gyermek- és ifjúkorát mint kapós királyi menyasszony, különböző kolostorokban és udvarokban töltötte, amíg saját belső indíttatását követve ki nem lépett az őt újabb és újabb jegyességek megkötésére (vőlegényei közt volt egy leendő császár is) kötelező családi, illetve uralmi körből és – bátyja, I. Vencel támogatásával – saját kolostort alapítva Prágában szerzetesi fogadalmat tett. Életének további részét itt töltötte, Szent Klára reguláját elfogadva, szigorú szegénységben.

Az uralkodói rangról és a gazdagságról való önkéntes lemondása párhuzamba állítható kortársá-

4. kép. Szent Klára, Gelence/Ghelința, Kovászna megye, Románia, Szent Imre templom, kórus mellvéd, 1766k. Fotó: Tornay Krisztina

Életrajzát az 1714-ben (újra) alapított budai klarisszák is ismerték, olvasták. A korábban pozsonyi, majd budai klarisszák apátnőjének, Csáky Franciskának (1662–1729) kéziratos életrajzgyűjteményében, a szentek életét bemutató magyar szövegek közt olvasható az *Egy csehországi király leányának élete, ki Szent Klára szerzetbeli szoror volt, és ez is Ágnesnek hivattott* című szöveg.⁷

És ezzel érkezünk tulajdonképpen szorosabban vett témánkhoz. A hatalom gyakorlásának formái, a mögöttük kibontakozó ember- és Istenkép, értékrend, mindez egy olyan női közösségben vizsgálva, amely a szöveg keletkezésének idején immár Magyarországon félévezrede folyamatosan – noha sokat költözve, menekülve – működik, s saját hagyományait igen fontosnak tartja, különösképpen sokat ígérő út, amelynek itt az első fontosabb lépéseit teszem meg.

Két irányban indulok, az egyik a hatalom formálisabb módjainak vizsgálata. Idetartozik az apátnő, priorissa, novícia-mesternő, a karvezető és egyéb funkcionáriusok hatalomgyakorlásának leírása, elsősorban az ideális működés szembeállításával az elkerülendővel.

A másik irány: a klarissza szerzetesnők mindennapi életének a szövegekből kiolvasható jellegzetességei, amelyek a hatalom–engedelmesség témakörébe tarthatnak.

⁷ BAJÁKI Rita, *Csáky Éva Franciska írásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 7), 264–266. A fordítás alapja valószínűleg „Marcus Lisboa eredetileg portugálul megírt, majd több nyelvre, köztük spanyolra, olaszra, majd abból németre is lefordított műve, amelynek címe: *Der Cronicken Der drey Eingesetzten Orden Deß Heiligen Seraphischen Vatters Francisci*, s e műnek az 1614-es kiadása lehetett a forrásmunka.” *Uo.*, 20, 22.

5. kép. Assisi Szent Klára Apafi Klára patronájaként az almakeréki templom főoltárán, Almakerék/ Malmkrog/Malancrav, Szeben megye, Románia, 15. sz. közepe. Fotó: Tornay Krisztina

A vizsgált források a klarissza *Regula*⁸, s Csáky Éva Franciska által írt *Rendtartás*. Figyelmemet a közösség belső működésére korlátoztam, s nem foglalkoztam a világi és egyházi hatóságokhoz fűződő kapcsolatokkal, ezek jellegével. Szintén nem vizsgáltam a klarisszák kiterjedt birtokain élőkhöz, vagyis az ő fennhatóságuk alá tartozókhöz, ezek előljáróihoz, tisztségviselőkhöz kapcsolódó hatalmi viszonyrendszert.

A tanulmány számos magyarországi Szent Klára-ábrázolást is bemutat. Ezek, amellet hogy egyfajta „vizuális hálót” alkotnak a szöveg mellett, a klarisszák alapítójának megjelenítésekor maguk is állást foglalnak, sőt, dilemmákat is felvetnek témánkhoz kapcsolódóan. Erre a szempontra röviden a tanulmány végén reflektálok.

⁸ A magyar klarissza *Regula* családfájának a kérdéséhez lásd: SCHWARCZ Katalin, „Mert ibol jömm Afonyotok és kezében új szoknyák”: *Források a klarissza rend magyarországi történetéből*, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – METEM, 2002.

Mivel a pozsonyi és az abból kiváló budai, később pesti klarissza közösségekben igen sok előkelő, a magasabb arisztokrácia soraiból származó szerzetesnő élt, akik családjukkal kapcsolatban maradtak, leveleztek, találkoztak, természetes volt a számukra, hogy tudtak az országban és az egyházban zajló történésekről, sőt, alkalmanként összeköttetések révén bizonyos szolgálatokat is tettek ezekkel kapcsolatosan családtagjaiknak, barátoknak.⁹ Otthon voltak az ország vezetésében részt vevő egyházi és világi potentátok között, s éppen Csáky Éva Franciska testvéröccseiként is ismerte Csáky Miklós esztergomi és Csáky Imre kalocsai érseket.

E tanulmányban annak a kettősségnek a kibontakozását követem, ami a világi értelemben vett hatalom és a hatalom evangéliumi értelmezése közt feszül.

Jézus szembe állítja a kétféle hatalomfelfogást, amelyet egyik oldalról „világi” másik oldalról „evangéliumi” hatalomgyakorlásnak nevezhetünk. E két megközelítés tanításában élesen elválik egymástól, a legerőteljesebben talán a következő szövegben áll elénk a különbség:

Tudjátok, hogy akiket a világ urainak tartanak, zsarnokoskodnak a népeken, a hatalmasok meg a hatalmukat éreztetik velük. A ti körötökben ne így legyen. Aki közületek nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, s aki első akar lenni, legyen a cselédetek. Az Emberfia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon másoknak és odaadja az életét váltságul sokakért. (Mt 20, 25–28)

A klarissza Regula tanítása

A klarisszák életét meghatározó szerzetesi *Regula*, amin ennek az életvitelnek a „rendje” alapszik, világosan különbséget tesz a hatalom helyes és helytelen gyakorlása közt. Erről szól kiemelten az 1627-es magyar regula-fordításban¹⁰ a „20. tanuság” „*Az Abbatisszáról s annak tisztiról*”.¹¹ Itt a vezetés helyes módjáról adva tanítást a szöveg többször is szembeállítja az apátnő számára követendőnek állított módot a kerülendővel.¹²

⁹ A témáról lásd: HORN, 1. j. i. m., 34–37.

¹⁰ SCHWARCZ, 8. j. i. m., 61–80.

¹¹ *Uo.* 75–77.

¹² SZILÁGYI András, X-48. *Úrmutató = PANNONIA REGULA, Művészet a Dunántúlon 1000–1541 / Kunst und Architektur in Pannonien 1000–1541*, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 530–531. <https://tinyurl.com/4h9h5vy3> (2024. 08. 08.)

6. kép. Nemetjárfalvai Úrmutató, eredetileg az óbudai, majd a pozsonyi klarisszáké, 1510–1520.k. Magyarországi/budai munka, Győr, Székesegyházi Kincstár, fotó: Szabó Béla. Az úrmutatón Szent Klára alakja valószínűleg 17. századi kiegészítés. Kezében a kereszt mellett az oltáriszentséget tartalmazó fedett szelence, pyxis.

Ezeket párba állítva így láthatjuk:

Az apátnő által követendő magatartás

az apátnő inkább szent erkölccsel, példamutatással

a szerzetesnők inkább szeretetből

Elkerülendő jelenségek

mint tisztivel, azaz pozíciójával legyen előljáró

mint félelemből engedelmeskedjenek neki ne legyen személyválogató a szeretete ne okozzon botránkozást

legyen vigasztaló, gyámolító
alázatosan, nagy szeretettel fedjen

békéltessen, ha feszültség van

nehogy kétségbeessenek az alárendeltek

ne parancsoljon olyat, ami a lelkiismeret
vagy a *Regula* ellen van
ne parancsoljon hirtelen indulatból
ne parancsoljon mértéktelenségből
hogy megóvja a közösség tagjait a gyűlölködéstől

A szövegben kiemelt szempontokat áthatja a kétféle lehetséges működés éles szembe állítása. Egyik oldalon az evangéliumi hatalom, a szolgálat szellemisége jelenik meg mint szeretettel teljes, békítő, példaadó, gyámolító attitűd. A másik oldalon a hatalommal való visszaélés világa bontakozik ki: a parancsadás kemény, mértéktelen, megalázó módja, a félelemmel, kiszolgáltatottsággal való visszaélés, igazságtalan személyválogatás. Külön hangsúlyt kap az a hatás, amit helytelen előjárói működés a közösségre tesz: ez esetben ugyanis a kétségbeesés, a gyűlölködés, botránkozás, félelem uralkodik, szemben azzal az ideális helyzettel, amikor a szerzetesnők szeretetből engedelmesek, vagyis szabadon, önként, éretten, s a nehéz helyzetekben számíthatnak az előjáró vigasztaló, gyámolító gesztusaira, vita, feszültség esetén pedig a mediálásra, békítésre.

7. kép. Assisi Szent Klára, Csíkmenaság (Armășeni, Hargita megye, Románia), Szeplőtelen Fogantatás templom, 17. századi szekko a góttikus a szentélyboltozaton. Fotó: Tornay Krisztina

A *Regula*ban külön kiemelt szempont¹³ a betegekkel, fáradtakkal, fiatalokkal és öregekkel kapcsolatosan a szigorú előírásokkal szembeállított irgalmas, figyelmes gondviselés: a betegekre nem vonatkozik a hallgatás fegyelme, a böjtölés alól az apátnő adjon felmentést, ha szükséges, s a betegekről buzgó szeretettel gondoskodik.

Az apátnőre nézve kötelező gyakorlat háromhavonta az anyagiakról történő beszámoló a felelősök vagy az egész közösség előtt, valamint a hetente tartott káptalan vezetése, amely a gyakorlati életben történt visszaélések vagy hibák orvoslására szolgált, s ezen ő mediált a súlyosabb összetűzések kisimításakor. Tanácskoznia is kellett a közösség tagjaival, még hozzá akár a legifjabb véleményét is figyelembe véve. A tisztviselőket is a közösség nagyobb részének egyetértésével kell választania. Hivatalos leveleit csak a közösség nagyobb részének jóváhagyása után pecsételhette le.

Mіндеzekből előtűnik, hogy maga a *Regula* is korlátozza az előjáró hatalmát: nemcsak anyagi tekintetben kell átláthatónak lennie, hanem a közösség nevében írott levelezést is ismerniök és jóváhagyniök kell a közösség tagjainak. Emellett a vezetőnek tanácskoznia is szükséges a többiekkel, kiemelve, hogy a legkevésbé tisztelt, legfiatalabb tagok véleményére is igyekezzen odafigyelni.

Mіндеzeken túl a külső alkalmazottakkal, tiszttartóval, egyházi és világi előjárókkal az apátnő levelezett, a birtokügyeket ő intézte, de adósságba nem hajthatta a közösséget. Az új tagok felvételéről a közösség szavazott, legalább kétharmados többséggel, ez tehát nem tartozott a jogkörébe.

Ezek a folyamatok az elvileg, és gyakran valóságosan is háromévente változó személyű vezetés mellett a biztonságos folyamatosság fenntartását célozzák, s egyfajta hatalmi egyensúlyt hoznak létre. A már apátnői tisztséget viselők például kiemelt szerepet kapnak mint tanácsadók, s tapasztalataikkal segíteni tudnak hivatalos formában, nyíltan. Az esetleges szerkezeti torzulásokat pedig a külső személy, általában ferences vagy püspöki vizitátor, megbízott volt hivatva észrevenni és az ő dolga volt a szükséges reformokat bevezetni.

Az apátnőt tilos volt megkerülni, pl. az Apostoli Szentszéknél feljelenteni, de az évente tartott vizitációk alkalmával módja, sőt kötelessége volt mindenkinek

¹³ A *Regula* 12. pontja. SCHWARCZ, 8. j. i. m., 70.

8. kép. Szent Klára, Alsóbajom/Boian/Bonnesdref, Szeben megye, Románia, Szent Anna szárnyasoltár, 1518. Fotó: Brukenthal Múzeum Brassó, a múzeum titkárságának szíves közlése.

az esetleges visszaélések őszinte feltárása személyesen, egyenként és közösségekben is. A szolgáló apácáknak is ugyanúgy volt joguk személyesen beszélni a vizitátorral, mint a kórusnővéreknek, sőt, a külső alkalmazottaknak is.

A *Regula* szabályozása hallatlanul finom egyensúlyra törekvést mutat: a választások kétharmadosak, a beiktatás/jóváhagyás külső személy, egyházi előjáró feladata, ahogy a vizitáció is. A közösségen belül van egy tanácsadó szervezet, a diszkréták, illetve azok a máterek, akik előjárók voltak már. Az apátnő helyettese és segítője a priorissza, aki a vezetésnek inkább a gyakorlati részét, a közösség mindennapjait vigyázza. Az apátnői hatalom három évre szól, mindig újraválasztás szükséges, s a vizitátor magát az apátnőt is leteheti tiszttségéből, ha jónak látja. A vizitátor az esetleges vétkeket, hibákat személyesen beszél meg az érintettel, annak jó hírét kímélve.

Feltűnő, hogy a klarissza szerzetesi világban milyen kiemelt szerepet kap az egész közösség együttműködésének és felelősségvállalásának működése. Nemcsak azt döntenek el a közösség tagjai, egyesével szavazván, hogy kit engednek be maguk közé, hanem a tisztviselők választásában is a nagyobb résznek (abszolút többségnek) egyet kell értenie. Az apátnőt a *Regula* inti,

hogy a közösséggel tanácskozzon, s tanácsukat megfogadja. S mindenkinek, még a külső, szolgáló asszonyoknak is van visszajelzési felelőssége a vizitációk alkalmával. A fiatalabb rendtagok és a karnővérek mellett szolgáló nővérek is megjelennek ebben a konstrukcióban, és talán ebben is tetten érhető az az új szellem, amely még az alapítás idejéből, mint a koldulórendi klarissza karizma jellegzetessége tűnik fel: a testvériség, a szabadság szelleme, amely a hierarchikus hatalmi szerkezetben is érvényesül.

A *Regulát* kéthetenként felolvasták az egész közösség előtt, emellett az apátnő külön szóbeli tanításokat tartott hetente a közösségnek, amelyek részben az egyházi ünnepekhez, részben a közösségi élet, együttélés keresztény alapszabályainak gyakorlati alkalmazásához kapcsolódtak.¹⁴ A kapitulumon hetente tartott közös lelkiismeret-vizsgálat és a kirótt penitenciák folyamatosan ébren tartották a *Regula*-szabályok követelményrendszerének kihívását, „hogi el ne heniélliek á Szüzek esztet á Regulát...”¹⁵

A lélek szerint való hatalom jellemzői Csáky Franciska Rendtartásában

9. kép. Dunaiszky Lőrinc Szent Klára szobra a Budapest krisztinavárosi templomban, az apátnői bottal és pyxissel a kezében, festett hársfa, 1814? Fotó: Ocsvai András, forrás: <https://www.kozterkep.hu/43964/szent-klara>

¹⁴ *Uo.*, 76.

¹⁵ *Uo.*, 79.

A Regula világos szabályai tükröződnek az apátnők számára írt *Rendtartás*ban, elsősorban a mindennapi élet praktikus szempontjaiból, másrészt eligazítanak az apátnői tevékenység legfontosabb területein.

10. kép. Griming Simon: Szent Klára monstranciát ölelő alakja, a kassai volt ferences, ma premontrei templom homlokzatán, 1724k.

Fotó: Köztérkép <https://www.kozterkep.hu/30657#szerkkomm> (2024. 08. 06.)

A *Rendtartás* bevezetőjében a szerző a hatalommal járó felelősség súlyát és jelentőségét állítja az olvasó – vagyis a hatalmat gyakorló apátnő – elé. Ebben a szövegrészben már tetten érhető az a polarizáló retorika, amellyel később is találkozunk. Ez nem csupán formai megoldás, hanem a gondolkodásnak

azt a mintáját tükrözi, amelyben két világos véglet közt adatik szabad választás az embernek s döntésének hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni: hiszen a saját és a rábízottak örök üdvössége a tét.

Az szerzeteseknek előjárója jól vegye eszében, mely nagy dolog bízattott őreája, és mely nagy terhek tétettek az ő vállaira, mivelhogy nem áll a szerzet a házaknak és templomoknak kőfalaiban, hanem a szerzetes személyeknek gyülekezetiben, melyek hogy szentek és tökéletesek lehessenek, nagy részént az előjárók rendelkezéséről, igazgatásáról és jó példaadásáról függ. Meggondolják azért az előjárók, hogy az utolsó ítéletnek napján nem arról leszen számadások az igaz Bíró előtt, ki minémű hasznos, jó munkás, jó énekes szerzetes személyeket gyűjtött a klostromban, hanem inkább mint tanította és vezérlette azokat a lelki életre, a világnak megutálására, az isteni szeretetre és minden tökéletességre. Úgy igyekezzék azért minden előjáró az őalatta valóknak lelkekre gondot viselni, hogy azoknak lelkekkel együtt a maga lelkét is el ne vesztésse.¹⁶

Ezelőtt a természetfeletti értékeket középpontba helyező szemlélet előtt bontakozik ki a *Rendtartásban* az előjáró hatalomgyakorlásának eszménye, a hozott példák és témák alapján világosan összekötve a mindennapi működés földönjáró valóságával.

Ahogy Csáky Franciska definiálja az előjárói hatalom hordozóját, az valóban fennkölt, szinte himnikus, s a klarissza nővérekhez címzett:

Az apátnő

„Isten képe, Szent Klára helytartója”.

A szerzetesnőknek

„édesanyjok, gondviselőjüek, asszonyok s egyszersmind szolgálójuk”,

„szereplén mindnyájokat személyválogatás nélkül”

„szolgálván mint mindnyájoknak szolgálója”

*„Isten rendelkezéséből és kegyelmekek akaratóból”.*¹⁷

¹⁶ BAJÁKI, 7. j. i. m. 25.

¹⁷ *Uo.*, 29.

11. kép. A nyírbátori Angyalos Boldogasszony mellékoltárán Szent Klára pásztorbottal és monstranciával, 18. sz. eleje, fotó: Elblinger Ferenc <https://regmult.blogspot.com/2019/>

Csáky Franciskának az apátnő vezetői hatalmáról írott szövegeiben a következő fókuszokat állapíthatjuk meg:

1. Az autoritás megjelenése – „Teljes tehetséggel igyekezzék megfelelni titulusainak, megtartván az alázatosság mellett mind külsők s mind belsők előtt az ő tisztinek autoritását.”¹⁸

- az apátnő előtt nem szabad veszekedni¹⁹
- személyére és szobájára tekintettel kell lenni²⁰

¹⁸ BAJÁKI 7. j. *i.m.*, 27.

¹⁹ *Uo.*, 32.

²⁰ *Uo.*

- Ő maga ne tegye magát közönségessé - ne álljon szóba ifjakkal, ne hallgasson híreket, ne járkáljon a szobáján kívül szükség nélkül²¹
- abbatissa napján licencia (szabadság) van²²
- a tisztségét ért megvetés, a lázadást büntetik, nem mint magáért, hanem „az ő tisztinek megvetéséért”²³
- büntetést szabhat ki, büntetések: ne bosszúból vagy haragból, hanem igazságosan, lelkének javát és jobbulását keresve
- önnönmagán esett bosszúságokért semmiképpen ne büntessen²⁴

A tekintélynek két eleme válik itt a mindennapokban nyilvánvalóvá: egyrészt, hogy a hatalommal élnie szükséges, vagyis pl. a büntetés kiszabását, a szabályok érvényesítését fel kell vállalnia a vezetőnek. A másik ugyanilyen fontos elem, hogy felette kell állnia a személyét és érzékenységét sértő szempontoknak, az egész közösség és a közösség létét meghatározó katolikus hit és értékek képviselőjeként. A tekintély méltóságának, hitelének fenntartásáért felelős, ez a gondolat a következő pontban is megjelenik. Érdekes, hogy ennek teljesen gyakorlatias megközelítését adja, amikor a hétköznapi viselkedésre ad irányelveket: a „közönségesség” kerülését tanácsolja.

2. A hatalom megosztása – „az autoritásának nagyobb megtartásáért”²⁵

- a neki rendelt hatalmat másnak ne engedje át, csak a saját eszével s akaratával döntsön²⁶
- a priorissa dolgait ne vegye magára²⁷
- „ne is engedje, hogy őtet a cselédek akármilyen kis állapotért szólóhelyre harangozzák”²⁸
- azt meg ne engedje, hogy reggel és későn este, s akármilyen egyéb időben is csak akármilyen elmúlható dologgal őhöz fussanak, felháborítsák és búsítsák²⁹

²¹ *Uo.*, 32–33.

²² *Uo.*, 50.

²³ *Uo.*, 35.

²⁴ *Uo.*, 34.

²⁵ *Uo.*, 31.

²⁶ *Uo.*

²⁷ *Uo.*, 30.

²⁸ *Uo.*, 31.

²⁹ *Uo.*, 30.

- az apátnőt ért sérelem orvoslása a priorissza dolga³⁰
- diszkréták: tanácsadók veszik körül, akik pl. a körmenetnél gyertyát visznek³¹
- a nagycsütörtöki kereszthordozásban az abbatissza segítői éveként változnak, mely diszkréták segítsenek³²
- forgós, kapus, egyéb tisztviselők - bízva rájuk az ügyeket³³
- abbatisszaságot viselt apáca helyettesít a benedictio mondáskor, ha nincs jelen az abbatissza /priorissza³⁴
- egynél több superiort ne szenvedjen s ne engedje, hogy tiszte emendáltassék, konventje rendeletekkel, dorgálásokkal háborgattassék, sem a nővérek ne kereshessenek a superiornál igazságot³⁵
- ha ez megtörténik az abbatissza a hibás, ha ő maga istenesen nem tudott elégtételt szolgáltatni³⁶

Az itt vizsgált utasítások elsősorban a helyes határtartás gyakorlatára vonatkoznak: mind a felette állók - superior – mind a beosztottak, vagy a „vezetői team” tagjai felé világos, jól kirajzolódó határokat kell tartania. Ennek három fontos eleme: a felette állóknak nem engedni nagyobb befolyást, mint egészséges, s a szöveg arra biztatja a vezetőt, hogy ő maga álljon ki jogaiért, ne engedjen a befolyásolásnak. A második, hogy ő maga viszont a nem rá tartozó döntésekbe ne szóljon bele, a felelősökre bízott tevékenységet hagyja teljesen rájuk. Ezt az álláspontját védje: ne engedje magát berángatni olyan helyzetekbe, amelyek nem az ő kompetenciái, hanem leosztott feladatok. A harmadik, hogy a maga hatáskörében egyedül hozzon döntéseket, s ennek felelősségét is vegye magára, ha a nővérek esetlegesen elégedetlenségükben a felettesnél keresnének igazságot. A közös vezetői teherviselésnek szép szimbóluma, hogy a nagycsütörtöki kereszt-hordozáson a diszkréták segítsenek az apátnőnek a keresztet vinni.

³⁰ *Uo.*, 35.

³¹ *Uo.*, 51.

³² *Uo.*, 45.

³³ *Uo.*, 30–31.

³⁴ *Uo.*, 50.

³⁵ *Uo.*, 31.

³⁶ *Uo.*, 30.

3. Az apátnő egészséges önvédelme – „keressétek először az Isten országát, és a többi is hozzáadatik néktek”³⁷

- időbeosztása: gyakrabban láttassék imádságban, lelki dolgokban, mint külső személyekkel és világi dolgokban foglalatzkodni³⁸
- saját érintettség: végtelen sok alkalmatosság a békességes szenvedésre³⁹
- tanácskérés (pl. a cselédek fizetsége tekintetében) okos emberektől⁴⁰
- ha eredménytelen a büntetés valakinél, hagyja az Istenre és könyörögjön érte⁴¹

A gyakorlati jellegű tanácsokon túl – hogy biztosítsa maga számára az imádságos időt és kérjen tanácsot kompetens személytől – a mentális egészség megőrzésére is kiterjed Csáky Franciska figyelme. Ide tartozik egyrészt annak a távollágtartásnak a tudatos gyakorlása, amellyel készen kell állnia a békességes tűrés gyakorlására, vagyis a nehéz helyzetekben az önuralom és a tudatos, reflektív viszonyulás javaslata, másrészt annak a tudatosítása, hogy nincs minden a hatalmában, vezetői felelősségének is van határa, s végső soron minden Isten kezében van. S talán ide kapcsolhatjuk azt a szinte véletlenül fennmaradt adatot, hogy a nagyszombati klarissza apátnői iroda előtti két ablakban 1782-ben két szobor állott: a Fájdalmas anyáé és a Keresztrefeszítetté, s mellettük egy festményen még a Boldogságos Szűz és Jézus szenvedéseinek eszközei is láthatóak voltak.⁴² Ezeket a szakrális szimbólumokat szemlélte az apátnő, amint ki-és belépett a szobája ajtaján.

4. igazságosság és irgalom egyensúlya – „lekiismeret és igazság szerint”⁴³

- vigasztalja a szomorúakat, segítse, akik hozzá folyamodnak és ha mások erkölcsi nem egyeznek az övével, szenvedje békességgel⁴⁴

³⁷ *Uo.*

³⁸ *Uo.*

³⁹ *Uo.*, 34.

⁴⁰ *Uo.*, 31.

⁴¹ *Uo.*, 35.

⁴² MOL regesztra <https://tinyurl.com/4j2v7ept> (2024. 08. 06.), 01221.

⁴³ BAJÁKI 7. j. *i. m.*, 31–32.

⁴⁴ *Uo.*, 35.

- a fekvőbeteget minden nap meglátogatja, vigasztalja, szükségét meg szolgálja⁴⁵
- Igaz lelkiismeret szerint rendeltessenek a tisztek, nem promoveálván senkit csak barátságból, sem bosszúállásból⁴⁶
- időnek előtte a tisztségeket ne osszák: másoknak szívfájdalma, megvetése, amannak magában való elhittsége elkerülésével, s döntés előtt szükséges a diszkréták kérdezése, kit milyen tisztre javasolnak, kezdve az ifjakon⁴⁷
- igazságos büntetés: inkább kívánván Istentől szeretettetni, mintsem az emberektől⁴⁸
- mindenkinek kedvezni: okossággal, jó lelkiismeretből vezérelve saját lelkét megtartva⁴⁹
- szölgjon nem valami dagályos és bosszontó szókkal, hanem csendes és istenes beszédekkel csillapítván⁵⁰

Az apátnő felelőssége egyaránt magába foglalja az igazságosság érvényre juttatását: tehát a büntetések és „vétékengedések”, bocsánat fölötti döntés jogát, és az irgalmat: az emberségesség, a személyre szabottság figyelembe vételét. Az előbbiben a lelkiismerete, Isten előtti felelősségének szem előtt tartása – ezt másnéven a közjó szolgálatának is mondhatnánk – és a személyes érzelmi kapcsolódások háttérbe szorítása segíti. Az irgalom mindenekelőtt a betegeket illeti, akiket naponta meglátogat, ezért állapotukról pontos tudomása van mindig és személyes jelenlétével, szeretetével segíteni tudja őket. De érzékenynek kell lennie a szomorúak iránt is és különösen érdekes, hogy a szöveg írója milyen finoman kiemeli: ne okozzon a szerzetesnőknek felesleges szívfájdalmat. Úgy tűnik, hogy az indulatok szabadon engedése helyett gyakorlati módszerként inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy a csendes, istenes beszéd csillapítóan hat, s az okosság segíteni tudja a hozzá fordulókat és megmutatja az utat, amelyen mindenkinek kedvezni tud, anélkül, hogy tetszeni akarna bárkinek is.

⁴⁵ *Uo.*, 51.

⁴⁶ *Uo.*, 28.

⁴⁷ *Uo.*, 29.

⁴⁸ *Uo.*, 33.

⁴⁹ *Uo.*, 33–34.

⁵⁰ *Uo.*, 32.

5. megkülönböztetés generációkra vonatkoztatva

- kompetencia: Isten szerint lehetnek alkalmasak, habár nem igen idősek, / ha idősek is, de tisztikben jól el nem járnak, azokat letegye⁵¹
- öregeket megdorgálván, az ifjakat megbüntetvén⁵²
- egymással ellenkezők számára elégtétel: akár ifjak, akár öregek, egyaránt bűnhődjenek⁵³
- ha az idősebb nem fogadja el a büntetést, az ifjabb se kapjon⁵⁴
- tisztelje a véneket, dorgálja az ifjakat⁵⁵
- Az abbatisza is nagyobb tekintettel tartozik lenni az máterekre és diszkrétákra, mintsem a közönséges szüzekre⁵⁶
- az olvasást az ifjagnál ellenőrzi benyitással, az időseket nem tartozik nézni, ha nem olvassa a könyveket, az ifjakra ráköti a könyvet büntetésből, az időseket megdorgálja⁵⁷

A fenti és a következő szempont a korabeli társadalmi viszonyokból, emberképből veszi eredetét. Az első az idősebb generáció hangsúlyos tisztelete, amelynek számos jelét találjuk a Rendtartásban. Az ifjak vonatkozásában nagyobb a szigor, gyakoribb a számonkérés, büntetés, dorgálás. Úgy tűnik, az idősebbek iránti elfogultság erős, hiszen külön tanácsként szerepel, hogy ha életkora szerint tiszteletet is érdemelne valaki, de a feladatát nem jól látja el, az apátnőnek fel kell mentenie a tisztsége alól. Fordítva is igaz: a fiatalok rátermettségét koruk ellenére is támogatnia kell. Más területeken viszont az egyenrangúság hangsúlyozása jelenik meg: azonos büntetést kapnak az „egymással ellenkezésért”, vagyis vita, veszekedés vétségéért, és amennyiben azonos mérvű vétekben találtak, s az idősebb nem fogadja el érte a büntetést, akkor a fiatalabb sem kapja meg. Ez utóbbi tanács megakadályozza az idősebb kor kiérdemelte tisztelettel való visszaélést a közösségben. A szempontok több generáció együttélésének reális szemléletét és a jellemző helyzetek árnyalt kezelését jelzik.

⁵¹ *Uo.*, 28.

⁵² *Uo.*, 32.

⁵³ *Uo.*, 33.

⁵⁴ *Uo.*

⁵⁵ *Uo.*, 35.

⁵⁶ *Uo.*, 58.

⁵⁷ *Uo.*, 48.

6. megkülönböztetés társadalmi rang szerint

- A világi előkelőség tiszteletben tartása a kolostori szabályokban:
 - o a magasabb társadalmi állású (nagyrendű) jelentkezők rövidebb ideig várnak a noviciátusba való felvételre⁵⁸
 - o tekintélyes látogatók fogadása az ablakban, míg a közrendek és idegenek a forgóhoz mehetnek⁵⁹
- világos a belső hierarchia: diszkrétá, máter, (kar) nővér, (szolgáló) nővér, az elnevezés is más: „máter” és „néném”⁶⁰

A hierarchikus társadalmi különbségek megjelennek a kolostor közösségének belső életében is: de ekkoriban sehol másutt nem keveredtek, érintkeztek közelről a legmagasabb főúri családok és a polgárok leányai olyan formában, amelyben a spirituális hatalom alaposan felülírta a világi rang kiváltságait és a Regula mindenkit egyenlővé tett. Tulajdonképpen apró kiváltságok azok, amiket a szövegben találunk, s esetleg a noviciátusra vonatkozó kitétel annak lehet a jele, hogy lényegesen kisebb a valószínűsége annak, hogy megélhetési vagy presztízs okokból lép be a közösségbe egy-egy előkelő család sarja, mint egy egyszerűbb háttérből érkező fiatal. De az is mögötte állhat, hogy az úri családok ismerték egymást, kapcsolatban álltak és egy-egy fiatal belépését leveleik, találkozásaik sokasága előzte meg a rokonokkal. Így elegendő információ állt rendelkezésre a korábbi döntésre, míg egy-egy messzebről érkezett belépőt alaposabban ki kellett ismerni személyes tapasztalat alapján.

7. a „papság” gyakorlása

- ha valakik haragot tartanak, azokat tiltsa el az Oltáriszentség vételétől⁶¹
- az asztalnál ő az officiatrux, a vecsernyén és a matutinumon az oltárnál mondja az orációkat, lectiót énekel⁶²
- szent relikvia hordozása körmeneti kísérettel⁶³

⁵⁸ *Uo.*, 38.

⁵⁹ *Uo.*, 37.

⁶⁰ *Uo.*, 58.

⁶¹ *Uo.*, 37.

⁶² *Uo.*, 42.

⁶³ *Uo.*, 51.

- litániát, orációt mond és áldást ad Szent Klára napján⁶⁴
- A konventnek vétket enged⁶⁵
- megszenteli a halottak sírját halottak napján, orációt mond⁶⁶
- szenteli a halottakat,⁶⁷ orációt mondva meg is füstöli⁶⁸
- a haldoklókat is szenteli⁶⁹

A középkor folyamán kialakult monasztikus női rendek apátnőinek gyakran voltak olyan jogosultságaik, amely részben kegyúri jellegűek, tekintettel a kolostorok hatalmas birtokaira, részben eredetileg a papi szolgálathoz kötődtek. A klarisszáknak szintén földbirtokaik voltak, és belső életük olyannyira zárt volt, ami az eredeti koldulórendi jellegtől sokban hajlott inkább a monasztikus rendek világához. A monasztikus hagyományhoz kapcsolódnak a fenti szövegek szerinti példák: a Rendtartás „papságnak” nevezi azokat a liturgikus szolgálatokat, amelyeket a papok szoktak végezni, pl. az orációk fennhangon való mondása, az áldás, a sírok és halottak beszentalése, sőt: az ereklyék ünnepi hordozása is. Az egyik legérdekesebb a „vétkenegedés”, amely azokra az időkre utal vissza, amikor a gyónásnak sokkal többféle formája létezett, mint a tridenti zsinat után. Ezek a vétkek a közösségi élet rendjének és a Regulának gyakorlati megszegését jelentették, nyilvánosak voltak és nyilvánosan – egy erre kialakított szertartáson, a káptalan kereteinek megfelelően - ismerték be elkövetésüket a szerzetesnők. A bevallott vétkekért arányos és többnyire szokásos penitenciát kaptak és ezzel a véték „eltörődött”, elengedődött. Penitencia volt az áldozás megtiltása is, ez a legszigorúbbak közé tartozott. Alapítójukat, Szent Klárát gyakran ábrázolják Oltáriszentséggel/monstranciával vagy pyxissel a kezében, amelynek érintése, tartása, hordozása szigorúan papi feladat volt.

Reflexió a magyarországi Szent Klára-ábrázolások ikonográfiájára

A tanulmány szakrális képein Szent Klárát alapvetően két, egymástól nagyon különböző attribútum-csoporttal láthatjuk: egyrészt az apátnői hatalom jeleivel:

⁶⁴ *Uo.*, 52.

⁶⁵ *Pl. Uo.*, 43.

⁶⁶ *Uo.*, 51.

⁶⁷ *Uo.*, 53.

⁶⁸ *Uo.*, 60.

⁶⁹ *Uo.*, 59–60.

(püspöki jellegű) pásztorbottal és (esetleg) reguláskönyvvel ábrázolják, másrészt a mély lelkiség szimbólumaival: oltáriszentséggel, azt hordozó monstranciával vagy pixissel, szívvel, virággal, a keresztre feszített Jézussal, angyallal vagy magával Jézussal.

A nyírbátori festményen a két ábrázolási irány együtt szerepel, de gyakoribb, hogy vagy egyik, vagy másik megközelítés dominál. Az alsóbajomi vagy a csíkmenasági ábrázolásban csak a bensőséges és gyengéd Istenszeretet, míg más alkotásokban – mint a krisztinavárosi szobornál – inkább az erő, a küldetés tudat hangsúlyos. A vizsgált témához kapcsolódva: a kétfajta hatalom – a világi jellegű (büntető, törvény-őrző, határokat megállapító, igazságra törekvő) és evangéliumi (írgalmas, finom, gyengéd, áldozatos, alázatos) – között talált harmónia, egyensúly ábrázolása nagy kihívás, de néhány szakrális alkotáson megjelenik. Különösen nagy feladat lehetett mindezt egy – akár szent - nővel kapcsolatosan ábrázolni olyan korszakokban, amikor a női hivatás értelmezése inkább a második-ként említett erények mentén volt elképzelhető.

12. kép. Szent Klára az Oltáriszentséggel, a miskolci minorita templom homlokzatán, épült 1760k.
Fotó: <https://tinyurl.com/ydfxary2> (2024. 08. 06.)

VERESS FERENC

Vízkereszt Sümegen

*Padányi Biró Márton vízkereszt-i prédikációi és
Franz Anton Maulbertsch falképei*

Oh, dicsőséges, áldott, emberi testben, Isten ismeretének, és tiszteletének szentséges napja! Melyen a három király mágusok, a csillagnak szokatlan fényessége által országokból kivezettetnek, Betlehembe mennek, a tizenharmadnapos gyermek Istent imádják, és mirrhával, mint embert, arannyal, mint királyt, temjénnel, mint Istent megajándékozzák (...) (S. Gregor.)¹

Krisztus Jézus e világra születettvén, mindjárt azon éjjel megjelentek a pásztorok, azután tizenharmad nappal, mikor már környülmélettetett, és Jézusnak neveztetett, hozzá jöttek ezek a napkeleti három Szent Királyok, és így: *pastores fuerunt primitiae Iudaeorum, Magi facti sunt primitiae gentium* (S. Fulgent. Episc. serm. 5. de Epiph.). A pásztorok voltak első zöngéi a zsidóknak, és a mágusok löttek első zöngéi a pogány nemzetiségeknek (...) ²

Aranyszájú Szent János ama cikkelyre: *Láttuk az ő csillagát, és azért jöttünk imádni őtet*, azt mondgya, hogy itt teljesedett bé Bálám próféta ama jövendölése: *Csillag támad Jákobbul* (Num. 24.17), mert a Mágusok látván ezt az új csillagot *viderunt stellam in forma pulcherrimi pueri gestantis crucem* (S. Chrysost.), isteni jelenésből

¹ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Micae et spicae evangelico-apostolicae. Arany: Evangéliumi kenyér-morzsálek és apostoli búza-kalászatok*, Győr, Streibig Gergely, 1756, 273. A *Gesta Romanorum* (Haller János fordításában, Kolozsvár, 1695) az aranyat a bölcsességre, a mirrhát a vezeklésre, a tömjént az áhítatra és a könyörületességre vonatkoztatja. Vö. KATONA Lajos, *Gesta Romanorum Haller János fordításában*, Budapest, Franklin Társulat, 1900 (RMK 18), 187–189; BALINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd: A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Budapest, Szent István Társulat, 1989, 140–141.

² PADÁNYI, *Micae et spicae ...*, 1. j. i. m., 274. Fulgentius lehetett a forrása Rainald von Dassel kölni érsek pásztori körlevelének is, amelyben tudtul adta a háromkirályok ereklyéjének átvitelét Milánóból, 1164-ben. Vö. Alhedys PLASSMANN, *Über die Nützlichkeit von Heiligen: die Translation der Heiligen drei Könige und die Erhebung der Gebeine Karls des Grossen*, Rheinische Vierteljahrsblätter 82(2018), 37–53, itt: 48. A szövegrészletet egy korábbi tanulmányomban közöltem: VERESS Ferenc, *Vízkereszt és Eucharisztia: A Háromkirályok-téma eucharisztikus vonatkozásairól = Certamen VIII: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület Első Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2021, 278–279.

észrevették, hogy ez a csillag a Jákobbul támadó csillag, vagyis a Jákob ágyékából, és nemzetségéből származott Krisztus légyen.³

Az idézetek egy vízkereszti prédikációból valók, amelynek szerzője Padányi Bíró Márton veszprémi püspök (1745–1762) korának jelentős egyházszerzői közé tartozott. *Enchiridion* című írásának (1750) fogadtatása, utóélete elvonta a figyelmet prédikatori működéséről, műpártolásáról, ami azonban a barokk főpapok között is kimagasló volt.⁴ Az utóbbi évtizedek kutatásai során ismét előtérbe került hitszervező, pasztorációs munkája, különösen pedig a Szentháromság-kultuszt támogató tevékenysége.⁵ Ismeretes a Szentháromság-társulat számára kiadott *Angyali Társaságnak Szövevsége* című kézikönyv képekkel kapcsolatos tanítása is,⁶ mégsem haszontalan röviden utalni a könyv vonatkozó fejezetére.

Valamint a Keresztnek fája minden ékességét és tiszteletét a reája feszítettett Krisztus Jézus szentséges testének tagjaitól vette, úgy a képek is, azon szenteknek érdemiből, kiket példáznak, veszik tiszteletüket. És mikor a keresztre feszítettett Krisztusnak, a boldogságos Szűz Máriának, vagy akármely szenteknek képei tiszteletnek, nem a képre, hanem arra, akit a kép jegyez, háramlik a tisztelet. Mert mikor a keresztfá alatt és a boldogságos Szűz Mária, vagy más szentnek képe előtt letérdepelünk (Conc. Trid. Sess. 25. De invocatione sanctorum), a fát, vagy képet csókoljuk, előtte imádkozunk, úgy cselekszünk,

³ PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. j. i. m., 276. A *Legenda Aurea* szerint „e nömös szent királyok napkelet felé való Persidának tartományából támadának, mely Belső-Indiának neveztetik és Sábaországának [...]. Ezek mindhárman nagy természetű bölcsek vala. Az ég forgásának tudományába igen esmeretet vettek, s a Bálám prófétának, ki bálványimádó papjok vala a pogányoknak, maradéki valának. Mely Bálám imezt prófétálta vala az ő nemzetséginek: Jákob pátriárkától csillag támad, és vessző támad Izraeltől és megveri e vessző Moábnak hercegit.” Idézi: BÁLINT, 1. j. i. m., 140. Vö. *Debreceni kódex 1519: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, kiad. E. ABAFFY Erzsébet, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21), 111–113.

⁴ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Padányi Bíró Márton és a dunántúli protestantizmus*, *Történelmi Szemle*, 32(1990)/ 3–4, 139–144.

⁵ DÉNESI Tamás, *Kultusz és egyházi irányítás: A Szentháromság tisztelete a 18. századi veszprémi egyházmegyében = Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, L’Harmattan, 2008, 93–124.

⁶ Röviden felhívja erre a forrásra a figyelmet: HARIS Andrea, „*Istae fabricae a Martino*”: *Padányi Bíró Márton és a sümei templom falképei = Késő barokk impressziók: Franz Anton Maulbertsch és Josef Winterhalder*, szerk. JÁVOR Anna, Lubomír SLAVÍČEK, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2009, 13–29, 17.

mint Mózes, az Urat segítségül hívván az Isten szekrényével cselekedett, amelyet mikor fölemeltek, így szólott: (Szám. 10, 35-35) »Kelj föl Uram és széled-jenek szét ellenségeid, és akik Téged gyűlölnék, fussanak orcád elől.« Mikor pedig a szekrényt letették, azt mondta: »Térj meg, Uram az Izrael hadának sokaságához.« Ahol Mózes nem a szekrénynek könyörgött, hanem annak, akit a szekrény jegyzett. Szintén úgy mi is az Isten képében, a feszületben, vagy egyéb képben semmi erőt, hatalmat és engedelmet nem ismerünk, nem is várunk, hanem az Isten és a Szentháromság képében az egy Istenhez a feszületben a keresztfán függő Krisztushoz, más képekben pedig azokhoz a szentekhez, kiknek képeit mutatták, igazítjuk imádságunkat és kérésünket.⁷

Az alábbiakban Padányi Bíró Márton néhány prédikációjának jelképrendszerét vetem össze Franz Anton Maulbertsch sümegi falképsorozatának (1758–1759) megfelelő jeleneteivel. Miközben a megbízó szerepe a sümegi falképek keletkezésében ismert volt a kutatás számára, tudjuk például, hogy a hajó oldalfalait díszítő jeleneteket kísérő kronosztichonos feliratokat a püspök fogalmazta,⁸ a prédikációkat, mint forrásokat a szakirodalom eddig nem vette kellően figyelembe. A barokk retorika teljes eszköztárát felvonultató, nagyszerű szónoklatok tanúskodnak a püspök széleskörű műveltségéről, meggyőző erejéről. A prédikációk számos kötetét még a szerző életében kiadták, s azok megítélésem szerint nem elhanyagolható párhuzamai (bár természetesen nem teljes értékű magyarázói) Maulbertsch falképeinek. Az alábbiakban ezért a püspök által képviselt egyházi hagyomány fényében kíséreltem meg értelmezni a falképek két jelenetét: A pásztorok imádsát és a Mágusok hódolatát.

Az újabban javasolt sorrend-számozás szerint a bejárattól jobbra eső (lekedoldali) első oltárfalmezőben a Pásztorok imádsának jelenete látható.⁹ (1. kép)

⁷ PADÁNYI Bíró Márton, *Angyali társaságnak szövetsége, vagyis az ájtatos keresztény lelkeknek segédmekeire, vigasztalásokra és boldogítására figyelmező Szentháromság egy örök Istennek dicsérete*, Győr, Streibig Gergely, 1754, 472–473.

⁸ Klára GARAS, *Franz Anton Maulbertsch (1724–1796)*, Budapest, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1960, 40–41.

⁹ HARIS Andrea, *r. k. plébániatemplom (Krisztus mennybemenetele) = Barokk freskófestészet Magyarországon I: Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye*, szerk. JERNYEI Kiss János, Budapest, MMA Kiadó, 2019, 346–390.

1. kép. F. A. Maulbertsch, Pásztorok imádása.
Sümeg, plébániatemplom. Fotó: Veress Ferenc (2018)

A jelenet feletti kartus felirata:

GLORIA IN EXCELSIS DEO VIVO ET VERO ATQVE / IN TERRA
PAX HOMINIBVS: QVIA [1758] / NATVS EST NOBIS SERVATOR
FILIVS DEI EX INTEGRA ET INTACTA / VIRGINE
EXVLTEMVS. [1758]

A jászol alatt, a két állat között újabb kronosztikonos felirat húzódik:

IACET IN PRAESEPIO SED IN COELIS SINE FINE REGNAT OM-
NIPOTENS [1758].¹⁰

A kép főszereplője egyértelműen Szűz Mária; őt és a jászolban fekvő kisgyermeket világítja meg a legélesebb fény. A többi szereplő, a feliratszalagot tartó angyalok, a baloldalt árnyékosabb háttérből előbukkanó és a jobbra élesebben megvilágított pásztorok, valamint az előtér állatai mind az anya-gyermek csoportot keretezik. A pásztorok által hozott ajándékok kapcsán említtem a kantai minorita rendházból származó, 18. század eleji, eredetileg templomban előadott, latin pásztorjáték szövegét (*Pro nativitate Domini*, 1732). A szöveget közreadó Kilián István megjegyzi, hogy miközben a pásztorok nevei Vergiliusra utalók, addig az általuk hozott ajándékok jellegzetesen magyarok: káposzta kolbásszal, fonott kalács, tojás, dió, juhtej, fokhagyma, vöröshagyma, méz, pépkása és vaj.¹¹ A pásztorjáték Székelyföldön a 17. században az ún. pásztormiséhez kötődött, gyakran zenei kísérettel, ezzel párhuzamosan ismert a templomból a házakhoz vitt betlehem szokása.¹²

A kutatás nem talált kielégítő magyarázatot a Maulbertsch-képén szereplő bölcsőre (amelyben a kisgyermek Jézus fekszik) és az előtér jászolára, két oldalán az ökörrel és a számmal, benne ismét a gyermek Jézussal. Egyetértek Haris Andreával, aki szerint a bölcső-jászol ismétlődése a képen két idősíkra utal, az első a

¹⁰ Haris Andrea átiratai. *Uo.*, 363.

¹¹ KILIÁN István, *Latin nyelvű pásztorjáték a 18. század elejéről*, *Antik Tanulmányok*, 15(1968), 308.

¹² *A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század)*, szerk. KILIÁN István, Budapest, Ráció, 2017, 11–16.

történeti eseményre, a második (a jászol feliratával összefüggésben) a hívek között mindörökké jelen lévő Krisztusra, aki „az égben vég nélkül uralkodik.”¹³ A betlehemi jászol darabkái őrző, római Santa Maria Maggiore bazilikában kimutatható a kettős ereklye jelenléte: amíg a bölcső-ereklyét (cunabulum) a főoltáron, addig a jászol-ereklyét (praesepium) egy külön kápolnában őrizték.¹⁴ Ezt a kápolnát díszítették a 13. század végén Arnolfo di Cambio szoborcsoportjával és emeltek fölé angyalok tartotta tabernákulumszekrényt a barokk idején (1589).¹⁵ A késő középkori betlehem-ábrázolásokon is megfigyelhető a jászol és a bölcső külön motívumként való kezelése.¹⁶ A jelenet határozott színpadiassága a manierizmus nagymesterénél, Tintorettonál, a Scuola Grande di San Rocco konfraternitás székházában festett Pásztorok imádása-jeleneten (1578/81) is érzékelhető.¹⁷ Itt a festő a Szent Családot az istállóépítmény emeletére helyezte (ennek teteje nyitott és az angyali karokba enged bepillantást), a pásztorokat és a heverő állatokat ugyanakkor az alsó szinten találjuk. Utóbbiak mintegy a néző terében vannak, közel hozzánk, vagyis hódolatuk és áhítatuk a mindenkori hívőket képviseli.

A jelenet funkcióját a sümei plébániatemplom szakrális terében véleményem szerint Padányi Biró Márton prédikációi világíthatják meg. Karácsonyi prédikációinak egyikében a püspök felszólítja a jelen lévőket:

¹³ HARI, *Sümei, r. k. plébániatemplom ...*, 9. j. i. m., 363. A jelenet azonban nem csupán egy „jámbor mese,” hanem nagyon régi hagyomány húzódik mögötte és a liturgikus térben is megvolt a funkciója. A téma máig alapvető összefoglalása: Rudolf BERLINER, *The Origins of the Crèche*, Gazette des Beaux-Arts, 30(1946), 249–278. Néprajzi szempontból: *Betlehemek: Nativity Scenes*, szerk. SZOJKA Emese, FOSTER Hannah Daisy, Budapest, Néprajzi Múzeum, 2017 (A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai, 25).

¹⁴ Francesca POMARICI, *Il Presepe di Arnolfo di Cambio: nuova proposta di ricostruzione*, Arte Medievale, 2(1988), 155–174, különösen: 155, 1. jegyz.

¹⁵ A Santa Maria Maggiore bazilika tabernákulumszekrényével kapcsolatos gazdag irodalmat röviden összefoglaltam: VERESS, *Vízkereszt és Eucharisztia...*, 2. j. i. m., 273–274, 290–291; továbbá: VERESS Ferenc, *A csillag nyomában: Betlehem és szakrális dráma a középkortól a barokkig*, Uránia, 1(2021)/1, 58–77.

¹⁶ Burgundiai szobrász: Betlehem. 15. sz. harmadik negyede. Festett mésző. New York, Metropolitan Museum of Art. William H. FORSYTH, *Popular Imagery in a Fifteenth-Century Burgundian Crèche*, The Metropolitan Museum Journal, 24(1989), 117–126.

¹⁷ TOLNAY Károly, *A Scuola Grande di San Roccóban lévő Tintoretto-festményciklusok interpretációja* = T. K., *Teremtő géniuszek: Van Eycktól Cézanne-ig*, Budapest, Gondolat, 1987, 170–184; Tom NICHOLS, *Tintoretto: Tradition and Identity*, London, Reaction Books, 2015, 250–251.

Jertek azért Krisztusban szerelmeim, míglen én ezen kiseded áldott gyermekecskének az ő kisedségéről némely lelki vigasztalásra való dolgokat előhozandok, menjünk mindnyájan az ő jászolkája mellé, és az ő Szent Anyjával énekeljünk neki mondván: Szűz Mária e világra nékünk Szent Fiát hozá, a jászolba helyezettvén őtet, mintha mondaná: Úr és Isten most közöttünk fekszik, együtt vigadjunk: aludj el én magzatom, nyugodj el virágom, így énekelvén, és örvendezvén etc.¹⁸

A szöveg nyilvánvalóan utal a jászol (vagy jászolábrázolás) liturgikus szerepére, összhangban a kutatás által ismertetett adattal, hogy a jezsuita iskolákban karácsonykor jászolt állítottak, amely később kikerülhetett a templom főterére, s amely mellé január 6-án odakerülhettek a háromkirályok szobrai is.¹⁹

A jászol eucharisztikus jelentésére Szent Ágoston nyomán ugyanitt tér ki Padányi:

Oh drága, ékes jászoly, melyben nem csak az oktalan állatoknak szénája, hanem az angyaloknak eledele is feltaláltott.²⁰

Az *Énekek éneke* 3,1 allegorikus értelmét kifejtve, Clairvaux-i Szent Bernátot követve, Padányi a jászolt a szerelmes fekhelyéhez hasonlítja:

Az én ágyamban kerestem, akit szeret az én lelkem. An non lectulus praesepium? An non lectulus uterus Virginis? Nemde ágy-é a jászoly? Nemde ágy-é a Szűznek méhe? Melyben fekszik, sír, aluszik, mosolyog, nyugszik, nevelkedik, emberkedik az Istennek Fia.²¹

Ehhez kapcsolható az a gondolat, miszerint a jászolnak nem csupán egy gyöngye kisgyermeket, hanem a Mindenség Urát kellett befogadnia. Guericus apátot követve hangoztatta Padányi:

¹⁸ *Karácsony napi harmadik prédikáció* = PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. j. i. m., 94. Hasonló módon: „Krisztusban szerelmeim! még minek előtte haza mennyetek, mennyünk még egyszer a betlehemi istállóban, járuljunk ennek a kiseded Jézusnak színe eleibe, és ott az ökör és számár között letérdepelvén, mondjuk neki: Salve Jesu parvule, ave Jesu pupule! Üdvözlégy Jézus áldott kisededecske, üdvözlégy Jézus drága szépe gyermekecske!” (PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. j. i. m., 104)

¹⁹ *A karácsonyi ünnepkör színjátékai* ..., 12. j. i. m., 15.

²⁰ PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. j. i. m., 97)

²¹ *Karácsony éjjeli második prédikáció*. Uo., 84. A beszéd modern kiadásban is megjelent: *Régi magyar prédikációk (16–18. század)*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, Szent István Társulat, 2005, 303–307.

Igen is ez az a kis gyermekecske, de az ő mindenhatóságát, örökkévalóságát, változhatatlanságát, mindenütt jelenlévő véghetetlenségét, és minden isteni tökéletességét, pusillus inventus est, ut homo maximus fieret.²²

Ez a gondolat csendül vissza a Maulbertsch-falkép kronosztichonos feliratában is (lásd fent), amely szerint az égben mindörökké uralkodik a jászolban fekvő Úr.

A karácsony-napi prédikációkban, akárcsak Maulbertsch Pásztorok imádása-falképén, kiemelt szerepet játszik a fényszimbolika. A már idézett, második prédikációban az *Énekek éneke* vőlegénye a sötét éjszakában keresi a kedvesét: „Éjenként, sok éjeken, éjtszakákon keresem azt, akit szeret az én lelkem.” (Én 3,1) Ennek kapcsán fejt ki Padányi, hogy az éjszaka a várakozás időszakát jelzi, vagyis a „régí időnek, ó időnek, ó törvénynek, ótestamentomnak a homályát.” Ekkor „a setétségben és a halálnak árnyékában ülnek vala a mi atyáink.” Megkülönbözteti a „vigyázások” korszakait és az abban szereplő atyákat, az első Ádámé, a második Noé ideje, a harmadik korszak Ábrahám, Izsák és Jákob, a negyedik Mózes, Áron és Józsué kora.²³ A karácsony napi negyedik prédikációban a várakozó atyákról ezt írja:

A mi atyáink mindnyájan folyhó alatt, de világosító folyhó alatt voltak, amidőn tudniillik nappal a fényes folyhó oszlopban, éjjel pedig a tüzes oszlopban a kedves népet igazgatta, vezérlette az Isten. A folyhós időben nehezül a test, és azért aluszékony az ember, de hamarább, s jobban elaluszik. A régi szent Atyák is ilyen folyhós, ködös időben és vastag homályban voltak, amit láttak is csak árnyékban és példázatban látták, sőt, mélyen elaludtak, és az isteni titoktul csak álmodoztak. Hanem már ez éjszaka elenyészett a köd, és a homályos, vastag folyhó, szépen megszult az ég, mert felkölt az igazságnak napja, és hatalmas nagy fényével és igaz világosságával az egész világot megvilágosította, vagyis az igaz valóságnak ismeretére hozta, azokáért is ez az éjj, nem éjnek, hanem napnak mondatik, ma született néktek üdvözítő.²⁴

A várakozó szent atyákat a karzataljban, vagyis építészetileg is árnyékos helyen festette meg Maulbertsch, mint akik felfelé, vagyis a fény irányába tekintenek. (2. kép)

²² PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. j. i. m., 96.

²³ *Karácsony napi második prédikáció (1756)* = *Régi magyar prédikációk*..., 21. j. i. m., 304–305.

²⁴ PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. j. i. m., 112.

2. Maulbertsch: A Pokol tornáca. Sümeg, plébániatemplom.
Fotó: Veress Ferenc (2018)

A falkép legújabb elemzése²⁵ megkülönbözteti a kompozíció jobb oldalán Ádám és Éva alakját, Mózes, kezében a törvénytáblákkal, Ábrahámot (akit a Szent Sír kápolna Izsák feláldozása áldozata-jelenetén is láthatunk), Noét (kezében bárkával), a kép keretére könyöklő Jóbót (?), valamint a hermelinpalástos, felfelé tekintő alakot (Salamon királyt?), és két további mezítelen, szakállas alakot, akiket a prédikációban jelzett atyákkal azonosíthatunk. Ezek a figurák a várakozó emberiséget jelképezik, ahogyan a képet kísérő kronosztichon is elárulja:

SS PATRES CONSTANter INGEMINABANT: RORATE COELI
DE=SVPER [1758] / VENIATQVE PROPERETQVE VENTVRVS:
CVIVS EGRESSVS A PRINCÍPIO / DIERVM AETERNITATIS.
[1758]²⁶

²⁵ HARIS, *Sümeg, r. k. plébániatemplom ...*, 9. j. i. m., 356.

²⁶ Haris Andrea átírata. *Uo.*, 356. Szintén itt, a karzataljban találkozunk a hárfázó Dávid királyt megörökítő monokróm ábrázolással, és Dávid életének egy másik jelenetével.

A várakozó emberiséggel egy olyan jeleneten találkozunk ismét, amely a hajó mennyezetén, a leckeoldalon, a Feltámadás oltárképe fölött van ábrázolva. Jézus bal kezében győzelmi zászlót tart, jobbával előrelép, végtagjain határozottan láthatók a sebek. A körülötte elhelyezkedő alakok megrendültséget árulnak el, jobbra egy fiatal férfi kezében nyitott könyvet tart, a háttérben egy idősebb tanítvány kezében csukott könyv. Valószínű, hogy a „Krisztus megjelenik a tanítványoknak” jelenetéről van szó, bár a meghatározásban némi bizonytalanság érezhető.²⁷ A kép mindenestre felidézi a pokolra szállás jelenetét is, amikor a megváltás elérte a limbusban várakozó emberiséget. Hasonlóan egyetemes jelentőségű a kompozíciónak megfeleltetett mennyezetkép, az evangéliumi oldal Pütkösd-falképe is, a középpontban Máriával.

A Pásztorok imádása-jelenet tartalmi megfelelője a Királyok imádása-jelenete, mint ahogyan arról Padányi fentebb idézett prédikációja is utal:

Gáspár, Menyhárt, Boldizsár: ezek a napkeleti három Szent Királyok, primitiae gentium a pogány nemzetségeknek kezdete, az első rajzattya, zöngéje [...] ²⁸

Georg Schweitzer bajor szobrász oltárán (1751–1753), amely a soproni Szent Mihály-templomból került a péri (Győr megye) plébániatemplomba Szent József, Mária és a gyermek Jézus csoportja közepén foglal helyet, miközben jobb oldalon a pásztorok, bal oldalon pedig a királyok hódolnak neki.²⁹ Schweitzer szoborcsoportján ugyanúgy megtalálhatók az idős király nyomában járó kis apródok, mint Maulbertsch sümegi falképén, ahol kezükben arannyal teli ládikát tartanak. Maulbertsch a háromkirályok-témát a sümegi falképeket megelőzően, többek között a kolozsvári Szent Mihály-templom oltárképén dolgozta fel (1749–1750).³⁰ A kolozsvári oltár esetében is tanúi lehetünk festészet és szobrászat párbeszédének: az oltárokat készítő Anton Schuchbauer az oltárképet övező posztamensekre a három király alakját is kifaragta.

²⁷ Vö. *Uo.*, 370–372.

²⁸ PADÁNYI, *Micae et spicae ...*, 1. j., i. m., 272.

²⁹ DÁVID Ferenc, *Sopronbánfalva-kolostorbegyű lépcső: Adatok Schweitzer György soproni szobrász működéséhez*, Építés – Építészettudomány 15(1983), 84.

³⁰ BIRÓ József, *A kolozsvári Szent Mihály templom barokk emlékei*, Kolozsvár, Glória Könyvnyomda, 1934, 53–54; Nicolae SABĂU, *Metamorfóze ale barocului transilvan: Sculptura*, Cluj, Editura Dacia, 2002, 142–143. Megemlíthetők még Maulbertsch korai időszakából a királyfai Pálffy-kastélyból származó oltárképek is, amelyek egyike szintén a háromkirályok-témát dolgozza fel (Opava (Csehország), Slezské zemské muzeum). Monika DACHS-NICKEL,

A sümegi *Háromkirályok imádása*-falképet, amely a Pásztorok imádása-jelenettől balra, a hosszház középtengelyében található, a mennyezeti ábrázolások készítik elő. Amint arra a szakirodalom már rámutatott, a mennyezet közepén a fény játssza a fő szerepet: jobbra a gyermek Jézus jelenik meg, a betlehemi csillagot jelképezve, amint utat mutat a három mágus számára. A képmező bal oldalán gomolygó felhők előtt az elsötétült Nap és Hold látható, előrevetítéseként az evangéliumi oldal Keresztvitel-jelenetének.³¹ Itt is hasznos párhuzamként olvasható Padányi vízkeresztű prédikációja, amelyben Aranyaszájú Szent Jánost követve úgy vélte, a mágusoknak a csillag képében valójában egy kisgyermek jelent meg:

mert a Mágusok látván ezt az új csillagot viderunt stellam in forma pulcherrimi pueri gestantis crucem [...] Erősítette hiteket, újította kedveket, és gyönyörködtette szíveket ez a látás: mert a csillag emberi ábrázatra formáltatván láttak abban egy gyönyörűséges, igen szép gyermekecskét, aki ama jövendölés szerint: annak fejedelemsége az ő vállán, keresztet hordoz vala. (Izai. 9.6). Ebben az új csillagban igen szép kis gyermekecskének képe láttatott: mert ugyanis minden emberek fiaí fölött szép (Zsolt. 44.3) gyermek ez. Szép is, jó is: mit csudálad tehát, hogy ezek a Mágusok magok is látván, és ezt a titkos értelmű csillagot azon tartományokban, s országokban lévő pogány nemzetségeknek is kihirdetvén, s megmutogatván, mindnyájan annyira megszerették ezt a szép kis gyermek Völegényt.³²

Maulbertsch falképe szuggesztíven jeleníti meg a Padányi prédikációjában foglaltakat. A falképen is a fénynek jut a legfontosabb szerep, ami a prédikációkban is kiemelt jelentőségű, és nem például a barokk ikonográfiában annyira kedvelt passió-attribútumoknak, amelyeket a reneszánsz és barokk ábrázolásokon a gyermek Jézus időnként a vállán hordoz.³³

Eiginge Anmerkungen zur Motivesgeschichte in Maulbertschs Frühwerk: Die vier Kabinettbilder der Epiphanie und der Schlüsselübergabe an Petrus in den Museen von Friedrichshafen, Langenargen und Opava = Franz Anton Maulbertsch und Mitteleuropa: Festschrift zum 30-jährigen Bestehen des Museums Langenargen, hrsg. Eduard HINDELAN, Lubomír SLAVÍČEK, Langenargen, Museum Langenargen am Bodensee, 2007, 59–79.

³¹ HARIS, *Sümeg, r. k. plébániatemplom ...*, 9. j. i. m., 365.

³² PADÁNYI, *Micae et spicae ...*, 1. j., i. m., 276.

³³ SZILÁRDFY Zoltán, *A gyermek Jézus a kánzószerzőkkel = Sz. Z., Ikonográfia-kultusz történet*, Budapest, Balassi, 2003, 40–48, különösen: 44. A *Legenda Aurea*t jelöli meg a betlehemi csillag gyermekként való ábrázolása forrásául és felhívja a figyelmet id. Stephan Dorffmaister képére a Soproni Múzeumból, amely Maulbertsch sümegi kompozíciójának másolata. Vö.

Az imádás-jelenet fölött, a mennyezeten a vándorló három királyt látjuk, amint reménykedve tekintenek föl az égen mutatkozó szokatlan jelenség irányába. (3. kép.)

3. Maulbertsch: A háromkirályok utazása. Sümeg, plébániatemplom.
Fotó: Veress Ferenc (2018)

Középen az idősebb, fehér szakállú mágus látható, világos öltözetben-turbánban, fehér lovon ülve. Tőle balra a szerecsen uralkodó, sötétebb, ágaskodó paripán egyensúlyozva, a háttérben pedig a fején nyitott koronát viselő, középkorú mágus alakja sejlik fel. Itt jegyzem meg, hogy a kép felidézi a királyok találkozásának jelenetét is, ami a liturgikus drámában központi jelentőségű és az ábrázoló művészetekben is kedvelt motívum volt.³⁴

Dorffmaister István emlékkiállítás, szerk. KOSTYÁL László, ZSÁMBÉKY Mónika, Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1997, 289–290.

³⁴ A győri liturgikus játék, a *Tractus Stellae* (11. század vége) is kiemelten kezeli a találkozás eseményét. Ez a stáció a Mária-oltárnál volt, amely a stilizált Napkeletet jelképezte, a bölcsek itt vették magukhoz az ajándékokat. FÖLDVÁRY Miklós István, *Tractus Stellae = A karácsonyi ünnepkör ...*, 12. j. i. m., 54–68. Berry herceg óraskönyvének (1416 k. Chantilly,

A mennyezetképen megfestett „koreográfia” szerint jelennek meg a mágusok a sümegi *Háromkirályok-imádása* oltárképen is. (4. kép)

4. Maulbertsch: Imádás-jelenet (allegória). Sümeg, oltárfal.
Fotó: Veress Ferenc (2018)

Musée Condé) egyik miniatúrája külön ábrázolja a három mágus találkozását egy csodálatos kútépítménynél. LAJTA Edit, *Korai francia festészet*, Budapest, Corvina, 1973, 16. képleírás.

A kék palástot viselő Szűz Mária baloldalt, emelt ülőszéken foglal helyet, gyermekét a térdén tartva, felemeli róla a kendőt, azaz (a liturgikus drámákból ismert leleplező mozdulattal) bemutatja őt a bölcseknek. Az idős, fehér szakállú mágus hódolatteljesen térdre borul és megcsókolja a Gyermek kezét, ahogyan azt a téma középkori ábrázolásain is láthatjuk.³⁵ A szerezcsen uralkodó baloldalt térdelve, kezében füstölőt tartva megtömjénezi a gyermeket, amint a monstranciát szokás. A harmadik mágus az előtérben, jobbra, némileg az árnyékban maradva térdel, testtartása a szerezcsenkirályénak tükörképe.

Már Kapossy János kiemelte, hogy Maulbertsch színpompás mozgalmos stílusának fontos előképe Peter Paul Rubens művészete, akinek munkáit nyomatok is népszerűsítették.³⁶ Rubens antwerpeni *Királyok imádásának* (1626 k.) fontos eleme a szertartásosság: például az álló Mária szinte papi gesztussal bemutatja gyermekét a mágusoknak, akiknek egyike megtömjénezi a búzakalászon ülő gyermeket.³⁷ Lényeges motívuma Rubens képének a korinthoszi oszlop, amely Mária alakjának képi megfelelője, mint ahogyan Maulbertschnél is szorosan összekapcsolódik a nőalak és az oszlop (amelynek építészeti nem sok értelme van, mit is keresne a centrális tér kellős közepén?). Mint bemutatták, a római Santa Maria Maggiore mellé V. Pál pápa által 1614-ben állított Mária-oszlopnak (a *templum pacis*nek vélt Maxentius-bazilika egykori oszlopának, amelyből keresztény jelkép és a többi Immaculata-oszlop prototípusa lett) békeüzenete volt, összekötötte az antikvitást és a kereszténységet.³⁸ Maulbertschnél azonban az oszlop a mártírok szenvedésének is tanúja, vagyis a betlehemi kisdedeké, akiknek vérét a katonák a háttérben kiontják és akik miatt a falképen a nap sugarait felhők takarják el.

A betlehemi gyermekgyilkosság és a napkeleti bölcsek imádásának összekapcsolását nem találtam Padányinál, bár nem kizárt, hogy a számos prédikáció va-

³⁵ Így Jacques de Baerze dijoni Kálvária-oltárán (1390–1399, Dijon, Musée des Beaux-Arts). Charles MINOTT, *The Meaning of the Baerze-Broederlam Altarpiece = A Tribute to Robert A. Koch: Studies in the Northern Renaissance*, ed. Gregory CLARK, Princeton, Princeton University Press, 1995, 131–145.

³⁶ KAPOSSY János, *Maulbertsch sümegei freskóműve*, *Archaeológiai Értesítő*, 44(1930), 189.

³⁷ Barbara HAEGER, *Rubens's „Adoration of the magi” and the Program for the High Altar of St. Michael's Abbey in Antwerp*, *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 26(1997)/1, 45–71.

³⁸ Steven F. OSTROW, *Paul V, the Column of the Virgin, and the New Pax Romana*, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 69(2010)/3, 352–377.

lamelyike legalábbis utal erre. Vízkereszt beszédében a püspököt jobban foglalkoztatta az epifánia másik két mozzanata, a kánai mennyegzővel és a Krisztus megkeresztelésével létező gondolati kapcsolat.

Ma jönnek a királyhoz Vőfélyek a pogány népek nemzetségeinek követjei, és a végre jönnek, hogy a pogány nemzetségek az Úr Jézus Krisztusnak ezen Király-Vőfélyek által lélekben, házastársul eljegyeztessnek, és a Menyasszony nevével most a kézfogás is meglenne. Igaz tehát: Hodie coelesti Sponso juncta est Ecclesia, hogy ma lett kézfogása eljegyzése, sőt ma a mennyei Vőlegénnyel össze is adattott a pogány nemzetségekből támadott Anyaszentegyház.³⁹

Padányi szándékosan hangsúlyozza az epifánia egyetemes üzenetét, vagyis, hogy az egyház kiterjeszti védő karját a távoli népekre, kultúrákra, szövetségeseikként tekint ezekre. A Francesco Borromini tervezte római Collegio di Propaganda Fide kápolnájának oltárképén is a Királyok imádása téma látható (Giacinto Gimignani műve, 1634-ből).⁴⁰

Szintén Kaposy megfigyelése, hogy az egzotikus öltözetű alakok visszatérnek a sümegi plébániatemplom oltárfalán is.⁴¹ A feltámadás jelenetétől jobbra eső falfelületen, a várakozó-csodálkozó tömegben feltűnik egy színpadias gesztust tevő, a nézőnek háttal álló, sötét szakállas férfialak, turbánban; mögötte pedig egy fehér szakállú, idős férfi tekint az ég felé. A két keleties viseletű alak kíséretéhez tartozik a jobbra kitekintő kis szerezsen apród, akinek típusa mindazonáltal emlékeztet a szerezsen mágus alakjára. (5. kép)

³⁹ PADÁNYI, *Micae et spicae* ..., 1. jegyzetben, *i. m.*, 277.

⁴⁰ A missziók tevékenységét összefogó Hitterjesztési Kongregációt XV. Gergely pápa hívta életre 1622-ben, a kollégiumot VIII. Orbán alapította 1627-ben. TUSOR Péter, *A barokk pápaság (1600–1700)*, Budapest, Gondolat, 2004, 158 skk. A római Piazza di Spagnán lévő kollégium templomát eredetileg Bernini építette, azonban tanítványa, Borromini 1646 után lebontotta és teljesen átalakította azt. Anthony BLUNT, *Borromini*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1979, 184–194. A Borromini által épített új kápolna a háromkirályoknak volt szentelve (Cappella dei Re Magi), Giacinto Gimignani oltárképe is a háromkirályok imádatát ábrázolja (1634). Ursula Verena FISCHER, *Giacinto Gimignani (1606–1681): Eine studie zur römischen Malerei des Seicento*, Dissertation. Freiburg im Breisgau, Albert Ludwig Universität, 1973, 136–137.

⁴¹ KAPOSSY, 36. j. *i. m.*, 188.

5. Maulbertsch: A főoltár jobb oldali (leckeoldal) oltárfala. Sümeg.
Fotó: Veress Ferenc (2018)

Egy ellenőrizhetetlen forrású, s éppen ezért kritikával kezelendő, helyi hagyomány Kapossy idejében még úgy tartotta, hogy a mágusok lábánál ülő, ékszereit eldobó fiatal nő Mária Terézia rejtett portréja, a szemközti fal pápai koronáját levevő, palástos férfialakjában pedig XIV. Benedeket vélte felfedezni.⁴²

Mária Terézia rejtett portréi mindazonáltal ismereteseek a kutatás előtt, itt csupán arra utalnék, hogy a királynő volt az adományozója az orlái (Nagyszében mellett) garnizontemplom Maulbertsch-képsorozatának (1763, Gyulafehérvár, Püspöki Palota).⁴³ A sorozat *Pásztorok imádása* című darabján Mária ünnepélyesen trónol az egyszerű emberek között, királynői méltósággal, mint az Egyház jelképe, központi alakja. (6. kép)

6. Maulbertsch: Pásztorok imádása Orlátról. Gyulafehérvár, Püspöki Palota.
A kép forrása: <https://www.cceol.com/search/viewpdfid=305274>

⁴² *Uo.*, 188.

⁴³ Mária Terézia ikonográfiájával kapcsolatosan lásd Werner TELESKO, *Die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2006, 80 skk.; SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia Eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Budapest, METEM, 2006. Az orlái Maulbertsch-képekről: BIRÓ József, *Hat ismeretlen Maulbertsch-kép Erdélyben*, Magyar Művészet, 13(1937), 377–388; SABÁU, 30. j., *i. m.*, 209–213.

Mária a középkori könyörületes Szűzhöz hasonlóan, óvón tekint az előtte térdelő, idős pásztorra, aki gyermekét hozza eléje. Ha fizikai vonásokban nem is, de eszmei síkon gondolhatunk Szűz Mária és Mária Terézia párhuzamára, a királynő ugyanis a katonák és az egész nemzet anyjaként gondoskodott egy távoli, kis határőr-falu templomának berendezéséről. Meg kell említenünk továbbá Padányi püspök udvarhűségét, s ezzel összefüggésben utalnunk kell a királynő és a királyi ház tiszteletére mondott politikai célzatú beszédeire, amelyek nyomtatásban is megjelentek.⁴⁴

Mintegy harminc évvel a sümegei falképek elkészítése után, Maulbertsch ismét megfestette a távoli kontinensek képviselőit (Afrika, Amerika, Ázsia) a szombathelyi püspöki palota dísztermének mennyezetén (1783), mint akiket – a fölöttük trónoló Európával együtt – az Igaz Hit és vallás vezérel.⁴⁵ A szombathelyi allegória legutóbbi értelmezése szerint: „Maulbertsch művészete meghatározott témákat járt körül, pályája során bizonyos motívumok gyakran visszatértek, más-más jelentésárnyalattal időről időre újra felbukkantak művein, s így az elődök példáin és saját korábbi alkotásain alapuló variációk és parafrázisok sorozatát alkotják.”⁴⁶ Az eljárás tehát hasonló a barokk prédikátor tevékenységéhez, aki bravúrosan kölcsönöz elődeitől, képes az átvett motívumokat beszédébe természetesen adaptálni, majd a felhasznált idézeteket más prédikációiban újra elővenni, mindig új kontextusba helyezve azokat.⁴⁷

⁴⁴ M. VARGA Benedek, *Mária Terézia alakja Padányi Bíró Márton politikai teológiájában = Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 19), 9–19; MACZÁK Ibolya: *Megerősített bátorság: Padányi Bíró Márton és diétai prédikációi = Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiiségének alakításában a 17–18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 24), 77–87.

⁴⁵ *Barokk freskófestészet Magyarországon III, (Győr-Moson-Sopron, és Vas Megye)*, szerk. JERNYEI KISS János, Budapest, MMA Kiadó, 2022, 539.

⁴⁶ JERNYEI KISS János, *Egy deliőz allegória: Maulbertsch freskóciklusa a szombathelyi püspöki palotában*, Művészettörténeti Értesítő, (35)2011, 23–52. DOI: <https://doi.org/10.1556/muvert.60.2011.1.3>. Vö. KAPOSSY János, *Maulbertsch a szombathelyi püspöki palotában*, Szombathely, Martineum, 1943, (Acta Savariensia 3).

⁴⁷ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Szépművés Bt., é. n., (WZ Könyvek).

A szombathelyi mennyezetkép programjához például segítséget nyújtott Szily János püspök 1777 augusztus 20-án elmondott beiktatási beszéde, s az abban előforduló „igaz hit fénye” gondolat.⁴⁸ Padányi Biró Márton több kötetet kitevő, gazdag prédikációs anyaga, amelyből itt csupán pár idézetet ragadtam ki, bőséges anyagot szolgáltat a sümegi falképek értelmezéséhez, kár volna ezeket figyelmen kívül hagyni, hiszen a kutatás számára új perspektívákat nyithatnak meg.

⁴⁸ JERNYEI KISS, 46. j. i. m., 45.

KÓNYA FRANCISKA

Nevelési célok és módszerek Molnár János jezsuita pedagógiai művében

A konferenciakötet témájához kapcsolódva jelen tanulmány egyházi szerző világi tárgyú szövegét vizsgálja. Molnár János (1728–1804) jezsuita neveléstani könyvét¹ az életműben elhelyezve először is röviden összefoglalom a szerző ehhez hasonló tudományos vállalkozásait. A pedagógiai mű elemzése során kitérek a megírás körülményeire, a felhasznált forrásszövegekre, a szerkezeti és tartalmi jellegzetességekre. Rövid filológiai összevetésként párhuzamba állítom a nyomtatványt annak fennmaradt kézíratos töredékével. A nevelési célok és módszerek mellett kitérek a javasolt tantárgyakra, illetve a lánynevelésre vonatkozó adatokra. Végezetül az erkölcsi nevelésre fordítom a figyelmet, amely alapvető fontosságú Molnár pedagógiai művében.

A szerző életrajza néhány mondatban összefoglalva: 1728-ban született Csécsényben. 1745-ben lépett a jezsuita rendbe, számos településen tanult és tanított. 1784-ben II. József szepesi kanonokká nevezte ki. Húsz évet töltött itt elvonulva, könyvei között. 1804-ben halt meg Szepesváralján.² Molnár János írt latinul és magyarul; történelmi és természettudományi munkákat, lelki olvasmányokat, prédikációkat, hitvédelmi műveket. 1792-ben kiadta a megjelent könyveinek listáját azok tartalmi ismertetésével.³ Célja volt a tudománynépszerűsítés, a tudományterjesztés. A nyelvújítás előfutáraként említik: egyik legelső szerző,

¹ MOLNÁR János, *Petrovsky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei midőn ötlet a jó nevelésről való írásra ajánlkozóké*, Pozsony, Kassa, 1776.

² Életrajzáról bővebben lásd SZILAS László, *Molnár János = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, VII, Budapest, Balassi, 2007, 456–459; Korábbi összefoglaló: HORÁNYI Elek, *Molnár K. János érdemes élete*, Tudományos Gyűjtemény, 1820, 60–75.

³ MOLNÁR János, *Molnár Jánosnak Belakúti apátornak, szepesi kánonoknak, a sz. theológia doktorának, a sz. szék assessorának magyar és deák könyvei*, Győr, Streibig József, 1792.

aki magyar nyelvű tudományos műveket írt. Kazinczyhoz személyes ismeretség fűzte (1787-ben Kazinczy meg is látogatta), ismerjük levélváltásuk egy részét.

Molnár János nevéhez fűződik az első magyar nyelven írt művészettörténet.⁴ *A régi jeles épületekről* című könyvében kilenc fejezetben tárgyalja a világ néhány építészeti remekművét, köztük Noé bárkáját, Sámuel templomát, a rodoszi kolosszust és hasonlókat. Ismeretterjesztő vállalkozásának terméke a *Magyar Könyvből* huszonkét kötete (1783–1804), valamint a *Pásztorember*.⁵ Utóbbi egy népfelvilágosító céllal készült munka, melyben arra buzdítja a gazdákat, hogy olvassák fel a könyvet a nekik dolgozó írástudatlan pásztoroknak, házi cselédeknek. Igyekszik egyszerű szavakkal elmagyarázni a természeti jelenségeket (például a villám- lást, mennydörgést, csillaghullást, szivárványt), illetve tartalmas állattani ismertetést nyújt. Fellép a tudatlanságból fakadó babonáság ellen. A szakirodalom Molnár Jánosnak tulajdonítja az első magyar nyelvű fizikakönyvet,⁶ ennek írása során számos műszót alkotott, melyeket összegyűjtve már az 1897-es Magyar Nyelv- őrből publikáltak.⁷

A szerző életművéről átfogó jellegű monográfia még nem jelent meg,⁸ Fehér Katalin a neveléstani kutatásaihoz kapcsolódóan írt néhány tanulmányt a *Pász- toremberről* és a most vizsgált műről.⁹ Endrész Katalin szintén röviden összegezte az életművet Molnár egyháztörténetét boncolgatva, de a pedagógiai nyomtat- ványra nem tért ki.¹⁰

A Petroszky Sándor úrhoz Molnár Jánosnak tizenöt levelei midőn ötlet a jó nevelésről való írásra ösztönöznék című nyomtatvány Pozsonyban és Kassán jelent meg 1776-

⁴ MOLNÁR János, *A régi jeles épületekről*, Nagyszombat, Akadémiai, 1760.

⁵ MOLNÁR János, *Pásztorember*, Pozsony, Landerer Mihály, 1775.

⁶ MOLNÁR János, *A természetiékről, Newton tanítványának nyomdoka szerént hat könyv*, Pozsony, Kassa, 1777.

⁷ L. L., *Az első magyar fizika műszavai Molnár János 1777-es kötetében*, Magyar Nyelvőr, 1897, 252–255.

⁸ Korábbi összefoglaló: PÉCSI Ödön, *Molnár János élete és művei*, Szeged, Endrényi Imre Könyv- nyomda, 1896.

⁹ FEHÉR Katalin, *A magyar nevelélmélet története a felvilágosodás időszakában*, Kandidátusi értekezés, Budapest, 1993, 84–93 (MTA Kézirattár, D 15821); FEHÉR Katalin, *Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan*, Magyar Könyvszemle, 102(1986), 316–320; FEHÉR Katalin, *Molnár János S.J. életműve*, Távlatok, 2005/1, 84–90; FEHÉR Katalin, *Egy népfelvilágosító mű 1775-ből*, Magyar Könyvszemle, 122(2006), 78–81.

¹⁰ ENDRÉSZ Katalin, *Egy elfelejtett jezsuita tudós: Molnár Keresztelő János = Gyökér és gyümölcs: Nemesbégi Péter közzönte*, Zsámbék, Zsámbéki Kastély Kht., 1998, 62–87.

ban. A szakirodalom az első magyar szerzőtől származó magyar nyelvű neveléstudományi munkaként tartja számon.¹¹ Előtte fordítások jelentek meg: többek közt Bárány György (Francke), Szabó János (Rambach), Faludi Ferenc (Darrell), Székely Ádám (Locke) tollából.¹² Az előbbi megállapítást tovább árnyalom: Molnár előtt 1760-ban Weszprémi István megjelentetett egy magyar nyelvű művet (*Kisded gyermekek neveléséről való rövid oktatás*), ez viszont a három évnél kisebb gyermekek nevelésével foglalkozik.¹³

Az első, bevezető levélben Molnár János részletesen beszámol a könyv megírás körülményeiről, illetve a munkafolyamatról. Petrovszky Sándor császári főhadnagy támogatásával jelent meg 1775-ben a már említett *PásztoreMBER* című nyomtatvány. Ez – a szerző megvallása szerint – tetszést talált a mecénásnál, aki újabb megbízással fordult hozzá: a haza oktatását az alapoknál kellene kezdeni, mégpedig a gyermekek nevelésével. Petrovszky ígéretet is tett a neveléstan nyomtatási költségeinek támogatására. Molnár megfogalmazza kétségeit az új feladat kapcsán: „én üljek-e az ilyen munkához, melyen a világnak válogatott elméi a mostani időben szinte versenyt futnak?”¹⁴

A szerző ismerteti a tervezett könyv vázlatát.¹⁵ Ennek két része lett volna: az elsőben általános ismeretanyaggal szolgálna a világ országaiból, másodikban pedig neves személyek példájával az olvasó motiválására. „De egyszerre csakugyan megállítám benne a tollamat.” – írja.¹⁶ Túlságosan terjedelmesnek ígérkezett a kidolgozott mű. Így született meg az elhatározás: „írok nem végező könyvet, hanem tanácskozó levelet.”¹⁷ Itt röviden kitérnék a nyomtatvány műfaji kérdéseire. Ahogy a cím is jelzi, a könyv tizenöt levélből áll. Labádi Gergely a felvilá-

¹¹ FEHÉR, *Molnár János S.J. életműve*, 9. j. i. m., 84–90.

¹² August Hermann FRANCKE, *Augustus Herman Franckenak [...] oktatása a gyermeknevelésről*, ford. BÁRÁNY György, Halle, Orbán István, 1711; Johann Jacob RAMBACH, *Gyermekeknek kézi könyvecskéje*, ford. SZABÓ János, Jéna, 1740; William DARELL, *Istenes jószágú és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember*, ford. FALUDI Ferenc, Nagyszombat, Academia, 1748; John LOCKE, *A gyermekek neveléséről, melyet Locké János, egy angliai nagy tudományú philosophus és orvosdoktor angliai nyelven írt*, ford. SZÉKELY Ádám, Kolozsvár, Ref. Coll., 1771.

¹³ WESZPRÉMI István, *Kisded gyermekek neveléséről való rövid oktatás*, Kolozsvár, Páldi István, 1760.

¹⁴ MOLNÁR, *Petrovszky...*, 1. j. i. m., 3.

¹⁵ Tervezett cím: *Iparkodó ember: a régi és utóbbi históriák példája szerént*.

¹⁶ MOLNÁR, *Petrovszky...*, 1. j. i. m., 12.

¹⁷ *Uo.*, 13.

gosodás korának egyik jellegzetes levél- és kiadványtípusába, az úgynevezett esz-szélevelek közé sorolja.¹⁸ A levélforma a műfaj szubjektivitása miatt kerül előtérbe: Molnár azért választhatta, mert a szerzteágazó, különféle elképzeléseket magába foglaló témáról így lehet kötetlenül, nem teljességre törekvően írni. A szerző már a bevezetőben, majd számos alkalommal hangsúlyozza, hogy ő csupán bemutatja a világ népeinek nevelési gyakorlatát, aztán az olvasó a maga bölcsessége szerint válogasson, mit tart abból jónak és használandónak a saját életében. Ennek eredményeképp pedig ő elkerüli „a világ ítéletét.”¹⁹ Molnár megtartja a levélforma külső jegyeit: megszólítás, elköszönés, datálás. Néhol a szövegben is őrzí a kommunikatív viszonyt: véleményt kér, választ vár, utóbbira reagál. A formai szabályoknak való megfelelés ellenére a levelekben számtalanszor az ismeretlen olvasóhoz (szülőkhöz, nevelőkhöz, tanárokhoz)²⁰ intézi szavait nem a címzett Petrovszkyhoz.

Rátérek a könyv felépítésére, tartalomjegyzékére. Az Egyetemi Könyvtárban őrzik Molnár művének kéziratos töredékeit, mégpedig a 12., a 13. és a 15. levélnek megfeleltethető részeket.²¹ Párhuzamba állítva a kézirat és a nyomtatvány mutató tábláját láthatjuk, hogy utóbbiba bekerült egy ráadás fejezet: a 14. levél, amely Petrovszky Sándor egyik feltételezett választ tartalmazza. Ebben huszonegy intést olvashatunk, amelyek bölcsességmondásokhoz hasonló életvezetési útmutatásokat adnak. Ráadásként Molnár János e levél elején leírja, miként választott metszetet a lassan készülő nyomtatvány számára. A barátai által felvetett ötletek közül a Nap felé röpködő öreg sasnak a képére esett a választása: „A Napon a nevelésnek dicsőséggel teljes, felséges tárgyát, a sason a nevelőt, az utána lóduló fiatalokon a nevendéket értvén.”²² A címlapelőzőkre Leopold Assner pozsonyi rézmetsző munkája került.²³

¹⁸ LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Budapest, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008, 181.

¹⁹ MOLNÁR, *Petrovszky...*, 1. j. i. m., 14.

²⁰ Pl. „Bíznán tehát olvasóinknak okosságokba s kegyes magyarázatra kész szívökbe, tegyük elé a régi görög férfinevelésnek némely példáit...” *Uo.*, 18; „Én azonban a nevelésnek ezen tulajdonságát azok szokásiban, olvasóim bölcsességére eresztém...” *Uo.*, 84; „Már e jelenvaló munkámat minék előtte befejezem, intem olvasóimat, meg ne ütközzenek, ha veszik észre, hogy azon napon két-három levelet is kiadtam ily dologról.” *Uo.*, 389.

²¹ MOLNÁR János, *XV levelei a jó nevelésről*, Kézirat, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár (Egyetemi Könyvtár, LEO 1319).

²² MOLNÁR, *Petrovszky...*, 1. j. i. m., 356.

²³ (A 14. levél datálása eltér a többitől, Győr helyett Hédervárt jelöli meg.) A metszet az MTA KIK Kézirattárának példányában (jelzet: 522.958) található.

Visszatérve a nyomtatvány szerkezetére: megfigyelhetjük, hogy kitüntetett szerepet kap a neveléstani összefoglalásban az ókori görögök gyakorlata. Külön fejezetben ismerteti a fiú- és lánynevelés jellemzőit. Plutarkhosz három könyvére²⁴ hivatkozva bemutatja azokat a spártai törvényeket, amelyekkel csecsemőkortól szigorúan megszabták a gyermekek oktatását. Hosszasan ír a különböző

²⁴ „Plutarchus in *Lycurgo*. Idem in *Apophthegmasin*. Idem in *Libro de Institutis Laconum*.” MOLNÁR, *Petronszky*..., 1. j. i. m., 19.

próbákról és módszerekről, amellyel a nevelők éltek. „Félve” említi meg a lopásra adott lehetőséget, vagy az önostorozás gyakorlatát. A lánynevelés esetében néhány spártai törvény mellett főként az *Odüsszeia* szolgál forrásként. Ez költemény ugyan, de valóságos szokásokra épül – érvel a szerző.²⁵

Érdeemesnek tartom itt röviden megvizsgálni, hogy a lánynevelésnek milyen aspektusait emeli ki Molnár, ugyanis a kötet további részében kevés szó esik erről. Hangsúlyos a hűség (Penelopé példája) és a szorgalom erénye: az úri leányok, királylányok is szőnek, mosnak, ágyaznak. A nők tudományra nevelése kapcsán Órigenészre hivatkozik, illetve felsorolja néhány görög–római bölcs asszony példáját (például Zénobia palmürai királynő, Püthagorasz leánya: Damo, Platón tanítványa: Axiotea). A tudomány esetleges negatív hatására is figyelmeztet: „Ami az ilyen mélyebb tanulást illeti, félő, hogy Heloissza példája meg ne újuljon.”²⁶ Itt Abélard és Héloïse történetére utal. A külső hivatkozások mellett ebben a részben kivételesen a *Bibliát* és két saját művét is említi:

Ha ki akarnék lépni a szabott határból, mutathatnék a leánynevelésre példát a Szentírásból. Ott olvassuk, hogy a napkeleti népeknél az úri leányzók a nyájlegelésben s pásztorkodásban neveltettek. De intem ismét olvasómat, hogy ne vélje, mintha mindent tanács gyanánt adnék itten elé. Az való, hogy amint a *Pásztorkönyvben* feljegyzém, Lábánnak, Jákob pátriárka gazdájának édes leánya, Ráchel, midőn odaszakadt volna Jákob, pásztori tisztet viselt.²⁷

Az *Anyaszentegyháznak történeti* című négykötetes munkájából pedig a Szent Jeromos köré gyűlt tanult asszonyok példáit idézi.²⁸ A korabeli úri leányok neveléséről megtudjuk, hogy számukra is fontos a széleskörű általános műveltség elsajátítása:

Amint pedig a férfiakat a mester, szintén úgy az hozzájuk illendő tudományokban neveli a kisasszonyokat a mesterné: az írásban, számvetésben, varrásban, kötésben, legfőképpen a lelki tanításban. Csacsognak már ezek is az ő kisdéd koroktól fogva Afrikáról, Amerikáról, a régi világ 7 csudáiról, a kilenc-

²⁵ *Uo.*, 40.

²⁶ *Uo.*, 66.

²⁷ *Uo.*, 59.

²⁸ MOLNÁR János, *Az anyaszentegyháznak történeti*, I–IV, Nagyszombat, Akadémiai, 1769–1788.

szer kilencről, Areopáguszról.” A példás magaviseletről a 12. levélben emlékezik meg: a lányok szokjanak a szemérmes öltözködéshez, szemük lesütéséhez.²⁹

Ennél a pontnál kis filológiai adalékként szeretném bemutatni a kéziratröredékből kirajzolódó munkafolyamatot. A kézirat 8. lapján áthúзва találunk néhány mondatot a lányok elvárt viselkedésével kapcsolatban. „Régenten az ilyenekről azt kiáltá Tertullianus: Födözd be magadat édes leányom, ha szűz vagy, egyebek szemét magadon el ne tűrd.”³⁰ A továbbiakban a szerző arra buzdít, hogy sokszor gondoljanak Szűz Mária és Szent Ágnes példájára. Ez a rész kimaradt a nyomtatványból (297. lap). Tovább vizsgálva a szöveget, megállapítható, hogy a 12. és 13. levél elköszönése eltér a nyomtatványétól: Csorna helyett Győr lesz a végső változat. Egy másik érdekesség, ahogy a 13. levél elköszönését, datálását áthúзва kibővíti a kéziratot (24–25. lap) újabb tíz lapnyi szöveggel, amelyet más papíron és más tintával jegyez le.

Visszatérve a kötet tartalmi részére: a görögök mellett további nemzetek neveléséről is összefoglalóval szolgál. A római, perzsa, szerecsen, egyiptomi népek esetében néhol a külső megjelenés, kulturális másság leírása (például melyik az év első napja, a gyász színe) kerül előtérbe a pedagógiai vonatkozások helyett. Néhány esetben összehasonlítóképp a magyar szokásokat illetve közmondásokat is megidézi Molnár. Az egyiptomiak életvitelét ismertetve például ezt olvaszuk: „A fájak szűken vagyon. Ahelyett a Szeged-táji szokáshoz szegődvén azt égetik szárazon, amit a marhák után szednek s lapátolnak.”³¹ A történeti áttekintésen túl a jelenkori nevelési célokat is bemutatja: francia, angol, holland, kínai példákkal. Vallja, hogy az oktatásban ötvözni kell a régi és az új módszereket.

A könyv érdeme az ókori szerzők mellet a kortárs külföldi és hazai szerzők pedagógiai tárgyú műveire való hivatkozás. Egyiket-másikat részletesen kivonatolja is, főként a nevelő könyvekről szóló 13. levélben. Terjedelemben leghosszabb, a nyolcadrét nyomtatványban huszonhárom lapnyi átvétel az 1736-os francia *Gyermekek könyvéből*³² való, ennek párbeszédeit idézi, összegzi. Végül jelzi,

²⁹ MOLNÁR, *Petrowszky...*, 1. j. i. m., 297.

³⁰ MOLNÁR, *XV levelei a jó nevelésről*, 21. j. i. m., [8].

³¹ MOLNÁR, *Petrowszky...*, 1. j. i. m., 96.

³² *Le Livre des Enfants [...]*, Paris, Prault, 1736.

hogy ez a mű Landerernél már megjelent Klobusiczky Antal fordításában.³³ Magyar forrásként két jezsuita rendtársának írásait emeli be a kötetbe. Csete István prédikációiból³⁴ szemez nevelést érintő oktatásokat és regulákat. Emellett Faludi Ferenc Darell-fordításának, a *Nemes úrfi*nak ismertetése 17 oldalt tesz ki,³⁵ Faludi Gracián-fordításából (*Udvari ember*) szintén beválogat szám szerint 50 oktatást a kötetbe.³⁶

Molnár hangsúlyozza a reális ismeretek átadásának fontosságát (történelem, földrajz, fizika, matematika), de nem hanyagolja el a nyelvtanítást és az esztétikai nevelést sem: a zene- és rajzoktatás a harmonikus lelki fejlődést segíti elő. A testi nevelés szintén elengedhetetlen. Locke és Rousseau nézeteit követi, amikor kiemeli: a gyermeknek sok mozgásra van szüksége a szabad levegőn.³⁷ Ajánlja, miként Locke is, a vívást és lovaglást az ifjaknak.³⁸ Felismeri a szemléltetés és ismétlés jelentőségét az oktatásban.³⁹ A 10. fejezetben, ahol a földismeret/ földrajz tanítására ad néhány példát, a szórakoztató történetmesélés módszerét, illetve a térkép használatát javasolja: „mutassa meg az említett helyeket a világ abroszán” – írja.⁴⁰ A beszélgetés, társalgás mint bevált módszer szintén többször előfordul a kötetben. A vendég érkezése például nagyszerű lehetőség a gyermekek oktatására. Javasolja, hogy ne küldjék el a felnőtt társaságból a kisdedeket: hadd lássák, hallják a társalkodás módját, a gesztikulálás művészetére is szert tehetnek ez-úton.⁴¹ A fentiek mellett a memória fejlesztésére is ötlettel szolgál.⁴²

³³ *Hasznos mulatság, az az a kisdedek tanuságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokrul egybeszedett kérdések és feleletek.* Frantziából magyarra fordította KLOBUSICZKI Antal, Pozsony, Landerer, 1764. MOLNÁR, *Petrowszky...*, 1. j. i. m., 326–327.

³⁴ CSETE István, *Panegyrici sanctorum patronorum regni Hungariae*, Kassa, 1754.

³⁵ WILLIAM DARELL, *Istenes jószágú és szerencsés boldog életre oktatott nemes úrfi*, ford. FALUDI Ferenc, Nagyszombat, Academiai, 1771.

³⁶ Baltasar GRACIÁN, *Bölcs és figyelmes udvari ember*, ford. FALUDI Ferenc, Nagyszombat, Academia, 1750.

³⁷ Molnár a neveléstanban nem hivatkozik rájuk, de ismeri műveiket. A *De ratione legendi libros moderni temporis sine jactura religionis et veritatis* című munkájában, a felvilágosodás íróinak és filozófusainak (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Spinoza, stb.) műveit kritizálja. MOLNÁR János, *De ratione legendi libros moderni temporis sine jactura religionis et veritatis*, Pozsony, Kassa, Landerer, 1776.

³⁸ FEHÉR, *Molnár János S.J. életműve*, 9. j. i. m., 84–90.

³⁹ „Amit egyszer tanult a tanítvány, arról ezerszer adjon számat, annak sokszortai elbeszélésével.” MOLNÁR, *Petrowszky...*, 1. j. i. m., 244–245.

⁴⁰ *Uo.*, 211.

⁴¹ *Uo.*, 72.

⁴² *Uo.*, 77.

A jezsuita szerző a legnagyobb hangsúlyt az erkölcsi nevelésre helyezi. A *Negyedik levél* Petrovszkynak tulajdonított tizenöt regulát sorol fel.⁴³ Feltehetőleg Molnár saját nevelési céljait olvashatjuk itt: „A gyermeket először is minden erővel [...] arra kell tanítani: hogy istenfélő, felebarát-, igazság- és becsületszerető légyen; mértékletes, józanéletű, munkás, serény, gondos.”⁴⁴ Hasonlóan fontos cél az engedelmisségre szoktatás kicsi kortól. Tudatosítani szükséges az ifjában, hogy életével „az Istennek, hazájának, fejedelmének hasznos szolgálatára” kell lennie.⁴⁵ Szorgalmazza a mértéktartást ételben, italban. Úgy véli, hogy leginkább célravezető, ha a bort se nem tiltják, se nem kínálják az ifjaknak, mert a tiltott dolog kívánatosabb.⁴⁶ Vallja, hogy a bátorságra neveléshez nem kell boszorkányokkal és affélékkel ijesztgetni a gyerekeket. Fontosnak tartja az egyéni képességek figyelembe vételét, amikor mesterségválasztásra kerül sor.⁴⁷

A nevelési célok eléréséhez meghatározó szerepe van a jó tanítómesternek, példás életű szülőnek, illetve nevelőnek. A 9., a 10. és a 12. levél az ő segítségükre kíván lenni.⁴⁸ Itt kivételesen hivatkozik saját pedagógiai tapasztalataira is.⁴⁹ A szülői kötelességek megfogalmazása bibliai példák sorával történik.⁵⁰ A nyomtatványban csak itt találunk hosszabb szentírási verseket. A *Sírak Fia könyvéből* (ának 7., 16. és 30. részéből) idéz az istenfélő gyermekek neveléséről. A szülő pásztor a reábizottaknak; a nevelő egy személyben „tanítója, bírója, példája, kalauza” a tanítványnak.⁵¹ A példamutatás kardinális szerepet tölt be Molnár nevelésánál. „Nagyobb annak ereje, amit látnak, mint sem, amit hallanak.” – írja.⁵² A rossz példa ragadós, és átlátnak a nevelőn a tanítványok, ha titkolja is helytelen szokásait. Megfogalmazza, hogy a jó pedagógus kötelessége a diák fejlődése, azért tartják, és erről számadással tartozik ember és Isten előtt. Egyik fő felada-

⁴³ „Kiteszem az Úrnak szavait, nagyra tartandó minden változtatás nélkül.” *Uo.*, 68.

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ *Uo.*, 76.

⁴⁶ *Uo.*, 79.

⁴⁷ *Uo.*, 81.

⁴⁸ Az isteni nevelésről szóló 12. levél elején jelzi, hogy az ide kapcsolódó minden tanács a Szentírássra és az egyházatyákra visszavezethető.

⁴⁹ „... tudok a nevelő mestereknek jó tanáccsal szolgálni sok esztendei próbám és tapasztalatom után.” *Uo.*, 198.

⁵⁰ A bibliai példák mellett *Telemakus hujdosására* is hivatkozik. (François Fénelon)

⁵¹ MOLNÁR, *Petrovszky...*, 1. j. i. m., 284.

⁵² *Uo.*, 290.

tának azt szabja, hogy az írni-olvasni tudó gyermeknek először a keresztény tudományt helyesen oktassa; szerettesse meg vele a lelkiismeret tisztaságát, a helyes magaviseletet, az igazmondást.⁵³ Elengedhetetlen kötelessége észrevenni mulasztásait is a növendéknek, a feddés nem hiányozhat a nevelő eszköztárából.

A mostani nevelésről című részben (7. levél) a különböző oktatási intézményeket foglalja össze a szerző. Különös figyelmet szán a házitanítókra, ahogy ő nevezi az udvari mesterekre. „Ezek hol világi személyek, hol lelkiatyák.”⁵⁴ Az elvárt erkölcsös élet alapkövetelmény, emellett ismerniük kell, Molnár János szerint, a hittételeket, a katolikus egyházi hagyományt, a reál- és természettudományokat (történelmet, földmérést; földrajzot, matematikát, növény-és állattant, ásványtant, stb.). Ha szerzetes lenne a házitanító, felfogadhatnak mellé egy másik nevelőt is, aki zenére és nyelvekre (példaként a franciát hozza) oktathatja a diákot. Egyfajta napi- és órarendet is ajánl, amely a közös imaidőt is megemlíti. „Együtt imádkoznak eleintén fenn szóval, azután különösen könyvből és könyv nélkül. Együtt mennek az isteni szolgálatra.”⁵⁵ A prédikációt pedig később az asztalnál átbeszélik. Mindennap ideje van a lelki könyvek olvasásának és a lelkiismeretvizsgálatnak. Ajánlott a kisebb gyermeknek számára is a bibliai történetek mesélése.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Molnár János a neveléstörténetét igyekszik objektív tudományossággal ismertetni. Sok tekintetben felvilágosult elveket vall a javasolt tananyagtól az ajánlott módszerekig. Ezzel együtt hangsúlyos szerepet kap a gyermekek, ifjak erkölcsi és hitbeli oktatása illetve a nevelők példaértékű személyisége. Célja a keresztény tanítás által boldog felnőtt nevelése.⁵⁶

⁵³ *Uo.*, 201–202.

⁵⁴ *Uo.*, 151.

⁵⁵ *Uo.*, 153.

⁵⁶ Ahogy korábban is fogalmaz: „A jó nevelésnek s az erkölcsös életnek tárgya a boldogság. Boldog mindenek felett s valóság szerént az isteni természet, az élő emberek között pedig a boldogság az isteni szépséghez, jóságához, szentséghez való hasonlatosság.” *Uo.*, 194.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes szerepe az oktatás és nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében

Életút és művek

Ignaz Parhamer (1715–1786), osztrák jezsuita szerzetes húsz és harmincéves kora között egy évtizedet (1735-től 1744-ig) különböző magyarországi városokban (Trencsén, Belgrád, Eger, Besztercebánya, Nagyszombat) tevékenykedett.¹ Egerben, ahol 1739-ben tanított, feltűnt népszerű német nyelvű beszédeivel.² Nagyszombatban 1741–1744 között végezte teológiai tanulmányait, közben a német anyanyelvű ifjúság hitoktatója. Utolsó itteni évében feljegyezték, hogy a helyi német mesterek elhalasztották gyűléseiket és bezártak a kocsμάk, hogy őt hallgathassák.³

1745-ben Nagyszombatban jelent meg a *Das fromme Kind oder Kurtze Tag- und Lebens-Ordnung der gottseligen Jugend* (A jámbor gyermek, avagy az istenfélő ifjúság rövid napi- és életrendje) című gyermeknevelő kötete,⁴ amelynek az olvasóhoz

¹ Parhamer életének adatai: Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773), Pars II*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 1147. – Életéről összefoglalás: Anton Victor FELGEL, Parhamer, Ignaz = *Allgemeine Deutsche Biographie* 25, 1887, 170–172.

² JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a 18. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1933 (Pannonhalmi füzetek, 17), 12. A szerző az *Annuae litterariae* támaszkodva írta: „ha beszél valahol mind futva sietnek”.

³ Uo., 19–20.

⁴ *Das fromme Kind oder Kurtze Tag- und Lebens-Ordnung der gottseligen Jugend* aus unterschiedlichen Büchlein zusammen getragt, mit Exempeln und Lehren vermehret zum Trost, und Nutzen sowohl deren Kindern, als auch christlichen Eltern, durch Beyhülff einiger Gutthäter zum anderten mahl herausgegeben, Tyrnau, 1745. (Példány: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, 10.652). Az osztrák szakirodalom eltűntként említi a kötetet. Karoline HÜTTL, *Historischer und bibliophiler Kinderbuchbestand der Sammlung von Handschriften und alten Drucken* (Master Thesis), Wien, 2015, 38.

írt előszavából már értesülhetünk nevelési nézeteiről. Szent Pál Timóteushoz írt levelét idézi: „Aki nem viseli gondját övéinek, különösen háza népének, az megtagadta a hitét és rosszabb a hitetlennél.” (1Tím 5, 8). Hibának tartja a háromötéves kisgyermeknek akár hanyagság, akár engedékenység miatt mindent megengedni és őket mentegezni. A helyes nevelés érdekében (a cím is jelzi) összeállította a gyermekek napirendjét és viselkedési normáit. Miként későbbi műveiben, itt is a gyakorlatból vette példáit. Az indokláshoz példa: a gazda sok szorgalommal neveli állatait. A konkrét napirendi pontokat illusztrálta, melljük hasznos imákat helyezett el.

A kötetben található napirend pontjai (felkelés, reggeli ima; szívesen és szorgalmasan imádkozás; szentmisehallgatás; tanulás, iskolába járás; lányok iskolába járása és otthonléte; tisztaság; viselkedés az asztalnál; mire kell figyelni és mit kell kerülni nappal; alvás; vásár- és ünnepnapokról; gyónás; áldozás; Mária-tisztelet) az élet egészét átfogják, a szerző ezekben nemcsak a közvetlen vallási tudnivalók oktatására figyelt. Jezsuita szerzetesről van szó, akinek nevelési elvei túlnyúlnak a vallási, hitbéli ismeretek elsajátíttatásán. Tevékenysége idején (különösen a harcos jezsuiták) már nem örvendtek népszerűségnek. Őt pedig, miként majd láthatjuk, rendje és az uralkodó ház, püspökök és papok, főurak és hívek egyaránt támogatták, szeretettel fogadták.

Maradjunk még pár mondat erejéig a *Das fromme Kind*nél. A világi elemeket is tartalmazó napirendben szó esik a lányok iskolábajárásáról, otthon maradásáról. Ebben a fejezetben néhány soros versikék szerepelnek. Például: *Das Gift der Keuschheit ist der Wein, / Sey nüchter, wilst ein Jungfrau seyn. (A bor a tisztaság mérge, / Légy józan, ha szűz akarsz lenni.)*

1745-ben Grácban lett katekéta, ahol rövid ottléte és kateketizálása hatására növekedett az iskolások száma. Úgy vélte, hogy az iskolázás kiszélesítése a hitbéli tudással együtt a keresztény erkölcsök javulását fogja eredményezni. Harmadik próbaévet Judenburgban töltötte, 1747-től Bécsbe került hitoktatónak. 1748-ban Mária Terézia az elemi iskolák felügyelőjévé nevezte ki. 1748-ban Bécsben kiadott művében (*Nützliche Schulregeln für christliche Eltern und Schulmeister, und Schul-Kinder*⁵ – Hasznos iskolai szabályok keresztény szülők és iskolamesterek, valamint iskolás gyermekek számára) a tudatlanság leküzdéséhez felvázolja a szülők,

⁵ *Nützliche Schulregeln für christliche Eltern, Schulmeister, und Schul-Kinder*, Wien, Kaliwoda, 1748. – Az első rész fejezetcímei: *Schuldigkeit deren Christlichen Eltern, welche ihre Kinder in die Schul*

tanítók és gyermekek közös feladatait, nevelési és viselkedési tanácsokat, szabályokat ad. Verses viselkedési normasorát (*Kinder-Stunden – Gyermekek órái*) később gyakran kiadták, elterjedté vált Közép-Európa nyelvein, a Keresztény Oktatás Társulat kézikönyvének is elmaradhatatlan részévé vált, magyarul kétféle fordításban is ismerjük. Alcímek az 1758-ban megjelent magyar fordításban: *A reggeli üdőrül; A tanulásnak és iskolának órája; Az ebédnek órája; Az estvének órája; A lelki tanításnak órája*.

Parhamer tanítási gyakorlatának terméke a *Historischer Catechismus, oder Gründliche Glaubens- und Sitten-Lehren*⁶ (Történelmi katekizmus, avagy alapos hit- és erkölcsstan), amellyel Canisius *Kis katekizmus*ának elsajátítása után az ifjúságot (és felnőtteket) az *Őszöveltséggel* ismertette meg. 1749 elején jelent meg a kezdő kötet (a teremtéstől Noé történetéig), annak 3000 példányát szétosztották a felvonuló ifjúságnak. Parhamer célja, hogy az ifjak jobban értsék a prédikációkat, kedvük legyen a hitigazságok és hittitkok megtanulásához. A kötet metszetekkel díszített, kérdések formájában előadott. Előszavában kéri a tanítókat, csak akkor engedjék az iskolásokat ehhez a könyvhöz, ha már a *Kis katekizmus* anyagát biztosan tudják; senki se mondhassa, hogy történetekkel traktálják a gyerekeket, a hitigazságokat pedig elhanyagolják. A történeteket a tanulóknak saját szavakkal kellett elmondaniuk.

schicken – Schuldigkeit deren Schul-Meistern, welche die Kinder unterweisen – Schuldigkeit deren Frommen Schul-Kindern (Nevelési tanácsok, a szülők és a tanító együttműködése, a szabad idő eltöltése, a gyermekeknél viselkedési szabályok, stb.) A második rész viselkedési szabályokkal kezdődik, aztán (tudtom szerint itt jelent meg először versekben a gyermekek számára készített napirend: *Kinder-Stunden, welche von denen Frommen Kindern besonders zu beobachten seynd* (36–44), majd a keresztény tanokat versekbe foglaló énekek és imák következnek.

⁶ PARHAMER, Ignaz, *Historischer Catechismus, oder Gründliche Glaubens- und Sitten-Lehren aus denen Geschichten der göttlichen Schrift*, Wien, Kaliwoda, 1754–1756. – Az Esztergomban őrzött koligátumban található nyomtatványok:

- Der erste Theil: *Von Erschaffung der Welt bis auf den Austritt des Noe aus der Archen.*
- *Fortsetzung ... aus denen merkwürdigen Begebenheiten deren drey Patriarchen Abraham, Isaac, und Jacob genommen*
- *Fortsetzung ... aus denen merkwürdigen Begebenheiten des Aegyptischen Josephs*
- *Fortsetzung ... aus denen merkwürdigen Geschichten Des Buchs Exodii, oder zweyten Buchs der Göttlichen Schrift*

(A köteteket szükség szerint újra kiadták.)

Döntő fordulatot jelentett, amikor 1750-ben kiadta Canisius *Kis katekizmusát* három iskolára elosztva (néhány énekkel),⁷ amely 300-nál több kérdésben foglalja össze a keresztény hit alapjait. A kötet használatát Kollonitz Zsigmond érsek, majd utóda Johann Joseph Trautson érsek kötelezővé tette papjainak és a tanítóknak. Parhamer rendtársának, Adam Hermenegildnek (1692–1740) 1727. évi katekizmus-kiadásán nem változtatott sokat. Mivel Hermenegild ezen kiadását és az abban lévő énekeket nem sikerült látnom,⁸ nem tudom megállapítani, hogy mennyi az eltérés. Ezzel párhuzamosan kezdte szervezni a Keresztény Oktatás Társulatot, amely nem az iskolákat vette célba. A vásár- és ünnepnapokon délután a templomokban tartott kateketizálásokat szerette volna gyümölcsözőbbé tenni. A *Kérdező könyvecske* címmel ellátott *Kis katekizmus* (néhány új melléklettel ellátva) a Társulat kézikönyvévé vált,⁹ annak sok kiadásával, gyakori szétosztásával nemcsak a gyerekeket, hanem az idősebbeket és főleg a szülőket is elérte. Miként eddigi köteteiben, itt is azon meggyőződése a kiindulópont, hogy a nagyfokú tudatlanságot meg kell szüntetni. Iskolák létrehozásával, templomi hitoktatással, hitbéli ismeretek és viselkedési szabályok elsajátíttatásával, amelyek a társadalom számára nagyon hasznosak. A bécsi érsek (Kollonitz Zsigmond †1751), majd Johann Josef Trautson (1751–1757), sőt a királynő is támogatták. A társulat kézikönyve kiadási monopóliumot kapott.

Feltűnő Parhamer oktatásról közzétett köteteiben a logikus, pontokba szedett fogalmazás. Ugyanezzel a rendezettséggel szervezte a Keresztény Oktatás

⁷ *Allgemein nothwendiges Frag-Büchlein über die fünf Hauptstück des kleinen Catechismi Petri Canisii, der Gesellschaft Jesu; aus gnädigstem Befehle, und Anordnung Ihro Hoch Fürstlichen Eminenz Cardinalen von Kollonitz, etc. etc. für alle Pfarren, und Schulen, der Wienerischen Ertz-Bischöflichen Dioces aufgelegt, und mit nutzlichen Gesängern vermehret, Wien, 1750.*

⁸ *Schul Christi Unsers Göttlichen Lehr-Meisters, Enthaltend in kurzem Begriff Die Christliche Lehr: I. In denen allgemeinen Gebettern und Lehren des Catechismi P. Petri Canisii. II. In deren deutlicher, und in besondere Schulen abgetheilte Auflegung. III. In anmüthigen Gesängeren verfasst. Zum andertenmahl in Druck gegeben, Augsburg, 1727.*

⁹ 1752-ben megjelent kiadás: *Allgemein-nothwendiges Frag-Büchlein über die fünf Hauptstück des kleinen Catechismi Petri Canisii, der Gesellschaft Jesu.* Zum Gebrauch aller Seelsorger, Schulmeister, Eltern, Kinder, und Mitglieder der Christen-Lehr-Bruderschaft in der Wienerischen Erz-Bischöflichen Diöces mit nutzlichen Gesängern vermehret, Wien, 1752.

1753-ban megjelent, általam használt kiadás: *Allgemein-nothwendiges Frag-Büchlein über die fünf Hauptstück des kleinen Catechismi Petri Canisii, der Gesellschaft Jesu.* Zum Gebrauch aller eingeschriebenen Mit-Glieder Einer Löblichen Marianischen Christen-Lehr-Bruderschaft unter dem Titul Mariae-Schutz, Und des Heil. Joannis Francisci Regis S. J. In der Kayserl. Profess-Haus-Kirchen der Gesellschaft Jesu allhier zu Wien in Oesterreich. Heraus gegeben von bemeldter Bruderschaft im Jahr 1753, Wien, Kaliwoda, 1753, 160 p.

Társaságát. Tízfős rajonként egy-egy felügyelő vigyázott a rendre, a katekizmust már ismerő személy kérdezte ki annak aktuális fejezetét. Tíz–tizenöt raj egy szakaszt alkotott, a szakaszoknak önálló patrónusuk és zászlójuk volt. A társulatokat általában a missziózást végző jezsuiták szervezték, de a misszió végén a vásár- és ünnepnapok kateketizálás az illetékes plébános dolgává vált. A korábbi kateketizálás (1711-től Bécsben már létező társulatokkal) nem volt átütő erejű, bár 1732-ben például Kollonitz bíboros nagy reményeket fűzött hozzá.¹⁰ Ignaz Parhamer hiteles személyként jól irányította a társulatok szervezését, elterjesztését és működését.

A szervezés nyomán a vizsgák, zárandoklatok, relaxációk alkalmával a szervezeti egységeként zászlók alatt vonuló ifjak Bécs nevezetes látványosságává váltak. Útleírások gyakran említik. Például Bartholomeo és Lorenzo Corsini (firenzei testvérpár), 1752. augusztus 10-én szállodai szobájukból 17 000 fiú és lány rendezetten történő elvonulását szemlélhették.¹¹ (Bécs lakosságának száma ekkor 180.000 volt.¹²) A hét és húsz év közötti egyenruhába öltözött fiatalok ezreinek szervezett mozgását nem mindenki értékelte/értékeli pozitívan.¹³

A 18. század közepétől a jezsuiták penitenciális, látványos elemekben is bővelkedő bűnbánati missziói kateketikai jellegűvé változtak.¹⁴ 1754-től Parhamert, annak eredményeit látva, Trautson érsek és Mária Terézia császárné a bécsi érsekség, majd azon túli területek misszionáriusává nevezte ki. A Parhamer 1758-as salzburgi missziójáról írt beszámolóból Simonetta Polenghi rekonstruálta a misszió menetét.¹⁵ Parhamer 4 napig reggel és este prédikált. Az első két nap: a

¹⁰ Luigi A. RONZONI, *Ignaz Parhamer und die Christenlehr-Bruderschaft: Die Franz Regis-Kapelle in der Jesuitenkirche Am Hof in Wien = Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. Herbert KARNER, Werner TELESKO, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, 99–112, 100.

¹¹ *Uo.*, 102–103; Thomas NEULINGER, *Die Gesellschaft Jesu in Wien 1740–1773: Eine Skizze = Ruder Bošković (Bosovich) und sein Modell der Materie*, hrsg. Helmuth GROSSING, Hans ULLMAIER, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 9–16, 12; Simonetta POLENGHI, „*Militia est vita hominis*“: die „militärische“ Erziehung des Jesuitenpaters Ignaz Parhamer im Zeitalter Maria Theresias, *History of Education et Children's Literature*, IV, 1, 2009, 41–68, 45.

¹² POLENGHI, „*Militia est vita hominis*“..., 11. j. i. m., 45.

¹³ NEULINGER, *Die Gesellschaft Jesu in Wien...*, 11. j. i. m., 12–13.

¹⁴ SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49), 268–270.

¹⁵ POLENGHI, „*Militia est vita hominis*“..., 11. j. i. m., 46–47.

tudatlanságról, annak okairól és hatásairól a felnőttek és a fiatalok körében. A bűnt a tudatlanság gyümölcseként mutatta be, hangsúlyozta a keresztény nevelés fontosságát. Beszélt a Keresztény Oktatás Társasága eredetéről. Feszesen szervezett és racionális meggyőzési formákat használt, a katekizmusra épített. Nem akarta hallgatóságát lenyűgözni, megindítani, észszerű és megfontolt lépéseket ajánlott. A végén a szentáldozás utáni vonulást a jelentés menetéhez hasonlította. A misszió eredményeként a Társaság 6000 taggal gyarapodott.

1759-től a bécsi árvaház vezetését is Parhamerre bízta Christoph Migazzi kardinális, bécsi érsek és Mária Terézia császárnő. Nem beszélek az árvaházi nevelési módszerekről,¹⁶ nem foglalkoztam annak esetleges magyarországi hatásaival. Jellemző, hogy a jezsuita rend 1773-as feloszlata után is vezető maradhatott. 1782-ben VI. Piusz pápa bécsi látogatásakor felkereste az árvaházat. Parhamert II. József vallásos társulatokat feloszlató rendelete megtörte, rövidesen meghalt.

Ignaz Parhamer teológus kora óta szívügyének tekintette a tudatlanság elleni munkát. Komolyan vette küldetését és minden tőle telhetőt megtett ennek érdekében. Rendkívüli képessége lehetett prédikálásban, kapcsolatok alakításában, támogatást kapott rendjében, az illetékes püspököktől, sőt a királyi udvartól is. Mária Terézia ekkori törekvéseivel egyezett tevékenysége. Érdekes jelenség, hogy míg Ludovico Muratori *Della regolata divedizione dei cristiani*¹⁷ (A keresztény embernek szabályozott áhítatossága) című műve ellen, amelyben az a vallási külsőségek, a barokk népi jámborság túlzásai és tévedései ellen emelte fel szavát, a bécsi jezsuiták tiltakoztak. Trautson érsek híres 1752. január 1-i pásztorlevelében Muratori nézetével egyező intéseket fogalmazott meg papjainak. Parhamer tanítási módszerével, a trienti zsinat szellemében készült Canisius-katekizmus alapos elsajátíttatásával egyetértettek a jezsuiták; a püspökök (néhány kivétellel) támogatták törekvéseit, sőt Mária Terézia támogatását azzal is kifejezte, hogy belépett a társulati tagok közé. Férje, a császár 1758-ban gyóntatójának választotta Parhamert.¹⁸ Annak a jelenségnek vagyunk tanúi, hogy a kereszténység képes önmagát

¹⁶ Erről lásd: *Uo.*, 48–55.

¹⁷ A Muratori műve elleni támadásról: SZELESTEI N. László, *L. A. Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében* = Sz. N. L., *Eszméék és arcképek a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 100–112, 106–107.

¹⁸ RONZONI, *Ignaz Parhamer ...*, 10. j. i. m., 102.

megújítani. (Ennek a történelem során sokszor tanújelét adta). A történeti, irodalomtörténeti leírások fejlődéselvű szemlélete azonban gyakran nem figyel erre, a változásokat (fejlődésnek nevezve) külső hatásokkal szereti magyarázni.

Parhamer hatása Magyarországon

A jezsuita missziók a század közepén már inkább a tudatlanság felszámolását célozták, miként Parhamer a magyarországi (győri) társaságok szervezéséhez készített azon kiadványában,¹⁹ amelyben összefoglalta az általa Bécsben kezdett katechetikai misszió alapelveit. Ott így fogalmazott: „in docendo potius, quam movendo versatur”.²⁰ A magyarországi német anyanyelvű közösségek használhatták a bécsi kiadványokat. Canisius katekizmusának Parhamer-féle magyar kiadásából 1754-ből már van példányunk.²¹ Énekekkel bővített társulati kötet megjelenésére akkor került sor, amikor Zichy Ferenc győri püspök kérésére egyházmegyéjében a jezsuiták missziózni kezdtek. 1758-ban Győrött németül és magyarul is két-két kiadás látott napvilágot. A társulati kézikönyv elterjedése nagyon gyorsan történt. Ismerünk magyar nyelvű kiadást Győrből (1758, két kiadás) és Budáról; 1759-ből Nagyszombatból; 1760-ból Kassáról, Győrből, Nagyszombatból, Budáról, Kolozsvárról). 1759-ben Sopronban a győri egyházmegyében élő horvátok számára gyors egymásután három kiadás látott napvilágot; Klimó György ugyanebben az évben a pécsi egyházmegyében élő bosnyákok nyelvén nyomtattatta ki Budán, 1760-ban a szlovákok számára Nagyszombatban adtak a társulatok tagjai kezébe anyanyelvre fordított kézikönyvet. Batthyány József érsek a Kalocsai Egyházmegyében élő bunyevácok nyelvén tetette közzé Kalocsán (1767).²² Az

¹⁹ *Idea missionis catecheticae a P. Ignatio Parhamer Societatis Jesu primum Viennae coeptum, tum vero partim ab eo, partim ejus successoribus et sociis per Universam Austriam, Styriam, Carinthiam, Salisburgum, atque nunc magna ex parte jam per Hungariam introductae et progagatae*, Jaurini, Streibig, 1759.

²⁰ *Uo.*, 8.

²¹ *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe szedett és három iskolára el osztottott keresztény hitnek öt fő tziükelyeiről közönséges és szükséges kérdések könyvetskéje; mely azon német nyelven ki bocsátott könyvetskéből magyarra fordítottat, melyből míg a felséges kiráhyi magzatok-is hertzegek, és hertzegeknek az hit ágazati tanulyák.* Bétsben, Schilgin özvegy, [1754 körül]. – 1756-ban a nagyszombati, kassai és a budai nyomda is megjelentette.

²² Batthyány József érsek az 1760-as években Parhamer módszere szerint tartott egyházmegyéjében missziókat. Vö. BÁRTH János, *Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a XVIII. század közepén = La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés és a kereszténység, II.*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1009–1016.

1750–1800 közötti időszakból 79 ránk maradt kiadást vehettem eddig számba (ebből magyar nyelvű 34).

Mivel a Keresztény Oktatás Társasága magyarországi megjelenéséről, kézikönyvének elterjedtségéről néhány éve már írtam, most csak néhány újabb észrevételt fűzök a *Lelkiségtörténeti tanulmányok* sorozatunk 28. kötetében megjelent dolgozatomhoz.²³

A Társaság kézikönyve néhány magyar nyelvű kiadásának (Győr, 1760, 1761; Kolozsvár, 1760, 1773; Buda, 1772) előszava elmondja röviden a Társaság történetét. Bécsben 1750 Böjtmás hava 19: „Regis Szent Ferenc ... és Aprószenteknek oltalma alatt kezdődött”; 1751-ben „Mária oltalmának fő tituláris innepe, hozzá tétetett ... és az Angyali Üdvözlésről neveztetett római fő társasággal egybekapcsolatott”, „1754-ben szokott missiókkal ez a Társaság városokon kívül lévő helységekben megismertetett ...” „Utoljára 1758. esztend. Magyar nemzetünkől is nagy lelki örömeivel bévétetett.”

Parhamer módszerét szívesen fogadták Magyarországon. Az szinte természetes, hogy a győri jezsuita repetensek retorikai gyakorlatainak témái közt megemlékeztek róla. Fidlberger Ignác 1758. szeptember 3-án Zichy Ferenc győri püspököt, elsősorban azért magasztalta panegyricusában, mert egyházmegyéjében bevezette a katechetikai missziókat. A repetensvezető tanár ekkor Pray György volt. Két évvel később, 1760. augusztus 6-án ugyanezt tette Melczer Károly. Ugyanebben az évben a győri székesegyházban Hermán József kanonok a Keresztény Oktatás Társaságának összegyűlt egyházi és világi tagjai előtt elmondott, a társaság céljait és tagjait magasztaló beszédében²⁴ azt állította, hogy „hasznosabbnak tapasztalja ezt [ti. a Társaságot] lenni minden más egyéb gyülekezeteknél”. Győrben őriznek egy ezüstveretes kötetet, festett díszcímlappal (felül Szűz Mária, alul Régis Szent Ferenc), ezt követi Zichy püspök címere. Apró papírlapokon tagnévsort találunk a kötetben, amely ebben az elkészületlen állapotban maradt.²⁵

²³ SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. Sz. N. L., Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 2020, 127–137.

²⁴ HERMÁN József, *A Keresztény Oktatás újonnan fel-állított Gyülekezetének első szükséges tudománya, a tellyes Szentháromság egy Istennek ismérve*, Győr, Streibig, 1760, A4v. – Az alapító győri püspök, Zichy Ferenc, a társaságot a Szentháromság oltalma alá helyezte.

²⁵ A székesegyház páncélszekrényéből előkerült kötet bemutatását Perger Gyula vállalta.

Miként láttuk, Ignaz Parhamer először 1750-ben adta ki Canisius *Kis katekizmusát*. Ez a változat magyarra fordítva is megjelent néhányszor (Bécsben, Nagyszombatban, Budán, Kassán). Egyes kiadásokban a bennük közölt néhány ének előtt már olvashatjuk, hogy a kiadványt a Keresztény Oktatás Társasága használta, de itt még inkább a címlap azon közlése népszerűsítette a kiadványt, hogy „a felséges királyi magzatok-is, hertzegek, és hertzegnék az hit ágazatit [ebből] tanulják”. Az énekek egyike végigkíséri a szentmise egészét, a másik a fentebb már említett *A gyermekek órái*.

Németül 1753-ból ismerem a Társaság kézikönyvének azt változatát, melyben az énekek száma jelentősen növekedett, a bővítmények egy része a keresztény tanokat foglalja versekbe, ún. katekizmus-ének. Ez a bővített változat az alapja az 1758-ban Magyarországon terjeszteni kezdett kézikönyveknek. A magyar nyelvű kiadásokban az énekek száma 24–26, valamivel több mint a felük az egyházi évre és a szentekről szól. A katekizmus szövege, annak magyar fordítása az előző évi kiadásaival egyezik. *A gyermekek órái* és a miseének azonban új fordítás. A Keresztény Oktatás Társasága kézikönyve számára készült énekbővítmények mellett a *Von der Kinder-Zucht*, (Inc. *Ihr Kinder kommt und höret...*; a magyar kiadásban: *A gyermekek neveléséről*, Inc. *Isten parancsolatját jó gyermek hallgassad...*) vers is 1753 után került be a kézikönyvbe. Ugyancsak hiányzott az 1753. évi kiadásból, de az 1758. évi győri német és magyar kiadásban is olvashatjuk a *Loretói litániát*, és utána (a *Salve Regina...* helyett) a *Máriát dicsérni hívek jöjjetek...* kezdetű énekünket. A német és magyar változat legfigyelemreméltóbb eltérése, hogy a németben ezután két patrónus-ének is található Régis Szent Ferenc tiszteletére, a magyarban pedig ezen a helyen „Szent István királyrul” az *Ó Szent István, dicsértessél...* kezdetű 30 strófás ének áll,²⁶ amit a német változat nem tartalmaz. Az 1760-as győri kiadásban 21. számmal a Szent István ének elé egy 6 strófás (*Mindnyáján a szereinket mennyekbe emeljük fel...*), a nagyszombatban pedig az utolsó ének (*Te Deum lauda-*

²⁶ Bizonyára szerették volna a jezsuiták, hogy a Társulat Szent Istvánt patrónusként tisztelje.

mus) elé 25. számmal egy másik (bécsi változatokban szereplő), Régis Szent Ferencről szóló 29 strófás ének (*Úr Istenünk áldattassék...*) került,²⁷ és a kiadványokat Régis Szent Ferencet ábrázoló metszettel is ellátták.²⁸ Bizonyára feltűnt a hiány, és az egyes nyomdáknál másként pótolták azt. Ha alaposabban megnézzük a gyakran és nagy példányszámban kiadott katekizmusokat, észrevehetjük, hogy az utánnomásokból a nyomdászok sietsége miatt máskor is kimaradtak énekek.

A hagyomány szerint a Parhamer-féle kézikönyv magyarra fordítója Keresztényi Ádám volt. Erre semmi konkrét adatot nem sikerült találnom. Vajon a korábbi, vagy a későbbi változatot fordította? Azt sem tudom teljes bizonyossággal kizárni, hogy mindkettőt, a bővebb változat számára egyes énekeket (micsének, *A gyermekek órái*) újra fordította.²⁹ Jó volna azt is tudni, ki állította össze az 1758. évi kötet énekeit, ki helyezte el közéjük az *Ó Szent István dícsértésél* kezdetű énekünket.

Végezetül: meg kell állapítanom, hogy a hitbéli és erkölcsi ismeretek terén Magyarországon is nagy hatást gyakorolt Ignaz Parhamer és a Keresztény Oktatás Társasága.³⁰ A jezsuiták által végzett több évtizedes kateketikai missziózás nem múlt el nyomtalanul, azt a jezsuita rend, majd a vallási társulatok feloszlata után továbbra is szorgalmazták a katolikus megújulást szívügyüknek tartó püspökeink papjaik körében. Illő, hogy kutassuk ezeket a folyamatokat és külső hatások vizsgálati helyett/mellett nagyobb figyelmet fordítsunk rájuk.

²⁷ A kiadásokban az énekek közötti apróbb eltérések feltérképezése további kutatási feladat. A későbbi években is előfordulhatott, hogy azonos nyomdában, azonos évben nemcsak egy kiadás készült.

²⁸ Lehet, hogy a korábbi kiadványokban is volt metszet, csak az a ma megnézett példányokban már nem található.

²⁹ A fordítások különbözőségére a 24. jegyzetben idézett tanulmányomban néhány strófát közlök a német eredeti kíséretében (135–137).

³⁰ Álljon itt néhány utóbbi évtizedekben megjelent magyar nyelvű tanulmány: GYETVAI Péter, *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*, München, 1987 (Dissertationes Hungaricae et Historia Ecclesiae, 7), 345–353; BÁRTH János, 23. j. i. m.; TARJÁN Bence, *Ábel Ferenc, egy szlovák jezsuita misszionárius a XVIII. században*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Regnum, 15, 2003/1–2, 141–172.

MEDGYESY S. NORBERT

*Csábításformák és megkísértettek: profán példázat-íjak
a 18. századi csíksomlyói misztériumdrámákban**

Fennmaradt drámaszövegeink szerint 1721 és 1785 között a csíksomlyói ferences gimnáziumban majdnem minden esztendő nagypéntekén a ferencendi tanárok által írt magyar nyelvű, többségében versbe szedett passiójátékot mutattak be a környékből származó székely növendékek. A nyugati, latin rítusú európai térség legkeletibb részén és a leghosszabb ideig Csíksomlyón virágzott a középkori gyökerű, klasszikus misztériumjátás. Összesen 104 iskoladrámáról van tudomásunk az ősi búcsújáróhelyen.¹ A háromszintű színpadon (menny, föld, pokol) egy-egy előadásban 70–100, sőt 130 gimnazista diák lépett színpadra. Elsősorban az ő korosztályuknak szóltak – legtöbbször Jézus szenvedéstörténetével ötvözve – példázatként ezek az előadások. A nagypénteki és más ünnepeken színpadra állított színjátékok a *Liber exhibens Actiones parascevicas...*² című, 1774-

* A szerző a Régi Magyar Dráma Kutatócsoport tagja.

¹ Pintér Márta Zsuzsanna kutatását közli: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, szerk. VARGA Imre, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Budapest, Argumentum, 44–77, nr. 10–89f; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátás a XVIII. században*, Budapest, Argumentum, 1993, 114–127, nr. 6–103.

² *Liber exhibens Actiones parascevicas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyoviensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens; et continens Repraesentationem, Enucleationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parascevicas, Devoto Populo ad aedificationem quoti Annis exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas. Confectus 1774.* (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára [CSFKK], Csíksomlyó, A VI 7/5275; továbbiakban: *Liber exhibens...*) Drámáit közzétette: *Ferences iskoladrámák I.: Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Argumentum, Akadémiai, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1); *Ferences iskoladrámák II.: Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KŐVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII.

ben helyben összeállított kéziratoss gyűjteményben, továbbá az *Actiones Comicae*³ és az *Actiones Tragicae*⁴ kéziratgyűjteményben maradtak fenn. Tanulmányunkban e kéziratgyűjtemények drámáiból válogatunk néhány példázatot.

Drámapedagógia és profanitás a csíksomlyói színpadon

A dolgozatunkban bemutatott drámákat a saját koruk iskolai és művészetpedagógiai életében kell elsőként elhelyezni. Az iskoladráma a *funkcionális színház* szövegkönyve. Az előadásokkal ugyanis a gimnáziumi (kollégiumi) és a jezsuita akadémiai tanárok elsősorban nem gyönyörködtettek, hanem neveltek és tanítottak, mert az előadások nem kelléki és kiegészítő elemei, hanem szerves részei voltak az oktatásnak. Az előadás szövege, annak megtanulása, elemző próbája és bemutatása volt maga a történeti, vallási, mitológiai, nyelvészeti és filozófiai tananyag, ezáltal maga a drámaíró tanár műve és a színjátész tizenéves diák önmaga vált tankönyvvé. A színpadi bemutatók csiszolták a diákok beszédstílusát, arti-

század, 6/2.); *Ferences iskoladrámák III: Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KŐVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/3.); *Ferences iskoladrámák IV: Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KŐVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, é. n. [2022] (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/4.).

³ Hét dráma szövegét tartalmazza: *Actiones Comicae In Vitia invecinae ac ex adverso Ad Heroicos Virtutum actus, exstimulantes Opera [...]*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 8/5276.) A kötet drámáit legutóbb közzétette: *Ferences iskoladrámák V: A csíksomlyói Actiones Comicae, Actiones Tragicae kötetek színjátékai (1773–1780)*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, KŐVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2023 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/5), 51–486.

⁴ Hat dráma szövegét őrizte meg: *Actiones Tragicae Sanctissimam Domini et Redemptoris Nostri Passionem ac Mortem, Aliaque Sacrae et Evangelicae Historiae mysteria Lamentabiles Casus in Ea signatos, Divinaeque Justitiae ac Misericordiae Exempla piae Christi Fidelium meditationi et compunctioni senice proponentes*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 6/5274.) Közzétette: *Ferences iskoladrámák V*, 3. j. i. m., 487–936. Az *Actiones Comicae* és az *Actiones Tragicae* kötet drámáiról szóló áttekintő elemzés: CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, *Az Actiones Tragicae és az Actiones Comicae kötet drámái: a csíksomlyói színjátész utolsó szakasza = A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színház-történet köréből*, II, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2016 (Régi Magyar Színház, 6), 440–413.

kulációs készségét, meghatározták kiállítását és növelték memória-készségét. Elsősorban a történelmi témák színpadra állítása jellegzetesen *patrióta színházzá* emelte a diákelőadásokat. A verbális és a figurális megjelenítést egyaránt alkalmazó emblemikus kifejezőmód segítségével az iskolai előadás exemplummá, azaz példázattá vált.⁵ Mindezekkel együtt *morális* színházként tartjuk számon a barokk iskolaszínpadot, mert az előadásoknak minden esetben erkölcsi példamutatással jártak.

A magyarországi, közel nyolcezer előadást számláló barokk iskoladráma-korpuszon belül a csíksomlyói nagypénteki előadások elsődleges célja az volt, hogy felkeltse a szereplők és a nézők bűnbánattartását és vezeklését. A Krisztus szenvedésén rendszeresen elmélkedők számára XIII. Benedek pápa a *Paternae Sedis* bullájában 1725-ben búcsú kiváltságot adott, amely a nagypénteki passióelőadások spirituális mozgatórugóját jelentette.⁶ A csíksomlyói misztériumok bemutatása nemcsak a színjátszó diákok lelki és szellemi épülését, bibliai és teológiai ismereteik elmélyítését, hanem a kegyhelyen nagypéntekenként is több ezres létszámban összesereglett, az iskolakötelezettség bevezetése (1777, 1806, 1868) előtt döntő többségében írástudatlan⁷ hallgatóság tanítását, lelki nevelését szolgálták. A csíksomlyói ferencesek az üdvtörténet lényeges eseményeinek színpadi ábrázolásához apokrif eredetű jeleneteket és moralitásszcnékat is bemutattak. A csíksomlyói misztériumjátékok ferences írói példát mutattak a – napjainkban közkedvelt – élménypedagógiára. Tizenéves, serdülőkorú tanítványaiknak a legmélyebb hittartalmat, a liturgiában megjelenített misztériumokat adták át igényes,

⁵ KILIÁN István, *Iskolai színjáték Magyarországon = Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. SZÉKELY György, KERÉNYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1990, 23–27. A világhálón: <https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/1kotet/2.html> (2024. 08. 04.); PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Budapest, Uránia Imeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2019.

⁶ A penitenciatartásról és a hozzá kapcsolódó búcsú kiváltságokról bővebben: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiégtörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források 5. – PPKÉ BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák, 1), 55–90.

⁷ MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 94–129, 403–524; TÓTH István György, *Mivelbogy magad írást nem tudsz...: Az írás térbővítése a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

együttal közérthető stílusban és a lehető legkönnyebben tanítható és tanulható módszerrel: nemcsak az adott hittitokról beszéltek a diákoknak, hanem magukkal az iskolásokkal, hús-vér emberként jelenítették meg azokat a nemcsak történeti szereplőket, akikről az adott hittitok szól, vagy akiktől ered. A próbák során a diákszereplőkkel elemezték az ábrázolt misztériumot, majd a diákok – a könnyen taníthatóság érdekében – versbe szedve megtanulták, és színpadra állva érthetően és jól hallhatóan előadták. Ezáltal maguk a diákszereplők váltak hittankönyvvé, emellett a szakrális szövegeket megszólaltató szerepjátékuk imádságként kezelhető, valamint elmélkedésre indították a nagyszámú zárandokhallgatóságot, akikkel együtt – megfelelő szentségek felvétele után – még teljes búcsút is nyerhettek. Ez a sokfunkciós ferences Csíksomlyó-iskola, Csíksomlyó-pedagógia lényege, modernsége. A többségében latin és német nyelvű hazai iskola-dráma-korpuszon belül ráadásul mindezt anyanyelven tették.

E tanító módszer két irányra osztható.

Egyrészt teológiai oktatás újszövetségi jelenetek, ószövetségi előképek bemutatása vagy említése által, továbbá az egyes szereplők ajkáról elhangzó verses formájú oktatás a Szentháromságról, a világ teremtéséről, az ördögök bukásáról, a bűnbeesésről, Szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról, szüzességéről és mennybeviteléről, Krisztus megtestesüléséről, a szenvedés értelméről, az Eucharisziáról és az utolsó ítéletről.⁸

Másrészt a kortárs ifjú lépett színpadra, akit megkísért a Sátán valamilyen érzék formájában. A szülei és tanárai által kijelölt, erkölcsös útról letért ifjú minden drámában döntés elé kerül: vagy megtér és üdvözülni, vagy elkárhozik. A kortárs diákokhoz kötődő példázatokból tekintünk át néhányat tanulmányunkban.

A csábítás és egyúttal a világi irodalom, a profanitás megjelenítése az ördögfigurák feladata volt a misztériumjátékokban. A Luciper (Lucifer) által vezetett ördögök – Acheron, Amamon, Belzebub, Daemon, Diabolus, Drumo, Pluto, Satanas, Tentator – a leggyakrabban az Ádámmal (allegorikusan Androphussal, más névalakban Antrophussal), amellet Júdással és más megkísértett emberekkel kapcsolatos jelenetekben léptek színre. A háromszintű színpad legszó részé-

⁸ A teológiai tartalmú jeleneteket elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *Teológiai érvelések, hitoktatás és misztériumábrázolás a 18. századi csíksomlyói ferences színpadon (1.)*, Studia Theologica Transsylvaniensia, 23(2020), 1, 35–69; Uő., *Teológiai érvelések, hitoktatás és misztérium-ábrázolás a 18. századi csíksomlyói ferences színpadon (2.)*, Studia Theologica Transsylvaniensia 23(2020), 2, 231–272.

ből szintén a Diabolusok kísértik Mária Magdolnát különböző érzelmei és a barokk stílusra erősen jellemző allegóriák képében. A szerepnevek ebben az esetben is teológiai jelentéssel bírnak: Amor Mundanus (Világ-Szeretet), Caro (Testiség, Hús), Caupo (Kocsmáros, azaz Részség), Genius Infernalis (Pokol Szelleme), Genius Malus (Rossz Szellem), Mundus (Világ, Világiasság), Spiritus Avaritiae (Fösvénység Lelke), Spiritus Superbiae (Kevélység Lelke), Voluptas (Gyönyör). Ebben az esetben dogmatika és pasztorális pedagógia összekapcsolódik: ők azok a létező gonosz szellemek, akik rossz útra csábítják az ifjút, Adolescentst (a név jelentése: serdülő ifjú) vagy Cosmophilust, Ephemust, Eusebiust, Iuvenist (jelentése: ifjú, fiatal), Myrtillust, Syneiust vagy Wolfgangust. A megkísértett ifjak példázatként álltak a hasonló életkorú színjátszó ifjak előtt. Több esetben maguk az emberi érzelmei is felléptek: Visus (Látás), Factus (Cselekedet), Odoratus (Szaglás) és próbálták irányítani a kiszemelt embert. Velük szemben, természetükből fakadóan, legtöbbször Genius Charitatis (Szeretet Szelleme vagy Lelke), Fides (Hit) és Spes (Remény) mutatják a jó utat a megtévesztett szereplőknek a *Biblia Pauperum*-ra vált színpadon. 1764 és 1769 nagypéntekén maga a hét főbűn: Acedia (Jóra való restség), Avaritia (Fösvénység), Gula (Torkosság), Invidia (Irgység, Gyűlölet), Ira (Harag), Luxuria (Bujaság, Kéjteltség) és Superbia (Gög) jelent meg a nézők előtt és tartott tanácskozást, majd az előadás végén keresztre feszítette Jézus Krisztust.⁹ A pokolbéli, ördögi összeesküvés több esetben is a megtestesülést vagy a kereszthalált eldöntő, égben játszódó tanácskozás (égi pör) párhuzamaként jelenik meg a színdarabokban. Az 1745-ben az uzsora fertelmes voltáról Csergő Péter Krizogon tollából előadott misztériumdráma 5. jelentének

⁹ Minden valószínűség szerint Madár János József drámáját 1764. április 20. nagypénteken látta a közönség. Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák IV*, 2. j. i. m., 81–150. A valószínűsíthetően Bocskor Ferenc Ádám műveként 1769. március 24-én, nagypénteken előadott passiójáték Demeter Júlia sajtó alá rendezésében olvasható: *Ferences iskoladrámák IV*, 2. j. i. m., 367–422. A csíksomlyói drámaszövegek esetében nagyon kevés színdarabszöveg tünteti fel szerzője nevét. Fülöp Árpád (FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, Budapest, Franklin, 1897 (Régi Magyar Könyvtár, 3), 12–13.) és a későbbi kutatások szerint a drámák írói és rendezői mindig a közép- és felső nyelvtani osztály, a syntaxisták ferencendi tanárai voltak. Ezért írjuk tanulmányunkban minden szerző neve elé a minden bizonnyal vagy valószínűleg megjegyzést.

első szerzői (rendezői) utasítása így fogalmaz a hét főbűn tanácskozásának felvezetéseként: „Conciliabulum mundi contra Christum et ejus leges”,¹⁰ azaz „A világ gyülekezése [szó szerint piactere, azaz tanácskozása] Krisztus és az ő törvényei ellen.” A kilenc angyali kar ellentétéként sorol kilenc ördögnevet az 1752-es passiójáték szövege: félszemű, lúdlábú, pipe orrú, görbe hátú, másfél lábú, kerek orrú, kolon filű, kapta nyakú, csikkó fogú, továbbá bityinkoró, karabille, prittyta, koronbitty, hipp, hopp, Hem, Rem, Bam.¹¹ Kedves Csaba minden joggal elsősorban a folklorisztikus motívumokhoz kötötte az ördögszerepek stílusát,¹² János István szerint a profánum példázattá válása, legkülönfélébb változatai és metamorfózisai a magyar irodalom történetében éppen a csiksomlyói iskoladramákban és az ördögfigurák fellépésével által érik el csúcspontjukat.¹³ Az ördögfigurák színpadi szerepeltetésének kettős háttere lehet: egyrészt a katolikus egyház tanításában mint bukott angyalok (vesd össze: Jel 12,7–13; Iz 14,9–13) és az Isten országának ellenségei, ezáltal a rossz okozói; másrészt a néphagyományból és a késő középkori truffából is eredeztethető a jelenlétük. Az általában szomorú hangvételű misztériumdrámák szövegében az ízes humor, a helyi sajátosságok felemléítése, a népi szólások, hujjogtatások, az egyház által babonaként elítélt népi gyógy módok és gyakran a tánc az ördögjeleneteknél jelent meg a színpadon. A néha humoros neveket felvevő ördögökkel a profanitás jelent meg a szent színjátásban, de minden esetben a teológiai fejtegetések közérthető ábrázolását segítették vagy morális tükröt tartottak a nézősereg elé.

¹⁰ 1745. Scena 5., forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 1267., Demeter Júlia munkájaként a színjáték szövegét kiadta: *Ferences iskoladramák II*, 2. j. i. m., 469–534; az idézett mondat a 490. oldalon olvasható.

¹¹ A kis betűvel írt ördögnevek a dráma kéziratában nem tulajdonnévként szerepelnek, hanem tulajdonságot jelölő melléknévként. Ezeket az ördögneveket először közzétette: FÜLÖP, 9. j. i. m., 120. A valószínűleg Hidegh Ferenc Bernát tollából 1752. március 31-én, nagypénteken előadott misztériumjáték legutóbb Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként látott napvilágot: *Ferences iskoladramák III*, 2. j. i. m., 87–150.

¹² KEDVES Csaba, *Folklorisztikus motívumok a csiksomlyói misztériumdrámákban*, = *Barokk színház – Barokk dráma: Az 1994. évi egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, Ethnica, 1997, 161–169.

¹³ Az 1759-es passiójáték vaskosan őszinte, keményen intő, a bujaságban, a pénzimádatban és a képmutatásban jeleskedő bűnösöket szókimondóan megrovó Prologusának profán versszakait idézi és elemzi: JÁNOS István, *Szent és profán (A szakrális iskolai színjátzás alapműnőségeiről)* = *Barokk színház – Barokk dráma*, 12. j. i. m., 154–160; JÁNOS István, *A Theatrum Mundi és az iskolai színjátzás = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000 (Régi Magyar Színház, 1), 310–318. (Az 1759-es passiójáték Demeter Júlia kiadásában olvasható: *Ferences iskoladramák III*, 2. j. i. m., 515–610.)

A megtérés pozitív példái nem bibliai szereplőkkel

A minden bizonnyal Fodor Ferenc Ambrus (1718–1754) által írt, 1744. április 3-án, nagypénteken színre vitt, hiányos szövegű, a világ teremtésével, az ördögök lázadásával és Ádám-jelenettel kezdődő misztériumjáték 6. jelenete Adolescens¹⁴ (Ifjú) megtérését mutatta be. A szcena elején Virtus dicsekszik jóságával és erényességével, majd elmondja, hogy ő nem követi a bűnöket. Mundus vele szemben a bűnök képviselőjében lép színpadra. Caro azzal kérkedik, hogy ő gazdagon és szegényen egyaránt uralkodik, és amit elhatároz, azt véghez is viszi. Amamon, Jupiter és Belzebub csatlakozik a gonoszok társaságához, majd Adolescens téved közéjük, akit Mundus nyájasan fogad. Adolescens csak mulatni akar a földi életben, Virtus ezért megfeddi. Caro és Diabolus tovább csábítja Adolencst, akit Virtus a halálra és a mennyország gazdagságára figyelmeztet, mire Adolencs megtér. Majd Mária Magdolna lép színre a következő jelenetben, akit a Mundus erősen csábít, de Angelus a pokol kínjaival (kénkő, tüzes vashorog, Lucifer keze) rémíti.¹⁵

A minden bizonnyal Gyergyószárhegyen született Csergő András Lőrinc (1726–1778)¹⁶ ferencrendi tanár tollából vagy 1754. április 12-én, nagypénteken vagy a legújabb kutatások szerint a 18. század közepének ismeretlen esztendejében színre vitt, moralitásjelenetekkel egygyé olvasztott, töredékes szöveggel fennmaradt passiójáték¹⁷ Prologusa elmondja, hogy a rossz útra keveredett, de a szenvedő Messiás képe láttán megtért ifjú lesz az ez évi nagypénteki színdarab fő példája. A dráma a bűnök és az erények erkölcsi küzdelmét mutatja be, amit az ifjú lelkéért folytatnak. Az első jelenetben maga a Kisebb Testvér, azaz a ferences (Fratr Minor) figyelmezteti a közönséget:

Ezerszer job halni, s' mindentől fosztattni,
Hogy sem Istenűnköt Vetekkel bantani,

¹⁴ Tanulmányunkban a szerepneveket mindig a vizsgált drámaszövegben található szerepnév-alak szerint tüntetjük fel.

¹⁵ A dráma szövegét, benne a 6–7. jelenetet Medgyesy S. Norbert sajtó alá rendezésében közétette: *Ferences iskoladrámák II*, 2. j. i. m., 411–442.

¹⁶ GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj–Kolozsvár, 1930, 106–107, 250, 266, 285, 321; *Ferences iskoladrámák II*, 2. j. i. m., 811.

¹⁷ Szövegét Demeter Júlia munkájaként kiadta: *Ferences iskoladrámák II*, 2. j. i. m., 761–818.

Ez ifiat azért nem kel hát követni,
A' mint fogjátok hallani.¹⁸

Az első jelenetben Caro (Testiség, Hús) és az ő szolgálói csábítják az istenfélő Amarinust. Az ifjú csatlakozik Lucifer bandájához. Szülei nagyon aggódnak érte, majd a Cantus Fratris Minoris siratja a Voluptas (Gyönyör), Astutia (Fortély, Ravaszság) és Caro hálójában vergődő Amarinust. A következő szcénában Christus a földre lép, és kemény szavakkal szól a pokol kínjairól. A szigorú szavak után Misericordia (Irgalmasság) könyörög a bűnös emberért. Ennek hatására Christus megígéri, hogy ha Amarinus megtér, akkor megkönyörül rajta. Hogy a helyzetet súlyosbítsa, Mundus (Világ) cinikusan elkezd sorolni Amarinus vétkeit: bordélyházba járt, kevély volt és fősvény. Majd Asmodeussal szövetkezik, hogy egy utolsó kísértés által végleg a pokolba taszíthassa az ifjút, de ez nem sikerült. Közben, a 8. szcena során a cselekmény a szenvedéstörténetbe lép át, melynek során Christust elfogják a katonák, aki így szól a körülötte állókhöz:

Azert jertek hozzám, kik terhelve vattok,
És minyjajon nallam nyugovást taláttok!
Térjettek meg, bűnben, kik torkig úszkáltok,
Minden bűnötőkből szabadulást adok.¹⁹

Christus szavai egyértelműen megfogalmazzák Amarinusnak mondva, valójában a színjátészó diákokhoz és a nézőkhöz szólva a két út lehetőségét: üdvösség vagy kárhozat. Christus szavaira válaszolva Amarinus megkérdezi: melyik a legfőbb parancs? Mire Christus válaszol: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, és vagyonodat add a szegényeknek. Amarinus egyrészt ennek hatására, másrészt a Mors (Halál) fellépése után végérvényesen megtér. A drámaíró leleménye, hogy *Máté evangéliuma* alapján (Mt 22,34–40) az írástudó kérdését adja Amarinus szájába.

Borbély József Absolonnak 1777 nagypéntekén – címét idézve – *populo*, azaz a népnek bemutatott, erősen didaktikus jellegű, 14 színből álló, bibliai parabolára épülő moralitásjátéka egy teljesen világi témájú és tanulságos történetet dolgoz

¹⁸ 1754. Scena 1., az idézett versszak forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 1033., kiadta: *Ferences iskoladramák II*, 2. j. i. m., 765.

¹⁹ 1754. Scena 8. Forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 1048., kiadta: *Ferences iskoladramák II*, 2. j. i. m., 795.

fel. A csíksomlyói hagyományban szokásos bibliai és apokrif jellegű szenvedéstörténetnek nyoma sincs a darabban. Az igazak győzelmével és üdvösségével végződő dráma elsősorban a gazdagság és a kevélység veszélyeire figyelmeztet, és konkrétan figyelmezteti egyes szereplőit a megtérésre. Főhőse a Dives, aki az isteni Követ javaslata ellenére sem tér meg, majd meghal és elkárhozik. Megátalkodott szolgáját, Eparchust maga Krisztus taszítja pokolra, miközben a főbűnököt veti az emberiség szemére. E jelenetben Tempus és Horae maguk kérték a csapást Ádám ivadékaira, mert szerintük az emberiség hiábavalóságokra vesztegeti el az idejét. A Gazdag legidősebb fia, Primislaus ennek ellenére sem hajlandó az örökséget felosztani testvérei között és visszaadni a tulajdonosoknak apja jogtalanul szerzett vagyonát. Az ő gonoszságuk ellentétpárja a Gazdag két másik fia: Sigismundus, aki kastélyba vonult és Ludovicus, aki ágostonrendi pap lett. Őket Primislaus elfogatja Dexterillussal, vasba veretteti, de Charitatillus szabadon bocsátja a két fiút a börtönből. A színjáték végén Robustillus nem hajlandó Primislaus utasítására – a szabadon bocsátás tette miatt – lefejezni a jószágos Charitatillust. Erre Dexterillus megtér, Primislaus alatt pedig megnyílik a föld.²⁰

Az 1778. április 17-én, nagypénteken Fülöp János Fábíán ferencrendi tanár tollából előadott *Actio parascevice* döbbenetes és a zárójelenetet leszámítva teljesen profán témájú történetet tárt a diákok és a nézők elé. A dráma főhőse Eleodora, aki apja tanácsára felhagy az erkölcsös élettel. A rossz útra téró lányt anyja figyelmezteti, mire Eleodora megmérgezi édesanyját, apját pedig lefejezi, majd külföldre menekül, ahol feslett életet él. Egy prédikáció hatására szívszakadva megtér, és végül lelke az égbe jut.²¹ E színjáték bemutatása a csíksomlyói színpad elvilágiasodásának egyik jeleként értelmezhető.

A pozitív példák között zárásként részletezzük a legmegrendítőbb történetet, Dagobertus esetét. Az 1756. április 16-án, nagypénteken bemutatott, összesen

²⁰ A dráma cselekményét korabeli párhuzamokkal a sajtó alá rendező Demeter Júlia vetette össze: *Ferences iskoladrámák V*, 3. j. i. m., 601–656; gyakorlati célú kiadása szintén Demeter Júlia munkájaként olvasható: „Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!”: *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat ford. KILIÁN István, Budapest, Argumentum, 2003, 609–650.

²¹ A színjáték szövege Demeter Júlia munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák V*, 3. j. i. m., 657–740. Cselekményét – többek között az 1758-ban előadott csíksomlyói passiójátékkal együtt – elemzi: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A kárhozatos szerelemtől a szív jogáig: Az érzékenységijáték az iskolai színpadon* = P. M. Zs., *Theatrum és irodalom*, Budapest, Universitas, 2014 (Historia Litteraria, 30), 149–164.

15 jelenetből álló színdarab első hat szcénájának főhőse szintén egy, a *Bibliában* nem szereplő ifjú, Dagobertus. A minden bizonnyal Tóth Mátyás Sebestyén (1726–1779) tollából előadott dráma cselekménye szerint az ismeretlen nevű apa a fiát, Dagobertust rábízta Dinástára, hogy erkölcsös, istenfélő életre nevelje. Dinásta tanító az Isten teremtette világ gyönyörűségét, továbbá a *Jelenések könyve* látomását (Jel 21,9–27) idézi a mennyei város, az égi Jeruzsálem szépségéről. Elmondja az útra kelő, fiatal tanítványának, Dagobertusnak: ha erkölcsös élete lesz, akkor halála után rá is ez az égi ország vár. A következő jelenetben az elragadtatott Dagobertus a teremtés szépségéért dicsóíti az Istent. Virtus fellép, bemutatkozik Dagobertusnak, és kéri, hogy döntsön a bűnökkel szemben az erényes élet mellett. A 3. szcénában Mundus, Caro és Diabolus összeesküsznek Dagobertus ellen. Diabolust további démonok követik: Lucifer (kevélység), Mam(m)on (pénz), Jupiter (minden bűn), Betrabak (Belfégor, torkosság), Ásmodeus (torkosság). Caro tanácsára Diabolus környékezni kezdi Dagobertust: nyájasan vigasságra hívják az ifjú szüzet:

CARO

Vigagy ma mivelünk, nyaljas társaidban,
Tomboljunk s tánczoljunk Ifusagunkban,
Mulatozzunk együtt ekes ének szóban,
S örvendezzünk moston hangos musikakban.

Imádság, böjjetelés tollunk meszsze legyen,
Drága ételeket a szakács készítsen,
Külöm külömb féle bort igyék ma minden,
Testi kívánságnak mindene engedgen.

MUNDUS

A még időd vagyon, vigagy életedben,
Vigaságnak helje holtod után nincsen,
Azért ne rothagy el tunya henyelésben,
Hiszen vagy öltoszve szép, színű köntösben.

Jobb ez után legyen korcsoma templomod,
Hazukság és szitok, átok imádságod.

Akit te meg csalhacz, legyen multságod,
Átátosságtól őrizd igen magad.²²

Dagobertus hajlik Mundus csábítására, még Dinásta tanácsa ellenére is. Dagobertus összeveszik tutorával, Dinástával, és elkéri két tarisznyára való örökségét. Dagobertus elindul a kocsmába, hogy vígan éljen. Egy idő után rádöbben sajnárú sorsára és elszegődik Caupo-hoz, a kocsmáros-hoz. Exemplum gyanánt sírva („deplorat suum statum”) lép a diákok és a nézők elé:

Példájok én moston légyek mind azoknak,
Akik esztelenul test, őrdog s világnak
Hisznek, és engednek test kívánságának,
Most megvalosodot szava Dinastának.²³

Caupo ekkor egy királyhoz vezeti Dagobertust, akinél jó fizetésért dolgozhat. Közben megnyílik a pokol, és Ásmodeus fogadja Dagobertust a kocsmárossal együtt. Ásmodeus kísértésére Dagobertus az Istent megtagadja, de Szűz Máriát becsmérelni nem hajlandó. Ekkor, az 5. szcena végén olvasható a dráma egyik legfeszültebb pontja, egyúttal első fordulata:

ÁSMODEUS

Meg egy két szom vagyon, ázt is cseleked meg,
Ama Jesus annyát, Máriátis vesd meg,
Mondgy ellenne neki, had cselekedhed meg
Egesz fogadásod, s ugy gazdagitlak meg.

Mert ez minekünk töb károkót téssen,
Mert fia haragja Istentől egészszen
A kiket el vetne, már az instál keszen
Mindaddig, amig ismét kegyelmes leszen.

DAGOBERTUS

Készeb leszék nézni testem szaggatását,
Avagy tapasztalni pokol minden kinnyát,
De megis mig élek, boldog Szűz Mariát,
Soha el nem hagyom őrk élet Anyját.

²² Az idézett szöveg forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 121. A dráma szövege Medgyesy S. Norbert gondozásában olvasható: *Ferences iskoladrámák III*, 2. j. i. m., 285–382; az idézett szöveget lásd a 305–306. oldalon.

²³ A versszak forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 124., kiadta: *Ferences iskoladrámák III*, 2. j. i. m., 312.

CAUPO

Nagyob a teremtő, hogy sem a teremtet
Veghez ird a nagyot, s miért a *kérését*
Nem viszed már véghez, s valamint az Istent,
Megtagadnad ezt a nagy kártékon Szűzet.

DAGOBERTUS

Nem cselekszem soha, ámbár, ha meg halnom
Kelletik is mindgyárt, s it el szaggattatnom,
De aszt a rególta, hogy anyámnak tartom,
Azért otet soha én meg nem tagadom.²⁴

A 6. jelenet elején Dagobertus bűnbánó és Isten bocsánataért könyörgő éneke hangzik el. A megtérő ifjú betér a templomba, ahol Jézus elfordul tőle. További könyörgésére a feszület is hátat fordít neki. Erre Dagobertus Máriához könyörög, aki közbenjár érte fiánál. Mária kiesdi az ifjúnak Jézus bocsánatát, ez a színdarab másik legfontosabb fordulata:

DAGOBERTUS

Oh, boldog Szűz, Christus Jesus anyja,
A bűnösöknek feltetctet (felkelt, felragyogott) csillaga,
Elésteknek (elesetteknek) kegyes pátronája,
Segidseged szegen lelkem várja, oh, Maria!

BEATA VIRGO (*suscipit patrocinium Dagoberti:*)

Szerelmes szent fiam, szunnyek meg haragod,
E szegény bűnösre boszu állásod
Kine oncsed, inkább nezd irgalmasságod,
És buntetésétől tavoztas óstorod.

Boldog menyorszagot el hagyád erette,
Hogy őnéki lenne örök üdvössége,
És ha most ő elvész, megyen amit fustbe,
Légy tehát kegyelmes, édesem, nekie.

(*Hic Beata Virgo prostratur ad pedes Christi:*)

Egyetlen egy fiam, tekincs szent anyádra,
Ne foljon haragod bűnös fiaidra,

²⁴ Forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 126., kiadta: *Ferences iskoladrámák III*, 2. j. i. m., 316–317.

Csendesedgy el moston az instánciámra,
Ne töröld el otet, hajolj irgalomra!

(Hic Christus erigit Matrem suam dicens:)

CHRISTUS

Anyai szavaid, én szerelmes dajkám,
Engem meg győzenek, szűzen szülő anyám,
Tegyed meg kéressed, vétkét meg bocsáttám,
Tarcsa meg holtáig szentelt gráciám.

DAGOBERTUS *(ad Christum:)*

Szerelmes Jésum, sziből hálát adok,
Fertelmes vétkemből, hogy már tiszta vagyok,
A te gráciáért mindent megutálok,
Fogadom, hogy bunnek törében nem fogok.²⁵

Dagobertus megtér, és a pusztába vonul, hogy Isten közelében élhessen. Az 1756-os passiójátékon belül az első hat szcena egy moralitás és egyúttal példázat: a rossz útra tért, de megtérő, a színjátzó diákok és a darabot megtekintő ifjak előtt példázatként szereplő Dagobertus története. (Ebben az esetben nem a 7–8. századi, franköldi Meroving-dinasztiából uralkodó Dagobertekről van szó.) A Mundus által sorolt kevélység és árvák nyomorgatása bűnét Dagobertus viszont nem követte el, csupán a részegség és az istenkáromlás vétkébe esett. Dagobertus alakja a bibliai tékozló fiúhoz (Lk 15,11–32) hasonlítható. Az evangéliumi parabola és a dráma közti különbséget az jelenti, hogy Dagobertusért a darabban Szűz Mária jár közbe fiánál, Jézusnál.²⁶ A korabeli iskolai színpadon csak a miskolci minorita gimnáziumból rendelkezünk egy adattal, miszerint 1766. június 13-án Kovács Boldizsár *Dagobertus* című drámáját adták elő magyar nyelven.²⁷ Ennek a színjátéknak – szöveg híján – cselekményét nem ismerjük, emiatt nem állíthatunk rokonságot a csíksomlyói Dagobertus-drámával.

²⁵ Az idézett szakasz forrása: *Liber exhibens...*, 2. j. i. m., 127., közzétette: *Ferences iskoladrámák III*, 2. j. i. m., 321–322.

²⁶ A Maria Advocata-motívum eredetéről, típusairól és néphagyománybeli összefüggéseiről bővebben: *Mária Anya – Mária Anyánk: Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 867–884.

²⁷ KILLÁN István, *Színjáték Miskolcon a XVIII. század második felében*, Borsodi Levéltári Évkönyv I, Miskolc, 1977, 11–25; *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, 1. j. i. m., 142, nr. 208; KILLÁN István, *A minorita iskolai színjátszás a XVIII. században*, Budapest, Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129), 59.

Egy negatív példa: Volfgangus és Lucretia története

Az ifjú Volfgangus esetét bemutató exemplumdráma címét a valószínűsíthető szerző, Sánta Péter²⁸ a beszédes *Actio Tragoedico-Parascenicaként* adja meg. A *Tragoedico* kifejezés Volfgangus elkarhozására utal, akinek példázata a misztériumjáték páratlan számú jeleneteiben (Scena 1., 3., 5., 7., 9., 11. és 13.) olvasható a páros számú jelenetekben (Scena 2., 4., 6., 8., 10., 12. és 14–17.) színre vitt Krisztus-passióval párhuzamosan. Az 1760. április 4-én bemutatott dráma²⁹ cselekménye: Parens (Szülő) a király (Rex) udvarába viszi fiát, Volfgangust, aki Szűz Máriának ajánlja önmagát és egész életét. Mundus, Caro és Voluptas összeesküszik Volfgangus buja életre való csábítására. Ephaeus Seducens (beszélő szerepnév: Félrevezető Serdülő Ifjú) a kísértőkhöz csalsa barátját, Volfgangust, aki vonakodva enged a kísértésnek és elindul a multságba. Ekkor Lucretia az ördögök biztatására elcsábítja Volfgangust. Rex figyelmezteti az ifjút, hogy erkölcstelen útra tért atyja akaratával és saját ígéretével szemben. Mivel a király kolostorba akarja záratni Lucretiát, azt tanácsolja Volfgangusnak, hogy együtt szökjenek el Németországba, ahol senki nem ismeri őket és „házasként” kezdhetnek új életet. Ekkor megjelenik Christus és Maria (Szűz Mária). Christus kemény szavakkal megterésre inti Volfgangust és emlékezteti a Szűz Máriának tett korábbi felajánlására. Volfgangus rádöbben eltévelyedésére, de Mundus és Diabolus meggyőzik az ifjút, hogy csak szemfényvesztés volt a látomása. Volfgangust mulatságra hívják, de Lucretia – betegsége hivatkozva – nem tart vele. Amicus (Barát) fogadja Volfgangust, aki muzsikával és (Lucretia távollétében) más hölgyekkel kezd mulatni. Az Angelus Custos (Őrzőangyal) megjelenik és megterésre inti Volfgangust. Azonnal megszólal az ítélet harsonája, miközben Amicus őszintén Isten irgalmáért könyörög, Volfgangus pedig Lucretiát keresi, akit az ördögök hoznak

²⁸ Fülöp Árpád az 1760-as esztendőre Sánta Péter nevét adja meg a csíksomlyói közép- és felső nyelvtani osztály tanáráként (FÜLÖP, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, 9. j. i. m., 12.). Életéről annyit tudunk, hogy Sánta Péter 1782-ben a maroszéki Mikháza ferences kolostorában novíciusmesterként dolgozott, lásd: MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A mikházi kolostor missziós munkája 1766–1785 között – eddig ismeretlen forrás alapján*, = *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák, 1/1), 240–257.

²⁹ Szövege Medgyesy S. Norbert munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák III*, 2. j. i. m., 611–710.

a pokolból. Pluto láttán elhangzik Wolfgangus énekelt siralma, amelyben megbánja tetteit, de ekkor már késő volt. A dráma mottója „Koszorúzzuk magunkat feslő rózsákkal, még mielőtt elhervadnának! Egyikünk se vonja ki magát tobzódásunkból. Mindenütt hagyjuk ott jókedvünk jeleit, mert ez az osztályrészünk és ez a mi sorsunk!” (*Bölcsesség könyve* 2,8–9) kifejezi mondanivalójának lényegét: felszólít az élet élvezése, melynek során Wolfgangus élete a túlzás és a buja élet kudarcát mutatja be. Hasonló moralitást más csíksomlyói drámából is ismerünk, de a szívből megélt szerelem, vele együtt a szerelmes párbeszéd újdonságnak számít. A dráma konkrét párhuzama: Az eddig megjelentetett magyarországi iskola-dráma-adattárakban és szövegkiadásokban nem található egyetlen adat sem önálló Wolfgangus-dráma előadására. Az 1760-as csíksomlyói Wolfgangus-feldolgozás egyik kortárs mintája Marcellino Pfalzernek (1706–1793), a bajorországi Rottenbuch kolostorában élő ágostonrendi kanonoknak nagybőjt I. (Invocabit) vásárnapjára írt példázat-prédikációja (*Exempel-Predigt*) lehetett, amely a *Herrliche Zur Tugend und Buß anreizende Beyspihl, [...]* című, 1749-ben, Augsburgban kinyomtatott kötetben olvasható.³⁰ A német nyelvű ágostonrendi prédikációnak és a 11 évvel később Csíksomlyón, ferences környezetben és magyar nyelven előadott drámának ugyanaz a lényege: egy példázat a tanuló ifjúság és nézői számára. Mindez nemcsak 1760-ban, hanem egészére nézve mutatja a csíksomlyói színjátszás belső lényegét, tartalmát: színpadra állított, szerepekre osztott prédikációról³¹ és egyúttal *Biblia pauperum*-ról van szó, amely egyesíti magában a misztériumjáték, a moralitás és az exemplum műfaját. Marcellino Pfalzer allegóriákban és metaforákban gazdag exemplum-prédikációját Millei Mónika nemcsak összevetette a csíksomlyói dráma cselekményével, hanem Carolo Bovio, Barzia Jo-

³⁰ *Herrliche Zur Tugend und Buß anreizende Beyspihl, Das ist Kurtze, und lehrreiche Exempel-Predigen Auf alle Sonn- und Feyertäg Der Heil. Fasten: In Sechs Theil oder Jahr-Gäng Eingerichtet*, Augspurg, Verlag Matthäi Riegers, Buchhandlaren, 1749, 491–503. Világhálón: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb10365526> (2024. 08. 06.)

³¹ A passiójáték műfaj prédikáció mivoltára ékes példa a minorita Bene Demeternek a kantai (Háromszék vm., ma Kézdivásárhely külvárosa) gimnáziumban 1747 és 1751 között, a csíksomlyói színjátszó-hagyomány hatására és motívumaival bemutatott, 49 szereplőt felvonultató misztériumjátéka, melynek címe: „Actio pro die Parasceves. F. Demetrius Bene praedicavi.” Kilián István sajtó alá rendezésében kiadta: *Minorita iskoladrámák*, szerk. KILIÁN István, Budapest, Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 2), 127. (Teljes drámaszöveg: 125–168.)

sepho de Zambrana és Don Josepho Ferdinando Maria Koller 18. századi szerzők prédikációgyűjteményeiben is talált Wolfgang-példázatot.³² A Pfalzer-prédikáció és a csíksomlyói passiójáték (1760) között több egyező motívum található, melynek nyomán erősen feltételezhetjük, hogy a csíksomlyói drámaíró annak nyomán dolgozott: Wolfgangus istenfélő ifjú, aki elcsábul; majd Lucretiával idegen országba megy és házasságon kívüli, kölcsönös szerelmi viszonyban él, de Krisztus és Szűz Mária megjelenése és figyelmeztetése ellenére sem tér meg és a pokollátomás után, a példázat végén elkárhozik. A csíksomlyói dráma mindezek mellett hangsúlyozza, hogy az ifjú Wolfgangus felajánlotta életét Szűz Máriának, továbbá konkrét szereplőként jeleníti meg a csábító, rossz szellemeket: Mundus, Caro, Voluptas, Diabolus. E két utóbbi motívum és egy Mária-kegyhelyen és színpadi előadás esetében érthető.

Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a 18. századi csíksomlyói ferences dráma-gyakorlat a serdülő korú szereplőkkel az azonos életkor problémáit és kísértéseit megjelenítő példázatokat állított színpadra. *Adolescens* (1744), *Amorinus és Juvénis* (1754), *Dagobertus* (1756), *Wolfgangus és Lucretia* (1760), a *Gazdag, Dexterillus és Primislaus* (1777), valamint *Eleodora* (1778) történetén keresztül vonult be leginkább a profán stílus, a világias szövegalkotás abba a világba, ahol a *sacrum*hoz kötődő személyek (pl. a Szentháromság személyei, Mária, apostolok, erények és más pozitív allegóriák) alakították a cselekmény fő vonalát. Az egyszerre pasztorális és pedagógiai cél elérésére gyakran hívták segítségül a drámaírók a moralitás nyújtotta eszközöket, melyeket beillesztették Krisztus szenvedéstörténetébe egy-egy szcena erejéig.³³ A bűnös emberért közbenjáró Szűz Mária (*Maria Advocata*) is jelentős szerephez jut ezekben a színdarabokban, leginkább az 1756-os *Dagobertus*-drámában. A csábítás formáit és negatív, gyakran ördögi szereplőit, az eltévelyedett ifjak által elkövetett vagy csak sejtett bűnök

³² MILLEI Mónika, *Das Wolfgangus-Exempel in einer deutschen Predikt (1749) un din einem Passionspiel von Schomlenberg (1760)*, = *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század): New results in the research of Theatre and Drama (17th–19th century)*, szerk. FARKAS Anett, KÖRÖMI Gabriella, Eger, Líceum, 2022, 91–102.

³³ A hét főbűn alságos tevékenységeire és az erényekkel való vitájára szép példát találunk az 1764. évi passiójáték keretében, már idézett kiadása: *Ferences iskoladrámák IV*, 2. j. i. m., 81–150.

típusait és a megkísértett exemplum-íjak sorsát az alábbi táblázattal szemléltetjük:

Az előadás éve	Szerepnevek (Ifjúkorú szereplők, azaz diákok)	Tanítók, erények és csábítók	A csábítás és a bűn típusa	Eredmény
1744	Adolescens	Virtus ↔ Mundus, Caro, Amamon, Jupiter, Belzebub	Anyagi javak, állandó mulatozás	Adolescens megtér Virtus intésére.
1754	Iuvenis / Amorinus	Caro, Lucifer, Voluptas, Mundus, Asmodeus	Bordélyház, kevélység, fősvénység	Amorinus a keresztbordozó Krisztust látva és a Mors fenyegetésére megtér.
1756	Dagobertus	Dinásta ↔ Mundus, Caro, Diabolus, Lucifer, Mammon, Betrabak, Ásmodeus	Vígasság, állandó kocsmajárás, káromkodás, pénz, torkosság	Mária Advocata: Dagobertus megtér és Szűz Mária közbenjárására üdvözl.
1760	Volfangus és Lucretia	Parens, Praeceptor, Rex ↔ Mundus, Voluptas, Diabolus, Tentator, Caro, Diabolus, Pluto	Bujaság, házasságon kívüli testi kapcsolat, eltávozás Németországba	Elkárhoznak a példázat-hősök
1777	Dives és Primislaus ↔ Sigismundus és Ludovicus (Dives fiai)		Gazdagság és kevélység	Dexterillus megtér, Primislaus alatt megnyílik a föld.
1778	Eleodora		Gyilkosság-sorozat, erkölcstelenség, bujaság	Megtérés az utolsó pillanatban.

Az allegorikus-metaforikus eszközökkel dolgozó, elsősorban az ifjúságnak szóló jelenetek esetében nemcsak a középkori moralitás jelentett mintát a csíksomlyói ferences drámaírók számára, hanem a kortárs európai és magyar-

országi jezsuita és piarista iskolai színpad előadásai,³⁴ azok scenikája, cselekménye és szerepnévsora, továbbá a barokk kor népszerű exemplumkötetei³⁵ és embléma-gyűjteményei,³⁶ bel- és külföldi prédikációs kötetei és konkordanciái. Mindezek feldolgozása, a hasonlóságok és különbségek kimutatása egy következő tanulmány feladata.

³⁴ A német nyelvterület jezsuita drámái: VALENTIN, Jean-Marie, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande (1554–1680): Salut des âmes et ordre des cités, I–III*, Bern, Peter Lang Verlag, 1978 (European university studies, Series 1, German language and literature, 255 – Europäische Hochschulschriften, Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur, 255); VALENTIN, Jean-Marie, *Le théâtre des Jésuites dans Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773), I–II*, Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1983–1984 (Hiersemanns Bibliographische Handbücher, 3/1–2). A Magyar Királyság területéről: STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum Scenicorum in Scholis S. J. Hungariae, I–III*, Budapest, MTA Könyvtára, 1984, 1986, 1988; KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátékos forrásai és irodalma 1799-ig*, Budapest, Argumentum, 1994; legfrissebb, a történeti drámákra vonatkozó legteljesebb elemzésük európai összefüggésrendszerben: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*, Budapest, Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, L'Harmattan, 2019.

³⁵ A műfaj előzményeiről: TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus ábítati irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992), 133–151.

³⁶ KNAPP Éva, *Emblematikus képlezsmód az iskoladrámákban*, = *Iskola és színház – School and Theatre: Az iskolai színjátékos múltja és jelene – School and theatre in the Past and Nowadays*, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, Miskolc, Gradatio, 2002. (CD-ROM) Olvasható: <http://regi.magyarozsak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/drama2002/ea/knappm.htm> (2024. 01. 31.) Gyűjteményes kiadása: KNAPP Éva, „Judit képit én viseltem.”: *Kora újkor színház- és drámatörténeti tanulmányok*, Budapest, Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti füzetek, 162), 68–105.

HERNÁDY JUDIT

*Az imádság a kora újkori magyar nyelvű börtönirodalomban**

Wathay Ferenc énekes könyve

A nemzetközi irodalomtörténet-írás egyik megközelítési módját képező börtönirodalom (*prison literature*) mint kutatási téma mindeddig viszonylag csekély visszhangra talált a magyar irodalomkutatás berkeiben. Ez azért is meglepő, mert a börtönirodalom körébe sorolható szövegeknek a magyar irodalom sincs híján. A kora újkori időszak különösen bővelkedik a rabság idején vagy száműzetésben írott latin és magyar nyelvű irodalmi munkákban.¹ Az alábbiakban az imádság műfajának lírai és prózai megjelenési formáit vizsgálom a 17. századi magyar nyelvű börtönirodalom kontextusában, Wathay Ferenc és Koháry István verseskönyveire fókuszálva.

Wathay Ferenc (1568–1610 k.) 1602-ben, Székesfehérvár ostroma alatt esett török fogságba, ahonnan négy évvel később, 1606-ban szabadult. A székesfehérvári vicekapitány 1603-ban került a Konstantinápoly közelében lévő Fekete Toronyba, saját rajzaival gazdagon illusztrált kéziratot énekeskönyve összeállításához is már itt kezdett hozzá.² A szövegek és nótajelzések arra vallanak, hogy

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd még Tóth Zsombor tanulmányát és a hivatkozott konferenciakötet anyagát: TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? = Börtön, exilium és szenvedés*, szerk. TÓTH Zsombor, Budapest, reciti, 2017, 11–50.

² Az énekeskönyv kritikai kiadása: *Régi Magyar Költők Tára, XVII/1: A tizenöt éves háború, Boockay és Bátorfi Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1959, 141–242. (A továbbiakban: RMKT XVII/1). Faksimile kiadása: *Wathay Ferenc énekes könyve I–II.*, szerk. NAGY Lajos, KATONA Tamás, Budapest, Magyar Helikon, 1976.

Wathay jól ismerte a *Bibliát* és a korabeli egyházi és világi énekeket.³ Tóth Csilla szerint az életrajzi elvű számozott gyűjtemény mintáját Balassitól vehette.⁴ A költő huszonnyolc verset másolt be gyűjteményébe, a könyv azonban ezeken felül prózai előszót és önéletrajzot, illetve más egyéb feljegyzéseket is tartalmaz. A huszonnyolc költeményből nyolc tekinthető verses imádságnak: az I., IV., V., VI., illetve a XX., XXI., XXVII. és XXVIII. számú. Mint látható, ezek közül négy ének a gyűjtemény első harmadában, a másik négy pedig utolsó harmadában olvasható, vagyis míg első csoportjuk a rabság kezdeti szakaszában keletkezett, addig a második már egy későbbi időszak termése. E különbséget azért fontos kiemelni, mert a rabot minden bizonnyal némileg eltérő lelki-mentális állapot jellemezte a versek megszövegezése idején.

Az első ima jellegű verscsoportra a bibliai tanításokra, illetve bibliai alakok példáira hivatkozó, bizakodó hangnem a jellemző. A bűnökéből való megtérés, a hit, az isteni gondviselésben való bizalom és az isteni akaratra való ráhagyatkozás témái kerülnek előtérbe, miközben a versszövegekben a konkrét élethelyzet csupán homályosan körvonalazódik. A rabságról az énekeskönyv illusztrációi és a végén függeléként elhelyezett prózai önéletrajz szolgálnak bővebb részletekkel. Az 1605-ben megszövegezett prózai előszóban Wathay pontosan megvilágítja a rabsággal kapcsolatos teológiai felfogását, amely az imádságok gondolatvilágát is áthatja.⁵ A rabság ennek fényében kettős értelmű: egyrészt általa ismeri meg a világ hívságát, és formálja át gondolkozásmódját a világról és önmagáról, majd korrigálja az érzés és az akarat lelki képességeit. A világtól így a „rossz” átélése révén végül Istenhez jut el. Más szavakkal: a világ rabságától a fogság tapasztalata szabadítja meg. Másrészt pedig a rabság mint megpróbáltatás a hit növekedéséhez, megerősödéséhez és megtisztulásához járul hozzá. A versek ellenben a lírai formához illően az érzésvilágnak nagyobb szerepet adó megközelítésmódot alkalmaznak.

A nyitó költemény különösen érdekes abból a szempontból, hogy szövegében a messzi tájon, „Törökország torkában” fogságban tartott beszélő az égi uralkodó és az égi haza képzetének megidézésével indít. A török szultán földi

³ ÁCS Pál, *Wathay Ferenc: "Áldott filemile..."*: *Allegória és invenció*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979, 174.

⁴ TÓTH Csilla, *A Wathay-énekeskönyv*, 1999, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/vegso.htm> (2024. 08. 06.)

⁵ Wathay börtöntapasztalatáról lásd még: TÓTH, *Börtönirodalom...*, 1. j. i. m., 21–25.

hatalmával így a keresztény Úristen égi dicsősége kerül szembe. A földi viszonyokból mentálisan emelkedő rab azután az isteni mindenütt-jelenvalóság gondolatával írja felül az *itt* és az *ott* kínzó ellentétét. A megszabadulás reményét Wathaynál is az Isten irgalmába vetett hit alapozza meg, de az idegen kulturális és vallási közegben magát teljes fizikai kiszolgáltatottságban találó beszélő önön elhagyatottságának érzetét is képes így oldani.

A IV. számú, *Vegb es kezdettnekáll lenö...* kezdetű ének a legkorábbiak közül, 1603-ból való, amikor Wathay még Nándorfehérváron raboskodott. A rab a bibliai szövegekből ismert csodatételekre hivatkozva argumentál Krisztus segítő közbeavatkozása mellett. Wathay először a fikció eszközét alkalmazza, amikor a múlt viszonyai közé vetíti vissza a tömlöcbe bemenő és a zsidó foglyokat megszabadító Krisztus alakját:

Ezerzer mert benned töb Sido hitt uolna,
Ill Búdös Tömlöztben mint en lettek uolna,
Tömlöztben hozaiok ha be mentell uolna,
Neked yl szep zouall köniörgöttek uolna,

Ne hagi edes Jesus Daud Kiraly fia
Köniörüli mi raitunk örök Isten fia,
Nekilc montad uolna: Noo sok attiamfia,
Hidgietek s tauozik, rabsagtok nagy kinia,⁶

A lírai én csak ezt követően ad hangot saját kérésének a „Jövel azért, Uram, vigasztalj engem is” sorral. A vers végén a keresztény rabok felé fordul, akik Krisztus nevéért, vagyis a hitért „nyomorognak”, s őket biztatja a rabságból kiszabaduló Szent Péter immár valós bibliai példájával. Itt tehát a hit megszabadító erejére helyeződik a hangsúly. Az V. számú ének a rabkénti szenvedés okait fejtegeti. Eszerint az aktuális élethelyzet mögött vallási indok áll, és minden látszólagos negatív hatása ellenére éppen azért kap magasabb értelmet, mert elszenvédőjét – mint jóra ösztökélő figyelmeztetés – a lelki elveszéstől óvja meg. Ha viszont elérte célját, mert a hívő megértette Isten akaratát, a rabság fenntartása ebből a szempontból okafogyottá válik. A fogság sajátos élethelyzetéből fakadó, a fizikai szenvedésen túl az elzártsággal, kiszolgáltatottsággal és tehetetlenséggel együtt járó lelki szenvedés emésztő jellegét jól érzékelteti, hogy a beszélő a VI.

⁶ RMKT XVII/1, 163.

számú énekben arra kéri Istent, hogy ha büntetése elkerülhetetlen, legalább „más vesszővel” sújtsa.

Az első imajellegű verscsoportban tehát egyrészt a magasabb, vallási szempontú sorsértelmezés válik dominánssá, másfelől pedig az erre épülő, s a remény érvényéről voltaképpen magát a beszélőt meggyőzni akaró argumentáció kifejtésére kerül sor. Az V. és a VI. számú költeményben azonban már feltűnik a panasz hangja. A két belső párbeszédet jelenetező szöveg (VII., VIII.) tematikailag szorosan kapcsolódik az őket megelőző imádságokhoz. E két költemény a hit megerősítését már nem az Isten–ember reláció síkján, hanem a szubjektum lélekrészei között zajló fiktív beszédhelyzet révén viszi végbe. A lírai én itt jelentkező egyfajta „megosztottsága” okán az irodalomtörténet-írás Wathay ezen „önmegszólító” verstípusának szentelte ezidáig a legnagyobb figyelmet.⁷ A VII. számú versben a lírai alany lelke az imádságokban is hangot kapó panasz halál utáni következményeitől retten meg, itt ugyanis nem a mai értelemben vett egyéni lélekről van szó, hanem a keresztény halhatatlan lélekről. Wathay versbeli alakja, „énje” rögtön megnyugtatja lelkét azzal, hogy világosan elhatárolja a szenteknél is tetten érhető panaszt a hitehagyó, negatív hatású zúgolóadás bűnétől, miközben hitének töretlen meglétét is hangsúlyozza.⁸ E költemény ezért akár a panaszt tartalmazó fohászok magyarázó kommentárjaként is olvasható.

Ezt követően világi és bibliai tematikájú versek következnek egymásra, folyvást fenntartva az egyéni problematika tágabb, egyszerre nemzeti és egyetemes vallási perspektívában való szemlélését. Az ószövetségi történetek a zsidó–magyar párhuzam segítségével próbálnak tükröt tartani a korabeli magyarság elé. Ennek jegyében idéződik meg a XIII. számú énekben, a *Makkabeusok könyvéből* vett szövegrészletben azoknak a zsidóknak a példája, akiknek könyörgése az Istennél meghallgatásra talált. A latin címfelirat szerint Wathay saját vigasztalására fordította le ezt a szöveghelyet, melyben két könyörgés is olvasható. A második imádság a pogány ellenség Isten segítségével való legyőzését és a nyomorúságos

⁷ SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 120–123; MARÓTHY Szilvia, *Szerelmes, bujdosó és futosó elmék: belső lelki párbeszéd vagy önmegszólító vers? = A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. GÁBOR Csilla, FARMATI Anna, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2021, 429–432; LACZHÁZI Gyula, *Érzelm megjelenítés és érzelmi hatás a barokk költészetben: Wathay Ferenc, Kobáry István = Betegség és gyógyulás a kora újkor irodalmában (1450–1760)*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ÉTLINGER Mihály, Budapest, reciti, 2022, 340–347.

⁸ Ezzel kapcsolatban Szent Jóra hivatkozik. Lásd még: TÓTH, *Börtönirodalom ...*, 1. j. i. m., 23.

helyzetből való megszabadulás reménykeltő lehetőségét mutatja fel, s megerősítő példát nyújt a rabok számára. Az imádság tehát az alapvetően más műfajú darabokban is fontos szerepet tölt be. A XIV. számú verstől kezdve azonban a vallási tematika háttérbe szorul, s a magány érzésének oldását előtérbe állító, világibb jellegű költemények sorakoznak egymásra.

A második ima jellegű verscsoport fő célja immár nem a sorsértelmezés, hanem a kilátástalannak tűnő helyzet okozta lelki keserűség enyhítése, s a beszélő megóvása az idő múlásával egyre nagyobb fenyegetést jelentő kétségbeeséstől. A XX. számú vers egy konvencionális reggeli imádság, mely a tekintetben elüt az énekeskönyv többi darabjától, hogy beszélője olyan módon fogalmazza meg kéréseit, hogy azok nem kötődnek a rabság élethelyzetéhez. A verscsoport másik három darabjának hangvétele azonban már komorabb színezetű, s a beszélő növekvő keserűségéről ad hírt. Ennek előzménye már felfedezhető az *ad animam suam* típusú darabok csoportjába sorolható XXI. számú költeményben. A beszélő a reggeli énekben még azért adott hálát, hogy Isten megtartotta életét – itt azonban a „nem szánom halálomat” sorral és azzal, hogy Jób saját születését elátkozó gesztusát feltételes módon önmagára alkalmazza, már feltűnik a halál gondolata. A lélek felelete azonban kiigazítja és esztelenségnek minősíti („bolondoskodik”) az *énkénti* megszólaló fejtegetését. Az ima jellegű panaszversek első darabja egy német nótára 1605-ben szerzett zsoltárparafrázis (XXII.), a másik kettő viszont önálló szerzemény, s a rabság utolsó évében, 1606-ban keletkezett. A 102. zsoltár szavainak átvételével az előző versbeli minta ismétlődik: a kanonikus szöveg idézése révén fejeződik ki a rab aktuális érzésvilága, majd ezt követően fogalmazódnak meg az ellentétet képező gondolatok. A XXIII. számú vers ugyan szintén vallási témájú, ám nem Istenhez, hanem a keresztyény hívekhez szól, s az evilági szenvedők számára a túlvilági boldogság lehetőségét mutatja fel.

Az utolsó két költemény néhány strófányi benső monológyszerű felvezető részzel indít, a panaszra okot adó alapszituáció ismertetését mindegyikben egy könyörgő szakasz követi. A XXV. énektől kezdve a halálgondolat elő-előtűnése az elhúzódó raboskodás lélekemésztő hatásáról tanúskodik: a rab arról vall, hogy „csak nem adám magam az halálra”, mert a bú halálos sebet ejtett a szívéen. A XXVI. énekben a bánat miatt úgy érzi, hogy „halálnak fia”, a XXVII. énekben pedig ekként sóhajt fel: „Vallions- nem uolnae? Job? ha el fognae? Inkab en

szegeni Elthem”.⁹ A XXVIII. vers végén álló sorok a szabadulással kapcsolatos remények ismételt szertefoszlásáról adnak hírt, nem meglepő ezért, hogy e szövegben már kijelentés formájában fogalmazódik meg a halál elfogadásának gondolata. A rab tehát eljut odáig, hogy a halálban a konkrét és átvitt értelmű földi bilincsektől való megszabadulás lehetőségét látja meg, a XXIII. számú vers témájára, a túlvilági boldogság ígéreterére is visszautalva. Wathay éppen a költemény megírását követően, valamikor 1606-ban szabadulhatott ki a fogságból. Az énekeskönyvben azonban semmi sem utal erre az életeseményre. A kézirat láthatóan befejezetlenül maradt, nem tudjuk, hogy Wathaynak szándékában állt-e még rajta alakítani. A költő halálának pontos ideje sem ismert.

Koháry István börtönkölteményei

Wathay mellett a törökellenes harcokban szintén aktívan résztvevő Koháry Istvánt (1649–1731) is rabsága tette költővé.¹⁰ Koháry 1682-ben, Fülek ostromakor került Thököly Imre fogságába, s szintén csak évekkel később, 1685-ben szabadult. Jóllehet Koháry verses munkáinak java részét elmélkedő jellegű darabok teszik ki, börtönkölteményei között néhány könyörgés is található. Mivel korábbi dolgozatomban már érintettem az imádságok témáját, ehelyütt csupán a rabság ideje alatt szerzett könyörgések ciklussá szervezett csoportját fogom közelebbről megvizsgálni.¹¹ Koháry börtönverseit 1720 körül nyomtatásban is megjelentette *Sok obajtás közben szerzett versek* címmel.¹² Az öt füzetből álló nyomtatvány negyedik füzete kilenc rövidebb verset tartalmaz, melyek együttesét a kötet lajstroma a „Némely Istenes könyörgések” címszóval jelöli.¹³ Nem tudjuk, hogy e költemények eleve a ciklusalkotás szándékával készültek, vagy csupán utólag lettek

⁹ RMKT XVII/1, 240.

¹⁰ VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költésze*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1973, 501–551. Koháry költészete kapcsán lásd még: BALÁZS-HAJDU Péter, *Haza, a magasba: Koháry István jelentőségéről*, Verso – Irodalomtörténeti folyóirat, 2021/1, 65–73.

¹¹ HERNÁDY Judit, „Bánat műbelyében járadván ... kobolt versek”: *Fikció, imádság és meditáció mint a bánat ellenszerei Koháry István verseiben = Betegség és gyógyulás...*, 7. j. i. m., 353–367, 361–364.

¹² *Régi Magyar Költők Tára, XV/16: Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petróczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Budapest, Balassi, 2000, 604. (A továbbiakban: RMKT XVII/16)

¹³ *Uo.*, 181–191.

versfüzérre összeszerkesztve. A kilenc versből hét címfelirata tartalmaz kronogramot (ezek egységesen az 1685-ös évet adják ki), kettő pedig akrosztichont.

A meditatív jelleg háttérbeszorulása s a kegyességi szándékok előtérbe kerülése miatt a szövegek modulációja e daraboknál a barokk vallásosság személyes és érzéstartalmú jegyeit mutatja. Az első verscsoport (RMKT XVII/16, 54–57. sz.) a megtérés mint cselekvéssor egyes állomásait mutatja be. A vers felütése három tényezőt állít a figyelem középpontjába: a transzcendencia létszféraját, majd az Isten által teremtett makrokozmoszt, a világot és a mikrokozmoszt, vagyis az emberi ént. A lírai én először – a Wathay-féle kötetet nyitó könyörgéshez hasonlóan – a transzcendens valóságra függeszti tekintetét, majd hányatott sorsát mutatja be, illetve értelmezi. A beszélő a szabadság és rabság antitézisére építkezve szembeeszt saját múltbeli és aktuális állapotát, majd a bűnvallás keretében a rabságba esést mint megérdemelt büntetést fogadja el. Ezt követően az isteni döntés mögött meghúzódó okok feltárására kerül sor. E ponton a nézőpont módosulása miatt a szabadságban élt idő negatív színezetet nyer, hiszen az a bűnös hajlamok elburjánzása számára nyújtott lehetőséget, a rabság viszont pozitív sorsformáló erőként jelentkezik. A külső probléma megoldása helyett – amely kívül áll hatalmán – tehát a rab a sztoikusok módszerét követve az arról alkotott véleményét formálja át.

A döntően gondolati jellegű felvezető ciklusdarabra két Krisztushoz szóló fohász (RMKT XVII/16, 55., 56. sz.) következik, melyekben az érzés és az akarat két lelki képessége jut nagyobb szerephez. Az *Óh, édes Jézusom...* kezdetű darab a rabság léthelyzetének (át)értelmezése utáni erőgyűjtés verse. A költemény a vágy lelki alapképességét fordítja helyes irányba, amikor a beszélő – a lehető legnemesebb tárgyat választva – magát Krisztust kívánja magába fogadni. A remény először még külsődleges vonatkozású, azaz a lírai én külső emberével áll kapcsolatban: a megszólaló a fizikai és lelki szenvedések megszűnéséért könyörög, a kérések horizontja tehát nem hagyja el az evilág síkját. Ennek megfelelően az aposztrofált Istenalak is emberközeli, antropomorf jellegű azonosítások képében tűnik fel. A szakasz utolsó sora viszont éppen ennek a külső embernek a bűnös állapotát tudatosítja, átmenetet képezve a következő, immár a benső emberre tekintő megfontolásokhoz. A bűnvallást, a fokozatos szemléleti elmélyülést követően a lírai én képessé válik a kínzó külsődleges viszonyok ártó voltát bensőleg semlegesíteni, s így az eredeti kéréseket, ha nem is okafogyottá, de legalábbis mellékessé fokozza le. Az ötödik strófa kívánságai ugyanis a megszólaló

szubjektumtól függnék: csak az emberi szabad akarat helyes választásai által érhetőek el. A külső, világi élet negatív jellegű eseményei, állapotai a benső ellenállás lehetőségét hordozzák magukban, melynek a vers tanúsága szerint egyetlen igazi támasza kizárólag Jézus lehet, vagyis a világi nehézségek csak egy világfeletti erő segítségével győzhetők le. A lírai én amellet érvel, hogy a földi létezés leg-szélsőségesebb eseményei sem tudnak így ártani az embernek. A világ romlásának apokaliptikus képével ebből kifolyólag kerül szembe a Jézus befogadása révén megerősített lírai szubjektum benső sérthetlensége:

Bár széles ez világ, éppen el romlana,
 diribrúl darabra mind el szakadozna,
 tudom, hogy lelkemnek semmit sem ártana,
 s-el romlot darabia porrá nem rontana.¹⁴

A Szentlélekhez szóló fohász (RMKT XVII/16, 57. sz.) tovább halad a benső átalakulás ösvényén, s azt a folyamatot helyezi a figyelem középpontjába, amely során a kegyelem segítségével a lélek maga is átalakul, vagyis a fentiekben megelőlegezett minőségek és erények valóban sajátokká válnak. A vers a megtisztulás, a pozitív lelki minőségekben való megerősödés mibenlétét taglalja, s a témához illően egy lelki hiányállapotból indul ki. Figyelemre méltó, hogy e bánatot már nem annyira a szorító külső körülmények, hanem sokkal inkább a szív tisztátalansága felett érzett szomorúság motiválja. A rabság mint életprobléma tehát ismét háttérbe szorul.

A Jézushoz és Máriához szóló két rövidebb fohász a rabságból való megszabadulás kérésével fordul az aposztrofált alakokhoz. Az utolsó három költemény megszólítottjai a katolicizmus kiemelt szerepű alakjai: az oltalmazó védőszent, Szent István első vértanú (RMKT XVII/16, 60. sz.), akinek a beszélő a nevét viseli, a szenvedőket megsegítő Páduai Szent Antal (RMKT XVII/16, 61. sz.) és az egyént az üdvösség felé vezető útján segítő őrangyal (RMKT XVII/16, 62. sz.). A három szöveg különböző módokon igyekeznek a rabság miatti elkeseredés ellenében hatni. A megkövezés konkrét tényét jelképesítő és önnönmagára alkalmazó lírai én például Szent István mártírtól – szerepének megfelelően – nem világi sorsa javulást kéri, hanem a békességes tűrés általa képviselt erényét szeretné példája segítségével elsajátítani.

¹⁴ *Uo.*, 183.

A rákövetkező, jóval hosszabb könyörgés két nagyobb egységre tagolható: az első egy általános szakasz, mely Pádúai Szent Antal csodatételeit mutatja be, a második egység pedig az általános részt a megszólaló személyes sorsára tükröző fohász. Mivel Szent Antal nem személyes, hanem közvetítői és csodatevő erejű minőségében jelenik meg, a szöveg életútjáról nem közöl adatokat. A kerek, zárt egészt alkotó első szerkezeti egység akár külön versként is funkcionálhatna, mint a korszak katolikus egyházi énekeinek műköltői újraírása. Koháry azonban a kezdő egységhez egy személyes hangütésű könyörgést is hozzáillesztett, mintegy kibővítve és személyessé formálva a népének konvencionális záró fohását.

A ciklussá szervezett könyörgések után még egy füzet következik, mely egy átolmlátást beszél el. Bár a kötetben gyakran találkozhatunk kronologikus rendet jelző kronogramokkal, a szövegek egymásutánjából mégsem rajzolódik ki egységes önéletrajzi narratíva, csupán a nyitó és záró ciklusokban fedezhetők fel ennek nyomai. A lírai imasorozatban sem találhatók az aktuális élethelyzetre utaló konkrétumok, a rabsággépezet inkább tipizálónak mondható.

Egyes, rabság idején keletkezett prózai és verses imádságok

Wathay Ferenc és Koháry István verseskönyveinek a kedvezőtlen körülmények ellenére való létrejötte minden bizonnyal egyaránt köszönhető a fogságban töltött idő hosszának és a szerzők művészi alkotás iránti külön affinitásának, illetve a korabeli átlagnál többé vagy kevésbé alaposabb műveltségének. Jellemzőbb volt azonban, hogy a rab csupán egy-egy éneket szerzett, melyben hangot adott panaszának vagy Istenhez fordult segítségért. E két szándék gyakran együtt járult hozzá egy-egy költemény megszületéséhez. Jó példa erre Lakatos Péter szebeni polgár „kinzo-hazban, plenger alat kinban”, 1595-ben írt verse, melyben a rabé- nek és a halottat első személyben megszólaltató halotti énektípus jegyei ötvöződ- nek. Lakatos Péter az imádság keretén belül, Isten színe előtt ad hangot panaszá- nak, az ő ítélőszéke elé bocsátva ügyét, kitartva ártatlansága és a súlyos büntetés méltatlansága mellett, majd búcsút vesz családtagjaitól.¹⁵ Báthori Boldizsár töre- dékesen ránk maradt, gyalui fogságában 1594-ben szerzett könyörgése a szöve- gen következőzetesen végigvitt, pozitív és negatív bibliai alakok példáit egyaránt

¹⁵ RMKT XVII/1, 43–47.

megidéző hasonlatsora miatt érdemel figyelmet.¹⁶ Egy ismeretlen szerző 1611-ben, szamosújvári fogsága alatt született rabéneke a Wathaynál is többször előforduló szerkezeti mintát követi: a panasz benső monológ formájában tárja elénk a beszélő reménytelennek érzett helyzetét, majd a szöveg reményt keltő bibliai szabadulások példáival argumentáló könyörgéssel zárul. A rab teljes fizikai kiszolgáltatottságát és tehetetlenségét jól érzékeltetik a szerző által alkalmazott állathasonlatok:

En keserues testem, bizoni hasonlo uagi az niuzando baranihoz,
A uagi az megh hizlalt, szep etellel tartot megh ölendő madarhoz,
Azki ő magaban keueset bizhatik megh szabadulassahoz.¹⁷

Jelentékeny irodalmi termés köszönhető a Kemény János által vezetett erdélyi magyar seregek 1657-es tatár rabságba esésének. A *Tatarok rabsagaban esteknek keserves eneknek* című rabének¹⁸ szerzőjét nem ismerjük, de a kolofon tanúsága alapján egyike volt a foglyoknak. Varga Imre szerint valamelyik református pap lehetett.¹⁹ A költemény szerkezeti kidolgozottsága is alaposabb műveltségre vall. A könyörgő imádság helyütt is panasszal fonódik össze. A felütés „kiáltása” Istenhez a meghallgattatás vágyát fejezi ki, majd a közösség nevében beszélő rab elismeri a magyarok bűnösségét és a büntetés jogosságát. A bevezető imára egy igen terjedelmes, sok irányba kitérő panasz (*lamentatio*) következik: a beszélő először a zsidók egyiptomi és babiloni fogságának és szabadulásának történetét idézi fel, majd a sorspárhuzamot hangsúlyozva tér rá a vereséig vezető események elbeszélésére. Ezt követően a rabok sanyarú sorsát mutatja be, a lelki szenvedés ismertetésekor az otthon aggódó családtagokhoz is odafordulva, végül a rabságban velük együtt szenvedő Kemény Jánost és a főurakat szólítja meg. A 36. strófában lefestett alaphelyzet jól jellemzi az idegen nyelvi-kulturális-vallási közegben raboskodó magyarok alapérzetét:

¹⁶ *Uo.*, 30–31.

¹⁷ *Uo.*, 453.

¹⁸ *Régi Magyar Költők Tára, XVII/9: A két Rákóczi György korának költészete, 1630–1660*, kiad. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1977, 392–400. (A továbbiakban: RMKT XVII/9).

¹⁹ *Uo.*, 704.

Jdegen nyelvek közt csak hogy megh nem halunk,
Az tatarok nyelven mert szolni nem tudunk,
Az Jsten felölis egy sot sem szolhatunk,
Mint az szarkanyoknak kölykei közt lakunk.²⁰

A panaszt tíz strófányi könyörgő imádság rekeszti be. A költemény zárlatát a prédikatori jellegű beszédmód jellemzi, a megszólaló penitenciára és megtérésre igyekszik ösztökélni a magyarokat, akik számára saját példájukat mutatja fel tanulságul („No azert, magyarok, ily tanacsot adunk, / [...] E sziralmas versben titeket tanítunk”²¹). Mint a tartalomból kitűnik, a költemény elsősorban a magyarsághoz szól, őket próbálja informálni, tanítani, inteni és számukra nyújt min-tát a könyörgő imádsághoz is.

Szintén a magyarok tatár fogsága idején keletkeztek a *Menny el édes szolgám...* kezdetű rabének szövegváltozatai.²² A három variáns közül az elsőből teljesen hiányzik az imaszituáció. A *Kemény János éneke* című tartalmaz egy rövid fohászt, a Varga Imre által legkésőbbre datált *Siralom pataka ...* kezdetű ének pedig négy strófányi könyörgéssel zárul. A vers közösségi megszólalásformát alkalmazó beszélője a szabadulás mellett az ostromzás megszűnését és Isten haragjának pogá-nyok ellen fordulását kéri imájában. Noha a *Kemény János éneke* valószínűleg nem a későbbi erdélyi fejedelem alkotása, Jankovics József rátalált azokra a rabé-nekekre, amelyeket valóban Kemény szerezhettek (*Rab Kemény János éneke; Egymás szerezőknek hív siralma*).²³ Ezek az alkotások azonban világi jellegűek.

Ismerjük ellenben Kemény János *Gilead Balsamuma* című, 1659-ben nyomta-tásban is megjelentetett imagyűjteményét. Kemény 1657-ben katonáival együtt esett a krími tatárok fogságába, ahonnan 1659 augusztusában szabadult. Kemény irodalmi munkásságában teljesen külön műegészt alkot a Károli-féle *Biblia* szö-vegéből összeszerkesztett imagyűjtemény²⁴ és a biografikus jellegű emlékirat.²⁵ A *Gilead*ban azonban csupán egyetlen saját szerzésű imádság található. E rabima létrehozása során ráadásul a szerző saját bevallása szerint éppúgy kompilációs

²⁰ *Uo.*, 395.

²¹ *Uo.*, 399.

²² *Uo.*, 402–407.

²³ JANKOVICS József, *Kemény János versei és a halálával kapcsolatos alkalmi költemények*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 101–115.

²⁴ KEMÉNY János, *Gilead Balsamuma* [...], Sárospatak, 1659, RMNy 2869.

²⁵ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 3–310.

technikát alkalmazott, mint magánál a kötetnél. Az eredeti kontextusukból kiemelt bibliai szöveghelyek építőelemekként való egybefűzése mindazonáltal már nagyobb önállóságot igénylő, saját szöveget eredményező eljárásnak tekinthető. Az emlékirat és a *Gilead* kapcsolatát azért is érdemes vizsgálni, mert utóbbi a szélesebb nyilvánossághoz is eljutott, s a kötet publikálása mögött meghúzódo reprezentációs szándék az aktív közéleti szerepet betöltő Kemény esetében aligha kétséges. Elgondolkodtató, hogy amikor Kemény a kanonikus szövegeket a rabság adott élethelyzetére alkalmazza, mintakövetésével egyúttal mintaadóvá is válik, a lelki vezető szerepét is mintegy magára öltve.²⁶ Emellett megjegyezhető, hogy az imagyűjtemény és a közösségi megszólalásmódot alkalmazó, záró rabima alkalmas arra is, hogy a szerencsétlen eseményt olyan egyetemes érvényű értelmezési keretbe helyezze, amely segíthetett a Keményt hadvezérként érő vádaskérdésében. A gyűjtemény szövegei ugyanis számos helyen felidézhetők a korabeli olvasóban a zsidó–magyar párhuzam gondolatait. Ha pedig a vereséget és rabságot mint a magyarságot bűnei miatt érő ostromozást tekintjük, Kemény esetleges egyéni felelősségének kérdése is háttérbe szorul. Ráadásul Kemény az imagyűjtemény által az Isten haragját eltávoztatni képes lelki megtérés mintáját is felmutatja. A későbbi erdélyi fejedelem ugyan rabsága idején kényszerűségből kiszorult a közéletből, ám úgy tűnik, hogy a fizikai távolság ellenére is képes volt levelei és egyéb kiküldött iratai mellett a *Gilead* révén is a nyilvánosság terében jelen lenni és a közvéleményben róla kialakuló képet befolyásolni.

Említést érdemelnek még Petrőczy Kata Szidónia 1704-es szebeni fogsága alatt írt imádságai.²⁷ E szintén nagymértékben konvencionális mintákra épülő szöveg jellegében nagyon hasonlít Kemény János rabimájához, lényeges különbség azonban, hogy a költőnő helyzetéből adódóan nem egy tágabb közösség, hanem saját maga és szintén raboskodó, tőle elszakított férje, Pekri Lőrinc nevében szól. Az első ima könyörgését dicsőítés és rövidebb panasz előzi meg, míg a második rögtön panasszal indít. Női alkotóra utal az is, hogy Petrőczy Kata a férfi szerzőknél előforduló bibliai alakok mellett Zsuzsanna megszabadításának

²⁶ Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságkönyveiben*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár 50.), 127–128.

²⁷ S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia imádsága szebeni fogságában*, Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica, 2009/2, 243–251.

példáját is felemlegeti: „Uram az artatlan Susánnát megszabadítád és annak vádlóit meg szégjenétéd az iffiu Daniel által”.²⁸

Összegzésként elmondható, hogy a börtönirodalom imahasználatát elsősorban a szabadulás vágya, illetve a hitélet mint megtartó erő előmozdítása motiválta, de a reprezentációs szándék is szerepet játszhatott megformálódásukban. Míg a verseskönyvek egyaránt tartalmaznak vallásos és világi jellegű darabokat, a rabság idején keletkező prózai imádságok általában önálló művet alkotnak és jól elhatárolhatók a szerző egyéb szerzeményeitől.

²⁸ *Uo.*, 250.

LACZHÁZI GYULA

Lelkiség és sztoicizmus Rimay János költészetében

1. A dolgozat célja

Az irodalomtörténeti hagyományban az *Ez világ, mint egy kert...* kezdetű vers Rimay János költészetén belül kitüntetett figyelmet kapott, és számos érdekes elemzése született. Ez a dolgozat az eddigi megfigyeléseket azáltal igyekszik kiegészíteni, hogy a verset Rimay „megkomponált verseskötetének” részeként veszi szemügyre s a kötet egészében elfoglalt helyét igyekszik tisztázni. Arra a kérdésre keresi a választ, miért szerepelhet egy Balassi Bálint *Katonaénekét* imitáló, tehát a katonaélet tematikájához kapcsolódó vers egy alapvetően meditatív-vallásos jellegű kötetben, illetve hogy a versben megfogalmazódó neosztoikus morál hogyan viszonyul a verseskötet meditatív-vallásos tartalmához.¹

2. Rimay és az irodalomtörténet

Rimay János irodalomtörténeti helyének kijelölésében hosszú ideig a manierizmus stílustörténeti és a sztoicizmus eszmetörténeti fogalma kapott meghatározó szerepet. A költő a magyar manierista irodalom emblematikus alakjaként nyert méltatást, költészetét az irodalomtörténet-írás Balassiéval szembeállítva a reneszánsz és a barokk közötti eszmetörténeti és poétikai változásokat megjelenítő példaként tartotta számon.² Az utóbbi időben a manierizmus mint irodalmi jelenségek értelmezését segítő vagy megalapozó fogalom az irodalomtörténetben

¹ A megkomponált verseskötet fogalmát Ács Pál Rimay-kiadása honosította meg, miután Klaniczay Tibor harmincyolc Rimay-vers szoros összetartozása mellett érvelt.

² KOVÁCS Sándor Iván, *Rimay János = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, Osiris, I., 1998, 149–152. Rimay recepciótörténetének felvázolására az utóbbi időben – jóllehet egyetlen szempontot, Rimay Balassihoz való viszonyának megítélését tartva szem előtt – Óry Katinka tett kísérletet. ÓRY Katinka, *Ohvasatlanság – olvashatlanság. Az ambiguitás retorikája Rimay János Balassi-epicéliumának kísérszövegeiben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 111(2007), 555–581.

háttérbe szorult, Rimayval kapcsolatban való alkalmazhatósága is kérdésessé vált.³ Ugyanakkor számos új poétikatörténeti, retorikatörténeti, eszmetörténeti, filológiai elemzés tette árnyaltabbá Rimayról alkotott képünket, s az újabb értelmezéseknek köszönhetően Balassihoz való viszonyának ambivalens volta, illetve a feltételezhető kötetkompozíció problematikája is világosabban rajzolódik ki.⁴

Rimay költészetének átfogó elemzésére és újraértelmezésére az utóbbi években két fontos tanulmány tett kísérletet. Szilasi László Balassi költői nyelvének utóéletét vizsgálva fogalmazott meg érdekes megállapításokat Rimay költészetére vonatkozóan.⁵ Líratörténeti vizsgálódásaiban Michel Foucault-nak az episztémék egymást váltó sorára vonatkozó, a folyamatos történelmi változás gondolatát tagadó elképzelését alapul véve abból indult ki, hogy az 1600 körüli időszak az európai kultúrában egy a tudás alapszerkezetét megváltoztató episztémé váltás ideje, melynek poétikai vetületei a korabeli költészetben is tetten érhetők. Ennek megfelelően azt igyekszik bizonyítani, hogy míg Balassi költészete a hasonlóságok episztéméjének keretei között maradt (jóllehet Balassi egyes verseiben eljutott ennek végpontjához), Rimaynál már egy új, a reprezentáción alapuló episztémé nyomai fedezhetők fel. Poétikai tekintetben ez többek között a nyelv uralhatatlanságának felismerésében, a jelölttel szemben a jelölőnek az érdeklődés középpontjába kerülésében, egy nem-metonimikus nyelv keresésében, a *con-cetto* (szorosra zárt allegória) felé való tájékozódásban, a trópusok helyett a figurák előtérbe kerülésében lenne tetten érhető. Szilasi ily módon tulajdonképpen a reneszánsz–barokk korszakváltás narratíváját fogalmazza újra, ennek poétikai–retorikai dimenzióját igyekezve megragadni. Bene Sándor nagyívű tanulmányának középpontjában Rimay és a neosztoicizmus kapcsolata áll. Felfogása szerint Rimay feltételezhető kötetkompozíciójában (melybe a szerelmes versek éppúgy beletartoznak, mint a *Balassi-epicédium*) végső soron Lipsius eszméit kívánta megverselni, s e törekvése során mindinkább eltávolodott mestere, Balassi költői örökségétől.⁶

³ ÁCS Pál, *Kovács Sándor Iván és a manierizmus*, Irodalomtörténet, 87(2006), 515–522.

⁴ Lásd: ÓRY, 2. j. i. m.; HORVÁTH IVÁN, TÓTH Tünde, *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója*, Palimpszeszt 2002. <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/06.htm> (2023. 12. 02.)

⁵ SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. században*, Budapest, Balassi, 2008, (Humanizmus és reformáció, 30), 163–216.

⁶ BENE Sándor, *Rimay művészete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 115(2011), 271–339.

Ezekhez az elemzésekhez képest jelen dolgozat másfajta célkitűzést követ, amennyiben elsősorban nem azt vizsgálja, hogy a Balassi-hagyomány milyen módon alakult át Rimay tollán. Egy korábbi dolgozatomban az érzelmek megjelenítésének módja, illetve az érzelmi hatás szempontját érvényesítve Rimay megkomponált verseskötetének meditatív jellegét igyekeztem közelebről meghatározni. Ennek során igen fontosnak mutatkozott a versekben megjelenő beszédhelyzetek, illetve a beszédhelyzetek változásának vizsgálata is, mivel a kötet meditatív jellegének megértéséhez az ima, illetve az önmegszólítás alakzatának figyelembe vétele jelentős mértékben hozzájárulhat. Itt most ennek a gondolatmenetnek a folytatása, néhány aspektusának részletesebb kifejtése a célom.⁷

3. *Az Ez világ, mint egy kert... értelmezési problémái*

Az *Ez világ, mint egy kert...* kezdetű verset a szakirodalom nemcsak azért idézi előszeretettel, mert szentenciaszerű befejezése jól demonstrálja, hogy Lipsius tanai Rimayban értő olvasóra találtak, hanem azért is, mert egyúttal Rimay Balassi költői világához való sajátos, ellentmondásos viszonyáról is tanúskodik. A vers középső, a világ állapotát leíró része könnyen felismerhető módon Balassi *Egy katonáéneke*nek imitációja, újraírása, az utolsó két versszak pedig a sztoikus morál néhány alapelveinek summás összefoglalásaként és imperatívusként való megfogalmazásaként értékelhető.

A Balassi-imitációnak az egész versben elfoglalt helyét s így a sztoikus eszmék versbeli megjelenéséhez való viszonyát az értelmezők némiképp eltérően látják. Zemplényi Ferenc a vitézi életet megjelenítő középső részt egyfajta példázatként, az ember életben való forgásának allegóriájaként értelmezte, mely így párhuzamba állítható az utolsó versszakokban megidézett, a háborgó tengeren haladó hajós alakjával. Ugyanakkor úgy látta, hogy „a vidám vitézi élet dicsérete”, illetve a nyitó és záró strófák közötti kapcsolat művészileg megoldatlan, mert „áthidalhatatlan hangulati ellentét” van a Balassi világából a versbe csöppent vitézek és

⁷ Időközben megjelent Bene Sándor fontos tanulmánya, melyben gondolatmenetemmel sok szempontból hasonló állításokat fogalmazott meg. Bene szerint „a kötet rejtett narratív struktúrával rendelkezik, azt beszéli el, hogy a lélek miként szabadulhat meg a sebesült, bűnös állapotból”, s célja végső soron a lutheri kegyelemteológia hatásos megjelenítése és begyakoroltatása. BENE Sándor, *Christus medicus. Rimay János versgyűjteményének szöbtextusai = Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban*, szerk. DRASKÓCZY Eszter, ETLINGER Mihály, Budapest, reciti, 2022, 42.

a vers által körvonalazott, a pusztulás által jellemzett világgállapot között.⁸ Az értelmezők egy része ezt az ellentétet azáltal véli feloldhatónak, hogy a Balassi-imitációnak a vers többi részéhez való viszonyát mint a múlt, a reneszánsz világa és a jelen kettősségét értelmezi.⁹ Ács Pál szerint például a verset mélabús hangulat uralja, de ezen „mégis” áthatol a vitézek jó kedve: az egyetlen érték, amely megmaradt a múltból, a reneszánszból az elkorcsosult jelenben. Ács ugyanakkor lényegi különbséget lát abban, hogy Rimay versében a hősi erények, a jó kedv nem valamely magasabb cél képviselője miatt értékesek, mint Balassinál: „A sztoikus erény nem igényel jutalmazást.”¹⁰ Szilasi László ettől eltérően abban látja a fő különbséget Balassi és Rimay vitézei között, hogy míg Balassinál a katonákat a vitézi élet szeretete vezérli, az *Ez világ, mint egy kert...*-ben „a hősi halál elveszíti metafizikai értelemét”, s a vitézek alapvetően „azért cselekszenek, mert meg akarják kapni, ami (tetteik fejében) jár nekik”, azaz végső soron a haszon vezérli őket. A vers végén hirdetett sztoikus morál így a megváltozott világ által felvetett újszerű problémára, „az értelmessé már a hősi halál által sem tehető élet újszerű kérdéseire kínál választ”.¹¹ Némi hiányérzetet kelt, hogy Szilasi nem fejt ki, milyen módon jelentenek választ az utolsó két strófában megjelenő neosztoikus elvek az újszerű problémákra, s az sem válik teljesen egyértelművé, hogyan látja a katonaelet és a neosztoikus elvek viszonyát; a vitézek adeptív természetének hangsúlyozása azonban azt sugallja, hogy a katonaelet versbeli ábrázolásában nem egy pozitív eszményt lát, hanem azt a probléma exponálásaként fogja fel. Bene Sándor a korábbi megfigyeléseket is összegző tanulmánya szerint Rimay versének Balassi-intarziája az előd motívumainak idézésével és módosításával, a

⁸ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay János és a kortárs európai költészet*, Irodalomtörténeti Közlemények, 86(1982), 608.

⁹ KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció felbomlásának néhány példája Rimaynál*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74(1970), 502. BITSKEY István, *Egy Rimay-vers világa = Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 93. ÁCS Pál, *A késő reneszánsz megglazult pillérei: sztoicizmus és manierizmus az irodalomban = Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, szerk. MIKÓ Árpád, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008, 43.

¹⁰ ÁCS, *i. m.*, 43. Ács Pál nem fejt ki, Balassi esetében mi lenne az a magasabb cél, amelynek szolgálatában a vitézség áll. Balassi versében a vitézek az „emberség” megtestesítői, akik a jó hírnévért, a tisztességért küzdenek. Ez azonban az arisztotelészi etika fényében értelmezhető úgy, hogy a jó hírnév és a tisztesség nem célja az erényes (emberséges) életnek, hanem következménye. S ha így értelmezzük Balassi sorait, akkor azt kell gondolnunk, hogy a versbeli vitézek önmagáért keresik az erényes életet.

¹¹ SZILASI, 5. j. *i. m.*, 192.

vitézi élet kritikus elemeinek (pl. pénz) megjelenítésével „távolságot teremt a közösségi értékek Balassi által idealizált világától”; ugyanakkor e motívumokat sztoikus kontextusba helyezve azt a neosztoikus tételt szemlélteti, hogy a nyomorúságból is erőt lehet meríteni. Bene fontos észrevétele, hogy a vers transzcendens dimenzióval is rendelkezik, a világ pusztulása, a háborúság Istentől eredő csapás-ként értelmezhető, mely azonban a lelki üdvözülésre fordítható. Kérdésként merülhet fel ugyanakkor, vajon a Balassi-betét Bene által említett kétféle funkciójának viszonya teljesen mentes-e a feszültségektől, vajon a kritikus elemek (így a pénz szerepére való utalás) hatása nem ellentétes-e a sztoikus ideál ábrázolásának szándékával.¹²

Ezek az egymásnak némiképp ellentmondó megfigyelések is azt mutatják, hogy a vers értelmezése szempontjából kulcsfontosságú kérdés: mit is képviselnek a vitézek, milyen életelv irányítja cselekedeteiket? Egyes elemzők a vitézi élet derűs oldalát látják meghatározónak, s azt a pusztuló világ ellenpontjaként, a sztoikus erkölcsöt megtestesítő példaként értelmezik; mások viszont a negatívumokat emelik ki, s a katonaelet leírásában a pusztuló világ egy aspektusát látják. Mindenesetre az újabb értelmezések szerint – eltérően Zemplényi véleményétől – nincs szó művészi megoldatlanságról, hangulati ellentétről, a Balassit imitáló betét szervesen illeszkedik a vers egészébe. Érdeemes lehet azonban megfontolni, hogy talán Zemplényinek mégis igaza volt, s a Balassit imitáló betét, illetve a sztoikus elveket megfogalmazó befejezés között némi hangulati feszültség van. Valóban a vitézi élet alkalmas leginkább a sztoikus bölcsesség demonstrálására? Valóban szervesen kapcsolódnak az utolsó strófák a vershez? S valóban egy gyökeresen megváltozott világállapotra ad választ a vers?

E kérdések megválaszolásához talán kicsit közelebb kerülhetünk, ha a versben, a beszélő szölamában megjelenő érzelmi attitűdöt tartjuk szem előtt. A vers első nagyobb egységében egy egyéni vonásokkal nem rendelkező, személytelen beszélő tesz a világ állapotára vonatkozó kijelentéseket: az első versszakban a tárgyi világból vett hasonlatok jelenítik meg az általános pusztulást, a második versszakban pedig már ennek az emberekre gyakorolt hatása – a bánat, az elkecsereedés, a félelem, a haláltól való rettegés – tematizálódik. A versben a világról adott, a negatívumokat soroló leírás ugyan személytelensége okán objektívnek tűnik, ha azonban egy pszichikai dimenzióval rendelkező beszélőt képzelünk e

¹² BENE, 6. j. i. m., 326–327.

leírás mögé, akkor e beszélőt magát is bánatosnak, elbizonytalanodottnak és elkeseredettnak nevezhetjük. A pusztuló világ megfelelője a pszichikai oldalon a melankólia, a bánat, s ez az érzelmi diszpozíció a beszélőre is vonatkoztatható.

A katonaelet versbeli leírása és a bevezető versszakok viszonyát az elemzők különféleképpen ítélik meg: egyesek a hangulati ellentétet emelik ki, mások a vitézi élet leírásában is a romlást megjelenítő elemekre helyezik a hangsúlyt. A versben egyértelműen megneveztetik a tisztesség, a jó hírnév, a jókedy, ugyanakkor kétségtelen – hogy Balassi katonaelegétől eltérően – a nyereség (az értékek megszerzése, elenyészése, a fizetség) is többször említetik. Mégsem tűnik feltétlenül indokoltnak Szilasi értelmezése, mely szerint a versbeli katonák fő motivációja az anyagi haszon lenne. Bár Rimay más verseiben (különösen a *Kerekded ez világ...* kezdetűben az anyagi javak szeretetének keresése éles bírálatban részesül, s kézenfekvő ezt az attitűdöt az *Ez világ, mint egy kert...*-re is érvényesnek tartani, a Balassit imitáló szövegrész megfogalmazásai valamivel jóindulatúbb értelmezést is megengednek. A harmadik versszak „Vitézül nyert szépség / S karddal lelt nyereség / Vitézek közt eloszol” megállapítása esetében ugyanis a versszak egésze által képzett kontextus elsődlegesen az értékek általános pusztulása, s nem a vitézek gyarapodása.¹³ A hatodik versszak nyereségre vonatkozó leírása („Ha mit kardjával nyér, / S haza haszonnal tér, / Iszik nagy szeretettel”) a zsákmányszerzésre mint a vitézi élet velejárója (de nem céljára) s mint öröm forrására utal. A nyolcadik versszakban pedig a halálos zsold említésével a beszélő éppen azt hangsúlyozza, hogy a vitézek által vállalt veszélyekért minden fizetség kevés, az élet értéke pénzben nem fejzhető ki:

Vérrel felkölt napra,
Hadakozó óra
Sokaknak vesztére tér,
Akármely jó hópénz,
Kit az hadban felvéssz,
Mind megérdemletted bér,
Sőt az halálos zsold,
Mint rosszul szántott hold,
Ha sok is, keveset ér.

¹³ Míg a „Karddal lelt nyereség” egyértelműen a zsákmányszerzésre utal, a „Vitézül nyert szépség” sor többféle értelmezést is megenged: a nyert szépség jelenthet zsákmányként megszerzett szép tárgyakat, esetleg szép nőket, de úgy is érthető e sor, hogy a vitézség által a vitézek élete esztétikai kvalitásra tesz szert, széppé válik. A tagmondatok szerkezetének logikai hasonlósága és a (véltetően közös) állítmány („eloszol”) az első lehetőséget valószínűsíti.

Rimay költői világa szempontjából valóban sokatmondó, hogy a fizetség gondolata egyáltalán felmerül, hiszen az anyagi javak hajszolásának bírálata más verseiben is hangsúlyosan jelenik meg (*Kerekded ez világ...*, *Udvar s irigy tiszteke...*). Nem feltétlenül arról van azonban szó – mint Szilasi állítja – hogy a beszélő azért így szólítja meg a vitézeket, mert azok leginkább a nyereség, a haszon terminológiáját értik. Szilasi szerint a Rimay-vers beszélője elítélően viszonyul a vitézekhez, akik az anyagi hasznot keresik, és ezért figyelmezteti őket, hogy ez helytelen. Az utolsó tagmondatot értelmezhetjük arra való figyelmeztetésnek, hogy a vitézeknek nem éri meg az életüket kockáztatni a zsold fejében, de annak kifejezéseként is felfoghatjuk, hogy a vitézek nem a zsold reményében hánynak fittyet a veszélyekre. Attól, hogy zsoldot kapnak, és a zsákmányt elosztják, még nem lesznek haszonelvűek, nem feltétlenül ez cselekedeteik egyetlen vagy legfőbb motivációja. Talán úgy is lehetne fogalmazni, hogy Rimay versében a zsákmány, a zsold, a fizetség is fontos (más szempontok mellett). Mindenképpen a vitézek javára írandó azonban, hogy az esetleges nyereséget életük kockáztatásával, vitézségükkel szerzik meg. És az is kétségtelen, hogy a katonáéletnek vannak derűs pillanatai, a vitézeket olykor megelégedettséggel, örömmel tölti el. Ezt a derűt is beárnyékolják azonban a vitézi élet negatívumai, s a nyolcadik versszak, a halál értelmetlenségének tematizálása – mint azt Bitskey István elemzése kiemeli – devalválja a *Katonaének* világának értékeit.¹⁴ A versben ábrázolt vitézi élet – még ha a sztoikus helyállás példájának tekintjük is – nem lehet lelkesítő példa.

A Balassit imitáló betét előtti és utáni versszakokat figyelembe véve úgy is vélekedhetünk, hogy Balassi világát a beszélő saját melankolikus szemléletén átszűrve jeleníti meg. A tapasztalt ellentétek egy lehetséges feloldási módja lehet, ha a verset egyfajta melankolikus elmélkedésnek tekintjük, melyben a beszélő a vitézi élet pozitív és negatív aspektusait egyaránt számba veszi. Ha abból indulunk ki, hogy itt egy szorongó, a külvilág szörnyűségei által megfélemlített, bizonytalan ember tépelődő vigasz- és megnyugváskeresése fogalmazódik meg, akkor a vitézi élet jellemzésében megfigyelhető ellentmondások e megrendült lelki állapot számlájára is írhatók.

¹⁴ BITSKEY, 9. j. i. m., 91. Figyelemre méltó, hogy a halál értelmetlenségére való figyelmeztetés a katonákat egyes szám második személyben megszólítva valósul meg: formailag az *Egy katonaének* második személyű megszólításainak (pl.: „Vitézek, mi lehet ... szebb dolog az végeknél?”) felletethető meg: a két vers közötti kontraszt ez esetben különösen látványos.

A vers első egységében olvasható kijelentések olyan melankolikus hangú beszélő megképződéséhez szolgálhatnak alapul, aki aligha tekinthető a sztoikus bölcs megtestesülésének. Ha Lipsius *De constantia* című könyvére gondolunk, akkor azt mondhatjuk, ez a hang inkább az elkeseredett Lipsiusé, mintsem a bölcs Langiusé. A vers befejezése értelmezhető a világról alkotott diagnózisra adott válaszként, és a Balassit imitáló betétet értelmezhetjük a lipsiusi tanítást szemléltető példaként – de fontos látnunk, hogy a betétben magában közvetlenül nem jelenik meg a lipsiusi tanítás semmilyen eleme. A világ melankolikus hangvételi megfigyelését tükröző versszakok után az utolsó két strófa szentenciózus, határozott állításai tulajdonképpen váratlanul hatnak. Hiszen itt megváltozik a beszédhelyzet és az intonáció, az addig alapvetően melankolikus beszélő határozott kijelentéseket, sőt morálfilozófiai és életvezetési felszólítást fogalmaz meg.

A beszélő melankolikus hangoltságát szem előtt tartva a befejezése nem azért tűnhet problematikusnak, mert túlságosan is didaktikus, hanem azért, mert ez a didaxis – még ha a katonaéletet a keresztény sztoicizmus példájának fogjuk is fel – kevésbé előkészített. A befejezés felől értelmezhetjük úgy a katonaélet versbeli leírását, mint a neosztoikus erkölcsi eszmény példáját (helyt állnak, tűrnek a nehéz körülmények között is), de a vers alapvetően melankolikus hangvételéből kiindulva a befejezést valamiféle, a lelki csendesség iránti igényből kisarjadó ki-útkeresésként is felfoghatjuk. A befejezésben megfogalmazott tételek nem igazán kifejtettek, nem tartalmaznak valamifajta érvelést, csupán néhány tömör szentenciát, amelyeknek a tartalma akképpen összegezhető, hogy jobb nem bánkódnunk a világ visszásságai miatt. Erősen kérdéses azonban, vajon e szentenciák megnyugtató választ adnak-e a vers első felében felvetett problémákra.

Ily módon a versben a megnyugvást kereső én és a sztoikus morált képviselő én szavainak hangoltsága közötti különbség fedezhető fel, s a verset záró, a neosztoikus tanítás követésére többes szám első személyben felszólító két versszak pedig talán a beszélő én önmagához intézett buzdításaként is értelmezhető. Semmiképpen sem az önmegszólító vers Németh G. Béla által meghatározott típusáról van azonban szó, hiszen a Rímay-vers nem valamilyen életrajzi értelemben vett válságot és a szubjektum ehhez kapcsolódó érzelmeit jeleníti meg. Sokkal inkább a magánbeszéd azon kora újkori változataival fedezhetünk fel rokonságot, mely a tanácsadás, a parenézis beszédalakzatára építve valósítja meg az önterápia kísérletét. A modern kori élménylírától eltérően nem önkifejezésről, hanem önaffekcióról, a negatív érzelmek meghaladására irányuló lelki gyakorlatról

van szó.¹⁵ A melankólia, a bánat, a lelki szenvedés meghaladását a vers nem jeleníti meg: éppen e nyitottság okán – azt is gondolhatjuk, hogy a befejező sorok nem valamilyen megnyugtató, az én megrendülésének leküzdését előidézni képes megoldást fogalmaznak meg. Hanem – amennyiben a verset egy tudattal rendelkező beszélő szavaiként fogjuk fel – úgy is vélhetjük, hogy itt csupán egy, a melankolikus beszélőben felmerülő, a verset formailag lezáró, de a használhatóságát illető kételyektől nem teljesen mentes opció jelenik meg. A vers előtt prózai összegzés áll, mely szerint a vers azt tanítja, hogy a rossz időkben, amikor nem élhetünk kedvünk szerint, „szívünk keservével ne bágyasszuk az elménket, s ne fojtsuk is bánattal meg az lelkünket”¹⁶ Ez a tanítás ugyan ténylegesen megfogalmazódik a versben magában is, de a fenti elemzés fényében Rimay verse mégsem tekinthető a morálfilozófiai tartalom didaktikus megformálásának, hiszen benne nem a sztoikus bölcs lép elénk tanítóként, hanem a lelki nyugalom utáni vágy artikulálódik.

4. Kitérő: a neosztoikus eszmék költői megjelenítésének egy korai újkori példája (Fleming)

Az *Ez világ, mint egy kert...* kapcsán megfogalmazott értelmezés plauzibilisabbá tétele érdekében érdemes itt egy kis kitérőt beiktatni, amely némi fényt vet arra, milyen problémákat vethet fel a neosztoikus eszmerendszer és a költészet kapcsolata. A neosztoicizmust ugyanis általában az irodalomtörténeti munkák is eszmetörténeti jelenségként tárgyalják, s aránylag kevés figyelmet szentelnek arra, hogy – mint az itt tárgyalandó példa is mutatja – a neosztoikus gondolatok irodalmi, költői művekben való megjelenése egyes filozófiai tételek pusztán átvételénél összetettebb viszony is lehet.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy Lipsius híressé vált *De constantia* című műve nem szabályos, zárt filozófiai értekezés, hanem közérthetően megírt dialógus. A kerettörténet szerint Lipsiusnak, a háborúságok miatt szenvedő, hazájából menekülni szándékozó embernek ad tanácsot barátja, a bölcs Langius. Lan-

¹⁵ Lásd erről: Günter BUTZER, *Soliloquium. Theorie und Geschichte des Selbstgesprächs in der europäischen Literatur*, München–Paderborn, Fink 2008, különösen 18–25.

¹⁶ RIMAY, 2. jz. i. m., 105.

gius arra buzdítja Lipsiust, hogy ne hazája elhagyásával igyekezzen megszabadulni a szenvedéstől, hanem a sztoikus életelvek elsajátítása által. A fő téma tehát az, hogyan lehet elviselni az élet viszontagságait, a nehéz időket. A Lipsius-féle neosztoikus elmélet alapvető tételei jól ismertek: az indulatoktól, azaz az érzelmeiktől való megszabadulás, a sors elfogadása, a bölcsesség megszerzésére való törekvés. Jelen szempontból az a fontos, hogy a lelki nyugalom, a sztoikus ataraxia magában a *De constantia*ban sem meglévő állapotként, hanem megvalósítandó eszményként jelenik meg: a dialógusban Langius buzdítja eme eszmény követésére a lelki bajok által gyötört Lipsiust.

A második rész elején, Langius kertjében időzve Lipsius csodálatát fejezi ki vendéglátója életmódja iránt, s annak az érzésének ad hangot, hogy ezt a tökéletességet ő nem képes utolérni. Beszélgetőpartnere viszont – korántsem pusztán vigasztaló célzattal – azt hangoztatja, hogy Lipsius nem csak utolérheti őt, hanem meg is előzheti, mivel mindketten csupán a bölcsesség felé vezető út kezdetén állnak: „Mert Lipsi, kevésbé, igen kevésbé mentünk mi elő az állhatatosságnak és jószágos cselekedetnek után: nem is vagyunk még egyenlők a jó és erős férfiakkal, hanem az igen alávalóknál avagy rosszaknál netalán valamennyire állhatatosbak.”¹⁷ A sztoikus eszmény a *De constantia* szerint tehát egyfajta habitus, amelynek kialakítása, megszerzése folyamatos gyakorlást, állandó erőfeszítést tesz szükségessé, s amely ezért inkább elérendő célnak mutatkozik, mintsem birtokolható tulajdonságnak. Figyelemre méltó, hogy a könyv nem ábrázolja, vajon Langius tanácsai hatására megváltozik-e (a szövegbeli fiktív) Lipsius élete: a *De constantia* végén a beszélgetőpartnerek elköszönnek egymástól, s a szereplők sorsának alakulásáról nem esik szó. Mint arra az újabb Lipsius értelmezések rámutatnak, a *De constantia* így – habár mutat némi hasonlóságot a filozófiai vigasztalást nyújtó művekkel (pl. Boethius: *De Consolatione Philosophiae*), de végső soron inkább egyfajta spirituális gyakorlatként értelmezhető: olyan öntréning, amelynek célja, hogy az egyén az elméleti belátásoktól eljusson oda, hogy saját gyakorlatává tegye, jellemébe beépítse a sztoikus eszményeket. A műben megjelenő dialógus voltaképpen Lipsius önmagával folytatott beszélgetése, benne Lipsius a sztoikus

¹⁷ LASKAI János, *Válogatott művei*, kiad. TARNÓC Márton, Budapest, Akadémiai, 1970, 118. (Régi magyar prózai emlékek, 2.)

filozófus szól Lipsiusához a tökéletlen emberhez, akinek még hosszú utat kell megtennie ahhoz, hogy birtokolja a bölcsességet.¹⁸

Ennek fényében értelmezhető a nagyjából Rimay-kortárs és a sztoicizmus által szintén befolyásolt német költő, Paul Fleming (1609–1640) *Önmagához* (*An sich*) című verse is.¹⁹ Átfogó Rimay-tanulmányában a költő sztoicizmusáról (konkrétan az *Ez világ, mint egy kert...* kezdetű versről) szólva Zemplényi Ferenc is megemlíti e verset mint viszonyítási pontot, a sztoicizmus Flemingnél, illetve Rimaynál megjelenő változata közötti lényegi különbségre hívva fel a figyelmet.²⁰ Itt most azonban a versekben körvonalazódó etika megítélésénél fontosabb a versek poétikai megalkotottsága, a sztoikus etika elemeinek megjelenési módja.

A Fleming-verset hagyományosan a sztoikus doktrína tanító jellegű megjelenítésének szokás tekinteni: a kiszámíthatatlan, a szerencse változékonysága által uralt külvilággal olyan én áll szemben, aki belső fegyelmezettsége révén úrrá lesz ezen a tapasztalaton (jóllehet rezignatív attitűdöt eredményez, hogy ösztön és norma konfliktusában a versben megtestesülő magatartás az utóbbi oldalán áll).²¹ A vers az önmegszólító jelleget figyelembe véve egyfajta öntreningként is értelmezhető: a beszélő én a sztoikus elvek felidézése által egyfajta önmegegerősítést hajt végre, a sztoikus erkölcs által megkövetelt habitus begyakorlására serkentve önmagát.²²

Az újabb értelmezések azonban olyan szempontokat vetnek fel, amelyek a sztoikus didaxist, az önmegegerősítő hatást elbizonytalanító tényezőkre irányítják

¹⁸ John SELLARS, *Justus Lipsius's De Constantia: A Stoic Spiritual Exercise*, *Poetics Today* 28(2007)/3, 339–362; különösen: 356–357. A spirituális gyakorlat fogalmát Sellars Pierre Hadot nyomán használja (aki azt Loyolai Szent Ignációl kölcsönözte, a fogalom jelentését kibővívte): Pierre HADOT, *A lélek iskolája: Lelki gyakorlatok és az ókori filozófia*, ford. CSEKE Ákos, Budapest, Kairosz, 2010. A sztoicizmus és a lelki gyakorlatként való értelmezéséről lásd még: STEIGER Kornél, *A sztoikus etika és Epiktétosz lélekerápiája = EPIKTÉTOSZ Összes művei*, Budapest, Gondolat, 20162, 325–354; Martha C. NUSSBAUM, *The Therapy of Desire. Theory and Praxis in Hellenistic Ethics*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 316–401.

¹⁹ Magyarul: *Klasszikus német költők: A középkortól a XX. századig*, I., szerk. HALÁSZ Előd, Budapest, Európa, 1977, 208.

²⁰ ZEMPLÉNYI, 8. j. i. m., 607.

²¹ Wilhelm KÜHLMANN, *Selbstbehauptung und Selbstdisziplin. Zu Paul Flemings An sich = Renaissance und Barock*, hrsg. Volker MEID, Stuttgart, Reclam, 1992² (Gedichte und Interpretationen, 1.), 160–166.

²² Barbara NEYMEYR, *Das autonome Subjekt in der Auseinandersetzung mit Fortuna und Fatum. Zum stoischen Ethos in Paul Flemings Sonett An sich = Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik*, 1, hrsg. Barbara NEYMEYR, Jochen SCHMIDT, Bernhard ZIMMERMANN, Berlin–New York, de Gruyter, 2008, 787–806.

a figyelmet. Barbara Bauer egy a szubjektivitásnak a kora újkori költészetbeli megjelenési módozatait vizsgáló tanulmányában Paul Fleming *Önmagához* című verse kapcsán fejtette ki azt a gondolatát, hogy a kora újkori szubjektivitás megértéséhez nem elegendő az ént létesítő explicit diskurzusok tanulmányozása. A barokk költészetben ugyanis véleménye szerint nem volt lehetőség a lírai én szubjektív érzelmeinek költői megjelenítésére, s ezért a korszak költészetében a szubjektivitás csak a poétikai konvenciók mögé rejtőzve nyilvánulhatott meg. A kora újkori költészet értelmezőjének ezért az a feladata, hogy feltárja a versekben megformálódó szerep-én mögött a konkrét, egyéni érzelmekkel rendelkező szenvedő ént. A Fleming-vers esetében a szerep-én szólama a klasszikus, római szerzőktől vett idézetekből épül fel, és az esztétikai, szociális és erkölcsi decorum – az opitzi poétika és a klasszikus retorika által rögzített – követelményeihez igazodik. A szöveg mélyszerkezetében azonban fellelhető a szenvedő én is, mivel a beszélő egy nyilvánvalóan bizonytalan megszólítottat („te”) biztat a sztoikus életelvek követésére. Bauer szerint a költemény palimpszeszt abban az értelemben, hogy benne a sztoikus bölcs szólama felülírja, kitörli a szenvedő én szólamát, melyet csak a gondos elemzés kutathat fel.²³ Bauer megközelítésében problémásnak mutatkozhat, hogy az általa feltételezett s nehezen megragadható szenvedő én mintha az életrajzi értelemben vett szerző fogalmához kerülne közel; ugyanakkor kétségtelenül termékeny az a meglátása, miszerint a verset nem kell feltétlenül homogén, tanító jellegű diskurzusként értelmeznünk. Másfajta nézőpontból Konstanze Fliedl elemzése is azt igyekszik bizonyítani, hogy a vers sztoikus vigasztalásként nem teljesen meggyőző. Fliedl nem valamilyen a szöveg mögötti szenvedő ént feltételez, hanem a retorikai felépítés aprólékos elemzésével mutatja ki, hogy a versben a bizonytalanság magában a sztoikus tanácsokat osztó szólamban is nyomot hagy. Konklúziója szerint a vers voltaképpen önreferens s vigasztaló potenciálja inkább a poétikai megalkotottság terén, mintsem a benne megfogalmazódó sztoikus életelvekben keresendő.²⁴ E megfigyelésekhez kapcsolódik Lakfalviné Szögedi Gabriella interpretációja, mely szerint az *An sich* esetében nem is tanácsadó beszédről van szó, hanem inkább panaszról, amelynek

²³ Barbara BAUER, *Naturverständnis und Subjektkonstitution aus der Perspektive der frühneuzeitlichen Rhetorik und Poetik = Künste und Natur in Diskursen der Frühen Neuzeit*, hrsg. Hartmut LAUFHÜTTE, Wiesbaden, Harrassowitz, 2000, I, 69–132; 118–120.

²⁴ Konstanze FLIEDL, *Das Gedicht an sich. Paul Flemings Trostsonnett*, *Modern Language Notes* 117(2002), 634–649.

során a beszélő ide-oda ugrál gondolataiban, szavaiban, de végül képtelen megalkotni egy koherens identitást.²⁵

A vers, melyet az irodalomtörténet sokáig a neosztoikus életelvek meglehetősen didaktikus összegzéseként értékelt, ennek fényében inkább egy szenvedő, bizonytalan én önmeggyőzőési kísérleteként értékelhető, mely kísérlet sikeressége erősen kétséges. Tanulmányképpen megállapítható, hogy a neosztoikus eszmék költői megjelenését vizsgálva figyelembe kell venni az eszme költői megjelenésének mikéntjét, a megszólalás módját is, s nem elég konstatálni a sztoikus eszmék jelenlétét. A költészet sajátos teljesítménye éppen akkor válhat láthatóvá, ha a megjelenő eszméket a szubjektum problematikájával összefüggésben vesszük szemügyre.

5. Érzelmi hatás

Rimay verse esetében a szenvedélytől való szabadulás, a lelki csendesség elérése nemcsak mint tematikus elem vehető szemügyre, hanem az a kérdés is feltehető, vajon a vers maga hozzásegítheti-e a befogadót a kívánatosnak tartott lelki állapot eléréséhez, s amennyiben igen, milyen módon valósulhat ez meg. Az eddigi elemzés azt mutatja, hogy az *Ez világ mint egy kert...* és a neosztoicizmus kapcsolata nem merül ki a sztoikus eszme egyes elemeinek költészet általi didaktikus közvetítésében. De vajon milyen feltételezhető olvasói, befogadói viszonyulással számolhatunk az egyes versek esetében?

A vers az első versszak világ-hasonlatai után a pusztuló világ, majd a katonai élet viszontagságainak részletező leírását adja (seregek ütközése, vérontás, veszélyek, bánat, szenvedés, halál, sebek). Ebben meghatározóak a háborúság okozta szenvedések, melyeket nem kell szükségszerűen valamilyen konkrét történelmi eseményre vonatkoztatnia az olvasónak, hiszen a háború okozta pusztítás a jellegzetes vanitas-gondolatot is szemlélteti.²⁶ A negatívumokat sorjázató leírás in-

²⁵ LAKFALVINÉ SZÖGEDI Gabriella, *A tapasztalás és az önmeghatározás Paul Fleming (1609–1640) költészetében*, PhD-értekezés, kézirat, 2015, 66–80. Lásd még: SZÖGEDI Gabriella, *Die Gestaltung des kulturellen Ich in Paul Flemings Gedicht An sich*, *Arbeiten Zur Deutschen Philologie*, 28(2007), 121–133.

²⁶ Zemplényi szerint a verset „hangulati elemeken kívül nem lehet – mint általában szokásos – a tizenöt éves háború pusztításai realizisztikus rajzának tekinteni?”. ZEMPLÉNYI, 8. j. i. m., 608. Párhuzamként Andreas Gryphius háborúról szóló szonettjeire hivatkozik, melyek közül kiemelkedik a *Thränen des Vaterlandes anno 1636* című (Képes Géza fordításában: *A hazá könnyei, anno 1636*

kább szomorúságot kelt, mintsem félelmet: inkább a pusztulás állapotának leírását kapjuk, mint megrendítő események, cselekedetek ábrázolását. Az Ez világ, mint egy kert... kezdetű vers nagyrészt tulajdonképpen a „mi a világ?” illetve a „mi az élet?” jellegzetes 17. századi kérdéseire adott, meditatív válaszkísérlet.²⁷ A világ pusztulása a versen belül az emberek számára bánat, szenvedés forrása; de mint a pusztulás irodalmi ábrázolása az olvasóban is érzelmet – szomorúságot vagy félelmet – kelthet. Míg a világhoz való lehetséges és kívánatos viszonyulás módját a sztoikus tanítás tételeit visszhangozva megfogalmazó záróstrófa inkább a befogadó értelmét szólítja meg, a világ leírása által a befogadóra gyakorolt hatásban a kognitív mellett az érzelmi tényező is helyet kaphat. Ez akár egyfajta megedzéseként, a szenvedéshez való hozzászoktatásként, a bánattal szembeni immunitás elősegítéseként is értelmezhető. A világ leírását a versben egy személytelen hang adja, csak az utolsó két versszakban, a sztoikus elvek megfogalmazásakor jelenik meg a többes szám első személyű alany. Mégis, ha a világ leírását egy én megnyilatkozásaként fogjuk fel, akkor a verset egy olyan melankolikus, szenvedő, bánatos beszélő megszólalásaként értelmezhetjük, aki a sztoikus elveket is segítségül hívva szeretne szabadulni a melankóliától. Ez esetben a befogadó érzelmi viszonyulása a beszélő belső szenvedésével, a megnyugvásra irányuló törekvésével való azonosuláson alapulhat.

6. Összegzés

A Rimay-vers Balassi-imitációja többféle értelmezést is megenged: a katonákat tekinthetjük a szerencse forgandóságával és az érzelmeikkel küzdő keresztény sztoikus vitéz példáinak, de úgy is vélekedhetünk, hogy nem követendő mintaként, hanem csupán a lelki nyugalom után vágyakozó beszélő elmélkedésének

= *Klasszikus német költők*, I., 19. j. i. m., 215.). E vers értelmezései igen sokrétűek; jelen összefüggésben különösen fontos W. Mauser megjegyzése, mely szerint a versben nem egy konkrét történelmi esemény ábrázolásáról van szó, hanem a háborúról mint Isten büntetéséről, s a pusztulás képei a vanitas-gondolatot szemléltetik. Wolfram MAUSER, *Dichtung, Religion und Gesellschaft im 17. Jahrhundert*, München, Fink, 1976, 148–149.

²⁷ Lásd például Hoffmann von Hoffmannswaldau *A világ (Die Welt)* című versét: „Was ist die Welt und ihr berühmtes glänzen? / Was ist die Welt und ihre gantze Pracht?” Vö. Urs HERZOG, „Weiter schauen”. *Hoffmannswaldaus »Die Welt« = Renaissance und Barock* hrsg. Volker MEID, Stuttgart, Reclam, 1992² (Gedichte und Interpretationen, 1), 356–365.

tárgyaként jelennek meg. Az mindenesetre kétségtelen, hogy Rimay a keresztény sztoikus eszmény kontextusába helyezi át Balassi vitézeit.

Az *Ez világ, mint egy kert...* a világ pusztulásának megjelenítésével többek között a földi javak hiábavalóságára figyelmeztet: e tekintetben is kapcsolódik tematikusan a versgyűjtemény más, sztoikus hangoltságú verséhez. E versek közös jellemzője, hogy bennük határozott morálfilozófiai tanítás fogalmazódik meg, méghozzá oly módon, hogy a beszélő valamilyen közönséghez intézi szavait. Az első szám második személyű vagy éppen – az *Ez világ, mint egy kert...* esetében – többes szám első személyű erkölcsi felszólítások ugyanakkor önmegszólításként is érthetők, s a versek (például az *Udvar s irigy tisztetek...* kezdetű) önmeggyőzőési kísérletnek is felfoghatók.

Olyan verseket is találunk ugyanakkor a versgyűjteményben, amelyekben – eltérően az *Ez világ, mint egy kert...*-től, kétségesnek mutatkozik, hogy a szenvedőt saját erőfeszítései képessé tehetik-e a bánat leküzdésére. A *Kedvező szemekkel nézz, nagy Isten réám...* kezdetű könyörgésben például – részben az *Ez világ, mint egy kert* – motívumait is felhasználva, a bánatában elmerülő szenvedő én szólal meg, szenvedései enyhítését kizárólag Istentől remélve. Míg a neosztoikus hangoltságú versek a földi javak elutasítását, a szív keservének „lemetélését” hangsúlyozzák, az imádságokban a hit üdvözítő ereje kap hangsúlyt. Rimay költészetében ezért a neosztoikus erkölcsi tanítás csak korlátozottan járulhat hozzá a lelki békességhez, a szenvedések gyógyírja végső soron csak a hit lehet.²⁸

²⁸ A neosztoikus morálfilozófiai elvek és a lutheri teológia közötti viszony feszültségtől sem mentes, sőt, az érzelmek megítélése tekintetében kimondottan az álláspontok éles különbségéről van szó. Míg a neosztoicizmus az érzelmek kiirtását hirdeti, Luther a szenvedés szükségességét hangsúlyozta; a sztoa – még krisztianizált változatában is – lehetségesnek látja, hogy az egyén saját erőfeszítésére támaszkodva megközelítse a sztoikus bölcs eszményét; a lutheri (Rimay által is képviselt) felfogás szerint azonban kizárólag a hit az üdvözülés záloga. Ennek ellenére úgy tűnik, Rimay nem látott kibékíthetetlen ellentétet a kétféle megközelítés között.

FARMATI ANNA

*Minden rendbéli embereknek vigasztalásokra –
kontempláció Haller János pászsa mögött*

Haller János (1626–1697), aki „jó jámbor keresztyén ember vala”¹ Cserei Mihály szerint, világi keresztyénként fordított le egy olyan, eredetileg Jacob Coren (1570–1631) francia ferences szerzetes-teológus által írott, a maga korában sokat olvasott teológiai szöveget,² amely nem pusztán (anya)nyelvi cselekedet volt, hanem egyidejűleg a teológiai gondolkodás, sőt a pasztoráció egyféle „laicizálását” is jelentette. Ezt a világi – egyházi elmozdulást, az ebből adódó feszültséget maga a fordító is érzi és érzékelteti, amikor így fogalmaz az előszavának egy pontján:

Noha Barát volt a’ munkás, de azért senkinek sem illik az olvasástól megidegenedni, mert egyik az, hogy a Vallás-dolgát semmiben nem illeti, hanem a’ Romai Vallás-szerint ad tanácsot a’ Keresztyéneknek: Másik az; hogy a’ nyomorúságoknak békeséges szenvedése, melyről ír, mindenképp között oly közönséges, hogy nem látok ezen a világon olyan Hitü embert, sem Királyt, sem köz-rendet; sem vitézt, sem polgárt, sem Nemest, sem Nemtelent; kinek arra a’ Paysra szüksége nem volna.”³

¹ „Mi pedig az úrral Marus-Vásárhelyre menénk országgyűlésére. Ott Haller János elbucszván minden tisztétől, a thesaurariusi hivatalt Apor Istvánnak adá a császár, és engemet az officium secretariusának resolválának. Haller János maga házához mene, és minden világi dolgokról elfordítá elméjét, szüntelen csak imádkozásokban tölte idejét mind haláláig. Jó jámbor keresztyén ember vala, s a mig ő bír a thesaurariusi officiumot, a reformatus papoknak donatiójok szerint mindenkor kiadatá mind a dézmákról mind a sóaknákról való collatiójokat panasz nélkül.” NAGYAJTAI CSEREI Mihály *historiája*, s. a. r. KAZINCZY Gábor, Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1852, 254.

² Haller fordítása: HALLER János, *Pays, a’ békeséges türesnek Paysza. Isten kegyelméből minden rendbéli embereknek vigasztalásokra, kik e’ Világnak álbatatlansága-miatt háboruságok-szenvedésire jutottak*. Mellyet: Erdelyi Magyar, Deákból Magyarárra fordított, az Korenus Jakab munkájából. Es a’ maga költségén ki-bocsátott Fogaras Várában-Való Rabságában, Nyomtattatott a’ Csiki-Kalastromban, M.DC.LXXXII, RMK I. 1273 (A továbbiakban HALLER, *i. m.*)

³ HALLER, 2. j. *i. m.*, o. n.

Haller János *Paysa* elsősorban az előbb is idézett előszava miatt vált híressé, hiszen ebben a fordítói munka kihívásai kapcsán kifejti gondolatait magáról a fordításról, a latin és a magyar nyelv viszonyáról, az anyanyelvű irodalom szükségességéről, a magyar nyelvnek a tudományok művelésére is alkalmas voltáról.⁴

A másik ok, ami miatt fel-feltűnik a szakirodalomban ez a fordítás, az a műsztoikus jellege, hiszen az ehhez hasonló művek népszerűek voltak a magyar főnemesség körében. A *Pays* olvasottságát ez is magyarázza. Nemcsak ferences könyvtárakban, hanem több magánkönyvtárban is fellelhető magyar vagy latin változata. Csak néhány példát említenék: a leltári jegyzékek szerint ott volt az Apafi Mihály, illetve az Apafi család könyvei között,⁵ Thököly Zsigmond 1657. október 23-án Késmárkon kelt jegyzéke szintén tartalmazza, Bercsényi Miklós 1701. július 27-i ungvári leltárának ez a 88. tétele.⁶ Az 1762-es *Theca Hungarica* bejegyzése szerint Bethlen Kata könyvtárában is ott lehetett.⁷ Esterházy Pál könyvtárának 1756-os összeírásában⁸ az ebből készült Megyeri Zsigmond-féle kivonata, a *Medulla*⁹ szerepel. Ennek is van latin és magyar változata, magyarul

⁴ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, összeáll. DEBRECZENI Attila, *Studia Litteraria*, XLII, Debrecen, 2004, 10–13.

⁵ „Lapos paraszt fejr láda könyvek benne”. *Erdélyi Könyvesházak III, 1563–1757: A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*, s. a. r. MONOK ISTVÁN, NÉMETH Noémi, VARGA András, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), Szeged, Scriptum, 80, 99.

⁶ *Magyarországi magánkönyvtárak II, 1588-1721*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.), 106, 157.

⁷ RÁCZ Emese, *A Nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának XVIII. századi gyűjteményei I: A Hungarika Téka*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárjai, 10), 5.

⁸ MONOK István, Zvara Edina, *Esterbasiana Bibliotheca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, 2020, 105.

⁹ Sigismundus de MEGER, *Medulla cedri Libani, hoc est synopsis selectiorum sententiarum ex libro Clypei Patientiae*, [Wien], Matthaes Cosmerovius, 1657. RMK III, 1979.

ismeretlen szerzőtől *Libánuson termő cédrus-fának veleje* címmel jelent meg Nagyszombatban, 1671-ben.¹⁰ A latin változatot Megyeri Wesselényi Ferencnek ajánlotta. Mindez jól mutatja a szöveg felhasználói körét. A Zrínyi-könyvtárban bár nem azonosítható, a hatása valószínű.¹¹

A rövidített, magyar nyelvű, verses változat egyébként még erőteljesebb bizonyítéka annak, hogy ez mű a klerikusi-szerzetesi használatból a világi használatba is átment, és ezen az átmeneten (fordítás, kivonatolás-szerkesztés, megvereselés)¹² laikusok dolgoztak, különféleképpen igazodva a világi elvárásokhoz: olvasmányosabb vagy nyelvileg hozzáférhetőbb változatokat hozva létre, sőt ki is hagyva idézeteket, illetve azokat a részeket, amelyek őket közvetlenül nem érintették. A *magyar változat* például nem tartalmazza a Haller által hűségesen lefordított szerzetesekhez és apácákhoz szóló fejezeteket.

A folyamatot az egyes kiadások és anyanyelvi fordítások számbavétele is szépen mutatja. Az eredeti műről nem találunk túl sok adatot,¹³ az 1623-ban Lyonban megjelent munka mai megítélése is gyér és ellentmondásos – Corenust egyfelől nagy teológusnak tartja a francia lelkiségtörténeti szakirodalom, ugyanakkor többen „csak” egy idézetgyűjteményt látnak a műben. Tény viszont, hogy a megjelenésekor és az azt követő mintegy száz év során valós igényt elégített ki, erre engednek következtetni az újabb és újabb kiadások, valamint az anyanyelvű fordítások népszerűsége.

Tanulmányomban két szempontot részesítek előnyben: az egyik magának az eredeti műnek az elhelyezése, ennek érdekében a más nyelvű kiadásokkal történő összehasonlítása, a másik pedig a mű szempontunkból érdekesebb második részének rövid kommentárja – ennek a résznek a címét emeltem ki itt címeként,

¹⁰ MEGYERI Zsigmond, *Libánusontermő cedrus-fának veleie. Az-az a türes-szenvedes pajzának Sz. Ferencz szerzetébül, tisztelendő P. F. Corneus Iakab, minorita atal iratott könyvébül, nagyságos Megyeri Sigmund által egybe szedetett, es deák nyelven ki nyomtattatott sententiáknak summája [...]*, [Nagyszombat], Byller Máthé, 1671. RMK I 1122.

¹¹ NAGY Levente, „*Sors bona virtus melior*”: *Néhány megjegyzés a sztoikus, a heroikus és a desperatus Zrínyiről = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2021, 157–158.

¹² A források összevetését Varga Imre végezte el, lásd: RMKT XVII/11, 766–769.

¹³ Jacobus CORENUS, *Clypeus patientiae: in auxilium quorumcumque afflictorum excusus, ac in gratiam concionatorum, confessoriorum, et omnium moestos consolantium editus*, Lyon, Antoine Chard, 1622². Ajánlása Barthélémy Camellin Fréjus-i püspöknek szól.

hiszen erről a részről állítható leginkább, hogy mintegy „rétegpasztorációs” ke-
reteket öltve szól a nem klerikális és nem szerzetesi hívőközösségekhez, csoport-
tokhoz is.

A szerzőről, Jacobus Corenusról kevés adat kutatható fel. Falco Wagemans¹⁴
adja róla a legrészletesebb leírást: 1570 körül született, obszerváns ferences volt¹⁵
(nem minorita, ahogyan Megyery válogatásában és ennek hatására több más he-
lyen is szerepel). Wagemans erényes szerzetesként jellemzi Corenust, akinek jól
megalapozott teológiai tudása volt, kedvelt szónoknak és lelkeségi írónak számí-
tott a maga korában. A lyoni Szent Lajosról elnevezett ferences provincia szer-
zetese volt, aki provinciálisként, valamint az avignoni klarissza kolostor kisegítő
gyóntatójaként is szolgált. 1631-ben halt meg, a neve sok változatban fordul elő
– teljes változata: Jacob Corenus Gerritsz.

Művei nyilván ott találhatóak a kora újkori európai és magyarországi könyv-
tárakban.¹⁶ Van egy sajátos, francia nyelven írt műve a papi méltóságról (*Discours
de la dignité du sacerdoce*, Lyon, 1615), 1630-ban látott napvilágot egy könyve a pes-
tistőről, amelyet az 1628–1629-es nagy járvány hatására írt,¹⁷ de bibliamagyarázata
is jelent meg a nagyböjti és nagyheti evangéliumi szakaszokról (*Observationes in
evangelia quadragesimalia Passionis et Resurrectionis Domini in gratiam verbi Dei Conciona-
torum*, Lyon, 1627, francia nyelven: Louvain, 1653). A legismertebb és legnépsze-
rűbb műve mégis a magyarra is lefordított *Chypers patientiae*.

Az első francia nyelvű fordítás 1631-ban jelenik meg *Bouclier sacré de patience*
címmel (Lyon, 1631), amit három újabb francia nyelvű kiadás követ. A fordítás
összefüggésben lehet a már említett nagy pestisjárvány lecsengésével, annál is

¹⁴ Falco WAGEMANS, *Coren (Jacques), XVIIe siècle = Dictionnaire de spiritualité ascétique et
mystique. Doctrine et Histoire*, II, fondé par M. VILLER, et al., Paris, Beauchesne, 1995,
2325. <http://www.dictionnairedespiritualite.com/appli/article.php?id=2057> (2024.
01. 30)

¹⁵ Johannes de SOTO, *Bibliotheca Universa Franciscana*, Madrid, Agreda, 1732, II, 99.

¹⁶ Áttekintést található pl. itt: <https://franciscanauthors.rich.ru.nl/franautj.htm> (2024.
08. 06.)

¹⁷ Jacobus CORENUS, *Brevis descriptio civitatis Avenionensis pestilentia laborantis*, Avignon,
Bramereau, 1630.

inkább, hogy egyedül ennek a fordításnak a címe emeli ki célközönségként a betegeket. A spanyol nyelvű változat 1648-ban készült el, amelyet a flamand fordítás követett 1651-ben, Brüsszelben.¹⁸

A nem magyar nyelvű változatok, főként azok előszavai és más paratextusai azért lehetnek érdekesek, mert egyfelől magáról a szerzőről, a műről alig lehet valamit máshonnan megtudni, illetve elárulják, hogy maga a mű és annak anyanyelvű fordításai milyen motivációból jöttek létre, milyen egyházi-társadalmi igényeket elégített ki.

Az egyik latin kiadvány jellegzetessége például, hogy a címlapján a vakságát türelmesen viselő Tóbiás és a megkísértett Jób alakját emeli ki. Mindkét bibliai szereplő híres a türelméről, az állhatatos, kitartó erénygyakorlásról. A teljes cím jelzi, hogy bár mindenki számára hasznos munkáról van szó, mégis elsősorban a prédikálók és a gyóntatók – tehát a klerus számára készült: *in gratiam concionatorum et confessoriorum*. A szerző, amint említettük, nagyszerű szónok hírében állt, ezt az anyanyelvű kiadványok paratextusai szinte minden esetben hangsúlyozzák, nem volt tehát nehéz a prédikátoroknak egy jól használható kézikönyvet látniuk benne. Az utókor olykor nehezményezi, hogy pusztán idézettgyűjtemény – az elsődleges célközönség ismeretében azonban ebben nincs semmi meglepő, sem elvetendő.

A többi latin nyelvű kiadás címlapján csak apró eltérések mutatkoznak: az 1624-esben megmarad az illusztráció, de benne a címerek változnak, a későbbiekből viszont ez az illusztráció eltűnik. Az 1642-es genti kiadás már nem említi célközönségként a prédikáló-gyóntató papokat, az 1661-es kölni kiadásban azonban ismét feltűnik.

A francia kiadás fordítója Valerian de Dijon, a Szent Bonaventúra kapucinus provincia szerzetese. A cím tartalmazza a klerikus célközönség megnevezését, illetve ez a specifikus ajánlás kiegészül még a betegekkel is, akiknek vigasztalására a prédikátorok használhatják.¹⁹ A címlapon nincs ott a Tóbiást és Jóbot ábrázoló illusztráció, az egyik kiadáson viszont a türelem és az erősség erényének allegorikus alakja helyettesíti őket, de van olyan is, hogy csupán a nyomdász címere

¹⁸ Jacobus CORENUS, *Escudo de paciencia*, trad. Diego CASTELLÓN, Zaragoza, Lanaja y Lamarca, 1648. Uő, *Den schildt van verduldigheyt, tot troost van alle soorten ende staten van Menschen [...]*, trans. Christophorus D'ENGIEN, Brussels, Vivien, 1651.

¹⁹ Jacques CORENUS, *Bovclier sacré de patience: Enrichy des plus rares pieces de l'Esriture sainte, et Docteurs de l'Eglise, pour la protection des affliggez, et l'usage des Predicateurs et Confesseurs, qui s'employent á la consolation des Malades*, trad. Valerian de DIJON, Lyon, Muguet, 1631.

szerepel rajta egy Horatius-idézetrel (*ima summis mutare Deus valet*). Az ajánlás, amelyet a nyomdász, Louis Muguet jegyez, az akkori lyoni főpaphoz, Richelieu bíboroshoz szól. Az imprimatur engedélyt Jean Marie de Noto, a kapucinus rend generálisa adja, aki egyben a fordítás hűségét is igazolja. Három másik kapucinus teológus, illetve szónok írja alá még ezen kívül: Fr. Irenée Daulon, Bonaventure de Langer, Hierosme de Coindrieu. A királyi engedély és privilégium 1631-ből való, ezt követi a tartalomjegyzék, majd Jean Marie de Noto latin és francia nyelvű anagramma-verse, amely mintegy jelképesen a pajzsnak ajánlja magát a szerzetes az erényes élet reményében. A francia kiadás – bár világi olvasókra is számít – teljes mértékben a ferences szerzetesek által kontrollált kiadvány, a paratextusok hivatalos hangnemben szólalnak meg, és a kiadvány lelki-hitéletbéli hasznát hangsúlyozzák.

A spanyol nyelvű fordítás paratextusai már kicsit más kontextust vázolnak fel. A cím egészen rövid lesz,²⁰ sem a címben, sem máshol a címlapon vagy az előzékszövegekben nincs utalás kifejezetten klerikus olvasókra. Engedély itt is szerepel, de az olvasót megszólító előszó szabadabban, a magyar kiadáshoz hasonlóan nyelvi kérdésekre is kitérve fogalmazza meg, hogy a mű a *Republica Christiana* minden tagjához szól. Kár volna megfosztani a bölcsességtől ugyanis azokat, akik nem tudnak latinul, még akkor is, ha a hazai nyelven a latin eleganciáját és ízt nem mindig lehet visszaadni. A lelki haszon ennél fontosabb – írja a fordító, Don Diego Castellón, aki egyébként valószínű, hogy nem klerikus – azt olvassuk róla a címlapon, hogy *Doctor en ambos Derechos* – vagyis a polgári és egyházi jog doktora. A mű időszerűségét abban látja, hogy „nagyon szükséges ezekben az időkben, amikor nemcsak körülvesz, hanem eláraszt minket mindenféle fáradtság és nyomorúság”.²¹ A spanyol verzióhoz tárgymutatón kívül a gondos szerkesztő egy szómagyarázatot is csatol, illetve egy névtelenül maradó domonkos szerzetes alkalmazásait az adventi vasárnapokra, illetve a nagyböjti vasárnapokra, pénteki-szerdai napokra.

A flamand nyelvű, brüsszeli kiadás a legegyszerűbb.²² Ajánlásának címzettje Elisabeth van den Bergh, a címből szintén hiányzik a prédikátorok és gyóntatók megnevezése, helyette minden állapotbeli emberekhez szól. Fordítója a szintén

²⁰ CORENUS, *Escrudo de paciencia*, 18. j. i. m.

²¹ „Bien necesario en estos tiempos en los cuales no solamente nos rodean pero nos inundan todo genero de trabajos y miserios sin que aya linage alguno que por nuestros pecados no podezcamos”. Uo.

²² CORENUS, *Den schildt van verduldigheid*, 18. j. i. m.

ferences Christoffer d’Enghien, aki gvárdián és definitor volt a németalföldi provinciában. A fordítás oka ugyanaz: sokan nem értik a latint. . .

Az összehasonlítás alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a latin eredetihez képest mindenik anyanyelvű fordítás átértelmezi egy kicsit a célközönséget az anyanyelvűség okán, a francia legkevésbé, ott csak a betegek kiemelése értelmezhető így.

A magyar változat a legszabadabban „tálalt” kiadvány ebből a szempontból. A fordító, a spanyoléhoz hasonlóan, világi és közéleti ember, fordítása egyértelműen magánvállalkozás, a költségeit is ő maga állja, a szöveg egyetlen intézményes kötődése az, hogy a csíksomlyói ferences nyomdában lát napvilágot. A paratextusok azonban nem árulkodnak sem engedélyről, sem privilégiumról, de még csak ajánlást sem találunk benne abban az értelemben, ahogy az előzőkben. Az előszó viseli az *Elöl-járó beszéd, és Ajánló-Levél* címet, anélkül azonban, hogy a fordító valamilyen egyházi vagy világi méltóságot szólítana meg benne. Nyilván a latin eredeti imprimatur-engedélye és a rendi hovatartozás elég garancia arra, hogy foglalkozzon vele. Haller előszavának összüzenete, hogy bár fontos a Szentírás és a patrisztikus irodalom tekintélye, nem is annyira a teológiát tartja ebben a könyvben fontosnak, hanem azokat az életvezetési, morális elveket, amelyek minden keresztény számára követendők. Érdekes azt is megfigyelni, hogy amíg a fordítók rendi hovatartozását vagy szakmáját, valamilyen tekintélyét vagy kompetenciáját hangsúlyozzák az egyes kiadások, Haller önmeghatározásaként a címlapra egyszerűen azt írhatja oda nemes eleganciával, hogy „erdélyi magyar”.

Haller nyelvi és fordítói megfigyeléseire nem térek ki, mert ezzel, amint említettem, már kimerítően foglalkoztak. Ami ezen kívül figyelemre méltó benne, és tárgyunkkal is összefügg, az a világi jellegű erudíció megnyilvánulása a szövegben. Már azt is érdemes észrevenni, ahogyan Haller önmagát pozicionálja az eredeti szerzőhöz viszonyítva, elismerve, hogy a tudós teológus abban a három esztendőben, amíg a könyvet írta, nem töltötte henyéléssel idejét, hiszen írásának bizonyítására „nem-csak a Szent írást forgatta-fel, a’ki leg-nagyob, és elégséges fundamentom akár-mely nagy épület alá-is, hanem a szentatyák bölcsességeit is”.²³ Haller mintha azt feltételezné, hogy a klerikus és a szerzetes író művét fenntartással fogadnák az olvasók, hiszen azzal a mondattal folytatja mondandóját,

²³ CORENUS–HALLER, i.m., o.n.,

amelyet a bevezetőben is kiemeltem: „Noha Barát volt a munkás, de azért senkinek sem illik az olvasástól meg-idegenedni...”²⁴ Az ajánlás egyszerűen azokhoz szól tehát, akik „mostoha kezét meg-érették ennek a’ világnak” – és ez a kategória nyilvánvalóan lehet klerikus vagy laikus egyaránt.

A „laikus lelkiiség”²⁵ szempontjából különösen a könyv második része²⁶ érdekes, amely a „magános nyomorúlt” emberek vigasztalására szolgál. Ebben a részben a hangnem és a tartalom is megváltozik. Kevesebb az elvont megfogalmazás, közvetlenebb a hangnem. Akár úgy is fogalmazhatnánk mai szakkifejezéssel élve, hogy a szerző rétegasztorációs szempontok szerint szervezi mondanivalóját. Ennek a résznek a második felében különböző hívőkategóriákat szólít meg: az igazságtalan ítéletek miatt szenvedőkhöz, az özvegyek, a házasok, a reménytelenül szerelmesek, a minden rendbéli szegények, a királyi udvarból kivettek következnek, de az árvák, a vének is külön figyelmet érdemelnek, hasonlóképpen a köszvényesek, a vesebetegek, a bélpoklosok, a vakok, akárminemű betegségben lévők, majd a szomorúak, a fogságot szenvedők, a számkivettek, a gyászolók, a gályarabok, a halálra ítélték, végül pedig azok, akik üdvösségük felől kétségbeesnek. A szerzetesekhez és az apácákhoz is szól, akik között a nem pap szerzetesek és az apácák szintén laikusoknak számítanak ugyan, mégsem tartoznak egészen a „hétköznapi ember” kategóriába, különösen a kora újkorban, amikor még a szerzetesség *status perfectionis*-nak számított. Corenus is inkább mint a világ kísértéseitől fenyegetett, esetleg üldözött kategóriaként definiálja őket, és valójában a szerzetesi fogadalmak elméleti és gyakorlati teológiáját hozza – tehát nem tartozik ez a két fejezet szorosán vett tárgyunkhoz.

Az apácákhoz írt alfejezetről talán azt érdemes röviden megjegyezni, hogy mivel a szerző klarisszák gyóntatója volt Avignonban, bizonyára jól ismerte a klauzúras apácák életének sajátosságait, az erényes élet buktatóit. Ezt a részt – a többivel ellentétben – áthatja helyenként valami fennköltség, idealizáló költőiség, más nőképet mutat, mint az özvegyekről vagy a szerelemben csalódottakhoz, a házasokhoz, a szerzetesekhez szóló részekben.

²⁴ uo.

²⁵ Terminológiai szempontból ez a kifejezés nem a legmegfelelőbb, hiszen visszavetített fogalom, a szöveg kontextusában egyszerűen a nem klerikális lelkiiséget értjük alatta. Komplexitásáról lásd: Claude SCALICETTI, *Pour une spiritualité laïque*, La chaîne d’union, 2017/4 (N° 82), 70–79.

²⁶ A második rész címe: *Békességes-tűrés payssanak Második Könyve. Az üldözéseket békével kell szenvedni*. HALLER, 2. j. i. m., 233.

A megszólított csoportok természetesen tükrözik a korabeli és helyi társadalmi és egyházi tagolódást – ezek az élethelyzetek számítottak abban a környezetben küzdelmesnek, köztük szimbolikusan is értelmezhető csoportokat is találunk.

Az egyik igazán világi kategória az uralkodói udvarokat kénytelenül vagy önként elhagyóké, akiknek a távozását a szerző valójában örvendetesnek tartja – soraiban benne van az ítélet is az udvari élet fölött – bibliai és antik érveket sorol amellet, hogy a királyi udvar egyenlő a bűnös Babilonnal, az udvar megannyi bűnre kínál ugyanis alkalmat, ezért valójában hálát kellene adniuk az onnan kitaszítottaknak a távozás lehetőségéért, főleg, ha az illető szerzetesként szolgált ott: „Ha pedig Barát vagy, mi közöd az udvarhoz?”²⁷

Az igazán való özvegyekről szóló fejezet²⁸ nagy érzékenységgel azonosítja azokat a pontokat, amelyek e kategória számára problematikusak lehetnek: az elhagyatottság, az gyámol nélkül maradás – mindezekre orvosság Isten gondviselése. Feltűnő viszont, hogy csak az asszonyokról beszél, a férfi özvegyeknek ezek szerint nem kell vigasztalás... A háttérben nyilván az lehet, hogy ebben a korban főleg a nők ilyen társadalmi státusa generált áldatlan helyzeteket. Az özvegyen maradt hölgyeknek, Pál apostolhoz hasonlóan, nem javasolja a második házasságot, példaként állítja eléjük az ókeresztény kor híres özvegyeit. A viszonzatlan szerelemtől szenvedők²⁹ esetében is csak a férfi szempontjait láthatjuk egyébként többnyire Ovidius szerelemtanának gondolatmenete szerint. A reménytelen szerelemre az egyik orvosság az átkeretezés, vagyis a férfi gondoljon arra, hogy mielőtt szerelmes lett, azelőtt is boldog volt, tehát a nő nélkül is lehet boldogan élni... (a fejezet csak a férfi szempontjaira tér ki, a fordított verzióra nem.)

Érdeemes úgy feltenni egyébként a kérdést, hogy egyik-másik kategória miért is szorul vigasztalásra, mi az, amihez türelemre és tűrésre van szüksége? A házasságok életét³⁰ a szerző szerint elsősorban a veszekedés teheti keserűvé, ezért az egyetértést javasolja, illetve a harag elkerülését. Ennek eszköze, ha a férj és a feleség is megtanulja elszenvadni a másik fogyatkozásait.

²⁷ HALLER, 2. j. i. m., 390.

²⁸ Uo., 391.

²⁹ *Azokhoz, akiket bánt a rendellen szeretet, s nehezelték, hogy úgy nem szeretteknek, a' mint ők szeretnek másokat*, Uo., 413–414.

³⁰ Uo., 402.

A véneket³¹ nem tanítja, hiszen a kor felfogása szerint csak a fiatal tanulhat az öregtől, fordítva nem, ezért csak javasolja nekik a békességes tűrés, és felmutatja azt is, ami pozitív lehet az öregségben, többek között a szenvedélyek és kívánságok elcsitulását, ami megkönnyíti a belső béke kialakítását.

A betegségek közül kiemel néhányat az azzal járó nagy kínok vagy a szimbolikus jelentés miatt: a köszvényesek valószínűleg nem is olvassák a könyvet, mégpedig éppen a nagy fájdalom miatt. . . Vigasztalásképpen szenteket sorol: ha még nekik is kijárt a fájdalom, mennyivel inkább megérdemlik azt a nem szentek. A szerző a saját tapasztalat megosztásának módszerével is él a vesekövességtől szóló fejezetben³² – ő maga is ebben a betegségben szenved, ezért tud másokat is vigasztalni – az összefüggések olykor azért elég szokatlanok: a *Jelenések könyve*-beli fehér kövecskékre asszociál Corenus, ami

a csendes tűrésnek a gyümölcse [...] Mert megkoronáztatunk, kinek bizonsá-
gára tündöklő fehér kő adatik a ezünkbe, ha ez apró bennünket kinzó kövecské-
keteket hálá-adó szível szenvedjük, és a türehtetlenség ellen győzedelmesek le-
szünk.³³

A hasonlat a fejezet végén így folytatódik:

[...] azért kínoznak azok a' fővények, vagy kövecskék olyan szer-felett, hogy
felette szűk az húr bennünk, mellyen lékéne takarodni emésztés-által [...] arra
emlékeztetnek bennünket az apró kövecskék, hogy mielőttünk is keskeny az
út, szoros a' kapu, mellyen által kell mennünk a dücsöséges boldogságra.³⁴

A lepra az a betegség, amelyet leginkább szimbolikus, illetve lelki hatásai miatt is részletez,³⁵ hiszen nem csak hosszas fizikai, de lelki szenvedéseket is okoz, mint pl. a társadalmi kirekesztés. A szenvedés elviseléséhez itt hangsúlyosan Jób a példa – elég naturalisztikus leírásokkal. Vakság szintén szimbolikus betegség,

³¹ *A vénekekhez*, Uo., 414.

³² *Azokhoz, kik veséjekben, bolyagjokban szenvedik az arenának, vagy apró kövecskéknek fájdalmat*, Uo., 443.

³³ Uo., 445.

³⁴ Uo., 448.

³⁵ Uo., 450.

sokrétű spirituális jelentéssel is felruházva. Más betegekhez összefoglaló fejezetben szól, majd a gyászolók³⁶ a szerfölött való szomorúság értelmetlenségét taglalja, és a kognitív szintet aktiváló „orvosságok” sorolása után megjegyzi, hogy a pogányok jó példája ebben az esetben még megszegényítőbb, hiszen nekik nincsen ott a feltámadás reménye.³⁷

A mű nem pusztán a sztoikus életfilozófia keresztény foglalatára, hanem – főleg az itt bemutatott második rész sajátosságai miatt – életvezetési kézikönyv,³⁸ egyfajta önszempontú pszichológia lehetett a felhasználók számára. A laikus olvasó, műveltségének gazdagítása mellett, kaphatott már-már személyre szabott szempontokat ahhoz, hogy a saját helyzetében hogyan élje meg a szenvedést, széles példatárból válogathatott abban a tekintetben, hogy milyen kognitív folyamatok enyhíthetik azt. A szöveg egész jól ráérez az egyes kategóriák alapproblémáira, és az ahhoz illő példát, idézetet kínálja – akárcsak a mai füveskönyvek.

³⁶ *Minemü békességgel kell szenvednünk fiainknak, atyánkfiainknak, szüleinknek, és barátunknak halálát, Uo.*, 502.

³⁷ *Uo.*, 509.

³⁸ Ez magyarázhatta egyébként az ilyen művek népszerűségét is, hiszen a világi élet konkrét helyzeteihez kevés útmutatást találtak az érdeklődők a korabeli lelkeségi irodalomban.

DÓBÉK ÁGNES

*Eszterházy Károly mint a világi szerzők patrónusa: az egri püspök irodalmi mecenatúrájának működéséről**

Bevezetés

Eszterházy Károly mecenatúráját vizsgálva a kutatás elsősorban a püspök könyvgyűjtés és könyvtáralapítás, képzőművészetek, valamint az oktatás területén elért eredményeire helyezte a hangsúlyt.¹ Eszterházy irodalmi mecenatúrájának vizsgálata a püspöksége idején Egerben kiadott könyvek bemutatása alapján kezdődött el, eszerint Barkóczy Ferenc püspök nagyhatású kulturális tevékenysége után az irodalom támogatása az Eszterházy-korszakban, 1762 után sem hagyott alább.² Az egri nyomda kiadványai mellett Eszterházy az irodalmat és művelődést célzó támogatásának másik fontos forrása levelezése, amelynek kutatására először Kelényi B. Ottó hívta fel a figyelmet, aki Eszterházy magyar nyelvet és

* A tanulmány elkészítését az NKFIH PD 142174. számú projektje tette lehetővé.

¹ Néhány példa a gazdag szakirodalomból: ANTALÓCZY Lajos, *Az egri Főegyházmegyei Könyvtár megalakulása és mai helyzete*, Eszterházy Károly emlékezete: Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Nova series, 1993/ XXI, 83–100; BITSKEY István, *Pietas, ars, scientia. Eszterházy Károly egri püspök mecénási elvei és gyakorlata*, Limes, 2000/4, 81–88; ANTAL Beatrix, *Giambattista Guerrieri S. J. a Collegium Germanicum et Hungaricum rektorának levelei gróf Eszterházy Károly püspökhöz*, Lymbus, 2005/3, 129–139; KÖVES-KÁRAI Petra, *Eszterházy Károly mint mecénás: együttműködés Johann Lucas Kracker festővel = Tanulmányok Eszterházy Károly püspök épített és szellemi örökségéről*, szerk. DINNYÉS Patrik, NAGY Andor, Eger, Líceum, 2020, 201–214.

² Eszterházy irodalmi mecenatúrájáról lásd: LÓKÖS István, *Konzervativizmus és progresszió között: Irodalom és művelődés Egerben Eszterházy püspöksége idején*, Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eszterházy Károly emlékezete, 21(1993), 55–66; BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia, 16), 89–129.

szokásokat megbecsülő gondolatait mutatta be a főurakkal váltott levelein keresztül.³ A püspök levelezésének vizsgálatával újabb eredményekkel bővíthetjük irodalmi mecenatúrájáról való tudásunkat.⁴

Eszterházy a kulturális életre vonatkozó, világi összeköttetéseit több nagyobb csoportba oszthatjuk fel a teljes levelezés vizsgálata alapján: támogatást kérő irodalmárok, a püspöknek alkalmi műveket dedikáló költők, a fiaik egri tanulmányai ügyében levelező főurak, az egri iskolákhoz köthető személyek, akik később irodalmi karriert futottak be, és végül nyomdászok és könyvkereskedők. A tanulmány az első csoportot vizsgálja, közülük is azokat a világi szerzőket, akik az egri egyházmegye területéről vagy egyéb közeli településekről fordultak Eszterházyhoz világi vagy teológiai témájú műveik kiadásának ügyében.⁵ Közös jellemzőjük, hogy többségük kisebb, „egykönyves szerző”, aki hivatalai, illetve különböző összeköttetési révén került kapcsolatba Eszterházyval és értesülve kultúrappártolásáról levélben fordult hozzá, hogy járuljon hozzá munkája kiadásához. A támogatást kérő leveleken keresztül nyomon követhetjük, hogy Eszterházy milyen irányvonalak mentén választotta ki a támogatandó könyveket, milyen formában járult hozzá a kiadáshoz, valamint teljesebb kép körvonalazódik a püspök közvetlen környezetében létrejött kulturális életéről, kapcsolathálójáról, mecenatúrájának jellemzőiről és hatásáról.

Világi szerzők világi témájú művei

Eszterházy támogatásával először 1781-ben jelent meg világi olvasmány Egerben. Szerzője egy földbirtokos nemes, Báji Patay Sámuel, munkája pedig a *Pancsa-trantra* indiai állatmese-gyűjtemény moralizáló történeteinek magyarra fordítása,

³ KELÉNYI B. Ottó, *Esterházy Károly gróf (1725–1799) egri püspök és a magyar nyelv*, Magyar nyelv, 1932/1–2., 41–45.

⁴ A levelek a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának (a továbbiakban: MNL HML) XII.3.f.VI. classis fondjában és az egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum vetus (A továbbiakban: FL, Eger, AEV) fondjában találhatóak.

⁵ Eszterházy az országos irodalmi életben való szerepvállalását, Kazinczy Ferencsel és Péczeli Józseffel való kapcsolatát egy másik tanulmány keretein belül dolgoztam fel: DÓBÉK Ágnes, *Eszterházy Károly egri püspök a 18. század végének irodalmi életében – Kazinczy Ferencsel és Péczeli Józseffel való kapcsolatának tükrében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 127(2023), 332–342.

amely már megjelent arab, görög, latin és francia nyelveken.⁶ A szerző az ajánlólevélben kiemeli, Eszterházy igyekszik feléleszteni a magyar nyelvet, ezért kérte tőle, hogy segítsen a kiadásban.⁷ Patay a megjelenés után, 1781 októberében írt a püspöknek, megköszönve a nyomtatásra adott engedélyt:

A minthogy személyem szerint el is mentem Egerbe múltt napokon, de nem volt szerencsém Méltóságos kegyelmessegének tiszteletéhez; tehát csekély levelemmel kivánom különösen le kötelezett hűségemet megbizonyítanom.⁸

12 példányt vitt a kötetből a Eszterházyknak, és arról is tájékoztatja, hogy további néhány százat hagyott a könyvnyomtatónál, amelyekkel rendelkezhet:

a'mennyi tettzik méltóztasson parancsolni Excellentiád, nagy szerencsémnek fogom tartani, hogy ha csak valamely részben is helyet találánd csekély írásom Excellentiád kegyelmes tekinteti előtt.

Jellemző gyakorlat volt a korban, hogy a szerzőnek be kellett mutatni a könyvet a patrónusnak és meghatározott számú kötetet küldeni neki, gyakran csak ezután kezdődött a kötetek valódi terjesztése. Patay adaptációja a korban divatos olvasmányok stílusát követte, kiszolgálta az olvasni vágyó közönség igényeit, akiknek körében valószínűleg keresett volt, mivel 1784-ben újra kinyomtatták. Patay a könyvet idős korában írta, további irodalmi munkáit nem ismerjük, így recepciója sem jelentős. Szirmay Antal egyik Kazinczy-nak írott levelében, kikelve a regények és elbeszélések ellen, a „régí rossz ízlés” jegyében íródott munkaként hivatkozik rá.⁹

Nem minden Eszterházytól támogatást kérő szerző kérése talált meghallgatásra. A püspök elutasító válaszaiban közölt indokok segítenek megállapítani néhány olyan irányelvet, amely alapján kiválasztotta, milyen irodalmi munkák megjelenését segíti. Kónyi János strázsamester, aki számos népszerű mű magyarra

⁶ Gálos Rezső kimutatta, hogy Báji Patay mintája a latin fordítás: GÁLOS Rezső, *A Pancatantrum és egyik magyar származéka*, Irodalomtörténeti Közlemények, 16(1906), 172–190, 180–189.

⁷ BÁJI PATAY Sámuel, *A régi indusok bölcselkedések, az az: példákkal jó erkölcsökre tanító könyvecske, melyet magyar nyelvre fordított*, Eger, Püspöki Nyomda, 1781, 5.

⁸ Báji Patay Sámuel Eszterházy Károlyhoz, Báj, 1781. október 14., MNL HML, Eger XII.3f., VI. classis, 12 nd.

⁹ „E' mellett az Nemzetünknek betegsége, hogy mindenkor meséket szeretett írkalni, mint Hallernek az Hármás Históriaja, vagy öreg Patainak az Indusokról ki bocsájtott meséji.” Szirmay Antal Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1790. január 16. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, II, közzét. VÁCZY János, Budapest, MTA, 1891, 6–7, 282. sz. levél.

fordítója, 1783-ban küldte el legújabb munkáját – *XIV. Kelemen pápának, ama nagy emlékezetű Ganganellinek levelei* című fordítását – Eszterháznak, remélve, hogy a püspök pénzzel segíti, mielőtt Törökországba megy gyalogezredével.¹⁰ Eszterházy válaszolt ugyan, de csak azért, hogy kifejezze nemtetszését, ami a fordítást illeti. Levelében Kónyi szemére vetette, hogy nem követte az eredeti művet, ezért olyan, mintha nem is XIV. Kelemen pápa leveleit olvasná, az ilyen mértékű át-dolgozásokat pedig nem tartja sokra.¹¹ A pápa, Gian Vincenzo Antonio Ganganelli leveleit egy francia író, Louis-Antoine Caraccioli gyűjtötte össze és adta ki. A könyvben megjelenik a korabeli katolikus vallásos életideál, valamint történelmi és művelődéstörténeti ismeretek. Több nyelven kiadták a 18. században, Kónyi, ahogy legtöbb munkáját, ezt is németből fordította.¹² A strázsameszter azzal védekezik a kritikával szemben, hogy munkája „Ganganellinek tulajdon levelei ne legyenek is, talán meg-engedhetők azért, hogy erköltsős és tanúságos dolgokkal telyesek, mellyekből ki-ki magának épületére valót választhat”, valamint a könyv a szomszéd országok nyelvén már megjelent, de magyarul még nem, és hazánk egyébként is hiányt szenved az anyanyelvű munkákban.¹³ Kónyi minden bizonnyal azt remélte, a katolikus egyházfő gondolatai elküldésével megnyeri magának a püspököt, de szerencsétlenségére a korszak irodalmában jártas Eszterházy ismerte az eredeti művet, és a pápa levelei esetében nem értékelte a szabados fordítást.

Eszterházyra jellemző volt a meggondolt, takarékos pénzköltés, több alkalommal utasította vissza a hozzá érkező kéréseket arra hivatkozva, hogy nincs elszórni való pénze, és csak olyan személyeknek adakozik, akiknek érdemeit jól ismeri.¹⁴ 1767-ben Gerő György jezsuita, aki akkoriban Ungváron a humaniorá-

¹⁰ Kónyi János Eszterházy Károlynak, Fejerváron, 1783. június 5. FL, Eger, AEV 3360.

¹¹ „A könyv oly dolgokat is foglal magában mellek ahoz, a kinek nevét viseli nem illenek, azért azt tartom, hogy nem annak opusa, kinek tulajdonitatik, nékem pedig az ilyen munkák épen nem tetzenek, s’ ha kiványa kegyelmed az exemplarokat is örömet visza küldöm, kedvesebb volna nálam, ha Kegyelmed más hasznosabb munkákra fordítana elméjét, egyéb iránt.” Eszterházy Károly Kónyi Jánosnak, Eger, 1783. június 17. FL, Eger, AEV, Protocollum consistorii 1783.

¹² *Kónyi János: XIV. Kelemen pápának, ama nagy emlékezetű Ganganellinek levelei (1783) = Magyarországi gondolkodók, 18. század, Bölcsészettudományok, II, szerk. TÜSKÉS GÁBOR, LENGYEL Réka, Budapest, Kortárs, 2015 (Magyar Remekírók, Új Folyam), 140–149, 1018–1021.*

¹³ Kónyi János Eszterházy Károlynak, Fejerváron 1783. június 26. FL, Eger, AEV 3360.

¹⁴ „pénzemet ollyannokra, kiknek érdemei előttem tudva nintsenek, ki osztogatnám, elis hitetheti azt Kegyelmed magával, hogy énnékem ki hányó nintsen pénzem, mert ami szükségemen kívül vagyok, azt Istennek ditsóssegeire betsületessen el tudom költeni.” Eszterházy Károly Dobsa

kat tanította, Egerbe való áthelyezését kérte tőle és erényei közül írói tevékenységét emelte ki. Eszterházy válasza alapján nem minden könyvet tartott hasznosnak, így a könyvírás önmagában nem értékelte kiemelkedő teljesítményként:

Az éppen nem nagy indító ok előttem, hogy kegyelmed ki nyomtatásra való könyveket irt; meg választaná ezeket a próba: de azonkívülis annyi már a könyv, hogy nem kell újakat koholni, és az regiekből is szinte tanulni lehet.¹⁵

Gerő levelében említett műve fordítás – Guillaume de Waha-Baillonville luxemburgi jezsuita Herkules-regényének magyarra ültetése –,¹⁶ Kassán jelent meg 1768-ban; a Jeruzsálemet elfoglaló kereszties had fővezére, Godfroi de Bouillon életét leíró, koncepciójában a naiv történelmi elbeszélés és eposz között álló munka, a magyar regény egyik első példája.¹⁷ Gerőnek eredményesebb lett volna megszólítani Eszterházyt akkor, ha rendelkezik olyan egyházi vagy világi főúri összeköttetésekkel, amelyek igazolják munkásságát a püspök előtt.

Világi szerzők vallásos témájú művei

Ahogy Kónyi János példája mutatja, Eszterházy az idegennyelvű munkák magyar nyelvű fordításaival kapcsolatban határozott álláspontot képviselt, miszerint a magyar változat minél jobban igyekezzen követni az eredetit. Ezt az esztétikai elvárást példázzák azok a levélváltások, amelyek francia teológiai művek magyar fordítói és a püspök között zajlottak.

Zanathy József, aki Szatmár vármegye törvényszékén szolgált és mint a gróf Károlyi-család nagykárolyi nyomdájának cenzora működött,¹⁸ 1784-ben levelezett az egri püspökkel egy vallásos mű, Jean-Baptiste-Élie Avrillon (1652–

Ferencnek, Eger, 1792. február 14. FL, AEV, Protocollum, 1792. Dobsa akkor kereste fel Eszterházyt, amikor a *Magyar Kurír* segédszerkesztője volt és a lapban az egri egyházmegyét és a püspököt sértő cikkek jelentek meg Szacsavay Sándor és köre tollából. Dobsa a belső információk kiadásáért cserébe anyagi támogatást remélt: TARDY Lajos, *Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és működése*, Magyar Könyvszemle, 1966/4., 349–362. Dobsa Ferencről legújabbán lásd: BATHORY Orsolya, *Dobsa Ferenc közzöntő verse Batthyány Józsefhez (1796)*, Lymbus, 2012–2013, 251–274.

¹⁵ Eszterházy Károly Gerő Györgynek, Eger, 1767. január 21., FL, AEV, Eger, Protocollum 1767.

¹⁶ *Keresztény Herkulesnek Bullióni Godefrednek hadi munkái. Irta deákbold Gerő György*, I–II, Kassa, Akadémiai Nyomda, 1768.

¹⁷ TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Herkules: Ismeretlen fejezet az európai és a magyar irodalom történetéből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 45(1935), 20–33.

¹⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Budapest, Hornyánszky, 1914, 1735–1736.

1729) francia teológus munkájának magyarra fordítása kapcsán. A fordítás Zanathy egyetlen saját műve, Eszterházy ebben az esetben nem anyagi, hanem szellemi segítséget nyújtott: hozzájárult a szöveg nyelvi és stilisztikai javításához. A püspök első fennmaradt levelében, 1784 januárjában biztosítja arról, hogy a cenzorok is jóváhagyták a kéziratot, a kiadás előtt azonban Zanathynak néhány helyen át kell dolgozni a szöveget egy korábban elküldött lista alapján, hogy az szorosabban kövesse a franciát.¹⁹ Zanathy ezt követően valószínűleg gyorsan elkészítette az újabb változatot, amiről augusztusban kapott visszajelzést. Eszterházy tájékoztatja, hogy a korrektornak időt kellett adni a kézirat átnézésére, ezért „tartóztatták sokáig”, viszont mindez szükséges ahhoz, hogy a szerzőnek is becsületére váljon a kiadás, és a püspököt se ítéljék meg miatta.²⁰ Mivel számos szóra és kifejezésre még nem létezett magyar megfelelő, a fordító nyelvi kreativitásán múlt, hogy sikerül-e az eredeti mű üzenetét átadni az olvasóknak. Eszterházy sorai jól illusztrálják a korszak idegen nyelvekből magyarra való fordításainak nyelvi kihívásait:

maga tudja kegyelmed mely nehéz legyen valamely könyvet, egy nyelvből másban által tenni, főképpen, mely oly titkos értelmű dolgokat foglal magában, és valóban nehéz magyar nyelven mindeneget úgy ki tenni, mind Franciaiban vagyon, de reménlem botránkozás ezekből nem származik, mert két-félék az olvasók ostobák és okosak, az ostoba meg nem botránkozik mert nem érti, az okos sem nem érti, és tudja miképp kell az olyas titkos értelmű mondásokat venni [...].²¹

Ezúttal maga a püspök is mellékelte jegyzeteket a kézirathoz, azzal a céllal, hogy Zanathy ezek alapján járjon el a szöveg tökéletesítésekor, és az eredeti francia könyvvel együtt küldte vissza neki Eötvös Ferenc, az egri líceum tanárának közvetítésével. Zanathy József Károlyi Antalhoz 1786-ban küldött leveléből tudjuk meg, hogy Avrillon pontosan melyik művét fordította le Zanathy – *Az üdvösséget szerető léleknek számadása, vagy is az esztendőnek minden napjaira különösen kirendelt Elmélkedések* címmel –,²² és hogy a cenzúra mellett az egri püspök is jóváhagyta a fordítást, de az anyagi forrás hiányzott a kinyomtatáshoz, ehhez kéri Károlyi gróf

¹⁹ Eszterházy Károly Zanathy Józsefhez, Eger, 1784. január 3. FL, Eger, AEV, Protocollum 1784.

²⁰ Eszterházy Károly Zanathy Józsefnek, Eger, 1784. augusztus 18. FL, Eger, AEV, Protocollum 1784.

²¹ Uo.

²² Jean-Baptiste-Élie AVRILLON, *L'année affective ou Sentimens sur l'amour de Dieu, tirez du Cantique des cantiques pour chaque jour de l'année*, Paris, J. B. Cusson, 1707.

támogatását.²³ A kiadásról nincs adatunk, a fordítás kézírata ma az OSZK Kézirattárban található, ajánlása Károlyi Antalnak van címezve.²⁴

Egy másik francia nyelvű mű magyar fordításának kiadásával kapcsolatban Splényi Gábort, Szabolcs vármegye főispánját értesíti Eszterházy.²⁵ A *Traité élémentaire ou principes de religion opposes aux principes d'incrédulité. Par un ecclésiastique de Vienne* című hitvédelmi mű 1789-ben jelent meg Bécsben a szerző megnevezése nélkül. Magyar fordítását Jósza István (1756–1789) Szabolcs vármegye főorvosa készítette el. A püspök értesíti Splényit, hogy engedélyezi a kiadást a főispán költségén, azonban átdolgozásokat és módosításokat rendel el a szövegben. Ebben az esetben is az eredeti művel való összevetést követően fogalmaz meg kritikát:

mindazon által némely helyeken fordításának értelme az eredetével meg nem egyez, más helyeken pedig a bizonyító okok nem oly erőben, és oly világosan adattnak elő, mint a' Frantziában.²⁶

A fordítónak, Jósza Istvánnak ezt az egy teológiai munkáját ismerjük, ezen kívül két orvostudományi könyv szerzője.²⁷ Eszterházy valószínűleg ennek tudatában vetette alá a munkát alapos ellenőrzésnek, amelynek menetét megismerjük a Splényinek küldött levélből: a kézirat átnézését rábízta egy hozzáértőre, aki kijavítva a hibákat az egész szöveget újra leírta, majd Eszterházy ezt a változatot Józsa eredeti szövegével együtt egy második lektornak is odaadta, aki a javított változatot jóváhagyta és további megjegyzéseket tett a kézírathoz. A püspök ezt az útmutatót használva kéri átdolgozni a fordítást, amelynek elkészülte után a kézirat nyomdába kerülhet. Ehhez – csakúgy mint Zanathy esetében – a lektorált szöveget az eredeti könyvvel küldi vissza Splényin keresztül. A fordítás végül ebben az esetben is kéziratban maradt.²⁸ A püspök által elrendelt javítások fennmaradtak, így kiderül a javításra felkért lektorok személye: az első, nagyobb átdolgozást Zábráczy József kanonok készítette, annak átnézését Madarassy János, az egri csillagda egykori igazgatója végezte el.²⁹

²³ ÉBLE Gábor, *Egy magyar nyomda a XVIII. században: Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez*, Budapest, Hornyánszky, 1891, 36–37.

²⁴ OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 1761.

²⁵ Eszterházy Károly Splényi Gábornak, Eger, 1797. április 15. FL, Eger, AEV, Protocollum 1797.

²⁶ Uo.

²⁷ SZINNYEI, 18. j. i. m., V., 642–643.

²⁸ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 314.

²⁹ Uo.

Zanathy és Jósa fordításai példazzák, hogy a század utolsó évtizedében a francia könyv divatja a teológiai érdeklődésű polgári olvasókhöz is elért, akik valószínűleg Bécsben, vagy bécsi közvetítéssel szereztek be francia nyelvű teológiai olvasmányokat. Az egyházi réteg továbbra is jellemzően latinból vagy olaszból fordított. Eszterházy a kéziratok elbírálásában való részvétele alapján jól tudott franciául.³⁰ Egerben is tanították a nyelvet: Humbert János, a francia és német nyelvek tanára egy nyomtatványában az egri tanóráinak megkezdéséről tudósít.³¹

Világi művek esetén Eszterházy püspök protestáns szerző művének kiadását is támogatta, mint Báji Patay Sámuel esetében. Azonban gyakoribbak azok a példák, amikor a szerző katolizálása után, vagy közvetlenül az előtt fordult a püspökhöz. Dálnoki László Ferenc Bázelen és Utrechtben tanult, majd református lelkész lett. 1775-ben tért át a római katolikus hitre, ezt követően a váci püspökséghez tartozó kunszentmiklósi iskola igazgatójának nevezték ki.³² Eszterházy Károlyt ezekben az években tájékoztatta arról, hogy könyvet készül írni a kálvinisták megtérítésére. Ezt a püspök 1780-as válaszleveléből tudjuk, amelyben megírja, hogy amikor elkészült, szeretné majd megtekinteni a könyvet.³³ Emellett arra kéri Dálnokit, hogy felesége és lánya se halogassa az áttérést, ehhez nem kell Egerbe jönniük, odahaza is megtehetik, ezzel példát mutatva másoknak. Dálnoki végül eltérő témájú, de a tervezetthez hasonlóan valláskritikai könyvet jelentetett meg 1795-ben Pozsonyban *A naturalisták vallásának leírása és megrostálása* címmel.³⁴ A mű a hitetlenek állásfoglalását mutatja be és cáfolja egyben, szembehelyezve a katolikus tanítással. A megjelenéséhez vezető folyamatot végigkövethetjük Eszterházy és Dálnoki levélváltásain keresztül. Dálnoki 1794-ben jelentette be a püspöknek, hogy elkészült a munkával, amit röviden bemutatott a mondanivaló és

³⁰ További adatok is ezt erősítik: 1790 körül a korábban Kassán tartózkodó francia jezsuita, Leclerc abbé francia nyelvű verset ajánlott a püspöknek. BITSKEY, *Püspökök, írók, könyvtarak...*, 2. j. i. m., 121. Péczeli József először franciául írt levélben fordult Eszterházyhoz (Révkomárom, 1784. augusztus 4.) FL, Eger, AEV 2964.

³¹ Dátum nélkül, FL, Eger, AEV 2930.

³² ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1977, 132.

³³ Eszterházy Károly Dálnoki László Ferencnek, Eger, 1780. november 30. FL, Eger, AEV, Protocollum, 1780.

³⁴ DÁLNOKI László Ferenc, *A naturalisták vallásának leírása és meg-rostálása*, Pozsony, Wéber Simon Péter betűivel, 1795.

a hasznosság szempontjából.³⁵ Annak ellenére, hogy egy ilyen fontos könyv kiadása esetében „nem kell [...] semminket is kimélleni sőt erre inkább kell költeni” – írja Dálnoki –, Wéber Péter pozsonyi nyomdász előre szedte be a nyomtatási költségek felét, amelyek elküldését Dálnoki Pozsonyba kérte Eszterházytól, mivel a kéziratot ott cenzúrázták és hagyták jóvá. Végül biztosítja a püspököt, hogy ha átmegy a cenzúrán a kötet, „soha jobb helyre nem költötte pénzét, mint erre a’ könyvre”: általa a hívők megerősödnek hitükben, a hitetleneknek pedig „szabad szájak bé dugatik”. Eszterházy válaszlevelében arra hivatkozva utasítja el a költségek fedezését, hogy nem szokása olyan munkák kinyomtatását segíteni, amelyeket nem látott, valamint felhívja figyelmét, hogy a pozsonyi cenzor helyett a megyebéli püspökénél kellene jóváhagyni a kéziratot.³⁶ Magyarországon már 1782-től életbe léptek a birodalomra érvényes központosító szabályok, amelyek az egész magyar cenzúrát a bécsi cenzúrabizottság alá rendelték. A helyi, tartományi cenzorok ellenőrizték az írások első kész példányát nyomtatás előtt, engedélyük megadása után kezdődhetett a sokszorosítás; a bécsi bizottság utólagosan ellenőrizte a sajtót.³⁷ Dálnoki 1795 októberében számol be Eszterházyról, hogy a kötet sikeresen átment a cenzúrán: Eszterházy javaslatára a kiadandó kézirat Vácra ment Splényi Ferenc püspökhöz, de ott nem működött cenzor, így a pesti egyetem cenzoraihoz irányították.³⁸ Ekkor patrónusához, Esterházy László Pál pécsi püspökhöz fordult, akinek közbenjárásával megkapta a jóváhagyó pecsétet és végül Pozsonyban jelent meg a kötet, a pécsi püspököt megszólító ajánlással. A nyomtatásban néhány hiba maradt, amelyet a korrektor, Korbélyi Mihály pozsonyi tanár nem javított ki. A levélből kiderül, hogy Eszterházy mégis küldött valamennyi pénzt Dálnokinak, aki Miklósi Ferenc nagypréposttal példányt is juttatott el Egerbe a műből, hogy a püspök „lássa, hogy nem rossz emberre költötte istenes alamisnáját, hanem isten ditsőségére”. Dálnoki levele végén újabb kérésekkel hozakodik elő, miszerint következő könyvének, amelyet a szabadkőművesek ellen írt, az egri püspök legyen a patrónusa. A mű készen

³⁵ Dálnoki László Ferenc Eszterházy Károlynak, Kunszentmiklós, 1794. április 24. FL, Eger, AEV 3360.

³⁶ Eszterházy Károly Dálnoki László Ferencnek, Eger, 1794. május 1. FL, Eger, AEV, Protocolum, 1794.

³⁷ DÖBÖR András, *Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. századi Magyarországon*, Médiakutató, 2014/ Nyár, 17–28, 19.

³⁸ Dálnoki László Ferenc Eszterházy Károlynak, Kunszentmiklós, 1795. október 14. FL, Eger, AEV 3360.

van, Budán már cenzúra alá helyezték. Végül szorult helyzetéből adódóan megkérdezi, hogy a már kiadott könyvéből küldhet-e eladásra Egerbe akár 100 példányt is, mivel igaz, hogy 200 kötetet már hitelbe adott Pesten, de az árukat még nem kapta kézhez. A században a nyomdák nem fizettek a szerzőknek, a szellemi termékeket a nyilvánosságnak átadó személyek díjazása ingyenes példányok és a dedikáció által valósult meg. Az írók a leggyakrabban a nyomdáktól csak az előre – általában a patrónus által – kifizetett példányokat kapták meg, ezekből küldtek jelenlegi és remélt, jövőbeli jótevőiknek. A megmaradt, eladásra szánt köteteket csak az értékesítést követően fizették ki a kereskedők. Dálnoki a nyomtatás után kapott példányait letétbe helyezhette Pesten Johann Michael Weingand kereskedésében, valamint a pesti nyomdászoknál és könyvkötőknél, akik szintén árusítottak könyveket.

Egerben hivatásos könyvkereskedő nem működött ekkoriban, a más nyomdákban kiadott könyveket és a magyar nyelvű hírlapokat az alkalmi és házaló könyvárusokon kívül a könyvkötőknél, a püspöki nyomda vezetőjénél és néhány tudós tanárnál lehetett megvásárolni, ahogy ezt a korabeli lapok új köteteket bemutató tudósításai és a lapok beszerzési helyét hírül adó összefoglalói közlik.³⁹ A legkelendőbb nyomtatványok a nagy példányszámban kiadott kalendáriumok, széphistóriák, tankönyvek, imádságos- és énekeskönyvek közül kerültek ki.⁴⁰ Ezt támasztja alá Eszterházy Dálnokinak küldött rövid elutasító válasza: nem látja szükségesnek a könyvek Egerbe küldését és nem is reméli, hogy ott el lehetne adni őket. A szabadkőművesek ellen írt könyv megjelenését számos egyéb költsége miatt pedig nem tudja támogatni.⁴¹

Az Eszterházyhoz érkező, mecénási támogatást kérő levelek vizsgálatán keresztül megfigyelhettük, hogy világi szerzők leginkább vallásos tematikájú műveik kiadási szándékával fordultak a püspökhöz. Eszterházy nem a hagyományos barokk mecénásként működött, akinek az irodalmi művek támogatása pusztán

³⁹ A *Magyar Hírmondó*, a *Magyar Merkurius* és a *Magyar Kurir* a következő egrai személyeket nevezte meg, akiknél be lehetett szerezni egyes nyomtatványokat: Gyalokay Ignác, a püspöki nyomda vezetője, Mészáros, Janics és Horváth Eusébius professzorok, Cantersveller József könyvkötő, valamint bizonyos vallásos művek a szerviták klostromában voltak elérhetőek.

⁴⁰ FÜLÖP Géza, *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*, Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 2010, 56–88.

⁴¹ Eszterházy Károly Dálnoki László Ferencnek, Eger, 1795. október 19. FL., Eger, AEV, Protocolum, 1795.

a reprezentáció egyik eszköze volt, hanem a magyar nyelvű irodalom népszerűsítésének szándéka mellett az egyes művek esztétikai értékei is befolyásolták döntését abban, hogy mely munkák kinyomtatásához járuljon hozzá. A fordítások esetében – a kortárs irodalmárok véleményéhez csatlakozva⁴² – elvárta, hogy a fordított művek nyelvi színvonala egyezzen meg az eredetivel, amihez a magyar nyelv magas szintű ismeretére, az eredeti mű hű követésére volt szükség. A tanulmányban bemutatott források arra is rávilágítanak, hogy a püspök egyes idegen nyelvből magyarra fordított művek esetében maga is részt vett a magyar szöveg eredetivel való összevetésében.

⁴² LENGYEL Réka, *Előszó = Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 7–14.

N. KIS TÍMEA

*Amade László ismeretlen-ismerős latin nyelvű költeménye
Nepomuki Szent Jánosról egyházi donációinak kontextusában*

Amade László költeményeinek összegyűjtése és kritikai kiadása nem egyszerű vállalkozás, tekintve, hogy azok jelentős része kéziratban vagy átiratban maradt fenn, ezek egy része variáns.¹ E jelenséget kiválóan illusztrálják a Szent Peregrinushoz írott versek, ahol az ismert kéziratokon² túl a Károlyi családi levéltár egy, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött kolligátumában is megtalálható a szenthez írott Amade-költemény és az arra adott, Révay Józsefnek tulajdonított válasz latin nyelvű variánsa.³ Ám a Szent Peregrinushoz írott költeménye Pozsonyban nyomtatásban is napvilágot látott *Breve suspirium penetrans coelos seu grati animi votiva gratitudo intercedente S. Peregrino* címmel, mely évszám feltüntetése nélkül jelent meg Johann Michael Landerer nyomdájában, vélhetően még a költő életében, valamikor 1750 és 1764 között;⁴ ez a szentnek a könyörgésre adott válaszát értelemszerűen nem tartalmazza. A szerzőség kérdése sem egyértelmű mindegyik, a költő neve alatt megjelent költemény esetén,

¹ Az oeuvre vizsgálatokor jelentkező módszertani problémákról l. SCHILLER Erzsébet, *Előszó = Amade László versei*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Budapest, Balassi, 2004, 13–21.

² AJKAY Alinka, *Amade László és a Peregrinus-versek*, Irodalomtörténeti Közlemények 106(2002), 193–194.

³ MNM OL, Károlyi család levéltára, az Acta Publica Acta Rakociana-sorozata, jelzete: HU-MNL-OL-P 396-1.-11340. Digitális másolata: MNL_OL_W_287_P_396_1_11340-11366

⁴ Egy példánya az ELTE Egyetemi Könyvtárban. Jelzete: ELTE EK KNY-18-00566

ahogy Alszeghy Zsolt egy Nepomuki Szent Jánoshoz írott verse kapcsán bizonyította.⁵ Többek között Vértesy Jenő,⁶ Császár Elemér,⁷ majd Gálos Rezső⁸ – előbbieket a marcaltői családi levéltár anyagából származó Véghely-hagyaték, utóbbi a bősi családi levéltár kutatását követően – a Négyesy László-féle 1892. évi szövegkiadás⁹ korrekcióját végezve több addig ismeretlen, illetve lappangó költeményét említette. Ezekkel a kérdésekkel újabban az RMKT XVIII. századi sorozata 7. kötetének szerzői, Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka foglalkoztak,¹⁰ rendkívüli alaposággal feltárva és értékelve a rendelkezésre álló szövegkorpuszt, ám az említett jelenségek miatt várható volt, hogy Amade László költeményeinek a száma, illetve azok variánsai a szerzői életmű kritikai kiadását követően is tovább gyarapodnak.

Arra vonatkozóan is vannak adataink, hogy Amade László nem csak a versek megörökítésének hagyományos módjai: a papír és a tinta foglalkoztatták; egyes költeményeit rendhagyó helyszíneken és felületeken örökítette meg. Amade prefektusa, Bite (Bittó) János¹¹ – kedvtelését tekintve maga is költő – egy-egy az iszkaszentgyörgyi, illetve csúzi birtokok kiadásait érintő kimutatásban jegyezte fel a földesúrnak az ottani pajták falazatán olvasható verseit. A csúzi pajta esetén a tisztartó előljáróban azt is megjegyezte: ha „üdővel valamely mostoha szerentsétlenség által romolna [...] és az rajta levő írások le kopnának [...] helyesnek ítélem azokat ide is rekesztenem; hogy a’ pajtának romlásával is mindenkor tudva légyen” – ebben igaza is volt, tekintve, hogy a szentgyörgyi pajta 1753-ban

⁵ [ALSZEGHY Zsolt], *Egy állítólagos Amade-versről*, Irodalomtörténet 31(1942), 49–50. Amade Nepomuki Szent János költeményeivel kapcsolatos szövegátvételekről lásd: N. Kis Tímea, „Tégedet e mai napon kíváltképpen való Patrónusommá és szűzölömmá választalak”: Nepomuki Szent János tiszteletéhez kapcsolódó imádságok és énekek a 18. század első felében = *Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI RITA, SZÁDOCZKI VERA, Budapest, ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 29), 302–306.

⁶ VÉRTESY Jenő, *Adatok Amade László életéhez*, (Első és második közlemény), Irodalomtörténeti Közlemények, 12(1902), 77–100; 216–232.

⁷ CSÁSZÁR Elemér, *Amade László egy ismeretlen latin verse*, Irodalomtörténeti Közlemények, 27(1917), 469–471.

⁸ GÁLOS Rezső, *Amade két ismeretlen latin verse*, Irodalomtörténeti Közlemények, 43(1933), 291–292; UŐ, *Amade László kiadatlan versei*, (1., 2., 3., 4. közlemény), Irodalomtörténeti Közlemények, 46(1936), 69–85, 207–218, 318–331, 434–443.

⁹ *Várkonyi báró Amade László versei*, összegyűjt., bev., jegyz. NÉGYESY László, Budapest, Franklin-Társulat, 1892.

¹⁰ *Régi Magyar Költők Tára XVIII/7: Amade László versei*, s. a. r. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Budapest, Balassi, 2004. (A továbbiakban: RMKT XVIII/7)

¹¹ GÁLOS, *Amade László kiadatlan versei*, 8. j. i. m., 70.; RMKT XVIII/7, 445, 453.

valóban leégett.¹² Érdekes, hogy egy másik rendhagyó módon ránk maradt, az irodalomtörténészek által nem ismert, ezért a *Régi Magyar Költők Tárából* kimaradt latin nyelvű Amade-költemény átmentője, a későbbi váradi püspök–művészettörténész Ipolyi Arnold hasonló érvek alapján közölte Amade László egy ismeretlen versét 1859-ben a *Csallóköz műemlékei* című tanulmányában.¹³ Leírása szerint akkorra az új tulajdonos, Szitányi Ullmann Móric által újjáépítettett felbári kastély már nem utalt Amade Lászlóra, az egyetlen objektum,

amely itt rá emlékeztet, a kastély melletti útszélén álló Nepomuki Szent János szobra. Közönséges múlt századi dombormű, a szentet a szokott helyzetben előállító. Talapzatát Amade László tollából folyt következő sorok díszítik, melyeket jó lesz itt fönn tartani, mert a meszelés miatt már alig olvashatók: „Magno Sancto. Sacerdoti prodigioso. Sacri silentii Martyri. Divo Joanni Nepomuceno. Famae et honoris custodi. Protectori Thaumaturgo. L(adislaus) E. S. Homodaeus. Ex voto gratus posuit. Anno salut. 1745.”¹⁴

A talapzat másik oldalán Ipolyi az alábbi hat soros latin nyelvű, a cseh mártírt megszólító költeményt olvasta, melyet – legnagyobb szerencsénkire – szintén megörökített:

Quod tacuit, loquitur mundus, depraedicat orbis,
Secretum linguae Nepomucene Tuae.
Tu punias illas infamiae fulmina linguas
Quae nostrae fama tam fera tela parant.
Confundas illos, qui nos confundere tendunt.
Vivere nos omnes fac et honore mori.¹⁵

Ez esetben tehát közvetlen filológiai hagyományra, ahogy az iszkaszentgyörgyi, illetve a csúzi pajták esetén nem támaszkodhatunk, ettől függetlenül e költemény

¹² A verseket közölte: GÁLOS, *Amade két ismeretlen latin verse*, 8. j. i. m., 291–292. Lásd: RMKT XVIII/7, 453, 213–214. jegyzetek.

¹³ IPOLYI Arnold, *Magyar műemlékek*, I: *Csallóköz műemlékei*, Archaeologiai Közlemények 1(1859), 23–173, különösen 93–94. Különlenyomatként 1889-ben is megjelent: IPOLYI Arnold, *Magyar műemlékek*, I: *Csallóköz műemlékei rajzokkal. Khy. a M. Akadémia Archaeologiai Közleményeiből*, Pest, Emich Gusztáv, 1889.

¹⁴ „A nagy szentnek. A csodálatos papnak. A szent hallgatás vértanújának. Nepomuki Szent Jánosnak. A becsület és tisztesség őrzőjének. A csodatevő oltalmazónak. Amade László emelte hálás áldozati ajándékképpen. Az üdvösség évében, 1745-ben.” (Ford. Karaffa János. *Keresztény magyarságunk emlékei Felbáron*, szerk. L. KARAFFA János, Dunaszerdahely, Pázmáneum, 2006, 88.)

¹⁵ IPOLYI, *Magyar műemlékek...*, 13. j. i. m., 93–94.

kétséget kizáróan Amade László műveként azonosítható. Az első közlés óta csupán egyes helytörténeti vonatkozású kiadványokban szerepelt: helyi plébánosként Karaffa János egy a felbári helytörténeti kutatásokat összefoglaló 2006-os füzetben idézte az Ipolyi által lejegyzett Amade-költeményt, a fordítását is közreadva,¹⁶ 2021-ben, tőle függetlenül Csehy Zoltán is elkészítette a maga magyar nyelvű variánsát,¹⁷ ám ezek érthető módon nem kerültek a költői életművet kutató irodalomtörténészek látókörébe. Ipolyi Arnold lejegyzése napjainkra a költemény egyetlen emléke, tekintve, hogy a településen ma már nem áll ilyen alkotás, a nyékvárkonyi 18. századi Nepomuki Szent János-szobor talapzata pedig újabb és semmilyen feliratot nem tartalmaz. A plébánián őrzött 1781. október 13-i, Batthyány József esztergomi érsek megbízásából tartott *canonica visitatio* jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy Ipolyi Arnold 19. század közepi lokalizációja bizonyára egy szoboráthelyezés következménye volt, mivel a kastély mellett 1781-ben még nem állt térplasztika. A településen ekkor összesen két kőszobor állt, az egyik a Bős felé vezető országút mellett, a másik a Gelle felé tartó úton, utóbbi egy kis dombra építve, kőkerítéssel övezve, mindegyik távolabb a településtől; mindkettő Nepomuki Szent Jánost ábrázolta.¹⁸

Az Ipolyi által leírt szobrot tehát 1745-ben állíttatta Amade László, ezzel a legkorábbi adatolható emléke a vértanú iránti tiszteletének, a talapzat felirata vagy a költő ismert levelezése azonban semmilyen konkrétumot nem tartalmaz arra vonatkozóan, milyen okból történt a fogadalomtétel. Írott források híján csupán lehetséges indokokat lehet megfogalmazni, ténylegeseket nem. A vele

¹⁶ „Mert hallgatott, beszéli a világ, hirdeti a földkerekség nyelved titkát, ó, Nepomuki. / Megbünteted a gyalázatot mennykövező nyelveket, amelyek jóhírünket oly vad törökkel riogatják. / Megzavarva őket, akik bennünket akarnak összezavarni, tedd, hogy mind éljünk, s becsületben haljunk meg.” I. KARAFFA, *Keresztény Magyarországnk...*, 14. j. i. m., 13, 88.

¹⁷ „Mert nem szólt, a világ szól róla, dicséri a nyelved / titkát Szent János, cseh Nepomuk fia vagy, / és megbünteted azt, ki gyalázat-mennyköveket szór, / s jóhír-tipráshoz gyűjti a fegyvereit, / összezavarni akartak minket, s ők zavarodtak / össze, segíts élnünk s halni erényesen itt.” CSEHY Zoltán, *Indlázó futamok magyar csákányra (Kastélynapló 2.)*, Forrás 53(2021)/5, 75.

¹⁸ „Statuae est quidem in Territorio Baariensi sunt de facto duae, una quidem secus viam Regiam, ad orientem versus Böös distans a Possessione orgiis circiter centrum quinquaginta, alia in parvi distantia ad septemtrionem suus viam versus Gelle, est item Statua reverendissimo effigies Sancti Joannis Nepomuceni in colliculo posita, est cancellis Lapideis circumdata, intra potius quam extra Possessionem situata.” Ezen kívül egy fakereszt áll a földek között a Süly felé vezető úton és egy a temető mellett Bodok felé. Mind a négy szakrális kismemlék megtalálható az első, illetve második katonai felmérés adott térképszelvényén. Lásd a Felbári Szent István Plébánián található canonica visitatiót. Batthyaniana Visitatio Parochiae Föl Bariensis 13 Octobris Anno Millesimo Septingentesimo Octuagesimo Primo lecta, 99.

sokat perlekedő édesapja, Amade Antal már 1737-ben meghalt, az anyja, Simonchich-Horváth Rozália elleni hosszú, öt éven át tartó per 1743-ban megegyezéssel zárult. Második felesége ekkor már elköltözött tőle; ám megegyezésük, hogy külön élnek, de kapcsolatban maradván egymással, csupán 1746. december 24-én kelt. Viszont a költő jó híre és szabadsága egy alkalommal valóban nagy veszélyben forgott: 1735 november végén az itáliai hadjárat során Pianovo községben az irányítása alá rendelt huszárok ellopták a helyi postamesterné ezüst- és aranypénzeit. Amade hiába indított vizsgálatot, a tettes kezdetben nem került elő, így pápai nyomásra őt vetették börtönbe. A későbbi vizsgálatok során végül előkerült a tolvaj, így 1736 év elején a költő kiszabadult a fogságból.¹⁹ Ezen események bármelyike indokul szolgálhatott a szoborállításra, ahogy más, általunk már nem ismert ügye is, de az is elképzelhető, hogy nem volt konkrét, adathozható indoka: annyi vélelmezhető csupán, hogy a vértanú rágalmazások elleni patrónussága volt kiemelkedő fontosságú Amade számára, ahogy egy 1755. augusztus 10-én Amade Tádénak írott levelében utalt is erre.²⁰

Amade László életében érdekes (de a korban messze nem szokatlan) kettősségként mutatkozik meg a pompakedvelés, a nagyvonalú világias életvitel, valamint a vallási elmélyedés és a világi hiúságokról való lemondás iránti igény; végül azonban az utóbbi javára billent a mérleg, már amennyiben ennek jeleként értelmezzük, hogy – akaratának megfelelően – a hontszentantali (Svätý Anton, Szlovákia) ferences kolostorban lévő családi kriptába mindenféle „pompa és ceremónia nélkül” temették el.²¹ Vallásossága meglehetősen szubjektív, de rendkívül mély ihletettséggű volt. Rendszeresen járt a máriacelli búcsúba; a szentantali ferencesekhez utazott Ferenc neve napján, illetve gyakran a védőszentjének, Nepomuki Szent Jánosnak az ünnepnapjain is;²² sőt a ferences harmadrendbe is belépett.²³

Amade rendkívüli lelki ihletettségét alapvetően befolyásolhatta, hogy jezsuita növendékként Győrben, Nagyszombatban és Grazban tanult. Gálos Rezső az

¹⁹ GÁLOS Rezső, *Báró Amade László*, Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937, 92–94.

²⁰ „[...] mennyre tovább nem szűnik Uram Eötsémnek gyalázása, kissebbítése, csúfolódása ellenem, annál több ösztönt ad és buzgóságott, hogy N. Sz. Jánost, hírnévnek bizonyos bainokját tisztellyem és szörnyebben áitatoskodgyam.” VÉRTESY Jenő, *Adatok Amade László életéhez*, (4. közlemény), Irodalomtörténeti Közlemények, 12(1902), 525.

²¹ *RMKT XV/III/7*, 31.

²² GÁLOS, *Báró Amade László*, 19. j. i. m., 116–117.

²³ *Uo.*, 161–162.

utóbbi fontosságát hangsúlyozta a költő hitbéli elkötelezettségét tekintve, de a rendi kegyességi gyakorlatok mindhárom helyszínén kiemelkedő inspirációt jelenthettek a fiatalembernek. Amade nagyszombati tanulmányainak előrehaladásáról két egykorú kiadvány is tudósít. 1722-ben tartott, az évváró vizsga részét képező orációját *Victor in praelio S. Ivo* címmel ugyanabban az évben az egyetemi nyomdában ki is nyomtatták.²⁴ A baccalaureatusi fokozatot 1724. május 9-én szerezte meg, ennek szintén maradt nyomtatott emléke: bölcséleti tanára, a „nagyszombati Aristotelesként” jellemzett²⁵ jezsuita Csernovich Ferenc (1684–1736) promotorként kinyomtatta a *Propugnaculum reipublicae christianae religione conditum* című kötetet,²⁶ benne a disputa anyagának kivonatán túl a nyilvános záróvizsgát tevő diákok névsorával, köztük első helyen Amade Lászlóval, aki többek között barátja, Bossányi Gábor, a nagyszombati egyetem későbbi rektora társaságában szerepelt.²⁷

A fiatalember Nepomuki Szent János életútját biztosan megismerte már az egyetemi éveit alatt. Az első konkrét kapcsolódási pontról Gálos Rezső számolt be: a grazi jezsuita akadémián 1724-ben nyilvános előadás formájában színre vitték a *S. Joannes Nepomucenus Martyr* című drámát.²⁸ Erről a műről elég sok információ áll a rendelkezésünkre: a jezsuita Anton Maurisperm (1678–1748) szerzőségével 1730-ban meg is jelent.²⁹ A grazi egyetem éves jelentéseit 1869-ben adták ki, ebben az is olvasható, mely tanárok tanították be a színdarabot: a zenét Anton Schott (landschaftlicher Trompeter), a táncokat pedig a vívóoktató Johann Baptist Robin (landschaftlicher Fechtmeister). A színdarabot magyaros betétekkel adták elő a hallgatók: családi érintettség okán szerepeltették például Zsig-

²⁴ Ezt Horányi Elek tizenkettedrét füzetnek írta. HORÁNYI Elek, *Nova memoria Hungarorum et provincialium, Pars I.*, Pestini, Trattner, 1792, 82. Gálos Rezső egy 1934-ben már lappangó példányáról tudott, mely Simor János könyvtárában volt. GÁLOS Rezső, *Ismeretlen Amade-nyomtatvány*, Irodalomtörténeti Közlemények, 44(1934), 404; GÁLOS, *Báró Amade László*, 19. j. i. m., 29.

²⁵ GÁLOS, *Báró Amade László*, 19. j. i. m., 29. Gálos e kötetéről nem tudott, ám rögzítette, hogy Amade nagyszombati jegyzetei közül csak Csernovich dialektikája maradt fenn.

²⁶ CSERNOVICH Ferenc, *Propugnaculum reipublicae christianae religione conditum*, Tyrnaviae, Fridericus Gall, 1724.

²⁷ Bossányival Amade grazi tartózkodása idején is tartották a kapcsolatot. GÁLOS, *Báró Amade László*, 19. j. i. m., 28.

²⁸ GÁLOS, *Ismeretlen Amade-nyomtatvány*, 24. j. i. m., 405.; GÁLOS, *Báró Amade László*, 19. j. i. m., 38.

²⁹ Anton MAURISPERG, *Drama IV. Mutius. Deodatus. Stanislaus. Joannes Nepomucenus*, Styrae, Joseph Grünenwald, 1730, 87–119.

mond magyar királyt, illetve magyar táncokat (*Saltus Ungarorum*) is közbeiktattak,³⁰ melyeket összesen tizenöt diák adott elő.³¹ A színdarab szereposztása sajnos nem maradt meg, pedig érdekes adalék lenne ismerni, melyik szerepet játszotta benne Amade László és melyiket Faludi Ferenc, aki ott iskolatársa volt.

Függetlenül attól, hogy e grazi színdarab (vagy összességében a jezsuita lelki-ség) milyen hatással volt a költő szoros lelki kapcsolatára Nepomuki Szent Jánossal, biztosra vehető, hogy az Esterházy Imre prímás udvarában 1727 és 1729 között eltöltött közel három év szintén segíthetett tovább mélyíteni azt, tekintve, hogy Pozsonyban már 1701-től kezdve, tehát a boldoggá, illetve szentté avatást jóval megelőzően is a mártírnak egyre fokozódó intenzitású tisztelete figyelhető meg.³² Amade László – hasonlóan Koháry Istvánhoz – Nepomuki Szent Jánost patrónusává választotta, több, még az életében megjelent kiadványban is helyt kaptak a vértanút megszólító költeményei. A *Buzgó szívnek énekes fohászokodási*³³ című tizenkettedrét kötete Bécsben jelent meg 1755-ben Csáky Miklós esztergomi érseknek ajánlva és összesen hét, kottával kiegészített költeményt tartalmaz: Amade istenes verseiből hatot; a hetedik az a Nepomuki Szent Jánost megszólító költemény, melyről Alszeghy Zsolt bizonyította, hogy 1716-ban, Mérei Mihály *Nepomuczeni Szent Jánosnak élete, halála, tisztelete* című kötetében jelent meg

³⁰ GÁLOS, Bátor *Amade László*, 19. j. i. m., 38.

³¹ GÁLOS, *Ismeretlen Amade-nyomatvány*, 24. j. i. m., 405; Franz Xaver von KRONES, *Geschichte der Karl Franzens-Universität in Graz*, Graz, Verlag der Karl Franzens-Universität, 1886, 54, 338. Ez az iskoladráma nem az első ilyen témájú gráci színdarab volt: a jezsuita Szerdahelyi Gábor (1660–1726) nevéhez rendelve olvasható az első, Nepomuki Szent János életéről szóló 1699. évi grazi egyetemi színdarab, melyet D. *Joannes Nepomucenus laureatus vitae honorisque patronus prosa et metro* (Graecii, 1699) címmel adtak elő és jelentettek meg. A Szerdahelyi Gábor, illetve Carolus Hollner szerzőségét érintő kérdésekről lásd: N. KIS Tímea, *Egy szenttisztelet evolúciója. Nepomuki Szent János kultuszának kora újkori változásai és magyarországi sajátosságai*, Budapest–Sárospatak, L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2023, 42.

³² N. KIS, *Egy szenttisztelet evolúciója...*, 31. j. i. m., 32–34.

³³ AMADE László, *Buzgó szívnek énekes fohászokodási*, Bétsben, Kurtzböck György, 1755.

először.³⁴ A vértanú tiszteletéhez kapcsolódóan 1759-ben egy-egy magyar,³⁵ illetve egy latin³⁶ nyelvű, tizennégy lap terjedelmű füzet is megjelent a győri Streibig-nyomdában, melyek a *Cseh-Országának nagy fáklyája* című költeményét, illetve annak latin nyelvű fordítását (*Bohaemorum Magnum Lumen*) tartalmazták.

Hítbéli elkötelezettségét, szüleikhez hasonlóan, Amade László is számos, a birtokaikhoz kapcsolódó donációval tette láthatóvá mind a kegyúri templomokat és azok infrastruktúráját, mind a szakrális kisemlékeket tekintve. Ezeket részben a korban természetes, sőt elvárt reprezentációs igények, részben a család mély vallásossága indokolta, a várkonyi (ma: Nyékvárkony, Vrakúň, Szlovákia) főoltár esetén azonban már tudatos kultuszépítési kísérletről is beszélhetünk. Ezen adományozások közül néhányat Gálos is felsorolt:³⁷ ő építtette a marcaltői templomot; 1742. április 9-én kelt végrendeletében azt is rögzítette, hogy az építkezést a felesége fejezze be, ha ő előbb meghalna. Közelebbi azonosításra alkalmas adatok nélkül a szerző azt is megjegyezte, hogy Szentlászlón oltárt, a bőszi (Gabčíkovo, Szlovákia) úton feszületet, Bősön pedig egy újabb Nepomuki szent János-szobrot állíttatott, a várkonyi Szent Jakab-templomra pedig „gondja volt”.

Amadénak a várkonyi főoltárt illető donációjának körülményeit Galavics Géza kutatta, ő idézte a költő egy 1760. március 22-én, Pozsonyban kelt, Szentilonay József nagyszombati érseki helynöknek címzett levelét, melyben arról is tudósított, hogy a templomban „egy öreg oltárt alkalmas költséggel” fölépíttetett a *Jótanács Anyja*, tehát a genazannói Mária-kegykép tiszteletére.³⁸ A főoltár emelteséről a templom szentélyének északi falán található vörösmárvány tábla latin

³⁴ ALSZEGHY, 5. j. i. m., 49.

³⁵ Az *Ajtatos fohászkezdés az jó bir, név bösiületnek pártfogó patronussáboz* B. Homode László 'S Ferencz buzgótságátul szenteltetett című nyomtatványról Jenei Ferenc számolt be az Irodalomtörténeti Közleményekben. JENEI Ferenc, *Ismeretlen Amade nyomtatvány*, az Irodalomtörténeti Közlemények, 54–55(1944–1945), 164.

³⁶ Az *Enthusiasmus affectuosus honoribus Divi Patroni honoris a Ladislao Fr. Seraphico Libero Barone Homodeo ducatus* címet viselő füzetet Gálos Rezső ismertette az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjain 1934-ben (GÁLOS, *Ismeretlen Amade-nyomtatvány*, 24. j. i. m., 404–405).

³⁷ GÁLOS Rezső, *Báró Amade László*, 19. j. i. m., 116–117.

³⁸ GALAVICS Géza, „Hogy gerjesszem az ajtatos szíveket”: Egy kis ajtatosági kép történetéhez, *Ars Hungarica* 25(1997), 314. A kérdéses leveleket először közölte: CONCILIA Emil, *Adatok magyar tudósok és írók életéhez (A nagy-szombati érseki helynökség levéltárából)*, Történelmi Társ., 1882, 364–365. A genazannói kegykép történetéről lásd: GALAVICS, „Hogy gerjesszem...”, i. m., 317–318. A főoltár felépítménye a mai napig megtekinthető a templomban, annak középképet azonban 1906-ban egy másik, Szűz Máriát a gyermek Jézussal ábrázoló festményre cserélték a templom akkori kegyura, ikvai Pfeifer Mátyás jóvoltából. A templom eredeti, Szent Jakobot ábrázoló barokk főoltárképét

nyelvű, egykorú felirata is tudósít.³⁹ Eszerint az emléktáblát Bittó (Bite) János prefektus és Cserháti József plébános állíttatta 1760-ban, de a középkori templom építtetését is az Amade családhoz kötvé. Érdekes, hogy itt is megjelenik az akkor már közhelyszerűen ismételt családi eredettörténet, mely szerint az Amadék a legrégebbi római konzuloktól származnak, akiknek leszármazottai Szent István király, illetve I. András király idejében érkeztek magyar földre és a Szentföldért vívott harcok során is kitüntették magukat.⁴⁰

A Gálos Rezső által említett építkezéseken, illetve oltár- és szoborállításokon túl a költőnek más ilyen vonatkozású donációja is ismert. Iszkaszentgyörgyön⁴¹ az apja által emelt templomba egy monstranciát küldött,⁴² illetve plébániát építtetett (ezt nem sokkal később a parasztok puskaporral felrobbantották, nem kevés keservet okozva az építtetőnek)⁴³; ugyanitt egy Nepomuki Szent János-szobor is őrzí az emléket. Ez eredetileg a Szent János utcánál lévő patak hídján állt, de az 1950-es években a plébániakertben elásták, hogy elkerüljék a megsemmisítését. 1999-ben restaurálták, ma a templomkertben áll, sajnos a talpzata nem maradt meg.⁴⁴ További kutatást igényel annak felderítése, hogy Amade László-

egy mellékoltárra helyezték át, melyen egy faragott Amade-címer is látható. GALAVICS, „*Hogy gerjesszem...*”, *i. m.*, 323.

³⁹ Felirata: „Templum hoc divo Jacobo Apostolo dicatum, ab illustri familia Homodaeorum seu Omodaeorum e vetustissimis Romanorum Consulibus originem ducente, qui sub regibus Hungariae S. Stephano et Andraea primo proprio aere conductis cohortibus in auxilium Pannoniae, Hungariae et Palaestinae etc. advenerunt, plura ante secula erectum. Genus hoc in eo felicissimum, quod in tantis Hungariae tumultibus nunquam infidele Deo nec regi fuerit. Horum successor devotus, perpetuus terrestris dominus et patronus illustrissimus dominus Ladislaus, Franciscus Seraphicus L. B. Amade de Várkony et Marczaltó S. Caes. reg. ap. majestatis camerarius, colonellus generalis adjutantius, eques auratus et excelsae Comerae regiae Hung. aulicae consiliarius, quia semper dilexit decorem domus Dei, in perennem posteritatis memoriam restaurando ara maiori Deiparae Virgini Mariae boni Consilii, et novo fidelium sepulturae loco decoravit. In cuius devotam memoriam et perenne posteritatis monumentum, lapidem hunc lateri ecclesiae huius incidit, plenipotentiaro patroni praefecto Ioanne Ev. Bitto ex pietate et obstructione procurante R. Jos. Cserháti fideles Christi oves curante, Anno reparatae salutis M.D.CCLX. Orate grata posteritas. Inspicite et facite secundum exemplar.” A szöveg magyar fordítását idézte: GALAVICS, „*Hogy gerjesszem...*”, 38. j. *i. m.*, 323.

⁴⁰ GÁLOS, Bátor *Amade László*, 19. j. *i. m.*, 6.

⁴¹ Apja az első házassága alkalmával ezt a birtokrészt engedte át neki. *Uo.*, 69.

⁴² *Uo.*, 99.

⁴³ *Uo.*, 163.

⁴⁴ VARRÓ Ágnes, *Nepomuki Szent János kultuszának emlékei Fejér megyében*, Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve 35(2006), 133–136., 4. tábla.

nak a hontszentantali ferences templomban őrzött könnyező Szűzanya-kegyképpel kapcsolatos esetleges donációjára utalnak-e írott források, mivel ez feltételezhetően megtörtént, tekintve egyfelől a költő és a helyi ferencesek szoros kapcsolatára, a kolostortemplomban található családi sírboltra, másfelől arra, hogy a földesúr ismert oltárállítási Szűz Mária tiszteletéhez kapcsolódtak.

A költő hitbéli elköteleződésének nem csupán az Ipolyi által megörökített Nepomuki Szent János-szobor állított emléket Felbáron: Amade legkorábbi ismert oltárállítása szintén e településhez köthető. Concilia Emil 1882-ben közölte Amade László egy 1742. október 4-én kelt levelét, melyet Frivaisz Mihály Ignác (1682–1748) olvasókanonoknak címzett.⁴⁵ Ebben az ellen tiltakozott, hogy Illés-házy József és Bobok Mihály szintén felbári birtokosok bevádolták őt az érseki helynök előtt, mivel a plébániatemplom felújítási munkálatainak emléket állítandó, a szentélyben meg akarta festetni a családi címerét, amelyet a vikárius végül megtiltott neki. E levélben arról is beszámolt, hogy először egy közel százéves kép (a korabeli szóhasználatot alapul véve: egy szobor) felhasználásával oltárt állított, melyhez kapcsolódóan Gerhard Cornelius Driesch, Esterházy Imre esztergomi érsek világi titkára ajánlására búcsú szerzését határozta el. Majd, hogy a templom többi része is méltó legyen egy ilyen értékes oltárhoz, a templom belső terét is felújította, a szentély előtt pedig egy szép feszületet is felállított. Az Amade által említett enteriőrt azonban már nem szemlélhetjük meg, mivel az épületet, annak szűkössége okán, 1778-ban Ivancsics József plébánossága idején elbontották, az új templomba pedig a régi felszerelési és berendezési tárgyainak csupán a töredéke került át.⁴⁶ Az Amade által építtetett oltárnak azonban ismerjük egykorú rézmetszetű emlékét, melynek felirata arról tudósít, hogy a költő a várkonyi templomból átvitetett a felbáriba egy régi Mária-szobrot, melyet *Loretói Szűz Mária* titulussal, a felépítményben egy fülkét kialakítva a számára újra oltárra helyeztetett. Erről egy, a pozsonyi Zeller Sebestyén által készített rézmetszetet is kibocsátott *Imago Lauretano Amadeana vetustissima* címmel, amelynek felirata a csa-

⁴⁵ CONCILIA, *Adatok magyar tudósok és írók életéhez*, 38. j. i. m., 361–363.

⁴⁶ Az új templomban elhelyezett tárgyakat és faragványokat leírta: IPOLYI, *Magyar műemlékek*, I:..., 13. j. i. m., 88, 90

lád ősi voltára is utalt; ez Széchenyi Ferenc metszetgyűjteményéből került az Országos Széchenyi Könyvtár Kisnyomtatványtárába.⁴⁷ Ezt eddig 1750 körülre datálták, ám az említett levél miatt feltételezhető, hogy a kiadás dátuma inkább az 1742-höz közelít.

A szobor áthelyezését ellentételezendő, a várkonyi templomban oltárt emelt a *Jótanács Anyja* tiszteletére, melyről szintén Zeller Sebestyén készített egy selemre nyomott rézmetszetet.⁴⁸ Ennek provenienciáját feltárva Galavics Géza a költőnek két levelét közölte. Az elsőben a metszet és az ahhoz tartozó imádságok kinyomtatásra kért engedélyt, majd az elutasító választ követően a kiadás körüli nehézségeket próbálta tisztázni; mindkettő 1760-ban kelt Pozsonyban, címzettje Szentilonay József nagyszombati érseki helynök volt. A március 22-i első levélben az oltárállítás tényét közölve arra vonatkozóan kérte a helynök engedélyét, hogy – amivel a *Buzgó szívek énekes fohászkodási* előszavában is indokolta a kötet megjelentetését: „annál inkább gerjesszem az ájtatos szíveket” – a jezsuita Adam Kögel német nyelvű imádságát, melynek magyar fordítását már elvégezte, német, magyar és szlovák nyelven kiadhassa.⁴⁹ A dokumentum figyelemfelkeltő részlete, hogy Amade a kegykép előtt elmondott imákhoz szintén búcsút akart rendelni, tehát – a híres csallóközi búcsújáróhely: a hontszentantali ferences templom könnyező Szűzanya-képe, vagy a máriavölgyi és pozsonyi⁵⁰ Mária-kegyhelyek mellett minden bizonnyal Várkonyban is egy új Mária-kultuszhelyet tervezett létrehozni; ennek megszervezését a levél alapján a helyi plébánosra bízta. E célból volt szükséges az imalap kiadására, melyet a környékbéli lakosság etnikai jellemzőit figyelembe véve három nyelven tervezett kiadni.

A két Zeller-metszet között egy alapvető különbség van: a várkonyi oltár esetén Amade nem kötötte össze a metszet, az oltár és az imádság közzétételét ön-reprezentációs célokkal,⁵¹ tehát semmiféle felirat vagy címer nem utal a metszeten a donátor személyére, az ábrázolás pedig nem az oltárra, hanem kizárólag az oltárképre fókuszál; összességében a devóciós célú aprónyomtatványok formai

⁴⁷ GALAVICS, „*Hogy gerjesszem...*”, 38. j. i. m., 320. Reprodukcióját közölte: SZILÁRDFY Zoltán, TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori képzőművészeti ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1987 (Fontes et Studia, 5), Kat. 85. sz.

⁴⁸ Egy ismert példánya van, mely Szilárdfy Zoltán hagyatékából került az egri Dobó István Vármúzeumba. Reprodukciója: GALAVICS, „*Hogy gerjesszem...*”, 38. j. i. m., 315.

⁴⁹ *Uo.*, 314.

⁵⁰ A legismertebbek a mélyúti, az orsolyita templomban és a trinitárius templomban lévők.

⁵¹ GALAVICS, „*Hogy gerjesszem...*”, 38. j. i. m., 318.

és tartalmi jellemzőihez igazodik. A felbári oltárról fennmaradt, 1742 körülre datálható metszet ennek még pontosan az ellenkezője: a kép középmezőjében az oltár teljes felépítménye látható, középpontjában a fülkébe helyezett, alig kivehető szoborral, a felső harmadban a loretói litániából átemelt „Virgo Potens, Clemens, Fidelis” felirattal, alatta mondatszalagba helyezve az „Ave Redemptoris Mater...” kezdetű Mária-antifóna két sorával,⁵² a mensa alatt pedig az oltárállítás tényét rögzítő hosszabb szöveges tartalommal.⁵³

A tanulmányban említett kegyúri építető tevékenység, illetve az azokhoz kapcsolódó vagy független kisnyomtatványok tehát nem csupán Amade László udvari tanácsosi kinevezése, 1750 után váltak jellemzővé, bár a számuk érthető okokból valóban gyarapodott.⁵⁴ A legkorábbi ismert oltár- (1742 körül), illetve szoborállítás (1745) egyaránt a felbári birtokossághoz kapcsolódott és egy olyan időszakhoz köthető, melyben a költő önreprezentációs igényei egyértelműen tetten érhetők, de ezek indítékai még nem a hivatalviseléssel járó társadalmi elvárások között keresendők, hanem inkább egyfajta belső hitbéli indíttatásból fakadó, egyben önigazolási kísérleteknek tekinthetők.

⁵² „Sucurre cadenti, surgere qui Curat, populo.”

⁵³ „Ex Varkony, ad Föll Bar translata in hoc Altari Privilegiato conspicua, in Insula Majori Csallóköz Co[m]i[t]a[tu] [Posony].”

⁵⁴ A rangemelkedéssel a világi önreprezentáció képi és szöveges forrásainak száma viszont valóban megsokasodott, elég csupán a Zeller Sebestyén által készített, a kutyájával ábrázolt reprezentatív portréjára, ex librisére vagy a felbári kertjéről készítettett rézmetszetre gondolni. GALAVICS Géza, *A költő Amade László kertje* = R. Várkonyi. *Ágnes emlékkönyv: születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerk. TUSOR Péter, közreműk. RIHMÉR Zoltán, THOROCZKAY Gábor, Budapest, az ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1998, 451–462.

Az egykor négytornyos Amade-kastély ma, Felbáron.

Személynévmutató

- Abaffy Csilla → N. Abaffy Csilla
Abaffy Erzsébet → E. Abaffy Erzsébet
Ábel Jenő 151
Ábel Ferenc 288
Abélard, Pierre 14, 274
Ábrahám 197, 256, 257, 281
Absolon 92, 156
Acedia (Jóra való restség) 293
Acheron 292
Ács Pál 66, 308, 321, 322, 324
Ádám (Androphus, Antropus ősatya) 292, 295, 297
Ádám 256, 257
Adolescens (Ifjú) 295, 304, 305
Aeneas 29
Africanus Minor 159
Ágnes, Prágai Szent 226–228
Ágnes, Szent 275
Ágost, Erős szász választófejedelem
→ August von Sachsen
Ágoston, Hippói Szent (Augustinus) 14, 125, 154, 255
Agyich István 216
Ája, Szent 226, 227
Ajkay Alinka 361, 362
Alexander von Sachsen 184
Alszegehy Zsolt 362, 367, 368
Alvinczi Péter 8
Amade Antal 365
Amade László 12, 361–370, 372
Amade Tádé 365
Amamon 292, 295
Ambrus, Szent (Ambrosius Mediolanensis) 84, 125
Ameln, Konrad 57, 58
Amicus 302
Amor Mundanus (Világ-Szeretet) 293
Amorinus 296, 304, 305
Anderson, William S. 125
András, I., magyar király 193, 369
András, Szent 84
Andreas Pannonius 11, 151–154, 156–161
Andrić, Stanko 205
Angelus 295,
Angelus Custos (Őrzőangyal) 302
Anna, I., (Bretagne-i), breton hercegnő 59
Antal Beatrix 349
Antal, Páduai Szent 110–112, 113, 314, 315
Antalóczy Lajos 349
Antoninus Pius, római császár 157
Apafi Klára 230
Apafi Mihály 338
Apollón 177, 178
Appleford, Amy 152
Arisztotelész 154, 167, 169, 176, 190, 324, 366
Áron (Aaron) 77, 197, 256
Asmodeus (Ásmodeus) 296, 298, 299
Asner, Johann 203
Assner, Leopold 272

- Astutia (Fortély, Ravaszság) 296
Attila, hun király 216, 217
August von Sachsen 184
Augustus, római császár 159
Ausonius, Decimus Magnus 30, 41
Avaritia (Fösvénység) 293
Avrillon, Jean-Baptiste-Élie 353,
354
Axiotea 274
Azab, Adham B. 14
- Bach, Johann Sebastian 61
Bacon, Francis 142
Bačurová, Anežka 98
Baerze, Jacques de 262
Bajáki Rita 83, 91, 229, 238, 239,
242, 362
Báji Patay Sámuel 350, 351, 356
Bakius, Reinhard 41, 42
Bálám 249, 250
Balásfi Tamás 8
Balassi Bálint 14, 15, 19, 20–26, 43,
44, 46, 66, 67, 73, 74, 118, 176,
308, 310, 321–328, 334, 335
Balázs Judit 16
Balázs Mihály 120, 144
Balázs-Hajdu Péter 312
Balegová, Jana 198
Bálint Sándor 113, 249, 250
Bálint, Szent 84
Bam (népi eredetű ördögnév) 294
Bánfi Szilvia 207
Bárány György 271
Barbier, Nicolas 35
Bárczi Ildikó 156, 157
Bárdos Kornél 67
Barkóczy Ferenc 349
Bárth Dániel 90
Bárth János 285, 288
- Bartha Dénes 66
Bartók István 144
Bartók Zsófia Ágnes 120
Bartolić, Zvonimir 119, 120
Barzia, Josepho de Zambrana 303
Báthori Boldizsár 315
Báthory Gábor 307
Báthory István, Ecsedi 8
Báthory István, erdélyi fejedelem,
lengyel király 198
Báthory Orsolya 9, 84, 206, 353
Batthyány (II.) Ádám 83
Batthyány József 285, 353, 364
Batthyány Tivadar 217
Bauer, Barbara 332
Bäumker, Wilhelm 73
Bayly, Lewis 98–100
Bech, Philipp (Philippus Bechius)
192
Becker, Eve-Marie 188
Beckman, Peter 188
Beckovský, Jan František 227
Béla, III., magyar király 228
Belostenec, Joannes 106, 107
Bels (Belsy) János 175
Bels Erzsébet 175
Belzebub 292, 295, 305
Bene Demeter 303
Bene Sándor 153, 322–325
Benedek, XIII., pápa 291
Benedek, XIV., pápa 265
Benedictow, Ole J. 152
Beniczky Péter 8, 65
Benthien, Claudia 124
Bercsényi Miklós 338
Berg, Matthias 185, 186
Bergh, Elisabeth van den 342
Berliner, Rudolf 254

- Bernát, Clairvaux-i Szent 13, 16, 255
Bernini, Gian Lorenzo 263
Berry herceg 260
Bethlen Kata 338
Bethlen Miklós 67, 317
Betrabak (Belfegor, torkosság) 298
Bèze, Théodore de 36, 186
Bikfalvy Falka Sámuel 207
Binder Anna, Pristelspergerné 207
Binder Erzsébet, Rinaldiné 207
Binder János Fülöp 11, 203–211, 214–223
Binder, Franz Xaver 207
Binderné Anna Mária 207
Bíró Csilla 11, 151, 157, 159, 160
Bíró József 258, 265
Bisztray Gyula 307
Bite (Bittó) János 362, 369
Bitskey István 324, 327, 349, 356
Blotius, Hugo 176
Blunt, Anthony 263
Bobok Mihály 370
Bocaius, Johannes 11
Bocskai István 307
Bocskor Ferenc Ádám 293
Boethius, Anicius Manlius Severinus 330
Bogár Judit 10, 25, 79, 83, 91, 206
Bogáti Fazakas Miklós 23
Bogdanović, Tomislav 106
Boldizsár, napkeleti bölcs 258
Bonaventura, Szent 341
Bonaventure de Langer 342
Bonfini, Antonio 88
Bonifác, Szent 84
Bónis Ferenc 61, 66, 74
Borbála, Szent 84, 114, 211, 226
Borbély József Absolon 296
Boronkai Iván 151
Borromini, Francesco 263
Borsa Gedeon 83
Bošković, Ruder 283
Bosnyák István 91
Bosnyák Judit 91
Bosnyák Katalin 91
Bosnyák Tamás 91
Bosnyák Tamás, ifj. 91
Bosnyák Zsófia 91
Bossányi Gábor 366
Bouillon, Godfroi de 353
Bovio, Carolo 303
Böhme, Franz Magnus 45
Brache, Tycho 146
Brager, Johann 192
Brandt, Samuel 30
Bratulić, Josip 115, 120
Braun, Werner 67
Brechtel Márton 172, 178
Brenz, Johannes 183
Brewer Lőrinc 47, 68
Brewer Sámuel 100
Brigitta, Szent 112
Brinkmann, Augustus 27, 28
Brinzing, Armin 59
Broederlam, Melchior 262
Bubics Zsigmond 64, 66
Bucella, Niccolò (Nicolaus de Bucellis) 198
Buchberger, Michael 128
Bukáné Kaskötő Marietta 9, 10, 55
Butzer, Günter 329
Buzási Enikő 66
Buzogány Dezső 196
Caesar, Caius Iulius 159
Calvin, Jean 36, 37
Cambio, Arnolfo di 254

- Camellin, Barthélémy 339
Camerarius, Joachim 186
Canisius, Petrus → Péter, Canisius
Szent
Cannobbio, Albertino da 159
Cantersveller József 358
Capar, Nikola 116
Caproș, Iulia 172
Caraccioli, Louis-Antoine 352
Cardelle de Hartmann, Carmen 160
Caro (Testiség, Hús) 293, 295, 296,
298, 302, 304, 305
Cassinus, Nicolaus 149
Castellón, Diego 341, 341
Catullus, Caius Valerius 176
Caupo (Kocsmáros, azaz
Részegség) 293, 299, 300
Censorinus 88
Chevalier, Ulysse 71
Chiavaro, Neville 14
Christiani Ábrahám 171
Christoffer d'Enghien 343
Chytraeus, David 184, 185
Cicero, Marcus Tullius 28, 34, 88,
154, 167, 172
Cinna, Caius Helvius 181
Ciprián, Karthágói Szent
(Cyprianus) 125
Cirill, Alexandriai Szent 84
Clénard, Nicolas 37
Cochem, Martin von 207
Comenius, Joannes Amos 42
Concilia Emil 368, 370
Constantinus, I. → Konstantin,
Nagy
Coppini, Aquilino 60
Coren, Jacob (Corenus) 337, 339,
340, 341–344, 346
Corner, David Gregor 73
Corsini, Bartholomeo 283
Corsini, Lorenzo 283
Cosmophilus 293
Crespin, Jean 35–38, 40
Crocius, Paulus 36
Culmann, Leonhard 127
Custos, Dominicus 219
Czobor Erzsébet → Thurzóné
Czobor Erzsébet
Czobor Mihály 21
Cs. Havas Ágnes 65
Csáky Anna Franciska 225
Csáky Éva Franciska 11, 225, 229–
231, 236, 238, 239, 242,
Csáky Imre 231
Csáky István (Stephanus Csáky),
Keresszegi 210
Csáky Miklós, esztergomi érsek 231,
367
Csala Pál 226
Csapodi Csaba 16
Császár Elemér 362
Cseh Zoltán 364
Csejtei Dezső 152, 154
Cseke Ákos 331
Csepregi Zoltán 177, 178, 195
Cserei Mihály (Nagyajtai) 337
Csergő András Lőrinc 295
Csergő Péter Krizogon 293
Cserhádi József 369
Csernovich Ferenc 366
Csete István 276
Csomasz Tóth Kálmán 71, 73
Csonka Ferenc 164
Csorba Dávid 36
Csörsz Rumen István 10, 73, 74,
119, 120, 205

- Dachs-Nickel, Monika 258
Dadanka, Alžběta (Dadanová) 97,
101
Dadelsen, Georg von 55, 56, 61
Daemon 292
Dagobertus 297–301, 304, 305
Dálnoki László Ferenc 356–358
Damo 274
Darholcz Kristóf 176
Darrell, William 271
Dassel, Rainald von 249
Daulon, Irenée 342
Dávid Ferenc 63, 258
Dávid király 168, 178, 197, 211, 257
Davis, Stephen J. 182
Della Seta, Lombardo → Serico,
Lombardo da
Demeter Júlia 289, 290, 293–295,
297
Dénesi Tamás 250
Denzinger, Heinrich 130
Derham, William 143, 144
Descartes, René (Cartesius) 142
Desericzky József Ince 208, 209
Dešić, Nikola 105, 106
Dexterillus 297, 305
Dezsényi Béla 64
Dezséri Bachó László 225, 226
Dézsi Lajos 44
Diabolus 292, 293, 295, 298, 302,
304, 305
Diamandi, Saviana 69, 70
Dietrich, Veit 127
Dinásta 298, 299, 305
Dinnyés Patrik 349
Diós István 79
Dives (Gazdag) 297, 305
Dóbék Ágnes 12, 349, 350
Dobsa Ferenc 352, 353
Dobszay László 56
Domitianus, római császár 157
Domokos Pál Péter 16, 19, 71, 72
Dorffmaister, Stephan, id. 259, 260
Döbör András 357
Dragić, Marko 113
Draskóczy Eszter 310, 323
Draskóczy László 69
Driesch, Gerhard Cornelius 370
Dronke, Peter 13, 17, 20, 26
Drumo 292
Dudith András 8
Dukić, Davor 116,
Dunaiszky Lőrinc 236
Duncker, Peter G. 183
E. Abaffy Erzsébet 250
Eber, Paul 184
Éble Gábor 355
Eckhardt Sándor 24
Eckhart Gergely (Ekhárt) 142
Ecsedi Zsuzsanna 48
Ecsedy Judit → V. Ecsedy Judit
Éder Zoltán 210–212
Egerer Jakab 177
Egger-Wenzel, Renate 188
Egyed Emese 249
Eleodora 297, 304, 305
Eliade, Mircea 152
Emich Gusztáv 337
Endrényi Imre 270
Endrész Katalin 270
Ennius, Quintus 176
Eötvös Ferenc 354
Eparchus 297
Ephaebus Seducens (Félrevezető
Ifjú) 302
Ephebus 293
Epiktétosz 331

- Erasmus, Rotterdami 183
 Ercole I. d'Este 151, 153, 158–161
 Erdődi Gábor 82
 Erhard, Nikolaus 171
 Erk, Ludwig 45
 Ernuszt, Johanna von 176
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 84, 227
 Esterházy Imre 367, 370,
 Esterházy László Pál 216, 357
 Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina → Nyáry Krisztina, Bedeghi
 Esterházy Pál 10, 61, 63–77, 338
 Eszterházy Károly 12, 349–358
 Etényi Nóra → G. Etényi Nóra
 Etlinger Mihály 310, 323
 Euszebiosz, Kaiszareiai (Eusebius) 293
 Éva 257
 Evonymus, Antonius (Eunonymus) 165, 166

 Fabini Miksa 173
 Fabinus, Lucas 173
 Fabó Bertalan 65, 66, 74
 Fabritius, Laurentius 165
 Factus (Cselekedet) 293
 Falck, Robert 55–57
 Fallenbüchl Zoltán 174
 Faludi Ferenc 271, 276
 Farkas Anett 304
 Farkas Wellmann Éva 143
 Farmati Anna 11, 310
 Fata Márta 172
 Fazakas Gergely Tamás 36, 318
 Fazekas István 70
 Fehér Katalin 270, 271, 276
 Fejérvöly István 89
 Fekete Anikó 51
 Felgel, Anton Victor 279

 Fénelon, François 277
 Feninger, Franz 212
 Ferdinánd, I. 175
 Ferdinánd, II. 80, 211
 Ferenc, Assisi Szent 84
 Ferenc, I., francia király 33
 Ferenc, Régis Szent 282, 283, 286, 287, 288
 Ferenczffy Lőrinc 89, 90
 Ferenczi Ilona 58, 69, 71, 75
 Fessler, Ignác Aurél (Ignaz Aurelius) 220
 Festa, Costanzo 59
 Feyerabend, Johann 107
 Fides (Hit) 293
 Fidlberger Ignác 286
 Finscher, Ludwig 55
 Fischart, Johann 45
 Fischer, Ursula Verena 263
 Fleming, Paul 329, 331–333
 Fliedl, Konstanze 332
 Flood, John L. 166
 Florianus György (Georgius Florianus) 170
 Fodor Ferenc Ambrus 295
 Formica Máté 92
 Forsyth, William H. 254
 Foster, Hannah Daisy 254
 Foucault, Michel 322
 Földvály Miklós István 260
 Fölköli Gábor 196
 Fraknói Vilmos 151
 Francke, August Hermann 271
 Frangepán (II.) Farkas Kristóf 105
 Frangepán Anna Katalin → Zrínyi (Frangepán) Katalin
 Frangepán Ferenc Kristóf 105, 116
 Frauenheim Henrik János 82
 Frauhammer Krisztina 96

- Frivaisz Mihály Ignác 370
 Fugger, Anton 194
 Fugger, Georg 194
 Fugger, Jakob (III.) 194
 Fugger, Raymond 194
 Fulgentius, Fabius Planciades 249
 Fülöp Árpád 293, 294, 302
 Fülöp Géza 358
 Fülöp János Fábián 297
 Fülöp, württembergi és tescheni herceg 193

 G. Etényi Nóra 65, 250
 Gäbel, Nicolaus (Gaebelius) 200
 Gábor Csilla 310
 Gábry György 66, 68
 Gagybátori Eckerdt László 57
 Gajtkó István 93, 94
 Galavics Géza 65, 368, 369, 371, 372
 Gálfi Emőke 226
 Gall, Fridericus (Gall Friderik) 91, 366
 Gallen, Johann 195
 Galliculus, Johannes 58
 Gálos Rezső 351, 362, 363, 365–369
 Ganganelli, Gian Vincenzo Antonio
 → Kelemen, XIV., pápa
 Garas Klára 251
 Gárdonyi Albert 133
 Gáspár, napkeleti bölcs 258
 Gautier de Coincy 56, 57
 Gecser Ottó 205
 Gelbhaar Gergely 92,
 Genius Charitatis (Szeretet Szelleme vagy Lelke) 293
 Genius Infernalis (Pokol Szelleme) 293

 Genius Malus (Rossz Szellem) 293
 Gennrich, Friedrich 58
 Géra Eleonóra
 Gérard de Liège (Gerardus de Leodio) 13, 14
 Gerézdi Rabán 208
 Gergely, Nagy Szent, pápa
 Gergely, XIII., pápa 85
 Gergely, XV., pápa (Alessandro Ludovisi) 263
 Gerő György 352, 353
 Gerstman János 173
 Gesner, Salomon 168, 169
 Gesztelyi Hermina 122, 179
 Geyerberg, Lukás 187
 Gibertus, páрмаi grammatikus 32
 Gilmont, Jean-François 35, 36, 38
 Gimignani, Giacinto 263
 Golub, Ivan 107
 Gordon, Bruce 183, 184
 Gönczi Ferenc 116
 Görög Dániel 122, 179
 Göz, Gottfried Bernhard 203
 Gracián, Baltasar 276
 Gramann, Johann 51
 Grant, W. Leonard 192
 Griming Simon 237
 Grossing, Helmuth 283
 Gruber Éva 204
 Grünenwald, Joseph 366
 Gryphius, Andreas 333
 Gueric d'Igny (Guerricus) 255
 Guinizelli, Guido 13
 Gula (Torkosság) 293
 Gunther, Franz 191

 Gyalokay Ignác 358
 Gyalui Thorda Zsigmond 165
 Gyalukúti Lázár Anna 147

- Gyetvai Péter 288
György József 295
György, anhalti herceg 187
Gyulai Éva 11
- H. Hubert Gabriella 48, 50
Hádész 29
Hadot, Pierre 331
Haeger, Barbara 262
Hagen, Hermannus 29
Halász Előd 331
Haller János 11, 337–339, 343–345,
351
Händel, Georg Friedrich 61
Handschi, Georgius 122
Hargittay Emil 66, 74
Hárich János 64–66
Haris Andrea 250, 251, 253, 254,
257, 259
Harms, Wolfgang 27, 39
Hassler, Hans Leo 60
Hausner Gábor 70, 107
Havas Ágnes → Cs. Havas Ágnes
Héderváry család 164
Heidfeld, Johann 39
Heinrich Gusztáv 83,
Héloïse (Heloïssa) 14, 274
Heltai Gáspár 190, 217
Heltai János 46, 98
Hem (népi eredetű ördögnév) 294
Hempel, Michael 192
Hennen, Insa Christiane 165
Héraklész (Hercules, Herkules) 28,
34
Hermán József 286
Hermann, Heinrich (Henricus Her-
mannus Lippianus) 192
Hermányi Dienes József 142
Hermenegild, Adam 282
- Hermle, Siegfried 191
Hernády Judit 11, 307, 312
Herzog, Urs 334
Hess, Gilbert 124
Hessus, Helius Eobanus 168, 182
Hethesi Pethe László 80, 81
Hettenbach, Ernestus 166, 168, 169
Heymairin, Magdalena 192
Hidegh Ferenc Bernát 294
Hierosme de Coindrieu 342
Higgins, Dick 39
Hilberg, Isidorus 31
Hindelan, Eduard 259
Hoffmann György, id. 176, 180
Hoffmann György, ifj. 176, 181
Hoffmann István 176
Hoffmann, Torsten 124
Hoffmannswaldau, Hoffmann von
334
Holgersson a Gera, Jöran 182
Holgersson a Gera, Karl 185
Holl Béla 89, 94
Hollner, Carolus 367
Horae (Órák) 297
Horák, František 98
Horányi Elek 269, 366
Horányi Ildikó 158
Horatius, Quintus Flaccus 342
Horn Ildikó 65, 225, 231, 250
Horváth Cyrill 16
Horváth Eusébius 358
Horváth Gergely 171
Horváth Iván 120, 322
Horváth Róbert 144
Horváth Sándor 10, 105
Hörk József 165
Hrabeci Miklós (Hrabecius) 177,
178
Huber, Kaspar (Huberinus) 191

- Hubert Gabriella → H. Hubert Gabriella
 Hubert Ildikó 93
 Hulková, Marta 69
 Humbert János 356
 Hunnius, Aegidius 167, 168, 181, 182
 Hunyadi János 157
 Hüttl, Karoline 279
- Ignác, Loyolai Szent 331
 Illésházy József 370
 Imre Mihály 36, 144–147
 Imre, Szent 226, 229
 Ince, III., pápa 152
 Inkhofer, Ursula 105
 Invidia (Irigység, Gyűlölet) 293
 Ipolyi Arnold 363, 364, 370
 Ira (Harag) 293
 Isaac, Heinrich 60
 István, I., Szent, magyar király 287, 288
 Istvánffy Miklós 18
 Iunius, Franciscus (François du Jon) 186
 Iuvenis 305
 Ivancsics József 370
 Iványi Béla 133
 Iványi Emma 70
 Ivó, Kermartini Szent 366
 Izajás 155, 259
 Izidor, Sevillai Szent 155
 Izsák 256, 257
- Jacobus Gallus (Jacob Handl) 57
 Jakab, Szent, id. 84, 368
 Jákob 250, 256, 274
 Jakosics József 218
 Jankovics József 143, 286, 317
- János István 294
 János, anhalti herceg 187
 János, apostol, evangélista 129
 János, Aranyszájú Szent 94, 249, 259
 János, Kapisztrán Szent 218, 219
 János, Keresztelő Szent 225, 227
 János, Nepomuki Szent 12, 362–364, 366, 367, 369, 370
 Jánosi Gyula 279
 Janus Pannonius 8, 33, 39
 Jávor Anna 250
 Jembrih, Alojz 116, 119
 Jenei Ferenc 44, 73, 368
 Jernyei Kiss János 251, 266, 267
 Jeromos, Szent (Hieronymus) 31, 274
 Jézus Krisztus (Christus) 17, 18, 24, 41, 58, 83, 89, 91, 94, 95, 99, 101, 109, 110–112, 118, 125, 128, 130, 142, 148, 151, 168, 169, 178–180, 192, 193, 209–211, 214, 222, 227, 228, 231, 242, 249–251, 253, 255, 258, 259, 263, 282, 289, 290–292, 294, 296, 297, 300–302, 304, 305, 309, 314, 323, 369
 Jézus, Sirák fia 168, 185, 201
 Joachim, anhalti herceg 187
 Joanelli Judit 82
 Jób 15, 311, 341, 346
 Joerges Ágost 91
 Jonas, Justus id. 186
 Jósa István 355, 356
 Josephus Flavius 88
 József, II., magyar király 269, 284
 József, Munkás Szent 211, 258
 Józsué 256
 Júdás, Iskarióti 292
 Jung, Carsten 63

- Jupiter 295, 298, 305
- Kačić, Ladislav 75
- Kádár Zsófia 70
- Kájoni János 16, 19, 21, 69, 70–72, 74
- Káldi György 80, 141
- Kalinka János 178
- Kaliwoda 280–282
- Kálvin János → Calvin, Jean
- Kapi Anna 80, 81
- Kapossy János 262, 263, 265, 266
- Karaffa János 363, 364
- Karasszon Dezső 68
- Karner, Herbert 283
- Károli Gáspár 190, 317
- Károly, I., (Nagy), frank császár 157
- Károly, V., német-római császár 36
- Károlyi Antal 354, 355
- Károlyi család 353, 361
- Kasper, Walter 128
- Katalin, Alexandriai Szent 84
- Katona Lajos 249
- Katona Tamás 307
- Katona Tünde 177
- Kazinczy Ferenc 270, 350, 351
- Kazinczy Gábor 337
- Kázmér, Szent (Casimirus) 72
- Kecskeméti Gábor 47
- Kedves Csaba 294
- Keen, Ralph 183
- Keil, Josef 27
- Kelemen, VIII., pápa 183
- Kelemen, XIV., pápa 352
- Kelényi B. Ottó 349, 350
- Kemény János 316–318
- Kenderesi Mária 91
- Képes Géza 333
- Kepler, Johann 142
- Kerényi Ferenc 291
- Kereskényi Ádám 288
- Kereszturi Miklós, Bere-Kereszturi 82
- Kervaczki, Regina 109
- Kilián István 253, 289–291, 297, 301, 303, 306
- Kincses Katalin Mária 165
- Király Péter 63, 65, 67–69, 74, 75
- Kisdi Benedek 17, 68
- Kiss Gábor 56
- Klaniczay Tibor 44, 73, 107, 307, 321
- Klára, Assisi Szent 228, 230, 232, 233, 235–239, 246, 247
- Klimo György 285
- Klobusiczky Antal 276
- Knapp Éva 65, 66, 203, 204, 206, 207, 221, 250, 306, 338, 371
- Kodály Zoltán 60
- Koháry István 307, 312, 315, 367
- Koller, Don Joseph Ferdinand Maria 304
- Kollonitz Zsigmond 282, 283
- Kolross, Johann 10, 45–48, 51
- Komlovszki Tibor 312
- Komorová, Klára 171
- Konstancia, Magyarországi, cseh királyné 228
- Konstantin, Nagy 157
- Kónya Annamária (Kónyová) 165
- Kónya Franciska 11, 206, 269
- Kónya Péter 165
- Kónyi János 351–353
- Kopcsányi Márton 91, 92, 94
- Korbélyi Mihály 357
- Kosáry Domokos 291
- Kostyál László 260
- Kovács Boldizsár 301

- Kovács Eszter 10, 97, 98, 100–103
Kovács József 44, 73
Kovács Klára → P. Kovács Klára
Kovács Sándor → V. Kovács Sándor
Kovács Sándor 107
Kovács Sándor Iván 321, 322, 324
Kovács Zsolt 226
Kozma Ferenc 215
Kozniycz Imre 226
Kögel, Adam 371
Kökényesi Zsolt 70
Köpeczi Béla 83
Körömi Gabriella 304
Kőszeghy Pál 312
Kőszeghy Péter 8, 10, 13, 19, 21, 26, 70, 73, 74, 121, 122, 124, 133, 269
Kővári Réka 72, 289, 290
Köves-Kárai Petra 349
Krajačević Sartorius, Nikola 107
Krones, Franz Xaver von 367
Kunisch Ádám 173, 179
Kurtzböck György 367
Kurucz Gyula 172
Kühlmann, Wilhelm 331
Kürti István 21, 22
- Labádi Gergely 271, 272
Lábán 274
Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 30, 31, 38, 42
Laczházi Gyula 11, 310, 321
Ladányi Sándor 356
Lajos, IX., Szent, francia király 157
Lajta Edit 261
Lakatos István 29
Lakatos Péter 315
Landerer 206, 207
Landerer, Johann Michael 270, 276, 361
Landgraff, Hans Frank von 206
Láni Dániel 172
Lantos Szabó István 69
Laskai János 330
Laskai Osvát 157
Lasso, Orlando di 57
László, I., Szent, magyar király 226
Laszlovszky József 205
Latzkovits Miklós 177
Laubmann, Georgius 30
Laufhütte, Hartmut 332
Le Maitre de Sacy, Isaac Louis 206
Leclerc abbé 356
Leclercq, Jean 154
Leibnitz, Gotthold Wilhelm 142
Lengyel Réka 143, 352, 359
Lenhart, John M. 183, 184
Leopold, Silke 30
Lépes Bálint 80, 91
Lepsényi István 40, 41
Liborio, Mariantonia 155
Lipphardt, Walther 56, 58
Lipsius, Justus 322, 323, 328–330
Lobwasser, Ambrosius 48
Locke, John (Lock János) 271, 276
Lorcius, Henricus 166
Lorich, Gerhard 193
Lorich, Johann, id. (Johannes Lorichius Hadamarius) 193–195
Losonczy Anna 24
Lotario dei Segni → Ince, III., pápa
Lőkös István 109, 113, 115, 349
Lőkös Péter 152
Lucifer (Luciper) 292, 296, 305
Lucretia 302, 304, 305
Ludovicus 297, 305

- Lugossy József 149, 150
 Lukács István 119
 Lukács László 279
 Lukács, Szent 84
 Lukácsy Sándor 141, 142, 149, 156
 Lukec, Jasminka 116
 Luther, Martin 58, 168, 170, 179,
 183, 184, 186–189, 335
 Luxuria (Bujaság, Kéjelgés) 293
 Lüdtke, Joachim 75
 Lycidas 181
- M. Varga Benedek 266
 Machilles, Johannes 195
 Machilles, Venceslaus 195
 Macrobius, Ambrosius Theodosius
 88
 Maczák Ibolya 11, 141, 266
 Madár János József 293
 Madarassy János 355
 Madas Edit 250
 Maecenas, Caius Cilnius 195
 Magdolna → Mária Magdolna,
 Szent
 Magyar László András 198
 Maior, Georg 184
 Majorossy Imre 10, 121
 Malina János 63
 Mammon 305
 Manilius, Jacobus 177
 Mann, Nicholas 33
 Marcellus, II., pápa 95
 Marcus, de Lisboa 229
 Maréchals, Joseph 128
 Margócsy István 120
 Mária Ludovika, Habsburg–
 Estei, magyar királyné 217
 Mária Magdolna, Szent 82, 295
- Mária Terézia 226, 265, 266, 280,
 283, 284
 Mária, Szent Szűz (Beata Virgo) 15,
 17–19, 56–58, 60, 84, 90, 94, 110–
 112, 211, 222, 226, 250, 253, 255,
 258, 260, 262, 265, 266, 275, 280,
 286, 292, 300–302, 304, 305, 368,
 370–372
 Maritains, Jacques 128
 Maróthy Szilvia 122, 179, 310
 Martini, Lucas 10, 122–124, 128,
 134–136, 138, 139
 Martinkó András 17
 Márton, Tours-i Szent 84, 103
 Mattioli, Pietro Andrea 122
 Matunák Mihály 91
 Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király
 151, 153, 159
 Mátyás, II., magyar király 80
 Mátyás, Szent, apostol 84
 Maulbertsch, Franz Anton 11, 249–
 253, 256–262, 264–266
 Maurisperg, Anton 366
 Mauser, Wolfram 334
 Maÿer Mihály 207
 McCue, Edward 63
 Medgyesi Pál 99
 Medgyesy S. Norbert 11, 289–292,
 295, 299, 301, 302
 Medici, Lorenzo de’ 195
 Megyeri Zsigmond 338, 339
 Meid, Volker 331, 334
 Melanchthon, Philipp 168, 179,
 185, 187, 196
 Melantrich von Aventin, Georg
 122, 170, 183, 191
 Melczer Károly 286
 Mencsik Ferdinánd 176
 Menyhárt, napkeleti bölc 258

- Mérei Mihály 367
Merényi Lajos 64, 66
Meroving, királyi dinasztia 301
Mészáros István 291
Mészöly Gedeon 17
Mews, Constant J. 14
Migazzi, Christoph 284
Mihálykó János 80, 81
Miklós, Szent 84
Miklósi Ferenc 357
Mikó Árpád 231, 324
Miksa, I., német-római császár 59
Miksa, osztrák főherceg 174
Millei Mónika 303, 304
Milovec, Baltazar 106, 107
Minott, Charles 262
Misericordia (Irgalmasság) 296
Miskei Antal 289, 290
Miskolci Csulyák István 44, 47, 73
Moáb 250
Mokoschin, Leonhard 170, 171
Molnár János 11, 269–278
Monok István 107, 143, 195, 286, 338
Montesquieu 276
Monteverdi, Claudio 60
Móré Tünde 196
Móricz Zsigmond 141
Mors (Halál) 296, 305
Mózes 251, 256
Mudrony András 176
Mundus (Világ, Világiasság) 293, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 304, 305
Muntág, Emanuel 75
Muratori, Ludovico 284
Müller, Georg 165, 166
Myrtillus 293
N. Abaffy Csilla 16
N. Kis Tímea 12, 361, 362, 367
Nádasdy Ferenc 106, 216
Nagy Andor 349
Nagy Balázs 205
Nagy Júlia 306
Nagy Lajos 307
Nagy László → Szelestei N. László
Nagy Levente 339
Nagy Sándor, makedón 92, 156, 159
Náray György 70–72
Négyesy László 362
Nemeshegyi Péter 270
Németh G. Béla 328
Németh György 28
Németh Noémi 338
Németh S. Katalin 143
Neuber, Wolfgang 124
Névtelen Minorita 8
Newton, Isaac 142
Neymeyr, Barbara 331
Nichols, Tom 254
Nikomédész, Szent 84
Noé 100, 256, 270, 281
Noto, Jean Marie de 342
Nussbaum, Martha C. 331

Nyáry Krisztina, Bedeghi 93
Nyéki Vörös Mátyás 44, 73, 117
Nyerges Judit 143, 286
Nyomárkai István 119

Odoratus (Szaglás) 293
Odüsszeusz (Ulixes) 178
Orbán István 271
Orbán, I., Szent, pápa 84
Orbán, VIII., pápa (Maffeo Barberini) 263

- Órigenész 274
Orlovsky Géza 67, 107
Ostrosith család 165
Ostrosith István 172
Ostrosith Miklós, ifj. 172
Ostrow, Steven F. 262
Ottokár, I. (Přemysl), cseh király 228
Ottone, Andrea 165
Ovidius, Publius Naso 13–15, 117, 125, 345
Owings, Daniel 183
- Óry Katinka 321, 322
- P. Kovács Klára 226
P. Mester 8
P. Vásárhelyi Judit 10, 27, 36, 39, 97
Padányi Biró Márton 11, 249–251, 254–256, 258, 259, 263, 266, 267
Pál, Szent 133, 152, 155, 280, 345
Pál, V., pápa (Camillo Borghese) 262
Páldi István 271
Pálfi Zsigmond 143
Palmer, Elizabeth 183
Pálos Mónika 122, 124, 129, 133, 134
Pápai Páriz Ferenc 209,
Pápai Párizs Imre 44
Pápay József Miklós 217
Papp Ágnes 9, 10, 63, 69, 70
Papp Géza 45, 57, 67, 73
Papp Ingrid 99
Parens (Szülő)
Parhamer, Ignaz 11, 279–288
Pataki Névtelen 14
Pataký Dénes 203
Patrik, Szent 112
- Pavanello, Agnese 58
Pavich Imre 206
Pázmány Péter 8, 10, 79–85, 87–91, 93, 94, 96, 107, 112, 206
Péchi Simon 8
Péczeli József 350, 356
Pécseli Király Imre 43, 44, 46, 47, 73
Pécsi Lukács 10, 121–124, 126, 132, 133, 135, 136
Pécsi Ödön 270
Pekri Lőrinc 318
Pelc, Milan 119
Pénelopé 274
Peregi István 173, 179
Peregrinus, Szent 361
Pérez de Pineda, Juan 38
Perger Gyula 286
Perger Ignác 207
Perger Péter 10, 97
Persius (Aulus Persius Flaccus) 29
Péter, Alcantarai Szent 22, 222
Péter, Aranyszájú Szent 94, 249, 259
Péter, Canisius Szent 281, 282, 284, 285, 287
Péter, Szent 211, 309
Petrarca, Francesco 27, 32, 33, 153, 154, 156–161
Petrarca, Gherardo 154
Petrovsky Sándor 269–273, 275–277
Petróczy Kata Szidónia 312, 318
Petrus de Mora 20
Pfalzer, Marcellino 303, 304
Pfeifer Máttyás 368
Pfeiffel, Johann Andreas, ifj. 203
Philipp I. von Hessen 127
Picker, Martin 59–61

- Pierre de La Rue 60
 Pintér Márta Zsuzsanna 289–291,
 293, 294, 297, 306, 339
 Piusz, VI., pápa 284
 Plassmann, Alhedys 249
 Platner Antal (Antonius Platnerus)
 180
- Platón 169, 182, 190, 274
 Plinius, id. (Caius Plinius Secundus
 Maior) 88
 Plinius, ifj. (Caius Plinius Caecilius
 Secundus) 195
 Plutarkhosz 273
 Pluto 292, 303, 305
 Pócs Éva 90, 91
 Polenghi, Simonetta 283, 284
 Poliander, Johannes 51, 52
 Poliziano, Angelo Ambrogini 195
 Poljanec, Vladimir 116
 Pomarici, Francesca 254
 Pompeius, Cnaeus Magnus 159
 Pongrácz Eszter 90, 91, 95
 Pontanus, Johannes 127
 Posta Anna 163, 164, 168, 171, 179,
 181, 193
 Praceptor (Tanító) 305
 Pray György 286
 Premerstein, Anton von 27
 Primislaus 297, 304, 305
 Prodikosz 28, 34
 Püthagorasz (Pythagoras) 27, 29–
 31, 33, 34–36, 41, 42, 274
- Rabus, Ludwig 107
 Ráchel 274
 Rác Emese 338
 Radvánszky Béla 44, 90
 Raffaelli R. Rafaela 68, 69
- Rajeczky Benjamin 60
 Rákóczi Ferenc, II. 105
 Rákóczi Julianna 83
 Rambach, Johann Jacob 271
 Rapaics Rajmund 121
 Rausch, Martin 177
 Reider, Andreas 205
 Rem (népi eredetű ördögnév) 294
 Reményi Andrea 250
 Remig, Szent 84
 Révay József 361
 Rex (Király) 302, 305
 Rhau, Georg 60
 Rhau, Iohannes 171
 Richelieu, Armand Jean Du Plessis
 de 342
 Richter Pál 61
 Rietmiller Mátyás 94
 Rihmer Zoltán 372
 Rikesin Susanna 82
 Rikész Mihály 80
 Rimaszécsy Anna Mária → Széchy
 Mária
 Rimay János 11, 20–22, 24, 43, 44,
 321–324, 326, 327–329, 331, 333–
 335
 Ripp, Gabriele 124
 Ritoókné Szalay Ágnes 166, 176
 Robin, Johann Baptist 366
 Robustillus 297
 Rohonyi Zoltán 142
 Romanov Alexandra Pavlovna,
 orosz nagyhercegnő, magyar
 nádorispánné 217, 218
 Ronzoni, Luigi A. 283, 284
 Rosenman Márton 174, 175
 Rosenmann Sebestyén 174
 Rosmer, Stefan 28
 Rousseau, Jean-Jacques 276

- Rózsa György 203, 204, 206, 209,
215, 217, 219, 223
Rozsnyai Dávid 312
Rubens, Peter Paul 262
Rudolf, I. (II.), magyar király, né-
met-római császár, 166, 174–176
Rugendas, Jeremias Gottlob 206,
221
- S. Sárdi Margit 312, 318
Sabău, Nicolae 258, 265
Sadie, Stanley 55
Salamon József 36
Salamon, Bölcs 76, 77, 92, 257
Saly Noémi 152
Sámbár Mátyás 77
Sámson 92, 178
Sámuel 270
Sándor, szász herceg → Alexander
von Sachsen
Sánta Péter 302
Sánta Sára 202
Sárdi Margit → S. Sárdi Margit
Sárközy Péter 286
Sas Ágnes 63, 65, 66, 73
Sátán (Satanas) 292
Sauter Sámuel (Samuel Sautter) 170
Saxo, Michael 127
Scalicetti, Claude 344
Schag, Werner 75
Schierning, Lydia 75, 76
Schilgin, özvegy, nyomdász 285
Schiller Erzsébet 361, 362
Schindling, Anton 172
Schleich, Clemens 165
Schmeizel, Martin 12
Schmidt, Jochen 331
Schott, Anton 366
Schöne, Anton 165
- Schuchbauer, Anton 258
Schulz, Reinhard 61
Schwarcz Katalin 230, 231, 234
Schweitzer, Georg 258
Scipio Aemilianus, Publius
Cornelius → Africanus Minor
Sculzeti, Adamus 170
Sebők Marcell 205
Seckerwitz, Johann (Secervuitzius)
192–194
Segesvári István 143
Segneri, Paolo 283
Seitz, Peter 187, 189, 192
Sellars, John 331
Seneca, Lucius Annaeus, ifj. 154
Senfl, Ludwig 59
Serico, Lombardo da 153
Servius, Maurus Honoratus 29, 31
Sessius Pál 90, 91
Sibolti Demeter 44
Sigismundus 297, 305
Sigonio, Carlo 88
Šimon, František 198
Simon, Szent 84
Simonchich-Horváth Rozália 365
Skulteti Szeverin 170
Slavíček, Lubomír 250, 259
Solinus, Caius Julius 88
Soto, Johannes de 340
Spangenberg, Johannes 169, 170,
183, 191
Speratus, Paul (Paul Hoffer) 51
Spes (Remény) 293
Spinoza, Baruch 276
Splényi Ferenc 357
Splényi Gábor 355
Staud Géza 306
Steiger Kornél 331
Steinberg, Nicolaus 168, 169

- Stoll Béla 44, 48, 51, 65, 66, 73, 74, 307
Streibig Gergely 249, 251
Streibig József 269
Streibig, nyomdász 285, 286
Strigel, Viktorin 187
Stromp László 170
Suetonius, Caius Tranquillus 88
Sutor, Andreas 126
Sváby Frigyes 175
Svastics Ignác 216
Sylvester János 25, 26
- Szabó Flóris 112
Szabó János 271
Szabó Károly 68, 76
Szabolcsi Bence 60, 61, 66, 74, 75
Szacs vay Sándor 353
Szádóczki Vera 70, 362
Száraz Orsolya 283
Szathmári P. Zsigmond 36
Széchényi Ferenc 371
Széchy Mária 82
Szegedi Kis István 196
Székely Ádám 271
Székely György 291
Székely István 84
Szelepcsényi György 69
Szelestei N. László 11, 255, 284, 286
Szenci Molnár Albert 21, 36, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 50–52
Szende Katalin 205
Szentgyörgyi István 145
Szentilonay József 368, 371
Szentiványi Márton 144
Szentmártoni Szabó Géza 10, 23, 43, 46, 73, 74
Szepsi Korotz György 47
- Szerdahelyi Gábor 367
Szeverin, Szent 84
Szilágyi András 231
Szilágyi Ferenc 143
Szilágyi Tönkő Márton 142
Szilárdfy Zoltán 203, 204, 221, 259, 265, 371
Szilas László 269
Szily János 206, 267
Szinnyci József 353
Szirmay Antal 351
Szitányi Ullmann Móric 363
Szixtus, V., pápa 183
Szojka Emese 254
Szolón 178
Szögedi Gabriella 332
Szőnyi Benjámín 144
Sztáray Mihály 73
- Takács Imre 231
Tamás, Aquinói Szent 25, 154
Tardy Lajos 353
Tarján Bence 288
Tarnay Andor 61
Tarnóc Márton 330
Tarnóczi István 22
Tasi Réka 196
Teichmann, Doris 164
Telegdi István 177, 178
Telek József 214
Télemakhosz (Telemakus) 277
Telesko, Werner 265, 283
Temesvári Pelbárt 117, 157
Tenenti, Alberto 152
Terdik Szilveszter 206, 207, 226
Ternovác Bálint 70
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 275
Teuffenbach, Christoph von 164

- Theodosius, I., római császár 157
 Thilo, Georgius 29
 Thoroczkay Gábor 372
 Thököly Imre 312
 Thököly Zsigmond 338
 Thurzó Erzsébet 93
 Thurzó György 21, 22
 Thurzó Zsuzsanna 21
 Thurzóné Czobor Erzsébet 22
 Timeus Tamás 170
 Tintoretto (Jacopo Robusti) 254
 Títus, római császár 157
 Tóbiás 341
 Tobolka, Zdeněk 98
 Tolnai Balog János 178
 Tolnay Károly 254
 Tordai Zádor 142, 143
 Tornay Krisztina 11, 225, 227, 229,
 230, 233
 Tory, Geoffroy 33–35, 38
 Tóth Csilla 308
 Tóth István 39
 Tóth István György 291
 Tóth Mátyás Sebestyén 298
 Tóth Tünde 322
 Tóth Zsombor 36, 307
 Török Sándor Mátyás 141
 Traianus, római császár 157
 Trajan Benešovský, Adam 98
 Třanovský, Jiřík 100
 Trattner Mátyás 220
 Trautson, Johann Joseph 282, 283,
 284
 Tremellius, Immanuel 186
 Trócsányi Zoltán 145
 Tröster György (Tröstner, Troester)
 170
 Turnus 178
 Turóczi-Trostler József 353
 Tusor Péter 263, 372
 Tüskés Anna 11, 203, 205
 Tüskés Gábor 65, 66, 203, 204, 221,
 250, 306, 338, 352, 371
 Ugrý Bálint 209
 Uhl Gabriella 16
 Unterbaum Kristóf 172
 Urbánková, Emma 98
 Utasi Csilla 121, 122, 124, 133
 V. Ecsedy Judit 43, 133, 134
 V. Kovács Sándor 15, 33, 151
 V. Windisch Éva 67, 317
 Váczy János 351
 Vadai István 48
 Vajthó László 69
 Valentin, Jean-Marie 306,
 Valentinianus, I., római császár 157
 Valerian de Dijon 341
 Valgrisiso, Vincenzo 122
 Valleriani, Matteo 165
 Van der Meer, John Henry 68
 Varga András 195, 338
 Varga Benedek → M. Varga
 Benedek
 Varga Imre 65, 289, 312, 316, 317,
 339
 Vargyas Lajos 60
 Varius (Lucius Varius Rufus) 181
 Varró Ágnes 369
 Varro, Marcus Terentius 88
 Vásárhelyi András 72
 Vásárhelyi Judit → P. Vásárhelyi
 Judit
 Vasáry Dániel 44
 Vécsey Jenő 63
 Venantius Fortunatus 71
 Vencel, I., cseh király 228

- Vendel, Szent 226
Verancsics Antal 175
Veresmarti Mihály 80
Veress Ferenc 11, 249, 252, 254,
257, 261, 264
Verestói György, id. 141–150
Verestói György, ifj. 141
Vergilius, Publius Maro 29, 32, 42,
179, 181
Verók Attila 12
Vértesy Jenő 362, 365
Vespasianus, római császár 157, 195
Vespria, Johannes de 14
Viczián János 79
Vid, Szent 84
Vidi Ferenc 226
Volf György 112
Voltaire 276
Volz, Hans 189
- Wagemans, Falco 340
Waha-Baillonville, Guillaume de
353
Wander, Karl Friedrich Wilhelm
126
Wathay Ferenc 307–310, 312, 313,
315, 316
Wéber Péter 357
Weingand, Johann Michael 358
Weingart, Brigitte 124
Weinmann, Marcus 212
Wesselényi Ferenc 105, 339
Weszprémi István 271
Widmanstadius György →
Widmanstetter, Georg
Widmanstetter, Georg 79
Windisch Éva → V. Windisch Éva
Witzel, Georg 58
Wohlmuth, Johann 75
- Xenophón 28, 34
- Zábráczy József 355
Zanathy József 353, 354
Zeller Sebestyén 209, 370–372
Zemplényi Ferenc 323–325, 331,
333
Zénobia 274
Zenobius 27
Zerweg Johann Gergely 94
Zíbrt, Čeněk 103
Zichy Ferenc 285, 286
Zoványi Jenő 356
Zrínyi (Frangepán) Katalin 10, 105–
107, 112, 115, 116, 118–120
Zrínyi Miklós, költő 105, 107
Zrínyi Miklós, szigetvári hős 219,
220
Zrínyi Péter 105, 107
Zvara Edina 338
Zvonar, Ivan 116
Zsámbéky Mónika 260
Zsigmond, Luxemburgi (Sigis-
mundus) 157

A sorozat eddig megjelent kötetei (folytatás):

26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben
27. Szelestei N. László: Séllyei Nagy Ignác püspöksége: (Tanulmányok és források)
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában
29. Imádkozás a régi Magyarországon
30. Lelkiségtörténeti számvetés II.
31. Fordítás a lelkiségi irodalomban
32. Kálvária: Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben
33. Átjárások: A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben

